

JAROSŁAW RÓŻAŃSKI OMI

JAN PAWEŁ II W AFRYCE

Wydawnictwo Naukowe
UKSW

Warszawa 2021

© Copyright by

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2021

Recenzenci:

ks. prof. dr hab. Jan Górski, UŚ

dr hab. Jacek Łapott, prof. USz

Opracowanie redakcyjne:

Katarzyna Jutkiewicz-Kubiak

Projekt okładki i stron tytułowych:

Monika Stradecka

Skład i łamanie:

Renata Witkowska

ISBN: 978-83-8090-984-7 (wersja drukowana)

978-83-8090-985-4 (wersja elektroniczna)

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

ul. Dewajtis 5, 01-815 Warszawa

tel. 22 561 89 23

e-mail: wydawnictwo@uksw.edu.pl; <http://www.wydawnictwo.uksw.edu.pl>

Druk i oprawa:

Mazowieckie Centrum Poligrafii Wojciech Hunkiewicz

ul. Ciurlionisa 4

05-270 Marki

Spis treści

Przedmowa	9
Wykaz skrótów	12
Wprowadzenie	13
Rozdział I. Afryka Północna	21
1. Wstęp do pielgrzymek do Afryki Północnej	21
2. Pielgrzymka do źródeł wiary. Jan Paweł II w Egipcie (24–25 lutego 2000 r.)	25
3. Wierzymy w Boga, wielbimy Boga, szukamy Boga. Jan Paweł II w Maroku (19 sierpnia 1985 r.)	31
4. Zgoda, współpraca, wolność religijna. Jan Paweł II w Sudanie (10 lutego 1993 r.)	37
5. W trosce o dialog, świadectwo i współpracę. Jan Paweł II w Tunezji (14 kwietnia 1996 r.)	43
Rozdział II. Afryka Zachodnia	49
1. Wstęp do pielgrzymek do Afryki Zachodniej	49
2. Służyć dziełu ewangelizacji i krajowi. Jan Paweł II w Beninie (17 lutego 1982 r.; 3–5 lutego 1993 r.)	53
3. „Afryka potrzebuje wody, chleba, godności, wolności i pokoju”. Jan Paweł II w Burkina Faso (10 maja 1980 r.; 29–30 stycznia 1990 r.)	64
4. Bądźcie solą ziemi i światłością świata! Jan Paweł II w Gambii (23–24 lutego 1992 r.)	75
5. Ewangelia i kultura. Jan Paweł II w Ghanie (8–10 maja 1980 r.)	80
6. Służyć w duchu pojednania. Jan Paweł II w Gwinei (24–26 lutego 1992 r.)	88
7. Troska o integralny rozwój człowieka. Jan Paweł II w Gwinei Bissau (27–28 stycznia 1990 r.)	94
8. Prośba o chrześcijańskie świadectwo i dialog. Jan Paweł II w Mali (28–29 stycznia 1990 r.)	101

9. Potrzeba Ewangelii, pokoju i jedności. Jan Paweł II w Nigerii (12–17 lutego 1982 r.; 21–23 marca 1998 r.)	107
Rozdział III. Afryka Środkowa	123
1. Wstęp do pielgrzymek do Afryki Środkowej.	123
2. Wołanie o pokój i pojednanie. Jan Paweł II w Angoli (4–5 i 7–10 czerwca 1992 r.)	126
3. Przebaczenie i pojednanie drogą rozwoju kraju. Jan Paweł II w Czadzie (30 stycznia – 1 lutego 1990 r.)	141
4. Kościół solidnie wrośnięty w miejscową ziemię. Jan Paweł II w Demokratycznej Republice Konga (2–6 maja 1980 r.; 14–16 sierpnia 1985 r.)	148
5. Dynamiczny Kościół zakorzeniony w miejscowej kulturze. Jan Paweł II w Gabonie (17–19 lutego 1982 r.)	161
6. By Kościół niósł Ewangelię innym. Jan Paweł II w Gwinei Równikowej (18 lutego 1982 r.)	168
7. Ewangelizacja – kultura – inkulturacja. Jan Paweł II w Kamerunie (10–14 sierpnia 1985 r.; 14–16 września 1995 r.)	171
8. Potrzeba ewangelizacji i katechezy. Jan Paweł II w Ludowej Republice Konga (5 maja 1980 r.)	184
9. W służbie wspólnego dobra. Jan Paweł II w Republice Środkowoafrykańskiej (14 sierpnia 1985 r.)	188
Rozdział IV. Afryka Wschodnia i wyspy Oceanu Indyjskiego	193
1. Wstęp do pielgrzymek do Afryki Wschodniej i na wyspy Oceanu Indyjskiego	193
2. Chrystus nas wyzwala i jednoczy. Jan Paweł II w Burundi (5–7 września 1990 r.)	195
3. Ewangelizacja i rodzina. Jan Paweł II w Kenii (6–8 maja 1980 r.; 16–19 sierpnia 1985 r.; 18–20 września 1995 r.)	204
4. Wzór życia i zaangażowania chrześcijańskiego. Jan Paweł II na Madagaskarze (28 kwietnia – 1 maja 1989)	220
5. Pogłębiać braterstwo, solidarność i wzajemne poszanowanie. Jan Paweł II na Mauritiusie (14–16 października 1989 r.)	229
6. „Nie” wobec przemocy, „tak” wobec pokoju! Jan Paweł II w Mozambiku (16–19 września 1988 r.)	236
7. „Bądźcie światłem, które nie gaśnie”. Jan Paweł II na Reunionie (1–2 maja 1989 r.)	245
8. Bycie chrześcijaninem zobowiązuje. Jan Paweł II w Rwandzie (7–9 września 1990 r.)	251
9. Przygotujcie waszą przyszłość. Jan Paweł II na Seszelach (1 grudnia 1986 r.)	258
10. Pielęgnować pokój, jedność i braterstwo. Jan Paweł II w Tanzanii (1–5 września 1990 r.)	261
11. W trosce o pokój i pojednanie. Jan Paweł II w Ugandzie (5–10 lutego 1993 r.)	270

Rozdział V. Afryka Południowa	281
1. Wstęp do pielgrzymek do Afryki Południowej	281
2. Oaza pokoju. Jan Paweł II w Botswanie (13–14 września 1988 r.)	282
3. Zawierzenie miłości i służbie. Jan Paweł II w Lesotho (14–16 września 1988 r.)	287
4. Nawrócić się i żyć. Jan Paweł II w Malawi (4–6 maja 1989 r.)	294
5. Pokój i sprawiedliwość społeczna. Jan Paweł II w Republice Południowej Afryki (16–18 września 1995 r.)	301
6. Chrystus jest Królem Pokoju. Jan Paweł II w Królestwie Suazi (16 września 1988 r.)	308
7. Żyjący Kościół. Jan Paweł II w Zambii (2–4 maja 1989 r.)	313
8. „Prawa człowieka: godność osoby ludzkiej”. Jan Paweł II w Zimbabwe (10–13 września 1988 r.)	323
Bibliografia	334
1. Dokumenty Jana Pawła II	334
2. Literatura podstawowa	362
3. Literatura pomocnicza	364
Podróże apostołskie Jana Pawła II do Afryki	371
1. Układ chronologiczny	371
2. Układ alfabetyczny	372

Przedmowa

Bardzo się cieszę, że wśród pierwszych publikacji Uniwersyteckiego Centrum Badań Wolności Religijnej UKSW znajduje się obszerna monografia ks. prof. Jarosława Różańskiego OMI pt. *Jan Paweł II w Afryce*. Papież z Polski pielgrzymował w sumie do 42 państw afrykańskich, niektóre z nich odwiedził kilkakrotnie. Jak słusznie zauważa autor monografii, w tych podróżach „nie daje się z reguły zauważyć klucza politycznego, gospodarczego czy geograficznego, chociaż w niektórych pielgrzymkach można się takiego dopatrywać. Podróże te miały przede wszystkim charakter duszpasterski czy też misyjny”. W swojej pracy ks. Różański omawia liczne spotkania Ojca Świętego z władzami odwiedzanych państw i rezydującymi w nich dyplomatami oraz spotkania ekumeniczne i międzyreligijne. To właśnie głównie podczas tych spotkań św. Jan Paweł II przypominał o potrzebie wolności religijnej w codziennym funkcjonowaniu państwa i narodu. Punktem wyjścia myśli papieskiej o wolności religijnej jest godność człowieka, stworzonego na obraz i podobieństwo Boże. Obraz Boży jest obecny w każdym z nas. Jaśniej on także we wspólnocie osób, która powinna się kształtować na obraz Trójcy Świętej. W encyklice Jana XXIII o pokoju spotykamy się z rozróżnieniem dwu poziomów godności ludzkiej. Mamy zatem poziom działania rozumu i wolnej woli oraz warstwę nadprzyrodzoną, opisywaną jako przyjaźń z Bogiem i dziedzictwo chwały wiecznej¹. Wielkie posłanie i przesłanie Boga, realizowane przez głosicieli Dobrej Nowiny, musi zatem szanować wolność człowieka. „Czy można odrzucić Chrystusa i wszystko to, co On wniósł w dzieje człowieka? – pyta Jan Paweł II i odpowiada zarazem – Oczywiście, że można. Człowiek jest wolny. Człowiek

¹ *Pacem in terris*, nr 9 i 10.

może powiedzieć Bogu: nie. Człowiek może powiedzieć Chrystusowi: nie. Ale pytanie zasadnicze: czy wolno? I: w imię czego «wolno»?² Papież z Polski podkreśla przy tym, że wszyscy ludzie w sprawach religijnych mają prawo do działania zgodnie ze swoim sumieniem i że wolność religijna, która jest nieodłącznie związana z orędziem chrześcijańskim, stanowi gwarancję wszystkich innych wolności i praw człowieka.

Problem wolności religijnej, potrzeba dialogu międzyreligijnego i międzykulturowego wielokrotnie powraca na kartach niniejszej monografii, prezentującej bogate nauczanie św. Jana Pawła II w Afryce. Bardzo częstym motywem publicznych wystąpień Ojca Świętego była tragedia ludzi związana właśnie z łamaniem podstawowych praw człowieka, w tym prawa do wolności religijnej. Wystarczy przytoczyć chociażby omawianą szeroko w niniejszej monografii wizytę papieża w Sudanie. Już na lotnisku w Chartumie Ojciec Święty przedstawił motywy swej wizyty: „Jako Następca Piotra – powiedział – mam obowiązek zachęcać i umacniać w wierze moich braci i siostry, gdziekolwiek żyją, zwłaszcza tam, gdzie wiara wymaga odwagi i wytrwałości. Gdzie ludzie są słabi, ubodzy i bezbronni, muszę przemawiać w ich imieniu. Muszę być blisko bezdomnych i cierpiących na skutek suszy, głodu, chorób i zniszczeń wojennych. Wizyta ma służyć sprawie pokoju i sprawiedliwości w Afryce, która poszukuje afrykańskich rozwiązań dla afrykańskich problemów, ale jednocześnie zmagają się z problemami będącymi dziedzictwem trudnej historii. Są one szczególnie bolesne w Sudanie, kraju wielorasowym i wieloreligijnym”. I podczas tej samej wizyty podkreślał: „Tylko formalne gwarancje poszanowania praw człowieka i system prawny równo traktujący wszystkich mogą stworzyć warunki dla pokojowego współistnienia i zgodnego działania w służbie wspólnemu dobru. Dlatego moja wizja przyszłości waszego kraju znajduje bardziej konkretny wyraz w głębokim pragnieniu, by wszyscy jego obywatele – bez względu na pochodzenie etniczne, dziedzictwo kulturowe, pozycję społeczną czy przekonania religijne – mogli w sposób odpowiedzialny uczestniczyć w życiu narodu, wzbogacając swoją różnorodnością całą wspólnotę narodową”. Następnie podczas Mszy św. na Green Square szeroko omówił m.in. prawo człowieka do wolności religijnej. „Bezmiar cierpienia milionów niewinnych ofiar każe mi wyrazić solidarność ze słabymi i bezbronnymi, którzy wołają do Boga o pomoc, o sprawiedliwość, o poszanowanie danej im przez Boga ludzkiej godności, o podstawowe prawa

² Jan Paweł II, *Światło Roku Jubileuszowego na sakrament bierzmowania. Homilia podczas Mszy św. w Krakowie, 10 czerwca 1979*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, II, 1: 1979 (styczeń–czerwiec), Poznań: Pallottinum 1990, s. 709–710.

człowieka, o wolność wyznawania i praktykowania swojej religii bez lęku przed dyskryminacją. [...] Prawo do wolności religijnej przysługuje każdej jednostce, ponieważ jej źródłem jest niezbywalna godność każdego człowieka. Obowiązuje ono niezależnie od układów politycznych i społecznych, a zgodnie z wieloma międzynarodowymi traktatami państwo musi bronić wolności religijnej przed wszelkimi zagrożeniami. Prześladowanie obywateli za przekonania religijne jest głęboką niesprawiedliwością wymierzoną przeciw człowiekowi i przeciw Bogu i zamykającą drogę do pokoju. Dziś Następca Piotra i cały Kościół potwierdzają swe poparcie dla stanowczego żądania waszych biskupów, domagających się poszanowania waszych praw obywatelskich i religijnych”³.

ks. dr hab. Waldemar Cisło, prof. UKSW
Dyrektor Uniwersyteckiego Centrum Badań Wolności Religijnej UKSW
Kierownik Katedry Dialogu Międzyreligijnego i Pomocy Humanitarnej
UKSW w Warszawie

³ Cytaty i omówienia w pierwszym rozdziale niniejszej monografii, w punkcie 4: „Zgoda, współpraca, wolność religijna. Jan Paweł II w Sudanie (10 lutego 1993 r.)”.

Wykaz skrótów

AAS – *Acta Apostolicae Sedis: commentarium officiale*, Roma: Typis Polyglottis Vaticanis, 1909–

AP – *Annuario Pontificio per l'anno... : pubblicazione ufficiale*, Roma: Tipografia Poliglotta Vaticana, 1912–

DM – *Dekret o misyjnej działalności Kościoła „Ad gentes divinitus”*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań: Pallottinum 2002

OsRomPol – „L'Osservatore Romano”, wydanie polskie, Città del Vaticano

Wprowadzenie

Pod koniec XX w. wiele pisano o stuleciu pełnym wojen, totalitaryzmów i pogardy dla człowieka, czasie naznaczonym piętnem kolonializmu i jego skutkami, okresie błyskawicznie rozwijającej się globalizacji gospodarczej, społeczno-politycznej oraz kulturowej. Dla chrześcijaństwa ten przełom drugiego i trzeciego tysiąclecia był Wielkim Jubileuszem narodzenia Jezusa Chrystusa, od którego rozpoczęła się nowa era w dziejach ludzkości. Przygotowanie tego Jubileuszu nie tyle jako świętowania, ile jako czasu przebudzenia ludzkich sumień, przebudowy świadomości społeczeństw, wieloaspektowej odnowy życia i misji Kościoła stało się szczególnym przywilejem i zadaniem Jana Pawła II, którego długi pontyfikat wniósł do życia Kościoła i świata tak wiele nowych idei i treści, że już teraz z pewnością można mówić o okresie przełomu. Wydaje się, iż nigdy dotąd głos Stolicy Apostolskiej nie był aż tak ważony i komentowany nie tylko przez środowiska katolickie, ale także chrześcijan innych denominacji, wyznawców innych religii, a nawet przywódców państw i społeczeństw. Świadczą o tym wszystkie encykliki papieskie i wiele dokumentów Magisterium, jak również podróże apostolskie i spotkania Jana Pawła II z różnymi grupami wiernych, w tym także podróże apostolskie do Afryki.

Jan Paweł II rozpoczął pielgrzymowanie do Afryki w 1980 r., a zakończył w 2000 r. W ciągu owego dwudziestolecia czternaście razy gościł na tym kontynencie. Pierwszą podróż apostolską do Afryki Jan Paweł II odbył w dniach 2–12 maja 1980 r. Objęła ona sześć państw afrykańskich: Zair, Kongo, Kenię, Ghanę, Górną Woltę i Wybrzeże Kości Słoniowej. Podczas ostatniej (24–26 lutego 2000 r.) odwiedził tylko jeden kraj – Egipt. W sumie podczas kilkunastu pielgrzymek na kontynent afrykański Jan Paweł II odwiedził 42 kraje.

W podróżach apostołskich Jana Pawła II nie daje się z reguły zauważyć klucza politycznego, gospodarczego czy geograficznego, chociaż w niektórych pielgrzymkach można się takiego dopatrywać. Podróże te miały przede wszystkim charakter duszpasterski czy też misyjny. W ich programie pojawiały się pewne stałe elementy: Eucharystia jako punkt centralny dnia i pielgrzymki; spotkanie z duchowieństwem i siostrami, klerykami, katechistami w katedrze lub innym miejscu (wyzwania ewangelizacyjne); wizyty kurtuazyjne u przedstawicieli władz oraz spotkania z dyplomatami (sprawy rozwoju, pokoju i współpracy); spotkanie ekumeniczne i międzyreligijne (zachęta do rozwijania dialogu i współpracy); odwiedziny u ludzi zmarginalizowanych (chorych, ubogich). Na spotkania z papieżem ściągali setki tysięcy, a nawet miliony pątników. Mimo obecności tłumów Ojciec Święty potrafił wytworzyć niepowtarzalną atmosferę i więź z zebranymi. Często wkładał подарowane mu elementy tradycyjnych, lokalnych ubiorów, przyjmował kontrowersyjne niekiedy prezenty i ku oburzeniu wielu otwierał się na spotkania o charakterze międzyreligijnym takie jak chociażby modlitwa w „świętym gaju” wyznawców tradycyjnych religii afrykańskich w Togville. Szczere spotkanie z człowiekiem było jego atutem.

Chrystus i człowiek

O wymiarze religijnym swoich pielgrzymek Jan Paweł II mówił w encyklice *Redemptoris missio*, zaznaczając: „od samego początku mojego pontyfikatu zdecydowałem się podróżować aż po krańce ziemi, by dać wyraz tej trosce misyjnej, i właśnie bezpośredni kontakt z ludami, które nie znają Chrystusa, przekonał mnie bardziej, jak pilna jest ta działalność”¹. Do tych podstawowych inspiracji powrócił przy pierwszej podróży do Afryki, nawiązując do słów pierwszej, programowej encykliki: „Odkupiciel człowieka Jezus Chrystus jest ośrodkiem wszechświata i historii. Do Niego zwraca się moja myśl i moje serce w tej doniosłej godzinie dziejów, w której znajduje się Kościół i cała wielka rodzina współczesnej ludzkości”². Chrystus i człowiek, chrystocentryzm i antropocentryzm to punkty centralne nauczania i działania Jana Pawła II. To wielkie posłanie i przesłanie Boga, realizowane przez głosicieli Dobrej Nowiny, szanuje jednak wolność człowieka. „Czy można odrzucić Chrystusa i wszystko to, co

¹ Jan Paweł II, *Encyklika Redemptoris missio*, w: tenże, *Encykliki*, Kraków: Wydawnictwo Znak 2007, s. 511 (nr 1).

² Jan Paweł II, *Encyklika Redemptor hominis*, w: tenże, *Encykliki*, dz. cyt., s. 7 (nr 1).

On wniósł w dzieje człowieka? – pyta Jan Paweł II i odpowiada zarazem – Oczywiście, że można. Człowiek jest wolny. Człowiek może powiedzieć Bogu: nie. Człowiek może powiedzieć Chrystusowi: nie. Ale pytanie zasadnicze: czy wolno? I: w imię czego «wolno?»³.

Głoszenie Ewangelii to działalność misyjna wykluczająca przemoc czy wszelkiego rodzaju zaborczość. Dlatego też wraz z odchodzeniem od postrzegania misji w kategoriach geograficznych i przestrzennych czy też ilościowych widoczne staje się unikanie w przesłaniach Jana Pawła II terminów mających charakter „militarny”, związany z „podbojem” czy też „zajmowaniem” terenu. Nie mówi się także o całych grupach lub jednostkach pozostałych „do nawrócenia”. Podkreśla się natomiast znaczenie spotkania, wymiany i dialogu. Ta koncepcja akcentuje relacje międzyludzkie oraz zakłada wzajemne uznanie wartości, które są udziałem innych. „Obcy” nie jest postrzegany tylko przez nasz pryzmat, ale następuje także próba zrozumienia postrzegania „nas” przez „obcego”. I „my”, i „obcy” mamy odkryć naszą wyjątkowość. Ta nowa relacja w teologii wyrażana jest m.in. przez podkreślanie, iż Bóg udziela łaski Ducha Świętego każdemu stworzeniu. Działalność misyjna zmierza zatem ku „uzdrowianiu”, „podnoszeniu”, „dopełnianiu” wszystkich zarodków dobra złożonych w sercach i umysłach ludzkich, czy też w ich obrzędach i kulturach⁴.

Docenić kultury afrykańskie

Człowiek wyraża się przez kulturę. Dlatego też z szacunku do człowieka Jan Paweł II rozwijał nowe spojrzenie na kultury afrykańskie. Jako pierwszy papież użył w dokumentach Kościoła terminu „inkulturacja” i jej założenia odniósł także do rzeczywistości Czarnej Afryki. Podkreślał różnorodność kultur Afryki i wskazywał, iż nie chodzi o to, by je ignorować, ale raczej o to, by – uznając różnice – szanować się nawzajem, żyć w solidarności, a w szczególności odnaleźć wspólne moralne bogactwa, mogące zapewnić ludzki i duchowy rozwój mieszkańców Afryki. W niewielkim Gabonie Ojciec Święty podkreślał, iż kultura afrykańska stanowi bezcenne dobro. Winna ona wchłaniać z tradycji przodków to, co najlepsze, i nie obawiać się nowości. „Kultura przede wszystkim zawiera

³ Jan Paweł II, *Światło Roku Jubileuszowego na sakrament bierzmowania. Homilia podczas Mszy św. w Krakowie, 10 czerwca 1979*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, II, 1: 1979 (styczeń–czerwiec), Poznań: Pallottinum 1990, s. 709–710. Por. tenże, *Encyklika Redemptoris missio*, dz. cyt., s. 519 (nr 7).

⁴ Por. Jan Paweł II, *Encyklika Redemptoris missio*, dz. cyt., s. 522 (nr 10).

w sobie i rozwija wśród dzieci swego narodu poczucie dumy, przy równoczesnym poszanowaniu innych ludzi”⁵.

Zraniona Afryka

Mówiąc o wartościach kultury afrykańskiej i wielu pozytywnych aspektach życia kontynentu, Jan Paweł II nie zapominał o tym, co stanowiło bolączki Afryki. „Dzisiejszą Afrykę można porównać do owego człowieka, który schodził z Jerycha do Jerozolimy: wpadł on w ręce zbójców, którzy go obdarli, zadali mu rany i porzucili na pół umarłego (por. Łk 10,30–37). Afryka to kontynent, gdzie niezliczone ludzkie istoty – mężczyźni i kobiety, dzieci i młodzi – leżą jak gdyby porzucone przy drodze, chore, poranione, bezsilne, odepchnięte i opuszczone. Ludzie ci pilnie potrzebują dobrych samarytan, którzy pośpieszą im z pomocą” – podkreślał papież w adhortacji *Ecclesia in Africa*⁶. To porównanie mówi o wyraźnym marginalizowaniu Afryki na arenie międzynarodowej oraz o wielu nierozwiązanych problemach wewnętrznych, które wymagają zajęcia się nimi przez ludzi dobrej woli. Podczas podróży do Afryki Jan Paweł II często mówił o cierpieniu mieszkańców kontynentu, związanym z wojną, niesprawiedliwością społeczną oraz ekonomiczną. Wskazywał na obniżanie się jakości życia, niedostatek środków na wychowanie młodzieży, brak służb sanitarnych i społecznych, powodujący utrzymywanie się chorób endemicznych, szerzenie się straszliwej plagi AIDS, przytłaczający ciężar zadłużenia zagranicznego, przerażające bratobójcze wojny podsycane przez cyniczny handel bronią, a także haniebny, tragiczny los uchodźców i wygnańców.

Przyczyny problemów kontynentu

Patrząc na problemy kontynentu, Jan Paweł II wskazywał na źródło grzechu, które tkwi w sercu człowieka – konkretnego człowieka, także mieszkańca Afryki. Grzech przedstawiany jest w nauczaniu papieskim przede wszystkim

⁵ Jan Paweł II, *Aby wasza działalność przyniosła Afryce pokój, Libreville – wizyta u prezydenta Gabonu, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 239.

⁶ Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska „Ecclesia in Africa”*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. II: *Adhortacje*, Kraków: Wydawnictwo M 2006, s. 443 (nr 41).

jako zachwianie podstawowej równowagi w ludzkim sercu, wiąże się zawsze z postawą egoizmu, pychy, nadmiernej ambicji, zawiści i nienawiści. Te znów z kolei rodzą – na wszystkich poziomach życia społecznego – niesprawiedliwość, dominację i przemoc, a także sytuacje konfliktowe pomiędzy jednostkami, grupami społecznymi i narodami. Mówiąc o grzechu indywidualnym i jego następstwach, Ojciec Święty wskazywał zwłaszcza na konsekwencje grzechu ludzi rządzących państwami. Jednocześnie, oceniając złożone przyczyny kryzysu nieustannie nękającego Afrykę, wymieniał obiektywne, zewnętrzne trudności wpływające z kolonialnej przeszłości kontynentu, ale także ze współczesnych form wykorzystywania go przez różne państwa i koncerny międzynarodowe.

Wezwanie do pojednania i pokoju

W obliczu wojny i niesprawiedliwości Jan Paweł II nie przestawał nawoływać do pojednania, pokoju i sprawiedliwości, odwołując się głównie do godności osoby ludzkiej i równości wszystkich ludzi. 10 września 1988 r. na lotnisku w Harare, w odpowiedzi na powitanie prezydenta Zimbabwe Roberta Mugabe, Jan Paweł II wezwał wszystkich, którzy ponoszą odpowiedzialność za los mieszkańców tego regionu, do wyrzeczenia się używania przemocy z pobudek rasowych czy ideologicznych. Jan Paweł II, niestrudzony orędownik dialogowych i pokojowych rozwiązań, nie akceptował żadnej formy przemocy wymierzonej przeciw życiu niewinnych ludzi.

Wezwanie do integralnego rozwoju

W krajach dotkniętych niesprawiedliwością społeczną i wyzyskiem ekonomicznym papież bardzo często poruszał w swych przemówieniach sprawy związane z równością, potrzebą integralnego rozwoju i międzynarodowej współpracy gospodarczej itp. Jan Paweł II wyrażał przekonanie, że jedyną drogą do wyeliminowania nierówności jest skoordynowane współdziałanie wszystkich krajów w duchu prawdziwego partnerstwa. Wspominał wielokrotnie o świecie podzielonym na bogatą Północ i biedne Południe. Znane były jego interwencje na rzecz ludności Sahelu. W Wagadugu w Burkina Faso papież wskazał na potrzebę harmonijnego współżycia człowieka i natury, poszanowania dla natury, umiejętność zachowania jej i polepszenia jej stanu, a także ograniczenia

skutków katastrof lub zapobiegania im. „Stąd, z Wagadugu, z centrum jednego z tych krajów, które nazwać możemy krajami pragnienia, niech mi będzie wolno skierować uroczysty apel do wszystkich, tak w Afryce, jak i poza nią, aby nie zamykali oczu na to, co miało miejsce i co dalej trwa w regionie sahelańskim”⁷.

Wezwanie do jedności i dialogu

W nauczaniu afrykańskim Jana Pawła II zauważyć można powtarzające się dwie fundamentalne zasady współżycia odmiennych ludów, społeczeństw, kultur i religii. Pierwszą z nich jest godność osoby ludzkiej. Drugą podstawową zasadą, którą przytacza papież, jest głęboka jedność rodzaju ludzkiego biorąca początek z Boga – Stwórcy wszystkich. To Bóg nie pozwala żadnej społeczności uważać się za lepszą od innych. W sytuacji, kiedy w jakimś kraju zerwano normalne relacje między poszczególnymi społecznościami, „droga do pokoju musi prowadzić przez dialog i negocjacje. Zasadą winno być pojednanie oparte na sprawiedliwości i poszanowaniu uzasadnionych aspiracji wszystkich grup tworzących wspólnotę narodową” – mówił w Chartumie w Sudanie⁸.

Szerząc kulturę dialogu, Jan Paweł II starał się w swoich podróżach i planowanych spotkaniach uwzględniać przedstawicieli wszystkich religii i wyznań, nie tylko chrześcijańskich. Ojciec Święty podkreślał wówczas – jak podczas pobytu w Nairobi w 1985 r. – że wszyscy jesteśmy dziećmi tego samego Boga, „a nasze religie mają do spełnienia szczególną rolę w pokonywaniu tego zła i w umacnianiu więzi zaufania i solidarności. Jest wolą Boga, aby ci, którzy go wielbią – nawet jeśli w głoszeniu Jego chwały nie są zjednoczeni – pozostawali zjednoczeni w braterstwie i we wspólnej służbie dla dobra wszystkich ludzi”⁹.

⁷ Jan Paweł II, *Apel Ojca Świętego na rzecz Sahelu. Homilia wygłoszona w Quagadougou, sobota, 10 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 563.

⁸ Jan Paweł II, *Poszanowanie praw wszystkich drogą do pokoju i bezpieczeństwa. Spotkanie z prezydentem Sudanu, 10 lutego – Chartum*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 37.

⁹ Jan Paweł II, *Nikt nie może żyć i działać w izolacji. Nairobi. Spotkanie z przedstawicielami religii muzułmańskiej i hinduizmu, 18 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 248. W powyższym wstępie wykorzystano obszernie tekst: J. Różański, *Orędownik Chrystusa i człowieka. Misyjny wymiar podróży apostołskich Jana Pawła II do Afryki*, „Misyjne Drogi” (2011) nr 3, s. 4–7.

Cele publikacji i literatura

Zarysowane powyżej główne, powtarzające się wątki w nauczaniu papieskim w Afryce nie wyczerpują ogromnej złożoności i kontekstu poszczególnych pielgrzymek na kontynent afrykański. Liczba podróży, spotkań, wygłoszonych mów i homilii, wielowątkowość poruszanych problemów nie sprzyjają ich systematyzacji w jednej publikacji. Wśród bogatej literatury dotyczącej papieskiego podróżowania do Afryki wyraźnie odczuwa się brak całościowego opracowania, które ukazałoby szeroki kontekst tych wizyt apostolskich. Ta uwaga dotyczy nie tylko syntez w języku polskim, których po prostu brak. Jednym z pierwszych polskojęzycznych opracowań tekstów papieskich (wzbogaconych wprowadzeniami) było wydanie w 1985 r. kompletu tekstów z dwóch pierwszych podróży Jana Pawła II do Afryki¹⁰. Dwa lata później poznańskie wydawnictwo Pallottinum rozpoczęło ambitny projekt wydania nauczania Jana Pawła II w kluczu chronologicznym, zakończony w 2007 r. publikacją dziewięciu (w tym ośmiu dwuczęściowych) tomów, prezentujących polskie przekłady z lat 1978–1986. Teksty z pielgrzymek afrykańskich z tego okresu, przytaczane w niniejszej pracy, zostały zaczerpnięte z tej właśnie edycji. Kolejnym ambitnym projektem było wydanie szesnastu tomów *Dzieł zebranych* Jana Pawła II, które ukazały się w Wydawnictwie M z Krakowa¹¹. Tom XIII zbierał homilie i przemówienia z pielgrzymek do Azji, Afryki, Australii i Oceanii. Jednak zawarto w nim niewiele tekstów wygłoszonych przez papieża w Afryce. Nieocenionym – chociaż także z konieczności wybiórczym – źródłem są polskojęzyczne przekłady tekstów z papieskiego pielgrzymowania do Afryki, zamieszczone na łamach polskiej edycji „L'Osservatore Romano”. Inne edycje językowe tego czasopisma prezentują ponadto przemówienia i homilie papieskie w językach oryginalnych (francuskim, angielskim, portugalskim, hiszpańskim, a także – sporadycznie – włoskim)¹². Obecnie ich komplet można znaleźć na oficjalnej watykańskiej stronie internetowej poświęconej św. Janowi Pawłowi II¹³.

¹⁰ Jan Paweł II w Afryce, 2–12 V 1980, 12–19 II 1982. *Przemówienia i homilie* (Przekład J. Jarco, A. Polkowski, „L'Osservatore Romano” [wyd. polskie]), oprac. A. Polkowski, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1985.

¹¹ Jan Paweł II, *Dzieła zebrane*, t. XIII: *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Azja, Afryka, Australia i Oceania*, Kraków: Wydawnictwo M 2009.

¹² W to bogactwo językowe przemówień papieskich zostały wplecione także fragmenty, pojedyncze zdania i słowa w miejscowych językach afrykańskich.

¹³ <https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it.html>.

Do pierwszych systematycznych opracowań wszystkich podróży Jana Pawła II należy zaliczyć pracę zbiorową pod redakcją Antoniego Jackowskiego i Izabeli Sołjan pt. *Leksykon pielgrzymek Jana Pawła II*¹⁴. Jest to próba – jak piszą redaktorzy – „skatalogowania tych pielgrzymek, w tym także pielgrzymek afrykańskich”¹⁵.

Całość niniejszej pracy ma zatem charakter wprowadzający w problematykę podróży Jana Pawła II do Afryki, ukazuje kontekst każdej z pielgrzymek oraz podstawowe treści nauczania papieskiego. Pielgrzymki Jana Pawła II zostały niejako zlokalizowane w przestrzeni geograficznej (Afryka Północna, Afryka Zachodnia, Afryka Środkowa i Wschodnia, Afryka Południowa) oraz historycznej (wprowadzenia dotyczące poszczególnych regionów i krajów). Ta lokalizacja została wzbogacona ponadto o literaturę (głównie polskojęzyczną), która służy poszerzeniu perspektywy. W pracy autor wykorzystał istniejące tłumaczenia tekstów papieskich na język polski, a także (tam, gdzie nie zaznaczono inaczej) dokonał tłumaczeń z języków oryginalnych. Wykorzystał on także część własnych opublikowanych wcześniej tekstów publicystycznych i popularnonaukowych.

Niniejsza praca ma być zatem czymś w rodzaju „przewodnika” po podróżach Jana Pawła II do Afryki i problemach całego kontynentu oraz poszczególnych krajów, które były przedmiotem troski Ojca Świętego w trakcie jego pielgrzymek.

¹⁴ A. Jackowski, I. Sołjan (red.), *Leksykon pielgrzymek Jana Pawła II*, Kraków: Wydawnictwo WAM 2005.

¹⁵ A. Jackowski, I. Sołjan, *Wstęp*, w: *Leksykon pielgrzymek Jana Pawła II*, dz. cyt., s. 9.

Rozdział I

Afryka Północna

Afryka Północna w ścisłym sensie obejmuje najczęściej kraje Maghrebu (Maroko, Algieria, Tunezja, a także Libia) lub w szerszym rozumieniu także Mauritanie, Saharę Zachodnią, Egipt, Sudan, a nawet Etiopię, Erytreę i Dżibuti. W niniejszej pracy odwołano się do szerszego ujęcia granic Afryki Północnej.

1. Wstęp do pielgrzymek do Afryki Północnej

Pierwotnymi mieszkańcami Afryki Północnej w ścisłym sensie byli Berberowie, żyjący do dziś w północnym Maroku, w górach Atlas, nad Morzem Śródziemnym (Kabylowie) i na Saharze (Tuaregowie). W Egipcie większość stanowili Koptowie. W południowej części dzisiejszego Sudanu, Etiopii i Erytrei żyli przede wszystkim Niloci, Kuszyci i ludy z nimi spokrewnione. W pierwszych wiekach po Chr. północne obszary Afryki były celem ekspansji i kolonizacji Cesarstwa Rzymskiego. W VII w., po podbojach arabskich, proporcje ludności – jak również jej wyznania – zaczęły się wyraźnie zmieniać na korzyść ludności arabskiej i islamu, co rzutuje na dzisiejsze, potoczne postrzeganie Afryki Północnej¹.

¹ Por. m.in. A. Dziubiński, J. Milewski, *Przed podbojem. Afryka Północna i Zachodnia w relacjach z XVIII i XIX wieku*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1980; E. Reklajtis, *Maghreb współczesny: z badań nad kontaktem i współrozwojem kultur*, Warszawa: PWN 1976; J. Linder, *Afryka Północna – Maghreb*, Warszawa: Wydawnictwa UW 1972.

1.1. Starożytna misja afrykańska

Spotkanie mieszkańców kontynentu afrykańskiego z chrześcijaństwem sięga samych początków Kościoła. Świadcami Zesłania Ducha Świętego na uczniów Jezusa zgromadzonych w Wieczerniku byli „mieszkańcy Egiptu i tych części Libii, które leżą blisko Cyreny” (Dz 2,10). Ponadto Dzieje Apostolskie odnotowują, iż pierwszym nieżydowskim chrześcijaninem był Afrykanin, urzędnik królowej etiopskiej, zarządzający całym jej skarbcem (Dz 8,26–40). W egipskiej Aleksandrii, gdzie istniała bardzo duża kolonia żydowska, Ewangelię głosił – według tradycji – św. Marek Ewangelista.

W wyniku akcji misyjnej w starożytnej Afryce Północnej powstały dwa prężne ośrodki życia chrześcijańskiego: pierwszy, egipski, z centrum w Aleksandrii, i drugi, który łączył Kościoły skupione wokół Kartaginy.

Sławę Kościołowi aleksandryjskiemu przyniosła znana szkoła katechetyczna, kształcąca m.in. miejscowy kler. O życiu tego Kościoła dowiadujemy się z pism Klemensa Aleksandryjskiego (ok. 150–215) i Orygenesza (ok. 185–254). Z pewnością chrześcijaństwo w Egipcie nie było ograniczone tylko do ludności grekojęzycznej. Przekłady Pisma Świętego na języki lokalne zaczęły się nie później niż w połowie III w. W IV w. na tym terenie istniały już trzy prowincje kościelne liczące około 100 biskupstw. Najbardziej znanymi przedstawicielami tego Kościoła byli święci Atanazy i Cyryl².

Głównymi misjonarzami państwa Aksum, dzisiejszej Etiopii, byli Frumencjusz i pochodzący z Aleksandrii Edezjusz. Około 340 r. król Ezana przyjął chrzest, a chrześcijaństwo stało się religią państwową. Frumencjusz (zwany Ojcem Pokoju – Abba Selama) został pierwszym metropolitą Etiopii, wiążąc miejscowy Kościół z Aleksandrią³.

Pierwszymi chrześcijanami w starożytnej Nubii (na terenie dzisiejszego Sudanu) byli uchodźcy z Egiptu prześladowani w swoim kraju. Proces chrystianizacji Nubii przyspieszył dekret cesarza Justyniana (525–565) o nawracaniu na chrześcijaństwo plemion zamieszkujących peryferie cesarstwa⁴.

² Por. B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, Cambridge: Cambridge University Press 2001, s. 7–21.

³ Por. A.S. Atiya, *Historia Kościołów wschodnich*, przekł. zbiorowy, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax” 1978, s. 374–376; A. Bartnicki, J. Mantel-Niećko, *Historia Etiopii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1987, s. 22–38.

⁴ Por. S. Jakobielski, *Chrześcijaństwo nubijskie w świetle najnowszych badań*, w: A.S. Atiya, *Historia Kościołów wschodnich*, dz. cyt., s. 385–393.

Kościół Kartaginy obejmował terytorium dzisiejszego Maroka, Algierii, Tunezji i częściowo Libii. Kościół ten wydał sławnych pisarzy kościelnych, m.in. Tertuliana, Cypriana, Augustyna. W północnej Afryce powstał starołaciński przekład Pisma Świętego. Nie było natomiast przekładów na języki miejscowe. Był to w większości Kościół zromanizowany, posiadający wiele biskupstw (w VI w. istniało ich ponad 700)⁵.

Decydującym wydarzeniem dla dalszych losów chrześcijaństwa w Afryce Północnej był najazd muzułmański. Islamowi oparły się Kościoły w Egipcie i Etiopii. Nubia stawiała początkowo skuteczny opór, ale ostatecznie jednak uległa. W roku 1315 ostatni chrześcijański król Nubii został skazany na zesłanie, a jego miejsce zajął muzułmanin. Po upadku Cesarstwa Rzymskiego systematycznie słabł Kościół związany z Kartaginą. Przed islamizacją dość długo bronili się pogańscy Berberowie.

Przyczyny upadku Kościoła w Afryce Północnej upatruje się dzisiaj nie tylko w czynnikach zewnętrznych, ale także w słabym zakorzenieniu w miejscowej kulturze i w wewnętrznych podziałach kościelnych, które prowadziły do powstawania rozmaitych herezji⁶.

1.2. Misja średniowieczna i nowożytna

Misjami w Afryce Północnej interesował się żywo św. Franciszek z Asyżu. W 1219 r. złożył nawet wizytę sułtanowi Egiptu, nic jednak od niego nie uzyskał. W roku 1219 św. Franciszek z Asyżu wysłał pierwszych misjonarzy do Maroka, gdzie ponieśli oni śmierć, stając się tym samym pierwszymi męczennikami swego zakonu. Misjonarze franciszkańscy przybyli również do Tunezji i Libii. W latach 1235–1239 istniała nawet tunezyjska prowincja franciszkanów. Największą sławę misjonarza Afryki Północnej tego okresu zyskał Rajmund Lull, który ostatecznie został ukamienowany w Tunezji. Oprócz franciszkanów

⁵ Polski dorobek badań nad dziejami rzymskiej Afryki jest cenny i obfity głównie dzięki pracom Tadeusza Kotuli i ks. Jana Śrutwy. Por. T. Kotuła, *Afryka Północna w starożytności*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1972; J. Śrutwa, *Praca w starożytnym chrześcijaństwie afrykańskim*, Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL 1983. Obszerny poradnik bibliograficzny w: J. Strzelczyk, *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1992, s. 361–371.

⁶ Szerzej: Ph. Curtin, *Afryka Północna – na styku dwóch światów*, w: Ph. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, przeł. M. Jannasz, wstęp W. Jagielski, konsultacja naukowa B. Nowak, Gdańsk: Wydawnictwo Marabut 2003, s. 53–97.

w Maghrebie pracowali dominikanie, a także mercedariusze i trynitarze, później również misjonarze św. Wincentego à Paulo, lecz ich praca ograniczała się do opieki duchowej nad kupcami europejskimi i wykupu niewolników.

W Egipcie duża część Koptów dochowała wierności religii chrześcijańskiej. Na Soborze Florenckim grupa Koptów zjednoczyła się ze Stolicą Apostolską i utworzyła załączek dzisiejszego Kościoła koptyjskokatolickiego. Ewangelizację wśród Koptów prowadzili jezuita (1582), a potem kapucyni osiedleni w Kairze (1630). W 1675 r. w Egipcie utworzono prefekturę apostolską. W XIX w. w Egipcie ewangelizację prowadzili m.in. lazaryści i siostry szare, a później także jezuita i członkowie innych zgromadzeń. W drugiej połowie XIX i pierwszej połowie XX w. utworzono kilka jednostek administracyjnych Kościoła katolickiego (obrzędki rzymskiego, maronickiego i koptyjskiego).

W 1836 r. papież Grzegorz XVI utworzył Wikariat Apostolski Afryki Środkowej, obejmujący cały Sudan. Na przełożonego wikariatu wybrany został o. Maksymilian Ryłło, polski jezuita, który zmarł w drodze na nową placówkę 18 czerwca 1848 r. w Chartumie. Jednak zainteresowanie Sudanem szybko się zmniejszyło na skutek ciekawie zapowiadających się odkryć w Afryce Równikowej. Misje na terenie Sudanu prowadzili głównie kombonianie i franciszkanie. Ich postępy widoczne były zwłaszcza na południu kraju. W pierwszej połowie XX w. w Sudanie utworzono kilka prefektur i wikariatów apostolskich.

Próby zjednoczenia Etiopii z Rzymem datuje się na początki XVI w., okazały się one jednak nieskuteczne. W XIX w. Kościół łaciński powrócił do aktywności w Etiopii, zwłaszcza poprzez działalność edukacyjną.

Na terenie Libii Kongregacja Rozkrzewiania Wiary w 1643 r. wznowiła działalność duszpasterską i misyjną, tworząc prefekturę apostolską, w której początkowo pracowali kapucyni, a później także inni franciszkanie. W 1913 r. utworzono wikariat apostolski, na terenie którego żyło ok. 2 tys. katolików.

Chrześcijaństwo w Algierii zaczęło na nowo pojawiać się wraz z rozpoczęciem okupacji francuskiej (1830). Ważnym wydarzeniem było mianowanie kard. Karola Lavigerie biskupem Algieru (1867). To właśnie w Algierii powstało Zgromadzenie Misjonarzy Afryki (ojcowie biali) oraz Zgromadzenie Misjonek Afryki (siostry białe), oba niezwykle zasłużone w ewangelizacji wielu krajów afrykańskich. Ojcowie biali wypracowali specjalną metodologię katechezy misyjnej, która zwracała szczególną uwagę na stopniowo prowadzony katechumenat. Misjonarzom zakazano jednak jakiegokolwiek działalności ewangelizacyjnej wśród muzułmanów. Tych, którzy przekraczali to ograniczenie, władza kolonialna wydalala z kraju. Ojcowie biali rozszerzyli działalność na

sąsiednie kraje Afryki Północnej, m.in. na Tunezję. W 1884 r. Kartagina została arcybiskupstwem, a kard. Karol Lavignerie – pierwszym metropolitą⁷.

W Maroku na początku XIX w. było tylko trzech franciszkanów, którzy obsługiwali kupców i żeglarzy. W 1858 r. powstała Prefektura Apostolska Maroka, a w 1861 r. w umowie zawartej między Hiszpanią a Marokiem znalazła się klauzula gwarantująca wolność religii katolickiej.

1.3. Współczesność Kościoła w Afryce Północnej

Współczesność Kościoła w Afryce Północnej to funkcjonowanie niewielkich wspólnot chrześcijańskich w „morzu islamu”. Jego rola w dużej mierze ogranicza się do obecności i posługi na rzecz pomocy w rozwoju – tam, gdzie jest ona dopuszczona. Ostatnie dekady zostały w tym regionie mocno naznaczone ruchem antykolonialnym, proarabskim i proislamskim. Tam, gdzie jest to możliwe, Kościół rozwija różne formy dialogu z islamem. Wyjątkiem są tutaj Etiopia i Erytrea, gdzie chrześcijanie stanowią większość. Specyficzna jest także sytuacja Egiptu, gdzie chrześcijan jest relatywnie dużo, przede wszystkim za sprawą Kościoła koptyjskiego. Także dzięki rozwojowi misji na południu Sudanu wspólnoty chrześcijańskie (głównie katolickie i anglikańskie) zgromadziły znaczną liczbę wiernych (ok. 50%), ale nie dotyczy to Republiki Sudanu (podział dawnego Sudanu na dwa państwa nastąpił w 2011 r.).

2. Pielgrzymka do źródeł wiary. Jan Paweł II w Egipcie (24–25 lutego 2000 r.)

Podczas swojej czternastej podróży apostolskiej do Afryki – w znaczeniu geograficznym – Jan Paweł II odwiedził Egipt. Celem jego pielgrzymowania w dniach 24–25 lutego 2000 r. było odwiedzenie miejsca upamiętniającego spotkanie Boga z Mojżeszem na górze Synaj. Tę wędrówkę do źródeł wiary Jan Paweł II miał rozpocząć od Ur Chaldejskiego w Iraku, skąd Abraham wyruszył z polecenia Boga do Ziemi Obiecanej. Jednak to pragnienie papieża nie spełniło się, głównie z powodu ingerencji USA.

⁷ Por. A. Miotk, *Program chrystianizacji Afryki w XIX wieku (na przykładzie misji ojców białych)*, Olsztyn: Wyd. Studio Poligrafii Komputerowej SQL 2009, s. 146–194.

2.1. Kraj i Kościół

Egipt jest jedną z najstarszych kolebek cywilizacji Bliskiego Wschodu. Specyficzne położenie, umożliwiające kontakt z Bliskim Wschodem, koncentracja wokół Nilu, naturalna ochrona przez pustynie i Morze Czerwone sprzyjały rozwojowi dość jednorodnej cywilizacji. Obecnie ludność Egiptu jest niemal wyłącznie arabskojęzyczna. Około 90% populacji stanowią sunniti, ok. 10% chrześcijanie. Jest to najludniejszy kraj arabski.

2.1.1. Zarys historii kraju

Okres historyczny starożytnego Egiptu rozpoczął się wraz z założeniem pierwszej dynastii z Tinis (IV tysiąclecie przed Chr.). Apogeum swej potęgi Egipt osiągnął w okresie tzw. Nowego Państwa (od XVI do XI w. przed Chr.). W VI w. przed Chr. zaognił się konflikt z Persją, która podbiła Egipt na długie lata (525–404). W 343 r. Persowie ponownie podbili Egipt, a ich z kolei pokonali Macedończycy. Ptolemeusz, jeden z wodzów Aleksandra Wielkiego, założył na trzy wieki nową dynastię. W 30 r. przed Chr. Egipt stał się częścią Imperium Rzymskiego⁸. W 645 r. po Chr. cały Egipt znalazł się pod panowaniem arabskim. W X–XII w. Egipt był głównym ośrodkiem państwa Fatymidów – szyickiego kalifatu, który w okresie apogeum rozwoju obejmował całą północną Afrykę. Kolejni sunnitcy władcy wywodzili się z kurdyjskiej dynastii Ajjubidów, następnie z Mameluków. W XVI w. Egipt stał się na 300 lat częścią Imperium Osmańskiego. Panowanie tureckie formalnie trwało do 1914 r., jednak *de facto* od 1881 r. kontrolę nad Egiptem przejęli Brytyjczycy⁹.

28 lutego 1922 r., gdy Egipt oficjalnie ogłosił niepodległość od Wielkiej Brytanii, kraj stał się monarchią (ustrój ten panował aż do detronizacji króla w 1952 r.). Wkrótce nastąpiła walka o władzę, którą ostatecznie wygrał Gamal Abdel Naser, prezydent w latach 1954–1970¹⁰. W latach 1981–2011 prezydentem Egiptu był Husni Mubarak.

⁸ Por. H.A. Schlögl, *Starożytny Egipt: historia i kultura od czasów najdawniejszych do Kleopatry*, tłum. A. Gadzała, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009. Na temat obszernej literatury polskiej: J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków: słownik biograficzny egiptologów, archeologów i badaczy pokrewnych dziedzin, podróżników i kolekcjonerów oraz literatów i malarzy zafascynowanych przeszłością i terażniejszością Egiptu*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 2019.

⁹ Por. A. Bartnicki, *Egipt i Sudan w polityce Wielkiej Brytanii 1882–1936*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1974.

¹⁰ Por. A. Mrozek-Dumanowska, T. Stajuda, *Kształtowanie się nowoczesnej państwowości egipskiej*, Warszawa: Instytut Kształcenia Ekonomicznego PTE 1991.

Współcześnie kraj ten, najludniejszy w arabskojęzycznym obszarze kulturowym i cywilizacyjnym, odgrywa ważną rolę w świecie muzułmańskim. W Kairze mieści się znana uczelnia muzułmańska – Uniwersytet Al-Azhar, i ma siedzibę Liga Państw Arabskich. Stosunki muzułmanów z wyznawcami innych religii, zwłaszcza chrześcijanami, nie zawsze układały się dobrze. Najbardziej fanatyczni są Bracia Muzułmanie, chcący uczynić z Egiptu państwo islamskie z obowiązującym prawem koranicznym – szariatem, opowiadający się za maksymalnym ograniczeniem praw wyznawców innych religii¹¹.

W przededniu wizyty papieskiej kraj przeżywał duże trudności gospodarcze i napięcia wewnętrzne, jednak bardzo dobre stosunki ze Stanami Zjednoczonymi dawały Egiptowi status regionalnego mocarstwa.

2.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Chrześcijaństwo dotarło do Egiptu przede wszystkim dzięki św. Markowi Ewangelista, który założył gminę chrześcijańską i stolicę biskupią w Aleksandrii. Zginął tam śmiercią męczeńską w 68 r. Był to początek ciężkich prześladowań, których doświadczali chrześcijanie w pierwszych wiekach. Mimo to na pustyni egipskiej narodził się monastycyzm. Za jego twórcę uchodzi św. Antoni Pustelnik (ok. 250–356). Do połowy V w. Aleksandria zajmowała w hierarchii stolic biskupich drugie miejsce (po Rzymie). Do tej bogatej, chrześcijańskiej przeszłości nawiązał Jan Paweł II podczas pielgrzymki do Egiptu. „W czasach chrześcijańskich miasto Aleksandria – gdzie Kościół został założony przez ewangelistę Marka, ucznia Piotra i Pawła – było ojczyzną słynnych pisarzy kościelnych, takich jak Klemens i Orygenes, oraz wielkich Ojców Kościoła, jak Atanazy i Cyryl. Sława św. Katarzyny z Aleksandrii jest żywa w chrześcijańskiej pobożności, a wiele kościołów we wszystkich częściach świata czci ją jako swoją patronkę. Za sprawą świętych Antoniego i Pachomiusza Egipt stał się miejscem narodzin monastycyzmu, który w istotnej mierze przyczynił się do zachowania duchowej i kulturowej tradycji Kościoła”¹².

Kontrowersje kulturowe i gospodarcze (dominacja Bizancjum) sprawiły, że na Soborze Chalcedońskim (451) Koptowie (Egipcjanie) nie przyjęli podjętych uchwał, przez co ściągnęli na siebie prześladowanie Bizancjum. W 640 r.

¹¹ T.A. Tupalski, *Fundamentalizm islamski w Egipcie w XIX i XX wieku*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2009.

¹² Jan Paweł II, *Pokój z wami! Przemówienie powitalne na lotnisku. 24 lutego – Kair*, OsRomPol (2000) nr 4, s. 13.

Arabowie rozpoczęli podbój Egiptu i narzucanie islamu miejscowej ludności. Z wolna nazwa „Kopt” (Egipcjanin) zaczęła być przypisywana chrześcijanom, którzy znowu znaleźli się po stronie prześladowanych i dyskryminowanych (nakładanie dodatkowych podatków, uniemożliwianie awansów)¹³. Z czasem użycie języka egipskiego zostało ograniczone do liturgii, a Koptowie stali się mniejszością we własnym kraju i na co dzień posługiwali się arabskim. Od XVII w. w Egipcie zaczęło też rozwijać się chrześcijaństwo koptyjskokatolickie (pozostające w łączności z Rzymem).

Bogata historia religijna, społeczna i polityczna sprawiła, iż Egipt stał się swoistym tygłem różnych denominacji chrześcijańskich zanurzonych w większości muzułmańskiej. Głównym wyznaniem chrześcijańskim jest Kościół koptyjski, który należy do tzw. przedchalcedońskiego odłamu chrześcijaństwa (nieprecyzyjnie zwanego monofizyckim). W roku papieskiej pielgrzymki Kościół ten liczył ok. 9–12 mln wiernych w samym Egipcie i ok. 2–4 mln w diasporze. Na jego czele stał Papież Afryki i Patriarcha Świętej Stolicy św. Marka Aleksandrii Szenuda III (Nasir Gajid Rafail). Siedzibę w Aleksandrii miał też patriarchat prawosławny, związany z Konstantynopolem. Urząd patriarchy pełnił Piotr VII (Petros Papapetrou), którego jurysdykcja rozciągała się na całą Afrykę i Maltę. W Egipcie żyli również katolicy (ok. 300 tys. wiernych), w tym ok. 250 tys. Koptów oraz mniejsze grupy łacinników, maronitów, grekokatolików, Ormian, Chaldejczyków, Syryjczyków¹⁴.

2.2. Pielgrzymka papieska

Wizyta Jana Pawła II w Egipcie trwała trzy dni. Papież wylądował w Kairze 24 lutego. Powitali go: prezydent Egiptu Hosni Mubarak, wielki szejik Uniwersytetu Al-Azhar Mohammed Sayed Tantawi, patriarchowie i biskupi katolicki Egiptu różnych obrządków oraz przedstawiciel koptyjskiego patriarchy Aleksandrii Szenudy III. W odpowiedzi na powitanie prezydenta Jan Paweł II powiedział: „Od wielu lat pragnąłem uczcić 2000-lecie narodzin Jezusa Chrystusa, składając wizytę i modląc się w miejscach szczególnie związanych z Bożą obecnością w historii. Szlak mojej jubileuszowej pielgrzymki sprowadza mnie

¹³ Por. W. Myszor, *Chrześcijaństwo koptyjskie przed inwazją islamu*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 1999; E. Wipszycka, *Chrześcijaństwo starożytnego Egiptu*, Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów 2018.

¹⁴ Por. *Kronika podróży*, OsRomPol (2000) nr 4, s. 11; K. Gołębiowski, *Egipt – współkolebka chrześcijaństwa*, „Misyjne Drogi” (2000) nr 3, s. 4–7.

dziś do Egiptu”¹⁵. Na zakończenie przemówienia zwrócił się do wszystkich z arabskim pozdrowieniem *Salam aleikum* (Niech pokój będzie z wami). Jeszcze tego samego dnia w godzinach wieczornych Jan Paweł II złożył kurtuazyjną wizytę Szanudzie III – zwierzchnikowi Kościoła koptyjskiego, papieżowi Aleksandrii i patriarsze Stolicy św. Marka. Z rezydencji patriarchy papież udał się do Mohammeda Sayeda Tantawiego, wielkiego szejka Uniwersytetu Al-Azhar i duchowego przywódcy sunnitów egipskich.

2.2.1. Żywe chrześcijaństwo egipskie

Sytuacja chrześcijaństwa w Egipcie – jak wskazano wyżej – była dość złożona, gdyż była to religia wyznawana przez mniejszość, i to mniejszość rozdrobnioną. W papieskiej Mszy św. uczestniczyli katolicy ze wspólnoty łacińskiej, greckomelchickiej, maronickiej, syryjskiej, chaldejskiej oraz ormiańskiej. Obecni byli także Koptowie i nieliczni muzułmanie. Wśród koncelebrantów było piętnastu patriarchów i biskupów z siedmiu różnych obrządków katolickich na Bliskim Wschodzie. Ubrani w bogate bizantyjskie mitry i ornaty, stanowili niezwykle otoczenie papieża. Była to pierwsza w Egipcie liturgia eucharystyczna sprawowana w miejscu publicznym, poza murami kościoła. Odprawiano ją według obrządku rzymskiego, w języku francuskim, śpiewy liturgiczne wykonano w językach koptyjskim, ormiańskim, arabskim.

W wygłoszonej po francusku homilii Ojciec Święty nawiązał do Ewangelii o ucieczce Świętej Rodziny do Egiptu, koncentrując się na zdaniu: „Z Egiptu wezwałem Syna mego” (Mt 2,15). Powiedział: „Opatrzność prowadziła Jezusa drogami, które niegdyś przemierzali Izraelici, wędrując do Ziemi Obiecanej pod znakiem paschalnego Baranka, sprawując Paschę. Również Jezus, Baranek Boży, został wezwany przez Ojca z Egiptu, aby w Jerozolimie sprawować nową i nieodwołalną Paschę, która daje światu zbawienie”¹⁶. Przypomniał, że „od początków istnienia Kościoła w Egipcie rozwijało się w nim bujnie życie duchowe i intelektualne. Możemy tu przypomnieć postaci słynnych twórców monastycyzmu chrześcijańskiego, takich jak Antoni, Pachomiusz czy Makary i wielu innych patriarchów, wyznawców, myślicieli i doktorów, którzy są chwałą Kościoła powszechnego. Także dzisiaj klasztory są żywotnymi ośrodkami modlitwy, studium i medytacji, dochowując wierności starożytnej tradycji

¹⁵ Jan Paweł II, *Pokój z wami!*, dz. cyt., s. 13.

¹⁶ Tenże, *Przyjmijmy Boże prawo jako cenny skarb. Msza św. w Pałacu Sportu. 25 lutego – Kair, OsRomPol (2000) nr 4, s. 13–14.*

cenobickiej i anachoreckiej Kościoła koptyjskiego, przypominając, że właśnie wierne i długotrwałe przebywanie z Chrystusem jest źródłem przemiany osób i całych społeczeństw¹⁷.

Na zakończenie Mszy św. Jan Paweł II wezwał do pojednania między chrześcijanami i muzułmanami w Nigerii, w której doszło do walk. Zaapelował również o pomoc dla ludności Mozambiku, gdzie cyklon zniszczył znaczne obszary kraju¹⁸.

2.2.2. W trosce o jedność

Tego samego dnia po południu odbyło się spotkanie ekumeniczne w katolickiej katedrze koptyjskiej, na które przybyli zwierzchnicy i przedstawiciele Kościołów i wyznań chrześcijańskich obecnych w Egipcie. Wśród nich był także koptyjski patriarcha Aleksandrii Szenuda III i przedstawiciel patriarchy prawosławnego Piotra VII. Jan Paweł II w swoim przemówieniu wspomniął św. Marka, na którego posłudze apostołskiej i autorytecie oparł się Kościół aleksandryjski, oraz przywołał wielkie postaci pierwszych wieków chrześcijaństwa: św. Atanazego i Cyryła, którzy „złożyli świadectwo wierze w Trójjedynego Boga i w Jezusa Chrystusa, Boga prawdziwego i prawdziwego człowieka, jak to określiły pierwsze Sobory Powszechnie”¹⁹. Mówiąc o różnicach teologicznych i nieporozumieniach, do jakich doszło w ciągu wieków między bliskimi sobie do tego czasu Kościołami, Jan Paweł II podkreślił z zadowoleniem, że już wiele zdołano sobie wyjaśnić, ale wciąż podstawowym problemem pozostaje rozumienie posługi biskupa Rzymu i jego prymatu w Kościele. „Od samego początku ta wspólna apostołska tradycja i dziedzictwo są przekazywane i ukazywane w różnych formach, przystosowanych do szczególnych kultur różnych narodów. Jednakże już w V w. czynniki teologiczne i pozateologiczne, połączone z brakiem braterskiej miłości i zrozumienia, doprowadziły do bolesnych podziałów w Jedynym Kościele Chrystusowym. Pojawiła się wśród chrześcijan nieufność i wrogość, wbrew gorącemu pragnieniu naszego Pana Jezusa Chrystusa, który modlił się, «aby wszyscy stanowili jedno» (J 17,21). W XX w. Duch Święty doprowadził do wzajemnego zbliżenia Kościołów i Wspólnot chrześcijańskich przez proces pojednania”²⁰.

¹⁷ Tamże, s. 15.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Jan Paweł II, *Razem musimy dawać świadectwo o Ewangelii. Spotkanie ekumeniczne w katedrze Matki Bożej Patronki Egiptu. 25 lutego – Kair*, OsRomPol (2000) nr 4, s. 16.

²⁰ Tamże.

2.2.3. Dziesięć przykazań drogą do miłości i wolności człowieka

Papież podkreślił znaczenie wspólnego świadectwa chrześcijan przed światem i zaapelował o unikanie wszystkiego, co mogłoby spowodować nowe nieporozumienia i nieufność.

25 lutego rano Jan Paweł II przybył do klasztoru św. Katarzyny na Synaju. Ojciec Święty kilkakrotnie podkreślał, że jest to najważniejszy etap tej podróży. Tam przywitał go Damianos, metropolita autonomicznego Kościoła prawosławnego na Synaju i zarazem przełożony klasztoru, wraz z 23 mnichami. Ojciec Święty zatrzymał się przez dłuższy czas na modlitwie przy krzewie gorejącym, gdzie później uklęknął, a następnie pochylił się do samej ziemi, by ucałować go u korzeni. W liturgii słowa papież podkreślił ważność i aktualność Dekalogu. „Dziesięcioro Przykazań to nie wymysł tyrańskiego Władcy, narzucony nam arbitralnie. Przykazania zostały wyryte w kamieniu, ale przede wszystkim zostały zapisane w ludzkim sercu jako uniwersalne prawo moralne, zachowujące moc w każdym czasie i miejscu. Dzisiaj tak jak zawsze Dziesięć Słów Prawa to jedyny autentyczny fundament życia jednostek, społeczeństw i narodów. Dzisiaj tak jak zawsze jest to jedyna przyszłość ludzkiej rodziny. Przykazania chronią człowieka przed niszczącą siłą egoizmu, nienawiści i fałszu. Demaskują wszystkie fałszywe bóstwa, które go zniewalają: miłość własną, która odrzuca Boga, żądzę władzy i przyjemności, która niszczy porządek sprawiedliwości, poniża ludzką godność nas samych i naszego bliźniego”²¹.

Z Synaju Jan Paweł II powrócił do Kairu, skąd odleciał do Rzymu.

3. Wierzimy w Boga, wielbimy Boga, szukamy Boga. Jan Paweł II w Maroku (19 sierpnia 1985 r.)

Jan Paweł II przybył do Maroka 19 sierpnia 1985 r. na koniec swojej trzeciej podróży apostolskiej do Afryki (8–19 sierpnia 1985 r.), obejmującej ponadto Togo, Wybrzeże Kości Słoniowej, Kamerun, Republikę Środkowoafrykańską, Zair i Kenię. Krótki, bo tylko sześciogodzinny, pobyt Jana Pawła II w Maroku oceniony został zgodnie jako jedno z ważniejszych wydarzeń tego pontyfikatu.

²¹ Jan Paweł II, *Dziesięcioro Przykazań prawem miłości i wolności człowieka. Liturgia Słowa w klasztorze św. Katarzyny. 26 lutego – Góra Synaj*, OsRomPol (2000) nr 4, s. 17–19.

3.1. Kraj i Kościół

Królestwo Maroka jest państwem położonym w północno-zachodniej Afryce, nad Oceanem Atlantyckim i Morzem Śródziemnym. W przeddzień wizyty papieskiej ludność Maroka liczyła ponad 22 mln. Byli to głównie Arabowie (60%) i Berberowie (30%), ponadto Europejczycy (przede wszystkim Francuzi i Hiszpanie) oraz Żydzi. 99% ludności wyznawało islam²².

3.1.1. Zarys historii kraju

Berberyjskie plemiona Maurów, od wieków zamieszkujące północną część dzisiejszego Maroka, utworzyły w IV w. przed Chr. starożytne królestwo Mauritanii. O wiele wcześniej północną część kraju kolonizowali Fenicjanie, którzy po klęsce Kartaginy dostali się pod panowanie rzymskie. W 43 r. Rzymianie podbili kraj Maurów i utworzyli nową prowincję w swoim imperium – Maurytania Tingitana. W 429 r. kraj trafił pod władanie przybyłych z Hiszpanii Wandalów, zachował jednak w ramach ich królestwa pewną niezależność. W VI w. okolice Tangeru opanowali Bizantyjczycy. Na przełomie VII i VIII w. kraj został podbity przez Arabów i poddany procesowi islamizacji. Ale już VIII w. Maroko odłączyło się od kalifatu, a władzę objęła lokalna dynastia. W XI–XIII w. Maroko stało się lokalną potęgą ze stolicą w Marrakeszu, podbiwszy m.in. hiszpańską Andaluzję. W XV w. fragmenty wybrzeży opanowały Hiszpania i Portugalia. W XVI w. władzę w Maroku przejęła dynastia Alawitów, która sprawuje rządy w kraju do dzisiaj. Dzięki nim kraj ocalił niezależność od Imperium Osmańskiego. Jednak w XIX w., po przegranej wojnie z Francją, Maroko utraciło Algierię, a po wojnie z Hiszpanią – Melilę i Ceutę. Na początku XX w. Francja i Hiszpania podzieliły Maroko na dwie strefy wpływów. Państwo odzyskało niepodległość w 1956 r. W 1961 r. królem został Hassan II²³.

²² O relacjach wewnętrznych ludności arabskiej i berberyjskiej m.in.: R. Vorbrich, *Górale Atlasu marokańskiego: peryferyjność i przejawy marginalności*, Wrocław: PTL 1996, s. 69–261.

²³ Szerzej o historii kraju: A. Dziubiński, *Historia Maroka*, Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1983; J. Żebrowski, *Maroko: współczesność a historia*, Warszawa: „Dialog” 2001; J. Keeble, *Maroko*, tłum. Z. Bochenek, Warszawa: „Wiedza i Życie” 2000.

3.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Chrześcijaństwo pojawiło się na terenach rzymskiej prowincji Mauretanii Tingitana w II w. Po najeździe Wandalów (arianie) rozpoczęły się prześladowania katolików. Po inwazji arabskiej wprowadzono islam jako religię państwową, a proces całkowitej islamizacji został zakończony w XII w. W XIII w. – pomimo męczeńskiej śmierci pięciu franciszkanów – w Marrakeszu erygowano diecezję i powierzono ją właśnie franciszkanom. Jednak na początku XIX w. w kraju przebywał tylko jeden misjonarz. Chrześcijaństwo powróciło na te tereny wraz z naporem Europejczyków. W 1851 r. erygowano diecezję w Cádiz (Ceuta), a następnie Prefekturę Apostolską Maroka z siedzibą w Tangerze (1859). W roku odzyskania niepodległości we francuskiej strefie wpływów znajdowało się ok. 325 tys. katolików, w strefie hiszpańskiej – ok. 100 tys. W 1963 r. zakazano wszelkiej pracy misyjnej. Kapłani skoncentrowali się na działalności duszpasterskiej wśród obcokrajowców. W 1972 r. nowa konstytucja ustanowiła islam religią państwową, w szkołach obowiązkowa jest modlitwa, a wszystkich obowiązuje ramadan²⁴.

3.2. Pielgrzymka papieska

Papież przybył na zaproszenie króla Hassana II, władcy Maroka, który jest 39. potomkiem proroka Muhammada poprzez jego córkę Fatimę. Król wystosował zaproszenie do papieża jako do „wychowawcy ludzkości”. Powitanie na lotnisku w Casablance miało bardzo uroczysty charakter. Hassanowi II towarzyszyli: dwaj synowie, dostojnicy państwowi i korpus dyplomatyczny.

3.2.1. Poszukiwanie dróg dialogu

Z lotniska Ojciec Święty udał się do Instytutu Katolickiego im. Karola de Foucauld, gdzie celebrował Mszę św. dla niewielkiej grupy katolików żyjących w tym kraju. W homilii Jan Paweł II nawiązał do sytuacji chrześcijan marokańskich, żyjących w społeczeństwie zdominowanym przez muzułmanów. „Stanowicie niewielką wspólnotę uczniów Jezusa w kraju, gdzie większość mieszkańców, waszych gospodarzy i sąsiadów, wyznaje islam. Jak uczył nas Sobór Watykański II i co wielokrotnie powtarzałem za moim poprzednikiem

²⁴ Por. m.in. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 1, Rzym: Misjonarze św. Rodziny 1980, s. 102–107.

Pawłem VI, w tym, czym żyją muzułmanie, jest wiele momentów dobra i świętości. Jesteście pełnymi szacunku świadkami przykładu, jaki dają oni poprzez swoją modlitwę i wielbienie Boga. Widzicie, w jaki sposób starają się wcielać w życie wskazania Boga poprzez posłuszeństwo Jego prawu. Zauważacie prostotę życia i hojność wobec ubogich, praktykowane przez pobożnych muzułmanów. To właśnie stanowi żywe świadectwo ich wiary”²⁵.

Ojciec Święty podkreślił, iż jedną z form służby, będącej powołaniem chrześcijan w Maroku, jest budowanie mostów pomiędzy odmiennymi tradycjami religijnymi. Droga do tego prowadzi poprzez docenianie wartości tkwiących w islamie, do czego można dojść z kolei poprzez braterskie stosunki w miejscu pracy i w szeroko pojętym życiu społecznym.

Po Mszy św. papież spotkał się w cztery oczy z Hassanem II w Pałacu Królewskim. Rozmowa przeciągnęła się o godzinę w stosunku do programu²⁶.

3.2.2. Wezwanie do wspólnego świadectwa i pracy

Następnie Jan Paweł II przejechał na stadion Muhammada V, witany na trasie przez około półtora miliona mieszkańców Casablanki. Na stadionie zgromadziło się kilkadziesiąt tysięcy młodych Marokańczyków. Ze spotkania z Janem Pawłem II przeprowadzono transmisje radiowe, ukazały się również specjalne wydania gazet.

Na stadionie najpierw krótkie przemówienie wygłosił król Hassan II, a następnie Jan Paweł II. Po raz pierwszy w dziejach papież przemawiał do tak wielkiego zgromadzenia muzułmanów. „Dziękuję Bogu i wysławiam Go za to, że mi pozwolił znaleźć się tu dzisiaj wśród was” – przemówił Jan Paweł II do młodych i bardzo szybko przeszedł do tego, co łączy chrześcijan i muzułmanów: „My, chrześcijanie i muzułmanie, mamy wiele rzeczy wspólnych jako wierzący i jako ludzie. Żyjemy w tym samym świecie, naznaczonym wieloma znakami nadziei, ale również wieloma znakami budzącymi obawy. Abraham jest dla nas tym samym wzorem wiary w Boga, poddania się Jego woli i ufności w Jego dobroć. Wierzymy w tego samego Boga, Boga Jedynego, Boga Żyjącego, Boga, który stwarza świat i swoje stworzenia doprowadza do doskonałości. A więc moja myśl zwraca się do Boga i ku Niemu wznosi się moje serce; i o Nim samym

²⁵ Jan Paweł II, *Bądźcie tutaj żywym ciałem Jezusa. Casablanca. Homilia podczas Mszy św., poniedziałek, 19 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 250.

²⁶ Por. G. Polak, „Dialog pomiędzy chrześcijanami a muzułmanami jest dzisiaj bardziej niż kiedykolwiek potrzebny”. *Ojciec Święty w Maroku, 19 sierpnia 1985 r.*, „Misyjne Drogi” (1986) nr 4, s. 25.

pragnę do was przede wszystkim mówić; o Nim, gdyż w Niego wierzimy – wy muzułmanie i my katolicy, ale chcę również mówić do was o wartościach ludzkich, które w Bogu mają swą podstawę, o tych wartościach, które dotyczą rozkwitu naszych osobowości, jak również naszych rodzin i naszych społeczeństw, jak wreszcie rozkwitu wspólnoty międzynarodowej²⁷.

Papież przedstawił krótko swoją funkcję i powiedział: „Toteż dzisiaj przychodzę do was jako wierzący. I chciałbym całkiem po prostu dać tutaj świadectwo temu, w co wierzę i czego sobie życzę dla szczęścia moich braci, ludzi, i tego, co na podstawie doświadczenia uważam za pożyteczne dla wszystkich²⁸.”

Za pierwszy „pożyteczny dla wszystkich” element uznał wiarę w Boga. To właśnie Jego przedstawił jako gwaranta jedności i pokoju poszczególnych ludów i całej wspólnoty ludzkiej. „Wiemy, że mają ten sam początek i ten sam cel ostateczny: Boga, który ich stworzył i czeka na nich, gdyż kiedyś ich zgromadzi²⁹.”

Papież wezwał młodych muzułmanów do wspólnego świadectwa o Bogu. „Dialog pomiędzy chrześcijanami a muzułmanami jest dzisiaj więcej niż kiedykolwiek potrzebny. Wywodzi się on z naszej wierności wobec Boga i zakłada, że będziemy umieli rozpoznawać Boga przez wiarę i świadczyć o Nim słowem i uczynkami w świecie coraz bardziej zsekularyzowanym, a nieraz i ateistycznym. Młodzi będą mogli zbudować lepszą przyszłość, o ile postawią przede wszystkim na swoją wiarę w Boga i o ile rozumnie i ufnie zobowiążą się do budowania tego nowego świata według planu Bożego³⁰.” Papież podkreślił potrzebę modlitwy, zjednoczenia z Bogiem, a także „szacunku dla innych tradycji religijnych, gdyż każdy człowiek spodziewa się, że zostanie uszanowany za to, czym rzeczywiście jest, oraz za to, w co wierzy w swoim sumieniu. Pragniemy, by wszyscy doszli do pełni Prawdy Bożej, ale każdy może to zrobić tylko przez dobrowolne przyłgnięcie własnego sumienia, wolny od zewnętrznych przymusów, niegodnych dobrowolnego hołdu rozumu i serca, który jest charakterystyczny dla godności ludzkiej. Taki jest prawdziwy sens wolności religijnej, szanującej jednocześnie Boga i człowieka³¹.”

²⁷ Jan Paweł II, *Wierzimy w Boga, wielbimy Boga, szukamy Boga. Casablanca. Spotkanie z młodzieżą muzułmańską, poniedziałek, 19 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień), dz. cyt., s. 253.

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże, s. 254.

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże, s. 254–255.

Papież wezwał też młodych muzułmanów do wspólnego świadczenia o godności człowieka, gdyż każda istota ludzka jest w pewnym sensie obrazem Boga i Jego przedstawicielem. „Toteż posłuszeństwo Bogu i miłość do człowieka mają nas doprowadzić do uszanowania praw człowieka, tych praw, które są wyrazem woli Boga i wymaganiem natury ludzkiej, takiej jaką Bóg stworzył. Szacunek i dialog żądają więc wzajemności we wszystkich dziedzinach, szczególnie w tym, co dotyczy podstawowych swobód, a zwłaszcza wolności religijnej. One sprzyjają pokojowi i zgodzie pomiędzy narodami. One pomagają we wspólnym rozwiązywaniu problemów dzisiejszych mężczyzn i kobiet, a szczególnie młodych”³².

Z ust papieża padły też słowa o potrzebie odpowiedzialności i wspólnego działania na rzecz bardziej ludzkiego świata. „W tym świecie istnieją granice i podziały wśród ludzi, a również niezrozumienie pomiędzy pokoleniami; istnieje także rasizm, wojny i niesprawiedliwość, głód, marnotrawstwo i bezrobocie. To są dramatyczne nieszczęścia, które dotyczą nas wszystkich, a zwłaszcza młodzież całego świata. Niektórym zagraża zniechęcenie, innym rezygnacja, innym grozi, że zechcą zmieniać wszystko używając przemocy czy skrajnych rozwiązań. Mądrość uczy nas, że samodyscyplina i miłość są wówczas jedyną dźwignią upragnionej odnowy. Bóg nie chce, żeby ludzie pozostawali bierni. Powierzył im ziemię, by ją opanowywali i wspólnie czynili ją płodną”³³. Ludzie dokonują tego przez pracę.

Papież wskazał na bolączki tego świata. „Nie ma prawdziwej solidarności pomiędzy Północą a Południem, współpraca pomiędzy narodami Południa także nie jest dostatecznie rozwinięta. Istnieją w naszym świecie kultury i rasy, które nie są szanowane. Skąd się bierze to wszystko? Stąd, że ludzie nie uznają tego, co ich różni, nie znają się wystarczająco. Odrzucają tych, którzy mają inną cywilizację. Odmawiają współpracy. Nie potrafią uwolnić się od egoizmu i pychy”³⁴.

Papież przypomniał także o potrzebie godnych warunków życia dla wszystkich. Nie można być obojętnym, kiedy inni ludzie – i to liczni – umierają z głodu czy braku pomocy sanitarnej, kiedy cierpią okrutnie wskutek suszy, kiedy niezrozumiałe dla nich prawa ekonomiczne doprowadzają ich do bezrobocia czy do emigracji, kiedy doznają niepewnego losu wygnańców spędzonych do obozów wskutek konfliktów ludzkich.

³² Tamże, s. 255.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, s. 256.

Ojciec Święty dowartościował także refleksję intelektualną, powołując się przy tym na wielowiekową tradycję badań naukowych wśród Arabów z Maszreku i Maghrebu. „Szukanie prawdy zaprowadzi was jeszcze dalej, ponad wartości intelektualne, aż do duchowego wymiaru życia wewnętrznego” – mówił³⁵.

Jan Paweł II przypomniał także, iż człowiek jest istotą duchową i potrzebuje wzrastania w życiu duchowym. „Sądzę, że my – chrześcijanie i muzułmanie – powinniśmy z radością uznać te wartości religijne, które są nam wspólne, i dziękować za nie Bogu” – podkreślał i chwilę później dodawał: „Uczciwość wymaga, byśmy uznali i uszanowali to, co nas różni. Najbardziej istotną różnicą jest oczywiście sposób, w jaki patrzymy na osobę i dzieło Jezusa z Nazaretu”³⁶.

Swoje wystąpienie papież zakończył głęboką modlitwą w duchu obydwu tradycji religijnych. Po ceremonii pożegnania papież opuścił Maroko i udał się w drogę powrotną do Rzymu.

4. Zgoda, współpraca, wolność religijna. Jan Paweł II w Sudanie (10 lutego 1993 r.)

Jan Paweł II udał się z wizytą do Sudanu tylko raz, na niespełna jeden dzień, 10 lutego 1993 r. Ta pielgrzymka odbyła się w ramach 10. podróży apostolskiej Jana Pawła II do Afryki (57. poza granice Włoch) i objęła swym zasięgiem także Benin i Ugandę.

4.1. Kraj i Kościół

Republika Sudanu to kraj położony w północno-wschodniej części Afryki. Przed 2011 r. (proklamacja niepodległości przez Sudan Południowy) było to największe państwo Afryki. Liczba ludności Sudanu wynosiła 25 mln osób. Najliczniejszą grupę stanowili osiedleni na północy kraju Arabowie i zarabizowane plemiona negryckie. Na południu mieszkali Niloci (głównie Dinka i Nuer), Nilo-Chamici (m.in. Bari, Mundari, Kakwa) i tzw. ludy Sudanu Wschodniego (m.in. Azande, Madi)³⁷. Sudan był jednym z najuboższych państw świata. Utrzymywał się głównie z rolnictwa.

³⁵ Tamże, s. 257.

³⁶ Tamże.

³⁷ Por. J. Róžański, *Niloci z Sudanu Południowego*, w: J. Róžański, M. Ząbek (red.), *Sudan – archeologia i historia*, Warszawa: Zakład Badań Etnicznych i Międzykulturowych Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego 2015, s. 171–202.

4.1.1. Zarys historii kraju

Pierwsi ludzie osiedlili się na ziemiach współczesnego Sudanu w V–IV tysiącleciu przed Chr. W starożytności na jego terenie funkcjonował kraj Kusz, który na pewien czas podporządkował sobie Egipt. W VI w. na terenie Nubii znajdowały się trzy chrześcijańskie królestwa: Nobadia (Nobatia), Makuria i Alodia (Alwa). Na początku XVI w. dostały się one ostatecznie pod panowanie muzułmańskie. Od pojawienia się islamu na tym terenie kultura arabska i miejscowe kultury zislamizowane ściąrały się też z kulturami, których podstawą były tradycyjne religie Czarnej Afryki. Tereny Sudanu Południowego traktowane były jako rezerwuuar niewolników – najpierw przez zarabizowany sułtanat Fundż, a następnie przez sułtanat Dar Fur, oba znajdujące się w północnej jego części. W latach 1820–1821 tereny te podbiły dwie armie egipskie. W latach 60. XIX w. rozpoczęła się kolonialna dominacja Wielkiej Brytanii, przerwana powstaniem Mahdiego i założeniem nowego państwa (1881–1899)³⁸. Po klęsce mahdystów Sudan formalnie stał się kondominium egipsko-brytyjskim, faktyczna władza należała jednak do Brytyjczyków³⁹. W 1956 r. proklamowana została niepodległa Republika Sudanu. Od chwili uzyskania niepodległości głównym problemem Sudanu pozostawały antagonizmy między północą a południem kraju. Doprowadziły one do dwóch długich wojen domowych (1955–1972 oraz 1983–2005). Konflikt ten był jedną z najdłuższych i najbardziej śmiertelnych wojen XX w. W 1989 r. w wyniku zamachu stanu władzę przejęła Rewolucyjna Rada Ocalenia Narodowego, na czele której stanął Omar Hasan Ahmad al-Baszir⁴⁰.

4.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Chrześcijańskie państwa nubijskie pozostawiły po sobie tylko ślady archeologiczne. Drugi etap ewangelizacji rozpoczął się w XIX w. W 1842 r. do Chartumu przybył ks. Luigi Montuori CM, misjonarz wypędzony z Etiopii.

³⁸ Por. D. Gazda, *Powstanie Mahdiego 1881–1899*, Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona 2004.

³⁹ Por. A. Bartnicki, *Egipt i Sudan w polityce Wielkiej Brytanii 1882–1936*, dz. cyt.

⁴⁰ Por. R. Łoś, *Konflikty w Sudanie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2013. Szerzej o historii kraju: T. Dzierżykray-Rogalski, *Sudan: kraj i ludzie*, Warszawa: ZKP PAN 1991; B. Czyż, *Afryka Północno-Wschodnia*, Warszawa: Wydawnictwa UW 1972; M. Ząbek (red.), *Sudan: problemy tożsamościowe z perspektywy badaczy rodzimych*, Warszawa: Zakład Badań Etnicznych i Międzykulturowych Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego 2014.

Za jego namową Kongregacja Rozkrzewiania Wiary 26 grudnia 1845 r. erygowała Wikariat Apostolski Afryki Środkowej z siedzibą w Chartumie. Jego prowikariuszem został o. Maksymilian Ryłło, polski jezuita zmarły w Chartumie⁴¹. Misje zapoczątkowane przez niego trwały do powstania Mahdiego i okupione były śmiercią wielu misjonarzy, dziesiątkowanych przez choroby. Po powstaniu Mahdiego misje katolickie rozwijali głównie kombonianie. Rozrostowi misji i liczby wiernych towarzyszyło tworzenie nowych struktur kościelnych⁴².

W 1955 r. w Sudanie pracowało ok. 250 misjonarzy i było ok. 160 tys. katolików. 20 listopada tego roku został wyświęcony na biskupa ks. Ireneus Wien Dud, pierwszy rodzimy biskup sudański czasów nowożytnych. Został on pierwszym wikariuszem apostolskim w Rumbek, gdzie pracowali już wyłącznie kapłani południowosudańscy. Po uzyskaniu niepodległości przez Sudan Kościół wycierpiał wiele podczas wojen domowych. W latach 1965–1972 rząd wypędził misjonarzy z kraju. Tak zwaną I wojnę sudańską zakończyło porozumienie pokojowe z Addis Abeby podpisane 27 marca 1972 r. W 1973 r. ogłoszono nową Konstytucję Sudanu, która w punkcie 16. podkreślała, że religią tego kraju jest islam, ale jednocześnie uznawała wartość chrześcijaństwa. Państwo miało zapewnić obywatelom wolność religijną bez żadnej dyskryminacji. W 1974 r. w Kościele rzymskokatolickim w Sudanie utworzono zwykłą hierarchię kościelną. Chartum i Dżuba stały się metropoliami kościelnymi⁴³.

W przeddzień wizyty papieskiej w kraju żyło ok. 2 mln sudańskich katolików, którzy stanowili 8% ludności kraju. Wśród nich pracowało 9 biskupów (8 rodzimych), 199 księży, 55 braci zakonnych, 278 siostr oraz 2547 katechistów. Kościół prowadził 186 przedszkoli, 141 szkół podstawowych, 24 szkoły średnie, 1 szpital, 23 przychodnie, 2 leprozoria, 4 ośrodki dla osób starszych oraz 11 sierocinców⁴⁴.

⁴¹ Por. J. Róžański, *Maksymilian Ryłło SJ u początków drugiej ewangelizacji Sudanu*, w: W. Cisło, J. Róžański, M. Ząbek (red.), *Bilad as-Sudan. Między przeszłością a teraźniejszością*, Pelplin: Bernardinum 2020, s. 161–181.

⁴² Por. m.in.: J. Róžański, *Pierwsze próby ewangelizacji Sudanu Południowego w XIX w.*, w: M. Szupejko, R. Wiśniewski (red.), *Horyzonty kultury: pomiędzy ciągłością a zmianą*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW 2012, s. 126–142; J. Róžański, *Mahdi i mahdija a misjonarze i misje katolickie w relacji kombonianina Josefa Ohrwaldera*, w: W. Cisło, J. Róžański, M. Ząbek (red.), *Sudan – wojna, polityka, uchodźcy*, Pelplin: Bernardinum 2016, s. 95–143.

⁴³ Por. J. Róžański, *Kościół katolicki w Sudanie w drugiej połowie XX w.*, w: W. Cisło, J. Róžański, M. Ząbek (red.), *Sudan – bogactwo kultur i wewnętrzne napięcia*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne, Międzynarodowe Centrum Dialogu Międzykulturowego UKSW 2012, s. 249–265.

⁴⁴ AP 1993.

4.2. Pielgrzymka papieska

Pielgrzymka Jana Pawła II do Sudanu trwała zaledwie dziewięć godzin i ograniczyła się do Chartumu, stolicy kraju. Była ona jednak najtrudniejszym etapem dziesiątej podróży apostolskiej Jana Pawła II do Afryki ze względu na trwającą wojnę domową.

4.2.1. Poszanowanie praw wszystkich obywateli

Na międzynarodowym lotnisku w Chartumie Ojca Świętego powitali: prymas apostolski abp Erwin Ender, arcybiskup Chartumu Gabriel Zubeir Wako oraz prezydent Omar Hasan Ahmad al-Baszir. W przemówieniu wstępnym papież przedstawił motywy swej wizyty: „Jako Następca Piotra – powiedział – mam obowiązek zachęcać i umacniać w wierze moich braci i siostry, gdziekolwiek żyją, zwłaszcza tam, gdzie wiara wymaga odwagi i wytrwałości. Gdzie ludzie są słabi, ubodzy i bezbronni, muszę przemawiać w ich imieniu. Muszę być blisko bezdomnych i cierpiących na skutek suszy, głodu, chorób i zniszczeń wojennych. Wizyta ma służyć sprawie pokoju i sprawiedliwości w Afryce, która poszukuje afrykańskich rozwiązań dla afrykańskich problemów, ale jednocześnie zmagą się z problemami będącymi dziedzictwem trudnej historii. Są one szczególnie bolesne w Sudanie, kraju wielorasowym i wieloreligijnym. Wielość religii, a zwłaszcza obecność chrześcijaństwa i islamu nie powinna być jednak czynnikiem destabilizującym ani motywem konfliktów, gdyż jedyna walka, dla której można znaleźć uzasadnienie religijne, jedyna walka godna człowieka to walka przeciw jego własnym nieuporządkowanym namiętnościom, przeciw egoizmowi i próbom zapanowania nad innymi, przeciw nienawiści i przemocy”⁴⁵.

Z lotniska papież pojechał do katedry. Na trasie przejazdu z lotniska do katedry Jana Pawła II witały tysiące ludzi, którzy trzymali w rękach jego portrety, krzyże i obrazy bł. Józefiny Bakhity. W katedrze odbyło się spotkanie papieża z kapłanami, zakonnikami, siostrami zakonnymi, seminarzystami i katechistami. W słowie skierowanym do zebranych Jan Paweł II nawiązał do ich trudnej sytuacji: „Zdaję sobie sprawę, jak dramatyczna jest sytuacja

⁴⁵ Cyt. za: *Sudan. Kronika podróży*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 35–36. Por. Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Khartoum (Sudan). Wednesday, 10 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930210_arrivo-sudan.html [dostęp: 22.09.2020].

waszej ojczyzny, udręczonej wojną domową, która przyniosła mieszkańcom Sudanu, zwłaszcza południowej części kraju, nieopisaną nędzę, cierpienie i śmierć. Na życiu waszych wspólnot boleśnie odbiło się także zerwanie przyjaznych więzi, jakie powinny istnieć między chrześcijanami a muzułmanami. Ponadto zarówno wy, jak i wasi chrześcijańscy bracia, jesteście ubodzy w dobra tego świata, doświadczacie wręcz skrajnego niedostatku. Podziwiając waszą wierność i dziękując za nią gorąco naszemu niebieskiemu Ojcu, zachęcam was, byście trwali mocno w jednym duchu, jednym sercem walcząc wspólnie o wiarę w Ewangelię (por. Flp 1,27). W mojej Ojczyźnie i ja zaznałem okropności wojny i byłem świadkiem powtórzenia się w naszym stuleciu «doświadczenia katakumb». Jako Następca Piotra, którego pieczy powierzone są wszystkie Kościoły, uczestniczę w cierpieniach i próbach, jakim poddawani są nasi bracia i siostry na całym świecie. Jednakże w waszej części Afryki, w życiu większości chrześcijan, dostrzegam szczególnie wyrazisty obraz tajemnicy Kalwarii⁴⁶.

Bezpośrednio z katedry Jan Paweł II udał się do centrum kultury Friendship Hall, aby złożyć kurtuazyjną wizytę prezydentowi. W przemówieniu tam wygłoszonym papież podkreślił m.in., że tylko poszanowanie praw wszystkich może być drogą do pokoju i bezpieczeństwa. Papież nawiązał do swego wcześniejszego wystąpienia z Rzymu, zaznaczając, iż uznał „przy tym za konieczne zwrócenie szczególnej uwagi na wojnę, którą nadal toczą ze sobą mieszkańcy północy i południa Sudanu. Wyraziłem głęboką ufność, że Sudańczycy będą mogli «swobodnie wybrać odpowiednią formułę konstytucyjną dla swego państwa, która pozwoli przezwyciężyć sprzeczności i konflikty, gwarantując poszanowanie odrębności poszczególnych wspólnot». Ekscelencjo, tę nadzieję pragnę wyrazić także dzisiaj. Nadzieja ta płynie z przekonania, że pokój jest zawsze możliwy. Człowiek jest istotą racjonalną, obdarzoną rozumem i wolą, potrafi zatem znajdować sprawiedliwe rozwiązania konfliktów, nawet jeśli toczą się one od dawna, a ich przyczyny są bardzo złożone⁴⁷.

„W kraju wielorasowym i wielokulturowym strategia konfrontacji nie może prowadzić do pokoju i postępu. Tylko formalne gwarancje poszanowania praw człowieka i system prawny równo traktujący wszystkich mogą stworzyć warunki dla pokojowego współistnienia i zgodnego działania w służbie wspólnemu

⁴⁶ Cyt. za: *Sudan. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 36. Por. Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Cathedral of Khartoum. Wednesday, 10 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930210_sacerdoti-khartoum.html [dostęp: 22.09.2020].

⁴⁷ Jan Paweł II, *Poszanowanie praw wszystkich drogą do pokoju i bezpieczeństwa*, dz. cyt., s. 37.

dobru. Dlatego moja wizja przyszłości waszego kraju znajduje bardziej konkretny wyraz w głębokim pragnieniu, by wszyscy jego obywatele – bez względu na pochodzenie etniczne, dziedzictwo kulturowe, pozycję społeczną czy przekonania religijne – mogli w sposób odpowiedzialny uczestniczyć w życiu narodu, wzbogacając swoją różnorodnością całą wspólnotę narodową” – mówił dalej papież⁴⁸. „Doświadczenie dowodzi, że jedyną drogą do pokoju i bezpieczeństwa wewnętrznego jest poszanowanie praw tych wszystkich, za których państwo jest odpowiedzialne”⁴⁹.

Po obiedzie Jan Paweł II spotkał się w nuncjaturze apostołskiej z przywódcami wyznań chrześcijańskich i innych religii. Także w słowie skierowanym do nich pojawiło się wezwanie do życia w pokoju. „Uznając, że istnieją bardzo mocne podstawy dla lepszego wzajemnego porozumienia, pragnę współpracować z wami, aby przywrócić krajowi pokój i pomyślność. Mam nadzieję, że nasze spotkanie będzie jednym z wydarzeń, które otworzą nową erę konstruktywnego dialogu i życzliwości” – mówił papież⁵⁰.

4.2.2. Prawo do wolności religijnej

Po godz. 16.00 na Green Square Jan Paweł II odprawił Mszę św. dla ponad 100 tys. wiernych. W homilii wspominał bł. Józefinę Bakhitę oraz potrzebę dialogu z islamem: „Żywię głęboką nadzieję na rozwój dialogu i współpracy między chrześcijanami i muzułmanami w Sudanie. Wszyscy musimy zdać sobie sprawę, że posługiwanie się religią jako uzasadnieniem niesprawiedliwości i przemocy jest straszliwym nadużyciem i musi zostać potępione przez wszystkich prawdziwie wierzących w Boga”⁵¹. Wiele miejsca papież poświęcił bolesnej ranie wojny domowej i szeroko omówił m.in. prawo człowieka do wolności religijnej. „Bezmiar cierpienia milionów niewinnych ofiar każe mi wyrazić solidarność ze słabymi i bezbronnymi, którzy wołają do Boga o pomoc, o sprawiedliwość, o poszanowanie danej im przez Boga ludzkiej godności, o podstawowe prawa człowieka, o wolność wyznawania i praktykowania swojej religii bez lęku przed dyskryminacją. [...] Prawo do wolności religijnej przysługuje każdej jednostce,

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże, s. 38.

⁵⁰ Jan Paweł II, *Zgoda i współpraca dla wspólnego dobra. Spotkanie z przywódcami różnych wspólnot religijnych, 10 lutego – Chartum*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 39.

⁵¹ Jan Paweł II, *Wolność religijna prawem każdego człowieka. Msza św. na Green Square, 10 lutego – Chartum*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 40.

ponieważ jej źródłem jest niezbywalna godność każdego człowieka. Obowiązuje ono niezależnie od układów politycznych i społecznych, a zgodnie z wieloma międzynarodowymi traktatami państwo musi bronić wolności religijnej przed wszelkimi zagrożeniami. Prześladowanie obywateli za przekonania religijne jest głęboką niesprawiedliwością wymierzoną przeciw człowiekowi i przeciw Bogu i zamykającą drogę do pokoju. Dziś Następca Piotra i cały Kościół potwierdzają swe poparcie dla stanowczego żądania waszych biskupów, domagających się poszanowania waszych praw obywatelskich i religijnych⁵².

Po Mszy św. na lotnisku w Chartumie odbyła się ceremonia pożegnalna, w której uczestniczył również prezydent kraju. W mowie pożegnalnej Jan Paweł II mówił o nowej Afryce, którą powinni budować solidarnie sami Afrykanie, przy współpracy regionalnej i międzynarodowej: „Afryko, jakże wielkie są twoje potrzeby, ale jak wiele możesz także ofiarować! Masz głęboki zmysł wspólnoty i żywą świadomość duchowego wymiaru życia ludzkiego. Nie pozwól, by narzucono ci przekonanie, że skrajny indywidualizm, który zawsze prowadzi do egoizmu, jest właściwą drogą. Podtrzymuj trwałość życia rodzinnego, miłość do dzieci, solidarność z potrzebującymi, gościnność wobec cudzoziemców, wszystko, co cenne w twoich tradycjach społecznych i kulturowych⁵³.”

5. W trosce o dialog, świadectwo i współpracę. Jan Paweł II w Tunezji (14 kwietnia 1996 r.)

Jan Paweł II odwiedził Tunezję w pierwszą niedzielę po Wielkanocy, 14 kwietnia 1996 r. Była to jego 14. wizyta apostolska na kontynencie afrykańskim (12. pielgrzymka do Afryki) oraz 70. pielgrzymka zagraniczna.

5.1. Kraj i Kościół

Tunezja jest niewielkim krajem, zamieszkanym prawie całkowicie przez ludność arabską (w tym zarabizowanych Berberów), wyznającą islam (99,4%

⁵² Tamże.

⁵³ Cyt. za: *Sudan. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 36. Por. Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Khartoum (Sudan), Wednesday, 10 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930210_congedo-sudan.html [dostęp: 22.09.2020]. Relacja z przebiegu całej pielgrzymki m.in.: K. Baszczuk, *Pokój i sprawiedliwość dla wszystkich. Podróż apostolska Jana Pawła II do Sudanu. 10 lutego 1993 r.*, „Misyjne Drogi” (1993) nr 3, s. 24–26.

muzułmanów). Jednak jej dawna historia naznaczona była obecnością chrześcijaństwa. Tunezja jest krajem przemysłowo-rolniczym, o dość stabilnej gospodarce i polityce wewnętrznej.

5.1.1. Zarys historii kraju

Najstarszym ludem, żyjącym do dziś w Tunezji, byli Berberowie. Około XII w. przed Chr. w okolicach dzisiejszego Tunisu osiedlali się Fenicjanie. Ich najważniejszą kolonią była Kartagina. W wyniku wojen punickich obszar ten włączony został do Imperium Rzymskiego. W połowie VII w. kraj podbili i zislamizowali Arabowie. W XVI w. stał się on częścią Imperium Osmańskiego, a w 1881 r. – protektoratem Francji. W XX w. zrodziły się tendencje niepodległościowe, które doprowadziły do uzyskania najpierw wewnętrznej autonomii (1954), a następnie niepodległości (1956). Pierwszym prezydentem został Habib Burgiba. W 1987 r. został on jednak odsunięty od władzy przez gen. Zajna al-Abidina ibn Alego podczas bezkrwawego zamachu stanu. W polityce gospodarczej realizował on – podobnie jak poprzednik – system neoliberalny⁵⁴.

5.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Kościół powiązane z Kartaginą obejmowały tereny dzisiejszego Maroka, Algierii, Tunezji i częściowo Libii. Na ziemiach tych już w I w. pojawiły się pierwsze wspólnoty łacińskojęzyczne. Rozwinęły się one w drugim stuleciu. Kościół w Afryce Północnej miał w gronie swych wyznawców wielu męczenników. Lata największych prześladowań to: 180–182, 198–207, 213, 250–253 i 254. „Już w drugim wieku po Chrystusie Ewangelia rozpowszechniła się w tym regionie, który trzy stulecia wcześniej stał się prowincją senatorską Cesarstwa Rzymskiego po długotrwałych zmaganiach z Rzymem, znanych w historii jako wojny punickie. Jakże nie wspomnieć w tym miejscu św. Speratusa i towarzyszy, którzy w Kartaginie przelali krew za wiarę w jedynego Boga? Albo Perpetuy i Felicyty, odważnych kobiet, które zginęły rozszarpane przez dzikie zwierzęta, bo wyznawały wiarę w Chrystusa?” – mówił Jan Paweł II po powrocie z pielgrzymki do Tunezji⁵⁵. „Tej części Afryki Północnej Kościół powszechny

⁵⁴ Por. A. Dziubiński, *Historia Tunezji*, Wrocław-Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1994.

⁵⁵ Jan Paweł II, *Na drodze do Wielkiego Jubileuszu. Audiencja generalna po podróży. 17 kwietnia – Watykan*, OsRomPol (1996) nr 6, s. 13.

zawdzięcza także wybitnych pasterzy. Wystarczy tu wspomnieć św. Cypriana, biskupa Kartaginy i męczennika, który w czasach papieża Korneliusza był żarliwym obrońcą jedności Kościoła, oraz św. Augustyna, biskupa Hippony, którego nauczanie było i nadal jest dla Kościoła źródłem natchnienia oraz niezwykłego bogactwa doktrynalnego i duchowego. Nie można też zapominać o genialnym pisarzu-bojowniku, jakim był Tertulian” – kontynuował papież⁵⁶. Z Kościołów tych pochodziło także trzech papieży: Wiktor I (189–199), Melchades (311–314) i Gelazy I (492–496). Kościół ten posiadał wiele bardzo małych biskupstw – w VI w. było ich ponad 700.

W Afryce Północnej powstał prawdopodobnie pierwszy starołaciński przekład Pisma Świętego. Nie było natomiast przekładów na miejscowe języki, chociaż u św. Augustyna spotykamy wzmiankę o konieczności posługiwania się przez księży językiem punickim. Był to jednak w większości Kościół zromanizowany, oparty na strukturach niedostosowanych do tamtejszej rzeczywistości. Stąd też w Kościele kartagińskim zaznaczył się wyraźny podział na tle kulturowym. Chrześcijaństwu powiązanemu z kulturą łacińską i strukturami rzymskimi sprzeciwiał się nurt rodzimy, niechętny niepopularnemu imperium. Wyrazem protestu religijnego stała się schizma donatystyczna. Najazdy ariańskich Wandalów (od 429 r.) i muzułmańskich Arabów (VII w.) stały się okazją do ujawnienia słabości miejscowych Kościołów, niedostatecznie zakorzenionych w miejscowych kulturach. Kościół ten zanikł prawie zupełnie w średniowieczu⁵⁷.

Napływ chrześcijan rozpoczął się wraz z kolonizacją europejską. Jednak po uzyskaniu niepodległości nastąpił masowy odpływ imigrantów, którzy stanowili trzon miejscowego Kościoła. Upaństwowiono wszystkie instytucje wychowawcze i charytatywne Kościoła. Kilkaset kościołów i kaplic (wraz z katedrą w Kartaginie), plebanii i klasztorów trafiło w ręce państwa. W 1964 r. między Stolicą Apostolską a rządem Tunezji zawarto konkordat – była to pierwsza tego typu umowa z krajem muzułmańskim⁵⁸. W roku wizyty papieskiej Kościół w Tunezji liczył ok. 18 tys. wiernych (ok. 0,20% populacji), prawie w całości pochodzenia europejskiego (Francuzi, Włosi, Maltańczycy). Kościół prowadził 15 przedszkoli i szkół pierwszego stopnia oraz 8 szkół drugiego stopnia⁵⁹.

⁵⁶ Tamże, s. 13–14.

⁵⁷ Por. D. Arnauld, *Histoire du christianisme en Afrique. Les sept premiers siècles*, Paris: Éditions Karthala 2001, s. 267–309.

⁵⁸ Por. T. Dusza, *Kościół lokalne Afryki*, cz. 1, dz. cyt., s. 121–125.

⁵⁹ AP 1997.

5.2. Pielgrzymka papieska

Jana Pawła II, przybywającego 14 kwietnia z krótką, bo zaledwie dziesięciogodzinną wizytą apostołską do Tunisu – stolicy Tunezji, na stołecznym lotnisku powitali m.in.: prezydent Zajn al-Abidin ibn Ali, korpus dyplomatyczny, ordynariusz Tunisu abp Fouad Twal i abp Antonio Sozzo, nuncjusz apostołski w Tunezji i Algierii.

5.2.1. Wezwanie do jedności i solidarności

W przemówieniu powitalnym papież zwrócił uwagę m.in. na pozytywną rolę, jaką odgrywa Tunezja w procesach pokojowych na Bliskim Wschodzie. Mówiąc o miejscowym Kościele, papież zaznaczył, iż „katolicy, którzy żyją w tym kraju, reprezentują wielką różnorodność pod względem pochodzenia, kultury, języka. Wiem jednak, że będąc wiernymi Ewangelii, chcą być lojalni wobec swoich współobywateli, braci i siostr muzułmanów”⁶⁰.

Z lotniska papież udał się do katedry wybudowanej w XIX w. na miejscu cmentarza, na którym grzebano niewolników chrześcijańskich. W katedrze tuniskiej zgromadzili się biskupi z Regionalnej Konferencji Episkopatu, a także kapłani i wierni. W homilii wygłoszonej podczas Mszy św. papież zachęcił chrześcijan do wierności i otwartości: „To prawda, że jesteście «małą trzódką», ale różnorodność języków, kultur i krajów pochodzenia sprawia, że jesteście też wymownym obrazem Kościoła powszechnego. Wykorzystujcie swoje więzi z Północą i Południem, Wschodem i Zachodem, aby być tutaj zaczynem jedności i solidarności. Przez waszą obecność w tym gościnnym kraju, przez braterską przyjaźń z towarzyszami pracy i z sąsiadami, przez codzienne kontakty i przez wspólną refleksję nad sensem życia i problemami świata ukazujcie wszystkim, że otrzymaliście łaskę bycia uczniami Jezusa Chrystusa! [...] Wiem też, że wielu z was wielkodusznie opiekuje się chorymi, osobami niepełnosprawnymi i najuboższymi braćmi, niczego nie żądając w zamian i nikogo nie wykluczając, we współpracy z przyjaciółmi muzułmanami. Trwajcie w tej braterskiej posłudze, w tych dziełach miłosierdzia, które nadają konkretny kształt miłości bliźniego”⁶¹.

⁶⁰ Cyt. za: *Kronika podróży*, OsRomPol (1996) nr 6, s. 15. Por. Jan Paweł II, *Discours de sa Sainteté Jean-Paul II. Aéroport international de Tunis. Dimanche 14 avril 1996*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1996/april/documents/hf_jp-ii_spe_19960414_welcome-tunisia.html [dostęp: 25.09.2020].

⁶¹ Jan Paweł II, *Bądźcie zaczynem jedności i solidarności. Msza św. w katedrze*, OsRomPol (1996) nr 6, s. 17.

W rozważaniu przed modlitwą *Regina caeli* Jan Paweł II odniósł się także do spraw bolesnych, takich jak porwanie siedmiu trapistów w Algierii czy też przemoc na Bliskim Wschodzie⁶².

5.2.2. Dialog, świadectwo, współpraca

Po Mszy św. w katedrze Jan Paweł II spotkał się z biskupami Regionalnej Konferencji Episkopatu Afryki Północnej (CERNA) z Maroka, Algierii, Tunezji i Libii. W przemówieniu papież podziękował za codzienne świadectwo chrześcijańskie katolików żyjących w tym regionie Afryki i wezwał biskupów, by traktowali spotkanie odmiennych kultur jako szczególne wyzwanie i bogactwo. „Dzisiaj zapisujecie nową kartę dziejów tego Kościoła, w kontekście bardzo odmiennym od tego, który znali wasi ojcowie w wierze – kartę dialogu i współpracy między wyznawcami różnych religii. Także to szczególne powołanie jest bogactwem dla Kościoła powszechnego. Zachęcam was, abyście dzielili się z całym Kościołem swoją wiedzą o Bożych dziełach, którą tutaj zdobywacie. W waszym świadectwie szczególne miejsce zajmuje relacja z wyznawcami islamu. [...] Tam, gdzie pleni się przemoc i niezgoda, bądźcie zwiastunami pokoju, który pochodzi od Boga, i pojednania, które ku Niemu prowadzi” – mówił papież⁶³. Bardzo mocno podkreślił też potrzebę dialogu i współpracy z muzułmanami: „Spotkanie z muzułmanami powinno wychodzić poza zwykłą wspólnotę życia. Powinno umożliwiać prawdziwą współpracę. Bóg pragnie, «abyśmy świadczyli o Nim okazując szacunek wartościom i tradycjom religijnym każdego człowieka, dążąc do postępu człowieka i do rozwoju na wszystkich płaszczyznach»⁶⁴.

Następnie Ojciec Święty spotkał się w pałacu prezydenckim z ponad 200 przedstawicielami środowisk politycznych, kulturalnych i religijnych kraju. „Cieszę się, że za pośrednictwem przedstawicieli świata polityki, kultury i religii mam możliwość spotkać się choćby na krótko z narodem tunezyjskim, który szczyci się tradycją kurtuazji, otwartości i tolerancji” – mówił papież⁶⁵. Wspomniał przy tym o potrzebie współpracy międzynarodowej, która powinna „przyczyniać się do postępu w integralnym rozwoju człowieka i społeczeństwa,

⁶² Tenże, *Wzywajmy wstawiennictwa Maryi. Rozważanie przed modlitwą „Regina caeli”*, OsRomPol (1996) nr 6, s. 17.

⁶³ Jan Paweł II, *Dialog, świadectwo, współpraca. Spotkanie z Konferencją Episkopatu Afryki Północnej*, OsRomPol (1996) nr 6, s. 18.

⁶⁴ Tamże, s. 19.

⁶⁵ Jan Paweł II, *Razem tworzyć wspólne dobro. Spotkanie z przedstawicielami środowisk politycznych, kulturalnych i religijnych*, OsRomPol (1996) nr 6, s. 20.

to znaczy w takim rozwoju, który nie dotyczy jedynie gospodarki, ale obejmuje wszystkie dziedziny ludzkiej egzystencji. W ten sposób współpraca ta będzie też sprzyjać stabilizacji i pokojowi”⁶⁶. Wyraził on też uznanie dla inicjatyw Tunezji na polu dialogu międzyreligijnego, np. dla spotkań islamsko-chrześcijańskich organizowanych przez Centrum Studiów i Badań Ekonomicznych i Społecznych. Papież wskazał także na rolę wiary w tym dialogu: „Jeśli bowiem wierzymy w Boga Stwórcę, uznajemy też godność każdej osoby przez Niego stworzonej. W Bogu ukryty jest nasz początek i nasze wspólne przeznaczenie. Pomiędzy tymi dwoma biegunami idziemy po drogach historii, które musimy przemierzać jako bracia, w duchu wzajemnej pomocy, aby dotrzeć do transcendentnego celu, jaki Bóg nam wyznaczył”⁶⁷.

Z pałacu prezydenckiego Ojciec Święty udał się do ruin amfiteatru rzymskiego, które były miejscem męczeństwa wielu chrześcijan, w tym świętych Felicjy i Perpetuy. Stamtąd papież odjechał na lotnisko, by wrócić do Rzymu⁶⁸.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ Tamże, s. 21.

⁶⁸ Por. m.in. relację z podróży: K. Zielenda, *W poszukiwaniu współpracy i dialogu. Wizyta Jana Pawła II w Tunezji, 14 kwietnia 1996 r.*, „Misyjne Drogi” (1993) nr 4, s. 42–43.

Rozdział II

Afryka Zachodnia

W czasach kolonialnych Afrykę Zachodnią tworzyły: Francuska Afryka Zachodnia (Wybrzeże Kości Słoniowej, Dahomej, Gwinea Francuska, Sudan Francuski, Niger i Senegal), Liberia, angielskie Złote Wybrzeże, Nigeria, Gambia, Sierra Leone, niemieckie Togo oraz Gwinea Portugalska.

1. Wstęp do pielgrzymek do Afryki Zachodniej

Afryka Zachodnia gromadzi bogatą mozaikę ludów, które w średniowieczu wytworzyły organizmy państwowe niewiele wówczas ustępujące pod względem organizacyjnym i gospodarczym swym europejskim odpowiednikom. Państwa te z reguły ulegały powolnej islamizacji, począwszy od ich elit. Stąd też w życiu całego regionu islam odgrywał przez wieki bardzo istotną rolę¹.

Od XV do XVIII w. działalność misyjna związana była z tzw. prawem patronatu (*padroado*), które zobowiązywało króla Portugalii do prowadzenia misji. Od XVII w. wyłom w tym prawie próbowała uczynić Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, prowadząc w niektórych częściach Afryki tzw. misję papieską, co spotkało się ze zdecydowanym sprzeciwem Portugalczyków. Jednak działalność ta w Afryce Zachodniej ograniczała się tylko do niewielkich skrawków wybrzeży, a w przypadku misji patronackiej jedynie do duszpasterstwa europejskich osadników. Sytuacja zmieniła się w XIX w.

¹ Por. m.in. Z. Komorowski, *Tradycje i współczesność Afryki Zachodniej: wstęp do antropologii kulturowej regionu*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 1973; tenże, *Wśród legend i prawd Afryki*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1974; S. Piłaszewicz, *Potęga księgi i miecza prawdy. Religia, cywilizacja i kultura islamu w Afryce Zachodniej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1994.

Pierwszy etap działalności misyjnej rozpoczęto od emancypacji niewolników. Inicjatorami tego dzieła byli matka Anna-Maria Javouhey i o. Franciszek Libermann. Później włączyli się w nie inni, m.in. kard. Karol Lavigerie i s. Maria Teresa Ledóchowska. Kościół zaangażował ogromne siły personalne i materialne w misje afrykańskie. Po latach pracy w Czarnej Afryce powstał prężny Kościół, który w drugiej połowie XX w. dobrze poradził sobie w nowej rzeczywistości pokolonialnej.

1.1. Misje w XV–XVIII w.

Sporadyczne próby chrystianizacji Afryki Zachodniej podjęli w 1469 r. franciszkanie. Ich wysiłki nie dały żadnych trwałych rezultatów. W 1481 r. na wyspie Gorée, naprzeciw dzisiejszego Dakaru, Portugalczycy wzniesli twierdzę, obok której wybudowano pierwszą świątynię chrześcijańską. Chrzest nad rzeką Senegal przyjął jeden z władców afrykańskich, dzięki czemu uzyskał poparcie Portugalii w walce o tron. Na życzenie miejscowego króla do Beninu udali się z Portugalii pierwsi misjonarze, lecz wkrótce powrócili do kraju. Bardziej systematyczna ewangelizacja misyjna w Sierra Leone rozpoczęła się dopiero wraz z napływem jezuitów na początku XVII w. Wielu z nich zmarło wkrótce po przybyciu.

W 1532 r. papież Klemens VII erygował na Zielonym Przylądku biskupstwo, które obejmowało archipelag oraz wybrzeże kontynentu, ale do 1694 r. na miejsce nie przybył żaden biskup.

W 1644 r. erygowano Prefekturę Apostolską Gwinea, którą Kongregacja Rozkrzewiania Wiary przekazała francuskim kapucynom. Pracę misyjną jednak wkrótce przerwały władze portugalskie. Mimo sprzeciwu Portugalii w roku 1678 do Sierra Leone przybyli franciszkanie z Andaluzji. Na Wybrzeżu Kości Słoniowej dwie misje założyli kapucyni z Bretanii. W 1647 r. erygowano Prefekturę Apostolską Beninu, którą Kongregacja Rozkrzewiania Wiary powierzyła kapucynom z Aragonii i Walencji. Jednak z powodu miejscowych trudności, jak również zdecydowanego, czynnego sprzeciwu władz portugalskich, misje te nie przyniosły znaczących rezultatów².

² Por. B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 45–49.

1.2. Misje w XIX i XX w.

Na początku XIX w. Anna-Maria Javouhey i jej siostry ze zgromadzenia św. Józefa z Cluny zapoczątkowały fundacje misyjne wśród Afrykanów w kolonii francusko-amerykańskiej w Gujanie i na Antylach, w Afryce na terenie Senegalu (1817–1818), a później w Sierra Leone i na innych terenach Afryki Zachodniej. Pierwsi trzej księża afrykańscy, wykształceni dzięki matce Annie-Marii Javouhey, zostali wyświęceni w 1840 r. Inna inicjatywa odnowienia misji na zachodnim wybrzeżu Afryki wyszła z USA, podczas obrad synodu w Baltimore (1833). W związku z tym projektem w 1842 r. powstał Wikariat Apostolski Obydwu Gwinei, obejmujący teren od Mauretanii po Angolę. Pierwszym wikariuszem apostolskim został ks. Edward Barron, wikariusz generalny z Filadelfii. Zgromadzenie Serca Maryi założone przez Sługę Bożego Franciszka Libermanna dało mu w 1843 r. pierwszych 10 misjonarzy (7 kapłanów i 3 braci). Zmarli oni jednak w pierwszym roku pobytu z powodu miejscowych chorób. W 1845 r. misje na terenie wikariatu prowadziło zgromadzenie o. Franciszka Libermanna, które w 1848 r. połączyło się ze Zgromadzeniem Ducha Świętego pod opieką Niepokalanego Serca Maryi Panny (duchacze). Mimo różnorodnych trudności, ofiar w ludziach, braków i niedostatków, liczba duchaczy na tym terenie stale się zwiększała. W pracy ewangelizacyjnej duchaczy wsparli misjonarze ze Stowarzyszenia Misji Afrykańskich (SMA), założonego w 1856 r. w Lyonie przez bp. Melchiora de Marion-Brésillaca (1813–1859). Biskup de Marion-Brésillac zmarł przedwcześnie na żółtą febrę w Sierra Leone, podobnie jak wielu innych misjonarzy z jego zgromadzenia. Śmiertelność była tak duża, że w pierwszych latach średni czas pracy misjonarzy z tego zgromadzenia w Sierra Leone i Dahomeju wynosił zaledwie trzy lata. W drugiej połowie XIX w. w działalność misyjną w Afryce Zachodniej włączyli się także ojcowie biali³.

Na terenie Francuskiej Afryki Zachodniej powstało wiele stacji misyjnych i utworzono sieć prefektur i wikariatów apostolskich. Ewangelizację prowadzili głównie misjonarze lionścy (SMA), duchacze, ojcowie biali, redemptoryści i józefitki (z Cluny). W Liberii, nazywanej dawniej Wybrzeżem Pieprzowym, proklamowano w 1847 r. – dzięki Stanom Zjednoczonym – pierwszą na Czarnym Łądzie niepodległą republikę, która miała początkowo charakter typowo protestancki. Katolicką działalność misyjną rozpoczęli duchacze dopiero w 1884 r.

³ Por. J. Baur, *2000 Years of Christianity in Africa. An African Church History. Second revised edition*, Nairobi: Paulines Publications Africa 1994, s. 134–152.

Na Złotym Wybrzeżu (Ghana) swoje faktorie handlowe mieli Anglicy, Holendrzy, Szwedzi, Duńczycy i Niemcy. Po 1871 r. utrwaliło się panowanie Anglii. Ewangelizację misyjną rozpoczęli w 1879 r. misjonarze z Lyonu oraz ojcowie biali. W zislamizowanej Nigerii – kolonii brytyjskiej – początkowo były tylko misje protestanckie. Z czasem ewangelizację podjęli także misjonarze lionscy i duchacze. Podobnie w Gambii i Sierra Leone (kolonie brytyjskie) początkowo na działalność misyjną zezwalano tylko protestantom, a z czasem pojawiły się misje katolickie: redemptorystów (Gambia) i misjonarzy lionskich (Sierra Leone). W Togo – kolonii niemieckiej – początkowo misje katolickie prowadzili misjonarze lionscy, z czasem przejęli je werbiści. Na wszystkich tych terenach pojawiły się miejscowe jednostki kościelne – prefektury i wikariaty apostolskie. Natomiast administracja portugalska nie zezwoliła na systematyczną misję w Gwinei Portugalskiej⁴.

Niezwykle intensywny i owocny czas dla misji nastąpił po I wojnie światowej. Widocznym owocem tego był wzrost liczebności misji, personelu misyjnego, chrześcijan oraz kościelnych jednostek administracyjnych.

1.3. Współczesność Kościoła w Afryce Zachodniej

Chrześcijaństwo w Afryce Zachodniej – w tym także Kościół katolicki – rozprzestrzeniło się i ugruntowało zwłaszcza w jej południowej części. Na duże połacie północne już w średniowieczu przeniknął islam, który później skutecznie oparł się działalności misjonarzy europejskich. We wszystkich jednak krajach tego regionu Kościół katolicki odgrywa znaczną rolę, także dzięki dużemu zaangażowaniu w dzieła promocji ludzkiej, głównie w dziedzinie oświaty i opieki zdrowotnej, jak również jako czynnik stabilizujący w licznych konfliktach regionalnych i krajowych. Znaczne jest także zaangażowanie wielu Kościołów Afryki Zachodniej w proces inkulturacji Ewangelii. O dojrzałości tego Kościoła świadczy także duży procent episkopatu oraz duchowieństwa wśród miejscowej ludności, jak również spora liczba zaangażowanych katechistów.

⁴ Por. B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 269–273.

2. Służyć dziełu ewangelizacji i krajowi. Jan Paweł II w Beninie (17 lutego 1982 r.; 3–5 lutego 1993 r.)

Jan Paweł II odwiedził Benin dwukrotnie. Pierwszy raz przybył do Beninu 17 lutego 1982 r. w ramach 2. pielgrzymki apostolskiej do Afryki, obejmującej ponadto Nigerię, Gabon i Gwineę Równikową, a po raz drugi w dniach 3–5 lutego 1993 r. w ramach 10. pielgrzymki apostolskiej do Afryki, obejmującej ponadto Ugandę i Sudan.

2.1. Kraj i Kościół

Benin, dawny Dahomej, to kraj leżący nad Zatoką Gwinejską. Jest jednym z najmniejszych państw w Afryce. Jego powierzchnia wynosi zaledwie 11 662 km². W roku pierwszej wizyty papieskiej liczył ok. 4,74 mln ludności, przynależącej do ok. 40 grup etnicznych. Najważniejsze z nich to: Fon, Joruba, Bariba i Adja. Benin pozostaje krajem rolniczym, słabo rozwiniętym.

2.1.1. Zarys historii kraju

Dane archeologiczne wskazują, że wiele ziem, które dziś należą do Beninu, było zamieszkanymi już w czasach prehistorycznych. Na przełomie IV i III w. przed Chr. pomiędzy Górnym Senegalem i Górnym Nigrem powstało państwo Kumbi, którego wpływy sięgały daleko na południe. Później wpływy na tych terenach miały także afrykańskie potęgi: Ghana, Mali i Songhaj. Trochę inaczej układała się historia wybrzeża kraju, gdzie duże znaczenie miało święte miasto Ife (dziś w Nigerii), założone w XIII w. W XV w. potomkowie założycieli Ife osiedlił się na północ od Kotonu, tworząc tam silne królestwo, a jego bracia uczynili to samo w Porto-Novo i w Dan Home (dziś Abomey). Wskutek wewnętrznych nieporozumień i walk wszystkie trzy królestwa w drugiej połowie XIX w. uzależniły się od Francji. W 1893 r. dekretem Republiki Francuskiej Dahomej został ogłoszony kolonią⁵.

Nasilające się, szczególnie po II wojnie światowej, tendencje niepodległościowe przyniosły Beninowi (Dahomejowi) pełną niepodległość w 1960 r., „Roku

⁵ Por. J. Laffitte, *Le pays des nègres et la côte des esclaves*, Tours: Alfred Mame et fils 1881, s. 5–117; R. Piątek, *Wojna w dziejach Dahomeju od XVII do XIX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog 2001.

Afryki”. Jednak po uzyskaniu niepodległości Benin przeżył kilka zamachów stanu, miał ponad dziesięciu prezydentów i pięciokrotnie zmieniał konstytucję.

26 października 1972 r. gen. bryg. Mathieu Kérékou dokonał kolejnego zamachu stanu. Akt ten uznany został przez niego za początek „rewolucyjnego ruchu wyzwolenia narodowego”, który miał się oprzeć na dotychczasowych osiągnięciach różnych orientacji socjalistycznych. Za jego rządów zakazano nauczania religii i upaństwowiono wszystkie szkoły katolickie. Wielu misjonarzy zagranicznych wydalono z kraju, licznych miejscowych księży uwięziono. Aresztowano również arcybiskupa Kotonu. Mimo tych ograniczeń Kościół pozostał wierny swej misji i zdobywał coraz większe zaufanie w społeczeństwie. Za rządów Kérékou przypadła pierwsza wizyta Jana Pawła II w Beninie.

Generał Kérékou doprowadził kraj do wielkiej zapaści, zwłaszcza gospodarczej. W końcu sytuacja tak się zaostrzyła, że 7 grudnia 1989 r. gen. Kérékou ogłosił odwrót od marksizmu i powołał Konferencję Narodową. Na jej czele stanął bp Isidore de Souza. Okazał się człowiekiem opatrnościowym. To głównie dzięki niemu zmiana rządu odbyła się bezkrwawo. Po wolnych wyborach w marcu 1991 r. nowym prezydentem został Nicéphore Soglo, a bp de Souza usunął się z życia politycznego. O roli biskupa Isidore’a de Souzy w pokojowych przemianach w Beninie mówił Jan Paweł II podczas drugiej pielgrzymki do tego kraju: „Cieszę się, że hierarchia kościelna Beninu, w której imieniu działał bp Isidore de Souza, wyświadczyła wielką przysługę krajowi w doniosłym momencie jego historii i gratuluję wam tego. Pragnę wyrazić ogólne życzenie, aby ci, którzy uznali za swój obowiązek przyjęcie – w drodze wyjątku i w duchu ewangelicznym – tymczasowych funkcji politycznych, niezwłocznie powrócili do wypełniania właściwej sobie misji duszpasterskiej, dla której zostali wyświęceni”⁶.

2.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Pierwsze wzmianki o ewangelizacji Beninu (Dahomeju) pochodzą z XVII w., kiedy to portugalscy misjonarze wybudowali kaplicę dla swoich ziomeków w Ouidah – będącym centrum handlu niewolnikami. W 1830 r. przybył na stałe do Ouidah (placówka przynależąca do biskupstwa w São Tomé) kapłan przeznaczony dla Portugalczyków i Afrykanów-„Brazylijczyków” (potomków wywiezionych wcześniej do Brazylii niewolników). W tym samym czasie powstało

⁶ Jan Paweł II, *Jedność, wiara, dobro społeczeństwa. Cotonou – spotkanie z biskupami Beninu, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jarocho SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 230.

też zasłużone dla ewangelizacji Zatoki Gwinejskiej Liońskie Stowarzyszenie Misjonarzy Afryki (SMA), założone przez Melchiora de Marion-Brésillac. Misjonarzom z tego zgromadzenia w 1860 r. powierzono samodzielną Misję Dahomej, która dała początek innym jednostkom kościelnym. W 1864 r. powstała stacja misyjna w Porto-Novo, a dziesięć lat później w Agwe. O tych początkach wspominał Jan Paweł II podczas swojej pierwszej pielgrzymki do Beninu: „Przed 120 laty Benin nie miał jeszcze okazji do poznania tej wiary. Dopiero 18 kwietnia 1861 dwaj misjonarze z Misji Afrykańskiej w Lyonie wylądowali po raz pierwszy niedaleko stąd, w Ouidah. Nie przychodzili, by kolonizować w imieniu swej ojczyzny; jeden z nich był Hiszpanem, drugi Włochem, a trzeci Francuzem, który zmarł, zanim jeszcze tu dotarł. Przyszli oni w imieniu Jezusa Chrystusa, który darzy każdy naród swoim światłem i swoją miłością oraz wybiera sobie braci spośród wszystkich ludzkich ras”⁷.

W 1883 r. na terenach dzisiejszego Beninu powstała Prefektura Apostolska Dahomeju, którą w 1901 r. podniesiono do rangi wikariatu apostolskiego. W 1955 r. papież Pius XII ustanowił stałą hierarchię kościelną: metropolię w Kotonu, z diecezją Porto-Novo i Prefekturą Apostolską Parakou. W latach 1954–1959 liczba katolików wzrosła ze 174 tys. do 238 tys. W tych też latach do pracy misyjnej w Beninie przybyli sulpicjanie, bracia szkolni i cystersi⁸.

Po uzyskaniu przez kraj niepodległości Kościół nadal się rozwijał, mimo iż państwo dotykały kolejne zamachy stanu i różnorakie eksperymenty gospodarcze. Tego rozwoju nie powstrzymało nawet prześladowanie za rządów płk. Mathieu Kérékou⁹.

W 1988 roku wśród ponad 4 mln mieszkańców Beninu 19% stanowili katolicy. Był to wyraźny procentowy wzrost liczby katolików w stosunku do lat poprzednich. W sześciu diecezjach pracowało 240 kapłanów diecezjalnych i zakonnych oraz ponad 200 zakonników i zakonnic. Wielu z nich, w tym 7 biskupów (na ogólną liczbę 8), było Benińczykami, którzy kończyli seminarium duchowne w Ouidah, stanowiące centrum duchowe Beninu (w mieście znajduje się jeszcze otwarte w 1913 r. seminarium duchowne oraz założona nieco później szkoła katechetyczna)¹⁰.

⁷ Jan Paweł II, *Jestem wśród was, aby was umocnić w wierze. Przymiot do Beninu, Cotonou, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 222.

⁸ Por. B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 221–224.

⁹ Por. J. Róžański [S. Świętokrzyski], *Szukać dróg porozumienia. Kościół w Beninie*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 3, s. 24–27.

¹⁰ AP 1989.

2.2. Pierwsza pielgrzymka papieska (17 lutego 1982 r.)

Samolot z papieżem na pokładzie przyleciał do Kotonu z Nigerii w środę 17 lutego 1982 r. Na lotnisku Ojca Świętego powitali dostojnicy kościelni oraz władze państwowe, na czele z prezydentem Mathieu Kérékou, głównym autorem przewrotu wojskowego w 1972 r. i inicjatorem represji wobec Kościoła. Chociaż ogólnym celem pielgrzymki do Beninu było utwierdzenie chrześcijan w wierze, to już podczas ceremonii przywitania Jan Paweł II podkreślił, iż Kościół w Beninie jest mocno zakorzeniony w miejscowej tradycji, wskazując w ten sposób na ewangelizację inkulturowaną, która jest nieustannym zadaniem Kościoła w Beninie i nie tylko¹¹.

2.2.1. Dzieło ewangelizacji nie niszczy kultury

Po ceremonii powitania Jan Paweł II udał się na Stade Municipal, gdzie odprawił Mszę św. W homilii Ojciec Święty nawiązał do przeszłości ewangelizacji kraju: „Wasz kraj długo żył bez poznania Ewangelii. «Jak mogli uwierzyć w Tego, którego nie słyszeli? Jakże mieli usłyszeć, gdy im nikt nie głosił?» (Rz 10,14). Ta długa wędrówka nie odbywała się jednak bez wartości ludzkich, bez wartości religijnych. Stosunkami rodzinnymi, życiem wioski i państwa kierowała mądrość przodków. Mieszkańców tego kraju cechował i nadal cechuje duch głębokiej religijności. Bóg był niedaleko każdego z nich, ponieważ także oni byli z jego rodu, jak mówił św. Paweł w odniesieniu do Ateńczyków. Ich tysiącletnia historia, która ginie w mroku wieków, ich niewątpliwe doświadczenia przygotowały ich i uczyniły dojrzałymi. Jest to tajemnica Opatrzności, która sprawiła przecież, że dla rozproszenia cieni niepewności, dla nawrócenia tego, co – jak u innych ludów, związanych z religią naturalną – powinno być wyprostowane, oczyszczone, wyniesione – zostało im objawione prawdziwe oblicze Zbawiciela, aby utwierdzić serca w miłości Boga i braci, jakiej uczył nas Chrystus. Rozpoczął się nowy etap”¹².

Ojciec Święty wskazał na potrzebę przekazywania Ewangelii innym. Papież docenił zwłaszcza czerpanie przez Kościół w Beninie z bogactwa własnej tradycji: „Tak właśnie należy rozszerzać ewangelizację z jednostek na rodziny, lub

¹¹ Por. Jan Paweł II, *Jedność, wiara, dobro społeczeństwa, Cotonou – spotkanie z biskupami Beninu*, dz. cyt., s. 230.

¹² Jan Paweł II, *Szczep Ewangelii karmi się sokami Afryki i przynosi owoce. Homilia podczas Mszy Świętej, Cotonou, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 224.

raczej na całe życie rodzinne, aby zaszczerpione na innych, wywodzących się od przodków cnotach, takich jak solidarność między rodzinami i radość w płodności – coraz bardziej rozjaśniając przeżywaną we wzajemnym szacunku: miłość osobową małżonków, jedność i nierozzerwalną wierność pary małżeńskiej, troskę o wychowanie i o wszystko, co płynie z Ewangelii, jak przypomniałem, idąc śladem Synodu, w ostatniej adhortacji apostołskiej. [...] Metody katechetyczne są odnawiane na drodze przystosowania do waszego ducha, jak np. słynny śpiew królewski *hanye*. Tym samym liturgia ożywia się i staje bardziej ekspresyjna, a zarazem pełna godności i ducha modlitwy. Wciąż dawane jest świadectwo miłości w pewnych dziedzinach życia społecznego, to znaczy tam, gdzie jest to możliwe, zwłaszcza w dziedzinie pomocy medycznej, w szpitalach i przychodniach. Razem ze swymi rodakami troszczycie się o zapewnienie sprawiedliwości, pokoju i pomyślności w waszym kraju”¹³.

Jan Paweł II docenił wkład miejscowego Kościoła w dzieło inkulturacji Ewangelii. „Ewangelizacja powinna także rozjaśniać, oczyszczać i kształtować całość zwyczajów i tradycji, które tak silnie przenikają dusze waszych rodaków, aby stamtąd przejąć to wszystko, co może współbrzmieć z życiem bardziej zgodnym z wiarą chrześcijańską i ostatecznie głębiej jeszcze ludzkim. Trzeba wspomagać sumienia w tym dziele rozeznania: w ten sposób wierni, pokonawszy strach, będą mogli postępować w pokoju, rozwijać się lepiej z całym bogactwem kultury, którego mogą i powinni strzec, godząc się jednak na wymagania i potrzebę zerwania z grzechem, nakładane przez Ewangelię. W ten sposób chrześcijanie będą naprawdę godnymi Chrystusa, zachowując moc soli lub zaczynu, a ich wiara nie rozmyje się w niejasnościach niebezpiecznego synkretyzmu”¹⁴.

Papież cieszył się też z liczego i dobrze uformowanego duchowieństwa, które jest jednym ze znaków świadczących o dojrzałości miejscowego Kościoła, a także wyraził pewność, tutejsi katolicy potrafią „troskliwie rozróżnić «ziarna Słowa»”.

2.2.2. Potrzeba wolności i jedności

Po Mszy św. Jan Paweł II złożył kurtuazyjną wizytę prezydentowi kraju Mathieu Kérékou, podczas której podkreślił m.in. prawo katolików do praktyk religijnych oraz ich wolę udziału w rozwoju kraju. „Wiara zachęca ciągle do lojalności,

¹³ Tamże, s. 225–226.

¹⁴ Tamże, s. 226.

do poszanowania miłości i życia, do solidarnej pracy, do bezinteresowności, do przebaczenia, do odwagi w znoszeniu cierpienia oraz do nadziei. Chrześcijanie spontanicznie przykładają wielką wagę do wychowania, do gościnności, które są znakomitymi formami służby ludziom. Owoce i skutki tej działalności są zarazem autentycznie afrykańskie i chrześcijańskie. Na pewno są one jeszcze nie dość rozpowszechnione i może niedoskonałe. Kościół jednak zdaje sobie sprawę, że chodzi tu o trudne wymagania, które trzeba na nowo ciągle podejmować, ponieważ chodzi tutaj o sprawę cierpliwej i ofiarnej formacji umysłów i serc, aby oni później, jako dojrzały mężczyźni i kobiety, mogli sprostać swoim obowiązkom. Można by sobie wprawdzie ten trud darować, dorabiając jakąś ideologię, lub po prostu dla wygody. Ale drzewo poznaje się po jego owocach”¹⁵.

Po wizycie u prezydenta Jan Paweł II spotkał się jeszcze w pałacu arcybiskupim z członkami Episkopatu Beninu, którym przypomniał konieczność wzajemnej pomocy między Kościołami z południa i północy kraju. „Podkreśliłem również konieczność wzajemnej pomocy między Południem a Północą; pozwolę sobie położyć nacisk na to, abyście się nie obawiali oddawać do dyspozycji biskupów z Północy liczniejszych i najwartościowszych misjonarzy. Wiem jednak, że macie świadomość tego obowiązku dzielenia się, którego wymaga ewangelizacja. Z punktu widzenia społecznego i politycznego znajdujecie się obecnie w sytuacji, którą ja znam świetnie z doświadczenia. Stwierdzam, że Kościół tutaj dobrze znosi tę próbę; mówicie mi nawet o swego rodzaju «wiośnie». Przypominam wam w związku z tym trzy ważne punkty. Naprzód zabiegajcie o jak największą jedność między wami – o jedność bez rysy – między pasterzami i między wszystkimi pracownikami apostolskimi Kościoła: to będzie wasza siła, ta właśnie, która zbawi wasz Kościół. Następnie podejmujcie nadal wysiłki, które pozwolą umocnić wiarę, uformować ją do głębi, aby mogła stawić czoło ateistycznym ideologiom i aby chrześcijanie potrafili zdać z nich sprawę. W końcu, pozostając stale na płaszczyźnie waszego wyłącznie duchowego posłannictwa, bądźcie bardzo wyczuleni na problemy ludzkie, moralne, które ujawniają się z całą ostrością we współczesnym społeczeństwie, i przysposabiajcie świeckich do odpowiedzialności za tę dziedzinę. W ten sposób stanie się jasne, że chrześcijanie są pierwsi, gdy trzeba lojalnie przyczynić się do dobra społeczeństwa, służyć ojczyźnie, a zwłaszcza dziełu rozwoju”¹⁶.

¹⁵ Jan Paweł II, *Sprawiedliwość i pokój dla wszystkich narodów. Cotonou – do prezydenta Beninu, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 229.

¹⁶ Tenże, *Jedność, wiara, dobro społeczeństwa, Cotonou – spotkanie z biskupami Beninu, środa, 17 lutego 1982*, dz. cyt., s. 230.

Po kilkugodzinnej wizycie w Kotonu i skromnym pożegnaniu na lotnisku Jan Paweł II udał się jeszcze tego samego dnia do Gabonu.

2.3. Druga pielgrzymka papieska (3–5 lutego 1993 r.)

W środę 3 lutego 1993 r. samolot Alitalii z Ojcem Świętym na pokładzie wylądował w Kotonu – gospodarczej stolicy Beninu. Na międzynarodowym lotnisku w Kotonu papieża powitali: pronuncjusz apostolski w Beninie, Ghanie i Togo abp Abraham Kattumana, arcybiskup Kotonu Isidore de Souza oraz prezydent Beninu Nicéphore Soglo. Prezydent w przemówieniu powitalnym podkreślił m.in. zasługi Kościoła katolickiego dla odrodzenia narodu, rozwoju szkolnictwa i służby zdrowia. Ojciec Święty nawiązał do słów prezydenta. Docenił dokonane w kraju przemiany demokratyczne, rozwój nauki i szkolnictwa. Przypomniał, że Benin nazywano kiedyś „Dzielnicą Łacińską Afryki” – analogicznie do uniwersyteckiej dzielnicy Paryża. Podkreślił, że głównym celem jego wizyty jest zacieśnienie braterskich więzów, tak aby życie wszystkich mogło rozwijać się w duchu tolerancji, pokoju i miłości¹⁷.

2.3.1. Nowa ewangelizacja owocem miłości

Z lotniska papież przejechał odkrytym samochodem wśród wiwatujących tłumów na Stadion Przyjaźni, gdzie o godzinie 16.15 odprawił Mszę św. dla 50 tys. wiernych. Obecni byli także pielgrzymi z sąsiednich krajów: Togo, Ghany, Nigerii. Msza św. miała piękną oprawę liturgiczną osnutą wokół rodzimych śpiewów i tańców, w których wyrażało się wspaniałe dziedzictwo kulturowe narodu. W czasie tej Mszy św. Jan Paweł II udzielił święceń kapłańskich 11 diakonom. Tematem homilii była Nowa Ewangelizacja, która wyraża się przede wszystkim w konkretnej służbie bliźniemu. Wychodząc od wydarzenia w synagodze w Nazarecie, gdzie Jezus odczytał słowa proroka Izajasza – a „Duch Pana Boga nade mną” (Iz 61,1) – i powiedział: „Dzisiaj spełniły się te słowa Pisma, któreście słyszeli” (Łk 4,21), Jan Paweł II na początku homilii stwierdził: „Dzisiaj Jezus z Nazaretu powtarza te słowa wśród was, którzy jesteście Kościołem Boga żywego na afrykańskiej ziemi, w Kotonu, w Beninie. Wy wszyscy, którzyście przyjęli

¹⁷ Por. *Benin. Kronika podróży*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 13; Jan Paweł II, *Discours du pape Jean-Paul II. Aéroport international de Cotonou (Bénin) Mercredi, 3 février 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930203_arrivo-benin.html [dostęp: 14.09.2020].

Chrystusa, otrzymaliście też Ducha Świętego. Sakramentalnym wyrazem i znakiem tego daru jest namaszczenie przy chrzcie św., przy bierzmowaniu, a także w sakramencie chorych”¹⁸. Zwracając się do nowo wyświęconych kapłanów, mówił o potrzebie służby w duchu Ewangelii. Podkreślił też, iż podstawowym środowiskiem ewangelizacji jest rodzina: „Miłość pochodząca od Boga wzbogaca i oczyszcza miłość małżonków i rodziców. Otwiera ich na przyjęcie dzieci, pomaga im wychować je i rozbudzić w nich wiarę. Jest źródłem wzajemnego zaufania i szacunku. Łaska Boga, który kocha wszystkich ludzi, uświęca ważne chwile życia: narodziny, małżeństwo, aż po ostatnie etapy naszego pielgrzymowania. Miłość bliźniego, wzbogacona miłością Bożą, wzywa do poszanowania godności każdego z członków rodziny, także tych, których życiowe zmagania pozbawiły zdrowia, utrudniając normalny kontakt z otoczeniem”¹⁹.

Ta miłość domaga się nowej ewangelizacji i wyraża się w poszanowaniu praw człowieka i służbie jemu: „Bracia i siostry! Nowa ewangelizacja jest zadaniem Kościoła w Beninie, jak również w całej Afryce i na całym świecie. Będzie ona owocem miłości, ożywiającej wasze serca, rodziny, wspólnoty parafialne, stowarzyszenia i diecezje. Ta miłość winna opromieniać waszą współpracę z rodakami dla dobra kraju, który dziś wymaga czynnego zaangażowania wszystkich obywateli Beninu. Chrześcijanin żyjący w społeczeństwie i miłujący swoich bliźnich broni praw osoby i spełnia swe obowiązki dla dobra wspólnego. Trzeba domagać się sprawiedliwości i jednocześnie być solidarnym. Macie do wykonania wiele pięknych zadań dla dobra narodu. Patrzcie w przyszłość z odwagą, która płynie z miłości”²⁰. Jezus, podkreślając doniosłość i głęboki sens bratniej miłości, zwracał uwagę na to, iż kieruje się ona ku ubogim, chorym, obcokrajowcom, więźniom. Papież przypomniał o tym w swoim przemówieniu: „to bliźni, którym trzeba pomóc w sposób prosty i konkretny: przede wszystkim nakarmić i напоić, odziać, pielęgnować i nawiedzać. Zdumiewa nas zawsze – tak samo jak owych ludzi, do których zwraca się Pan – fakt, że Jezus utożsamia się ze swoimi «najmniejszymi braćmi» (por. Mt 25,40). Jakże więc można zostawiać na uboczu braci i siostry, w których jest obecny Chrystus? Czy możemy być świadkami Ewangelii, nie okazując solidarności każdemu z naszych bliźnich? Czy możemy tworzyć jedno Ciało, nie gromadząc wszystkich naszych braci w tej samej miłości?”²¹.

¹⁸ Jan Paweł II, *Nowa ewangelizacja owocem miłości. Msza św. na Stade de l'Amitie, Cotonou, 3 lutego 1993*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 16.

¹⁹ Tamże, s. 17.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

Na zakończenie Mszy św. Jan Paweł II zwrócił się z serdecznymi pozdrowieniami i wyrazami solidarności do pielgrzymów z Togo. Ubolewał nad postawą tamtejszego rządu, która sprawiła, że wielu mieszkańców opuściło własny kraj. Sam Benin przyjął wówczas już 25 tys. uchodźców²².

2.3.2. Służyć ludziom i inkulturowanej ewangelizacji

Wieczorem 3 lutego Ojciec Święty spotkał się jeszcze z Konferencją Episkopatu Beninu. Papież wygłosił orędzie do biskupów. Podkreślił w nim zasługi hierarchii kościelnej Beninu, w której imieniu działał bp Isidore de Souza, w przemianach pokojowych i demokratycznych kraju i wyraził życzenie, aby ci duchowni, którzy uznali za swój obowiązek przyjęcie – w drodze wyjątku i w duchu ewangelicznym – tymczasowych funkcji politycznych, niezwłocznie powrócili do wypełniania właściwej sobie misji duszpasterskiej, dla której zostali wyświęceni. Wiele miejsca Jan Paweł II poświęcił inkulturacji. „U progu trzeciego tysiąclecia inkulturacja, zakorzeniona w tradycji apostołskiej i kościelnej, staje przed Kościołem katolickim w Afryce jako wielkie wyzwanie. Chrześcijański zasiew musi tu wydać owoce prawdziwie afrykańskie, w jedności z innymi Kościołami lokalnymi kontynentu i z Kościołem powszechnym. Waszym zadaniem, jako pasterzy tego kraju, jest troska o to, aby mieszkaniec Beninu mógł stać się chrześcijaninem w całym swoim jestestwie”²³.

2.3.3. Potrzeba jedności chrześcijan i jedności wszystkich ludzi

W czwartek 4 lutego, w godzinach rannych, Jan Paweł II udał się samolotem do oddalonego o 320 km od Kotonu miasta Parakou w centralnej części kraju, gdzie katolicy stanowili zaledwie 7,2% mieszkańców diecezji. Większość miejscowej ludności wyznawała religie tradycyjne (56%) oraz islam (35%). Szpaler honorowy na lotnisku tworzyła kawaleria muzułmanów w białych turbanach. Najpierw papież przybył do Miejskiego Ośrodka Alfabetyzacji, gdzie spotkał się ze 100 przedstawicielami wspólnoty muzułmańskiej. Witając go, imam Issiaka Ligali powiedział, że wspólnota muzułmańska Beninu w pełni docenia bezustanne działania Głowy Kościoła katolickiego na rzecz pokoju, sprawiedliwości, tolerancji i wzajemnej miłości na całej ziemi. Jan Paweł II w swoim

²² Jan Paweł II, *Apel o poszanowanie praw człowieka w Togo*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 17–18.

²³ Tenże, *Przywróćcie nadzieję waszemu ludowi. Spotkanie z Konferencją Episkopatu Beninu, Cotonou, 3 lutego 1993*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 19.

wystąpieniu ukazał najważniejsze cele współpracy chrześcijan i muzułmanów: dobro rodziny, sprawę pokoju oraz odbudowę kraju. „Wasz kraj – powiedział – przeżył okresy świetności i chwile bardzo trudne. Dziś nadszedł czas, by wszyscy mieszkańcy Beninu, bez względu na przynależność plemienną czy religijną, połączyli swe siły w dziele odbudowy kraju. Rozwój Beninu, do którego muszą się przyczynić muzułmanie, chrześcijanie i wyznawcy religii tradycyjnych, powinien mieć na celu pomyślność wszystkich warstw społecznych i uwolnienie kraju od wszelkich form przemocy moralnej, fizycznej lub psychologicznej”²⁴.

Następnie Ojciec Święty skierował się na pobliski stadion, gdzie odprawił Mszę św. dla ok. 15 tys. wiernych. Tematem papieskiej homilii była budowa jedności kraju i świata. Biskup Nestor Assogba w przemówieniu powitalnym wskazał, że miasto Parakou leży na skrzyżowaniu dróg prowadzących z Beninu do Nigerii, Nigru, Burkina Faso i Togo. Papież natomiast w homilii nawiązał do słów Ewangelii św. Jana, że najgłębszym pragnieniem Chrystusa, a zatem również Jego Kościoła, było i jest, „aby rozproszone dzieci Boże zgromadzić w jedno” (J 11,52). Aby jedność mogła się w pełni urzeczywistnić, potrzebny jest dialog zbawienia – kontynuował Ojciec Święty: „Dla was, słuchających mnie dzisiaj, powinien to być dialog codziennego życia, w którym wszyscy starają się podtrzymywać ducha dobrosąsiedztwa, dzieląc wspólne radości i smutki, problemy i troski. Taki dialog jest niezbędny: wymaga zrównoważonego podejścia, głębokich przekonań religijnych i otwarcia na prawdę”²⁵.

Wśród licznych darów, które otrzymał papież, był także biały koń – znak największego wyróżnienia w kulturze jednego z miejscowych plemion.

Wieczorem tego samego dnia, po powrocie do Kotonu, Jan Paweł II złożył kurtuazyjną wizytę prezydentowi Nicéphore Soglo; następnie w siedzibie CODIAM (*Comité pour l'Organisation et le Développement des Investissements intellectuels en Afrique et à Madagascar*) odbyło się spotkanie z wyznawcami kultu wudu, najbardziej rozpowszechnionej w Beninie religii tradycyjnej. Wyznaje ją 20% ludności. Było to spotkanie bardzo barwne. Kapłani mieli kolorowe stroje, wiele złotych amuletów i pomysłowe nakrycia głowy. Wyraz

²⁴ Cyt. za: *Benin. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 13. Por. Jan Paweł II, *Rencontre du Saint-Père Jean-Paul II avec les représentants de la communauté musulmane au 'Centre Départemental d'Alphabétisation du Borgou'. Parakou (Bénin), Jeudi, 4 février 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930204_musulmani-parakou.html [dostęp: 14.09.2020].

²⁵ Cyt. za: *Benin. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 13–14. Por. Jan Paweł II, *Homélie de Jean-Paul II. Parakou (Bénin), Jeudi, 4 février 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1993/documents/hf_jp-ii_hom_19930204_parakou.html [dostęp: 14.09.2020].

vodu (*vaudou*, *vudu*, *voodoo*) oznacza tyle co „duch”. Ojciec Święty jeszcze raz mówił o pilnej potrzebie dialogu międzyreligijnego. Podstawę do niego widział w słowach św. Pawła: „Wszystko, co jest prawdziwe, co godne, co sprawiedliwe, co czyste, co miłe, co zasługuje na uznanie; jeżeli jest jakąś cnotą i czynem chwalebny – to miejcie na myśli!” (Flp 4,8). Później mówił o kulcie przodków, który jest ważnym elementem wudu, podkreślając, iż przodkom należy się wdzięczność, zwłaszcza tym, którzy nam przekazali poczucie sacrum. „Chrześcijanie, wyznawcy religii tradycyjnych i muzułmanie muszą zakasać rękawy, aby wspólnie pracować dla dobra kraju. Solidarne działanie wszystkich wierzących ma wielkie znaczenie dla integralnego rozwoju, dla sprawiedliwości i wyzwolenia człowieka. Dzieło to będzie lepiej posuwać się naprzód, jeśli zostanie wsparte gorącą modlitwą do Boga, Stworzyciela i Ojca, Dawcy wszelkiego dobra. Niech wszyscy zjednoczą się w modlitwie, by Bóg obdarzył pomyślnością i pokojem wszystkich mieszkańców waszego kraju!” – podkreślił papież²⁶.

Wieczorem w katedrze Jan Paweł II przewodniczył uroczystym nieszporom, w których uczestniczyli kapłani, zakonnicy i zakonnice, seminarzyści oraz przedstawiciele laikatu – wielka rzesza misjonarzy zaangażowanych bezpośrednio w dzieło ewangelizacji Beninu. „Drodzy przyjaciele – wierni świeccy, służcie nadal waszym parafiom i diecezjom z tą samą wiarą i wielkoduszością, którymi Pan tak hojnie was obdarzył w trudnych latach. Ale nie zapominajcie też, że to przede wszystkim wy macie przepajać duchem Ewangelii wasze środowiska pracy i wszystkie struktury społeczeństwa, aby ułatwić wykonanie trudnych zadań związanych z odbudową waszej ojczyzny” – powiedział papież²⁷.

W piątek 5 lutego w godzinach rannych Jan Paweł II pożegnał Benin przed kolejnym etapem podróży apostołskiej – wizytą w Ugandzie. Po przemówieniu

²⁶ Cyt. za: *Benin. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 14. Por. Jan Paweł II, *Rencontre du pape Jean-Paul II avec une délégation des disciples du vaudou. Siège du 'Comité pour l'Organisation et le Développement des Investissements en Afrique et à Madagascar' (CODIAM) à Cotonou (Bénin), Jeudi, 4 février 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930204_vodu-cotonou.html [dostęp: 14.09.2020]. Szerzej na temat wudu: J.J. Pawlik, *Kultura Fon – dzieje i religia*, w: L. Buchalik (red.), *Vodun, Fon. Kolekcja Birgit Schlothauer i Gustava Wilhelma. Collection Birgit Schlothauer and Gustav Wilhelm*, Żory: Muzeum Miejskie w Żorach/Municipal Museum in Żory 2020, s. 11–38; E.M. Mączka, *Święci chrześcijańscy w kulcie vodou na Haiti*, Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Wydział Teologii 2020.

²⁷ Cyt. za: *Benin. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 14. Por. Jan Paweł II, *Rencontre du pape Jean-Paul II avec les prêtres, les religieux, les séminaristes et les laïcs. Cathédrale de Notre Dame des Miséricordes à Cotonou (Bénin), Jeudi, 4 février 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930204_sacerdoti-cotonou.html [dostęp: 14.09.2020].

prezydenta papież dziękował całemu narodowi za serdeczne przyjęcie. W krótkich słowach wspominał jeszcze o tragedii niewolnictwa, gdyż i w Beninie znajdował się jeden z portów, z którego wywożono mieszkańców Czarnego Łądu do Ameryki. Na koniec powiedział: „Ufam waszemu narodowi, że będzie umiał kontynuować swoje najszlachetniejsze tradycje. Niech Bóg wam błogosławi!”²⁸.

3. „Afryka potrzebuje wody, chleba, godności, wolności i pokoju”. Jan Paweł II w Burkina Faso (10 maja 1980 r.; 29–30 stycznia 1990 r.)

Po raz pierwszy Jan Paweł II przybył do Burkina Faso (podówczas jeszcze Górnej Wolty) 10 maja 1980 r. podczas swojej pierwszej pielgrzymki do Afryki (piątą poza granice Włoch), obejmującej ponadto Zair (Demokratyczną Republikę Konga), Kongo, Ghanę i Wybrzeże Kości Słoniowej. Po raz drugi Jan Paweł II odwiedził kraj w dniach 29–30 stycznia 1990 r., podczas szóstej podróży apostołskiej do Afryki (25 stycznia – 1 lutego 1990 r.), która obejmowała także Wyspy Zielonego Przylądka, Gwineę Bissau, Mali i Czad.

3.1. Kraj i Kościół

Burkina Faso od dawna pozostaje jednym z najbiedniejszych krajów świata, w którym dochód na głowę mieszkańca wynosi niecałe sto dolarów rocznie. Tyle tylko może zapewnić rolnictwo – podstawa gospodarki – nękane nieustannymi suszami.

3.1.1. Bogate tradycje państwowości

Ludy Mossi – główny trzon mieszkańców kraju, żyjący w środkowej jego części – należą wraz z Bobo, Grussi i Gurma do grupy ludów woltajskich, stanowiących trzy czwarte ogólnej liczby mieszkańców. Pozostałą część tworzą ludy z grupy Mande (północny zachód kraju) oraz Fulbe i Tuaregowie (północny

²⁸ Cyt. za: *Benin. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 14. Por. Jan Paweł II, *Discours du Saint-Père Jean-Paul II. Aéroport international de Cotonou (Bénin). Vendredi, 5 février 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930205_congedo-benin.html [dostęp: 14.09.2020]. Por. także J. Różański [S. Świętokrzyski], „*Gorąco pragnę was zobaczyć...*” *Jan Paweł II w Beninie*, „*Misyjne Drogi*” (1993) nr 4, s. 6–8.

wschód). Mossi, wierni tradycjom religijnym swoich przodków, przez długie wieki opierali się islamizacji nadchodzącej z północy wraz z siłą militarną i bardziej zdradliwą siłą pieniądza pochodzącego z handlu. Królestwa Mossich powstały w XI–XII w. jako dobrze zorganizowane i silne militarnie państwa feudalne²⁹. Trzy królestwa Mossi przetrwały do XV w., po czym rozpadły się na szereg drobnych, plemiennych państweczek, istniejących ponad cztery wieki, aż do chwili przybycia na te tereny Francuzów, którzy w latach 1895–1897 prowadzili konsekwentnie akcję kolonizacyjną³⁰. Terytorium Burkina Faso najpierw włączono w skład Francuskiej Afryki Zachodniej, potem – w 1919 r. – oddzielono od Nigru i nazwano Górną Woltą, by trzynaście lat później dokonać nowego podziału: jedną część złączono z Wybrzeżem Kości Słoniowej, drugą z Nigrem. Po II wojnie światowej obydwie części na powrót złączono ze sobą, tworząc Górną Woltę, która 5 sierpnia 1960 r. uzyskała niepodległość. Z powodu zamachów stanu rządy w kraju co kilka lat przechodziły z rąk do rąk. W styczniu 1978 r., po wielu latach rządów wojskowych, powstał nowy rząd, w większości cywilny. W tym samym roku odbyły się wybory do Zgromadzenia Narodowego. Pod koniec 1980 r. władzę ponownie objęła armia. W 1984 r. nowy prezydent, Thomas Sankara, zmienił nazwę państwa na Burkina Faso (w jęz. mossi „kraj uczciwych ludzi”). Po kolejnym zamachu stanu w 1987 r. u steru władzy stanął kapitan Blaise Compaoré.

W przeddzień drugiej wizyty Jana Pawła II w Burkina Faso prawie połowa mieszkańców kraju trwała dalej przy wierzeniach tradycyjnych, muzułmanie stanowili ok. 40% ogółu ludności, katolicy – 9%, inni chrześcijanie – ok. 1%³¹.

3.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Ewangelizacja terenów dzisiejszego Burkina Faso rozpoczęła się od najmniej oczekiwanej strony, bo od muzułmańskiej północy. 22 stycznia 1900 r. ojcowie biali założyli pierwszą misję katolicką na terenie Burkina Faso – Koupela, a niedługo później, za zgodą wodza Magho Naba, ośrodki misyjne w Kanande i w Fada N’Gourma. Te początki wspominał Jan Paweł II w Jagma podczas drugiej pielgrzymki do Burkina Faso: „Przepowiadanie wiary w Burkina Faso

²⁹ Por. M. Tymowski, *Sudan Zachodni od VII do XVI w.*, w: tenże (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1996, s. 477–479.

³⁰ Por. M. Tymowski, *Sudan Zachodni w XVII–XVIII w.*, w: tenże (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, dz. cyt., s. 836–839.

³¹ AP 1991.

rozpoczęło się przed 90 laty, kiedy przybyli tu ojcowie biali i siostry białe, by na waszej ziemi zasiać ziarno słowa Bożego. Zasługują oni na wdzięczną pamięć. Wiem, z jaką gorliwością zajmowali się formacją prawdziwych chrześcijan i tworzeniem żywych wspólnot oraz jak w rodzinach pielęgnowali cenne owoce powołania do kapłaństwa i życia zakonnego. Teraz radują się, mogą pracować razem z miejscowymi biskupami i kapłanami. W ogromnej pracy ewangelizacyjnej wspierały misjonarzy pełne zapału zastępy katechistów, których potrafili dobrze przygotować do spełniania zadań apostolskich. Ci ludzie wiary, niejednokrotnie założyciele wspólnot, a często jedyni ich animatorzy, pozostali w cieniu. Tylko Bóg zna ich cierpienia i miarę podejmowanych dla Niego wyrzeczeń. Mają więc prawo do naszej wdzięczności. Radujmy się z nimi, bowiem Kościół w Burkina Faso to także ich dzieło!”³².

Bardzo szybko misjonarze i misjonarki założyli liczne szkoły elementarne, punkty opieki zdrowotnej, Niższe Seminarium Duchowne w Pabré (1926), Wyższe Seminarium Duchowne w Koumi (1937), a także przyczynili się do powstania rodzimych zgromadzeń zakonnych: Sióstr Niepokalanego Poczęcia Maryi w Wagadugu (1926), Sióstr Zwiastowania NMP w Bobo-Dioulasso (1946) oraz Braci Świętej Rodziny. W późniejszych latach z inicjatywy biskupa powstało też w Bobo-Dioulasso Centrum Studiów i Doświadczeń Społecznych Afryki Zachodniej, które stało się szeroko znanym ośrodkiem kształcenia społeczno-zawodowego.

Tak rozległa działalność ewangelizacyjna szybko przyniosła zmiany w strukturze administracyjnej Kościoła w Burkina Faso oraz w jego strukturze wewnętrznej: w 1921 r. został ustanowiony Wikariat Apostolski Wagadugu, podniesiony w 1955 r. do rangi metropolii; jej sufraganiami zostały diecezje w Bobo-Dioulasso, Nouna i Loudougou. Pierwsze święcenia kapłańskie odbyły się w Górnej Wolcie w 1942 r. Wśród neoprezbiterów był wówczas późniejszy kardynał, Paul Zoungrana³³.

W przeddzień drugiej wizyty Jana Pawła II Kościół w Burkina Faso można było określić jako „rodzimy”, pełen dynamizmu i nadziei. Zorganizowany był administracyjnie w jedną metropolię Wagadugu, której podlegało osiem biskupstw, kierowanych przez rodzimą hierarchię. Wśród 416 pracujących w kraju księży ponad 200 pochodziło z Burkina Faso (w tym 197 księży

³² Jan Paweł II, *Kościół – Boża Rodzina. 29 I, Jagma. Homilia podczas Mszy św. w sanktuarium*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 22–23.

³³ Por. É.C. Sandwidé, *Histoire de l'Église au Burkina Faso: traditio, receptio et re-expressio: 1899–1979*, Romae: Pont. Univ. Gregoriana, Fac., *Historiae Ecclesiasticae* 1999.

diecezjalnych). Kościół prowadził 26 szkół I i II stopnia, do których uczęszczało prawie 4000 uczniów, oraz jeden uniwersytet z 2162 studentami). Kościelna służba zdrowia posiadała 6 szpitali i 20 przychodni. Obecnie liczba katolików w Burkina Faso wynosi ok. 1 545 000 (11,73% całości populacji – 13 169 000). Kościół zorganizowany jest w 3 archidiecezje i 13 diecezji. W 141 misjach i parafiach pracowało 716 księży (w tym 559 diecezjalnych), 491 braci zakonnych i 1218 sióstr zakonnych³⁴.

3.2. Pierwsza pielgrzymka papieska (10 maja 1980 r.)

Podczas pierwszej pielgrzymki papieskiej pobyt Ojca Świętego w Wagadugu, stolicy kraju, trwał zaledwie kilka godzin. Po powitaniu na lotnisku przez prezydenta Sangouelé Lamizana, Episkopat oraz członków rządu Ojciec Święty złożył kurtuazyjną wizytę prezydentowi kraju w jego rezydencji. Zwracając się do prezydenta kraju i narodu, Jan Paweł II wyjaśniał: „Kościół katolicki w każdym razie nie zamierza się mieszać do spraw należących do sfery rządowej. Kościół pragnie zachować w swej świadomości, że w duchu swego Założyciela pojęcie władzy wiąże się nieodłącznie z pojęciem służby oraz że wszelka władza na swój sposób pochodzi z góry i że powinna być sprawowana zgodnie z wolą Boga (por. J 19,11). Tak należy rozumieć troskę Kościoła, gdy np. poświęca się dziełom wychowania w tym celu, aby przyczynić się do formacji tych, którzy wezmą w swe ręce sprawę rozwoju i przyszłości swego kraju. Chodzi tu o przygotowanie mężczyzn i kobiet w duchu ideałów prawdziwej służby publicznej, ludzi uczciwych, bezinteresownych i oddanych sprawie dobra wspólnego całej ludzkości”³⁵.

3.2.1. Wołanie o pomoc dla Sahelu

Po spotkaniu z prezydentem Jan Paweł II udał się na plac przed katedrą w Wagadugu, gdzie odprawił uroczystą Mszę św. w tym samym miejscu, w którym sprawowali ją pierwsi misjonarze Górnej Wolty. Papież podczas homilii otwarcie powiedział: „Znam wasze kłopoty i tę skrajną biedę, którą cierpi tak wielu z was. Znam także waszą ofiarność w służbie Bożej. Dlatego właśnie wam,

³⁴ AP 1991.

³⁵ Jan Paweł II, *Przychodzę jako człowiek Boży, który przemawia językiem serca. Do prezydenta i narodu Górnej Wolty, sobota, 10 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 559.

którzy jesteście dziećmi Bożymi z racji chrztu i waszej przynależności do Kościoła, mogę przypomnieć nakaz Chrystusa: «Szukajcie najpierw królestwa Bożego i sprawiedliwości jego» (Mt 6,33)! Tak, dla nas chrześcijan jest to sprawa zasadnicza³⁶. Podkreślił: „Ludzie są spragnieni miłości, braterskiego współczucia, ale istnieją również całe grupy ludzi spragnione wody niezbędnej do podtrzymania życia, i to w szczególnie ciężkich warunkach, o których teraz myślę, gdy jestem pośród was, na tej ziemi Górnej Wolty, w rejonie Sahelu. I chociaż problem zagarniania przez pustynię coraz większych połaci ziemi zaznacza się także i w innych regionach globu, cierpienia ludów Sahelu, których świadkiem był cały świat, zmuszają mnie do mówienia o tym właśnie tutaj³⁷”.

Papież wskazał na potrzebę harmonijnego współżycia człowieka i natury, poszanowania natury, a także ograniczenia skutków katastrof naturalnych lub zapobiegania im. Podkreślił, iż to zapobieganie katastrofom jest kwestią sprawiedliwości międzynarodowej przede wszystkim w stosunku do tych krajów, które zbyt często padają ofiarą podobnych zdarzeń, podczas gdy inne – z racji swojego położenia geograficznego i warunków klimatycznych – mogą się uważać za uprzywilejowane. „Stąd, z Wagadugu, z centrum jednego z tych krajów, które nazwać możemy krajami pragnienia, niech mi będzie wolno skierować uroczysty apel do wszystkich tak w Afryce, jak i poza nią, aby nie zamykali oczu na to, co miało miejsce i co dalej trwa w regionie sahelańskim. Nie będę raz jeszcze opisywać historii i szczegółów tej tragedii; pamiętacie ją przecież wszyscy. Ale należałoby przywołać na pamięć przynajmniej to, ile czasu potrzeba było, aby uświadomić sobie ten narastający dramat przez ciągnące się bez przerwy susze i aby – w konsekwencji – mógł się rozwinąć ruch solidarności, który poszedł we wszystkich kierunkach; rozwinął się ruch lokalny, narodowy, regionalny i międzynarodowy³⁸”. Papież wskazał na nieustanne klęski suszy i pokreślił, iż „Wiele zostało dokonane przez obywateli i przez rządy krajów, które okazały zainteresowanie. Wiele zostało zrobione przez organizacje międzynarodowe. Także Kościół ma swój poważny udział w tej solidarnej akcji. Działalność Kościoła miała poparcie i była śledzona z uwagą przez waszych biskupów i przez papieża Pawła VI, który przejęty od początku rozmiarami

³⁶ Jan Paweł II, *Apel Ojca Świętego na rzecz Sahelu. Homilia wygłoszona w Quagadougou, sobota, 10 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 562.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże, s. 563.

katastrofy, ponawiał apele i nie szczędził środków: przekazywane one były przede wszystkim za pośrednictwem Rady Papieskiej «Cor Unum»³⁹.

Jan Paweł II skierował z Wagadugu do świata dramatyczny apel: „Oto dlaczego z tego miejsca, z tej stolicy Górnej Wolty, zwracam się do całego świata z uroczystym apelem. Ja, Jan Paweł II, Biskup Rzymu i Następca Piotra, wznoszę swój błagalny głos, nie mogę bowiem milczeć, gdy moi braci i siostry są w niebezpieczeństwie. Mówię tu w imieniu tych, którzy nie mogą się odezwać: w imieniu ludzi, którzy ponieśli niewinną śmierć z powodu braku wody i chleba; w imieniu ojców i matek, którzy – nie mogąc tego pojąć – patrzyli na śmierć swoich dzieci, i w imieniu tych, którzy do końca będą oglądać w swoich dzieciach skutki głodu; mówię w imieniu przyszłych pokoleń, które nie powinny żyć z tą straszliwą groźbą wiszącą nad ich egzystencją. Kieruję ten apel do wszystkich!

Nie czekajmy, aż wróci susza, straszliwa i niszczycielska! Nie czekajmy, aż piaski sprowadzą znowu śmierć! Nie pozwólmy, aby przyszłość tych ludów była wiecznie zagrożona. Wczorajsza solidarność, która miała tak szeroki zasięg i okazała się tak skuteczną, jest dowodem, iż nie należy słuchać głosu egoizmu indywidualnego czy grupowego, ale że trzeba iść za głosem sprawiedliwości i miłości. Usłyszcie mój apel!

Was, członków organizacji międzynarodowych, proszę, abyście przyspieszyli wprowadzenie w życie już opracowanych programów zapobiegawczych.

Was, którzy jesteście odpowiedzialni za losy państw, proszę, abyście udzieliли szczodrej pomocy krajom Sahelu, co pozwoli nowym, znacznym i wytrwałym wysiłkom skutecznie położyć kres dramatowi suszy.

Was, członków organizacji pozarządowych, proszę, podwójcie wasze wysiłki; sprawcie, aby szlachetny odruch pomocy poruszył poszczególne jednostki – mężczyźni, kobiety i dzieci, tak aby pojęli, że ich wyrzeczenia mogą naprawdę zapewnić przyszłość ich braciom i siostram.

Zwracam się do was, naukowcy i technicy, zwracam się do instytutów badań naukowych: skierujcie wasze wysiłki na znalezienie nowych metod walki z pustynią. Czy rozwój nauki ucierpi, jeśli odda się na służbę ludzkiemu życiu?”⁴⁰.

Papieski apel z 1980 r. został usłyszany i spowodował nowy zryw solidarności, zwłaszcza wśród katolików niemieckich, którzy umożliwili stworzenie

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże, s. 563–564.

w 1984 r. Fundacji Jana Pawła II na rzecz Sahelu, służącej dziś ośmiu krajom. Rada Administracyjna tej fundacji ma siedzibę w Wagadugu, stolicy Burkina Faso.

3.2.2. Prośba o jedność i budowanie wspólnoty

Po Mszy św. Jan Paweł II spotkał się z biskupami Burkina Faso, Nigerii, Mali i Togo. „Pierwsza myśl dotyczy naszej jedności kolegalnej. Wy ją przeżywacie we wzajemności; przeżywamy ją we wspólnotcie, gdy wiążemy Kościół w Górnej Wolcie z życiem i ewangelicznymi zadaniami Kościoła powszechnego. Kolegalność stanowi strukturalny element Kościoła, wyraża pewien sposób rządzenia biskupów, do którego nasza epoka – idąc za doniosłym nauczaniem Soboru Watykańskiego II – przywiązuje szczególną wagę” – mówił do nich⁴¹.

Na lotnisko w Wagadugu odprowadzała Ojca Świętego rzesza ludzi, biegnących za samochodem papieskim, stojących wzdłuż drogi, tańczących i grających na instrumentach ludowych. W przemówieniu przed odlotem papież wskazał na trzy punkty: troskę o rodzinę, o dzieło ewangelizacji kraju, o aktywność i lojalność wobec swojej wspólnoty narodowej⁴².

3.3. Druga pielgrzymka papieska (29–30 stycznia 1990 r.)

Druga pielgrzymka Jana Pawła II do Burkina Faso trwała dwa dni. Ojciec Święty przybył do Wagadugu z Mali w poniedziałek 29 stycznia 1990 r. Na lotnisku papieża powitali: kard. Paul Zoungrana, pronuncjusz apostolski w Burkina Faso abp Janusz Bolonek oraz prezydent kraju Blaise Compaoré.

3.3.1. Kościół jako Boża Rodzina

Zaraz po ceremonii powitalnej na lotnisku Jan Paweł II udał się do oddalonego o 15 km od stolicy sanktuarium maryjnego Jagma, utworzonego w 1988 r. z okazji Roku Maryjnego. Wzdłuż całej trasy witały go tysięczne rzesze tańczących w takt tradycyjnych tam-tamów, fletów i gitar. W sanktuarium Jagma czekało na Jana Pawła II 400 tys. pielgrzymów. W homilii Ojciec Święty nawiązał do

⁴¹ Jan Paweł II, *Znaczenie powołań w planie Bożym. Do biskupów Górnej Wolty, sobota, 10 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 565.

⁴² Por. Jan Paweł II, *Wasze wspólnoty są Rodzinami Bożymi. Przy odjeździe z Górnej Wolty, sobota, 10 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 567–568.

hasła, jakie Kościół w Burkina Faso obrał z okazji 75. jubileuszu chrześcijaństwa w tym kraju: „Kościół Bożą Rodziną”. Papież mówił o przybranym synostwie Bożym ofiarowanym człowiekowi przez Syna Bożego zrodzonego z niewiasty. Te nowe więzy między człowiekiem a Bogiem zmieniły też relacje między ludźmi – stali się rodziną Bożą. Nawiązując do historii ewangelizacji kraju, pokazał jej owoc: „Tak oto bowiem mamy przed sobą ten Kościół w całej jego krasie! Kapłani, zakonnicy, zakonnice, katechiści, świeccy – wszyscy zgromadzeni jako jedna «Boża Rodzina». Pragniecie wraz ze swoimi pasterzami, moimi braćmi w biskupstwie, by ona coraz bardziej rosła!”⁴³.

Mówiąc o Kościele jako Bożej Rodzinie, Jan Paweł II nawiązał także do rodziny naturalnej i wezwał do jej odnowy, zwłaszcza zaś do poszanowania osoby ludzkiej we wszystkich fazach jej rozwoju, od chwili poczęcia do naturalnej śmierci. Skierował także słowa zachęty do młodzieży, by stawiała czoło współczesnym plągom narkotyków i źle pojmowanej płciowości⁴⁴.

3.3.2. Problemy rozwoju

Po południu Jan Paweł II złożył wizytę prezydentowi kraju Blaise Compaoré i spotkał się z rządem oraz korpusem dyplomatycznym. W przemówieniu papież poruszył kwestię rozwoju kraju i kontynentu: „Wie pan, jak wielką wagę przywiązuje Kościół do konieczności rozwoju. Przed 10 laty wzywałem społeczność międzynarodową do solidarności z ludnością krajów Sahelu, tak ciężko doświadczonych przez suszę. Dziś wieczór będę miał okazję znowu wypowiedzieć się w tej sprawie. Ale już teraz pragnę wyrazić gorące życzenie, by naród Burkina Faso mógł nadal kontynuować swoje wysiłki. Wiem, że z pomocą władz cywilnych pańscy rodacy przyczyniają się do stałego postępu w rolnictwie, które pomimo niesprzyjającego klimatu udaje im się rozwijać”⁴⁵.

Następnie Jan Paweł II spotkał się w katedrze z kapłanami, zakonnikami, zakonnkami, seminarzystami i katechistami. Papież mówił o procesie nawrócenia do Chrystusa, dla wielu bardzo trudnym – bo wiążącym się z radykalnym opowiedzeniem się po stronie Chrystusa: „Niektórzy wahają się w obliczu aktu wiary, prawdopodobnie dlatego, że odkryli już, czego wymaga

⁴³ Tenże, *Kościół – Boża Rodzina*. 29 I, *Jagma*. Homilia podczas Mszy św. w sanktuarium, dz. cyt., s. 23.

⁴⁴ Por. tamże.

⁴⁵ Jan Paweł II, *Trudne zadania państwa*. 29 I, *Wagadugu*. Spotkanie z prezydentem Burkina Faso, rządem, korpusem dyplomatycznym, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 23.

od nich obecność Zmartwychwstałego: oddania Mu się bez reszty. W pewnym sensie każde chrześcijańskie powołanie bierze początek z takiego spotkania ze Zmartwychwstałym i z aktu wiary, który jest odpowiedzią na to spotkanie. Wiecie dobrze, że trzeba poddawać się coraz bardziej Jego działaniu, aby mogło dojrzewać powołanie do kapłaństwa, do życia konsekrowanego, do apostołatu i – po prostu – do życia człowieka ochrzczonego”⁴⁶.

3.3.3. Ponowienie apelu w sprawie Sahelu

Jeszcze tego samego dnia, 29 stycznia 1990 r., Jan Paweł II udał się z katedry do Pałacu Wspólnoty Gospodarczej Zachodniej Afryki, gdzie odbyła się uroczystość upamiętniająca apel Ojca Świętego z 10 maja 1980 r. o solidarność z krajami Sahelu. Papież wygłosił przemówienie nawiązujące do tego wydarzenia. Zaznaczył, iż przez ten apel chciał się przyłączyć do tych wszystkich, którzy wołali o wielkoduszną i skuteczną solidarność z narodami cierpiącymi głód i pragnienie. Chciał, by świat usłyszał krzyk niewinnych istot, które zabrała śmierć lub których życie jest poważnie zagrożone. Stwierdził, iż ten apel spotkał się z dużym odzewem. Wyrażając uznanie dla wszystkich tych wysiłków, Jan Paweł II powiedział: „W odwiedzanych obecnie przeze mnie krajach sytuacja nadal jest bardzo niepokojąca, podobnie zresztą jak w wielu innych regionach kontynentu afrykańskiego. Zdobycie dostatecznej ilości wody i chleba wciąż jeszcze jest prawdziwym problemem dla ludności krajów Sahelu. Zbiorom pracowitych rolników zagrażają zarówno niedobór i nieregularność opadów, jak i złodzieje. Brakuje urządzeń potrzebnych do użyźniania gleby, lepszego użytkowania posiadanych zasobów wody oraz transportu produktów rolnych. Daleko jeszcze do zapewnienia wszystkim podstawowej formacji i wiedzy zawodowej, niezbędnych do regularnego wzrostu produkcji, poprawy warunków sanitarnych, jednym słowem do harmonijnego rozwoju człowieka.

Trzeba, aby świat wiedział, że Afryka cierpi nędzę: bogactwa naturalne, którymi dysponuje, są na wyczerpaniu, olbrzymie połacie ziemi jałowieją, trwa stan chronicznego niedożywienia wielu milionów istot ludzkich, ogromna jest śmiertelność dzieci. Czyż to ubóstwo nie stanowi rany zadanej całej ludzkości?

W tym czasie, gdy przemierzam kraje Sahelu, dostrzegam krzywdy wyrażone wielu narodom Afryki. Znowu muszę skierować uroczysty apel do

⁴⁶ Tenże, *Idźcie i ucźcie Ewangelii słowem i przykładem. 29 I, Wagadugu. Spotkanie z kapłanami, zakonnikami, zakonnkami, seminarzystami i katechistami*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 24.

ludzkości – w imię tejże ludzkości. Milionom mężczyzn i kobiet mieszkających na ziemi afrykańskiej grozi, że nigdy nie będą się cieszyć dobrym zdrowiem, że nigdy nie będą godnie żyć z owoców swej pracy, że nie otrzymają rozwijającego inteligencję wykształcenia, że otaczające ich środowisko naturalne będzie się stawać coraz bardziej wrogie i jałowe, że utracą bogate dziedzictwo swoich przodków, a jednocześnie nie będą mieli dostępu do osiągnięć nauki i techniki. Biskup Rzymu, Następca Piotra, wzywa w imię sprawiedliwości swoich braci i siostry, by nie zapominali o ludziach głodujących na tym kontynencie, by nie odmawiali im powszechnego prawa do godności ludzkiej i bezpiecznego życia!

Jak historia osądziłaby pokolenie, które mając do dyspozycji środki wystarczające do wyżywienia ludności całej planety, w bratobójczym zaślepieniu uchylałoby się od tego obowiązku?

Jakiego pokoju mogą się spodziewać narody, które nie wypełniają obowiązku solidarności?

Jaką pustynią stałby się świat, gdyby naprzeciw ubóstwu nie wychodziła życiodajna miłość?

Apel, który dzisiaj ponawiam, jest skierowany do narodów świata, a zwłaszcza do narodów Północy, które posiadają większe zasoby ludzkie i gospodarcze. Wielkoduszne działania zostały już podjęte, zarówno przez władze państwowe, jak i organizacje prywatne, a zwłaszcza katolickie. Jeżeli jednak teraz chce się pomóc Afryce w przezwyciężeniu jej problemów, bardziej niż kiedykolwiek konieczne jest zmobilizowanie opinii publicznej. Solidarność dojdzie do głosu we właściwy sposób tylko wówczas, gdy każdy sobie uświadomi jej konieczność. Powracam do tego, co napisałem w encyklice *Sollicitudo rei socialis*: solidarność «nie jest nieokreślonym współczuciem czy powierzchownym rozrzewnieniem wobec zła dotykającego wiele osób, bliskich czy dalekich. Przeciwnie, jest to mocna i trwała wola angażowania się na rzecz dobra wspólnego, czyli dobra wszystkich i każdego, wszyscy bowiem jesteśmy naprawdę odpowiedzialni za wszystkich» (n. 38). Któż by nie chciał świata żyjącego w braterstwie? Braterstwo zaś – jeśli nie ma pozostać pustym słowem – pociąga za sobą obowiązki.

Pierwszą powinnością jest uczciwe zastanowienie się nad tym, czy społeczeństwa «rozwinęte» nie powinny zrewidować modeli proponowanych reszcie świata, stworzonych przez siebie potrzeb oraz natury i pochodzenia bogactw, które dla nich stały się zbędne.

Ten rachunek sumienia powinien przekonać możliwie największej obywateli do tego, by od przywódców państw nie tylko wymagali większej solidarności z narodami biednymi, ale także, by wystrzegali się wszelkich dewiacji: chodzi

bowiem o to, by w krajach najbiedniejszych widzieć nie tylko klienta czy też bardziej lub mniej wypłacalnego dłużnika. Tego rodzaju postawa, świadoma lub nieświadoma, doprowadziła do zbyt wielu sytuacji bez wyjścia.

[...] Rozwój jest owocem sprawiedliwości, pokoju i solidarności. Koncepcja, którą niestrudzenie propaguje Kościół, ukazuje wymagania stawiane przed każdym człowiekiem piastującym odpowiedzialną funkcję publiczną w świecie. Zachęcam was do działań nacechowanych dobrą wolą i bezinteresownością. To one wzbudzają zaufanie i są zachętą do współpracy⁴⁷.

Późnym wieczorem Jan Paweł II uczestniczył jeszcze w spotkaniu z biskupami Burkina Faso i sąsiedniego Nigru. Papież skierował do biskupów słowa szczerzej zachęty, by z odwagą kontynuowali dzieło budowy wspólnoty Kościoła na tych ziemiach. Mówił m.in.: „Dziękuję Panu za to, że obdarzył Burkina Faso łaską bujnego rozwoju życia zakonnego – kontemplacyjnego i apostołskiego. Bez nieustannej modlitwy i wielorakiej posługi konsekrowanych mężczyzn i kobiet Kościół nie mógłby w pełni wywiązywać się ze swych zadań ani świadczyć z całą mocą o Boskim darze, który wypełnia duszę człowieka”⁴⁸.

3.3.4. Tworzyć wspólnoty pełne ludzkiego ciepła

We wtorek 30 stycznia 1990 r. Jan Paweł II udał się do Bobo-Dioulasso na południu kraju, gdzie odprawił Mszę św. dla 50 tys. ludzi. Wśród nich było wielu protestantów, muzułmanów i wyznawców religii tradycyjnych. W homilii papież mówił o odpowiedzialności każdego w budowaniu Królestwa Bożego i rozwoju kraju. „Podstawą waszej godności jest odpowiedzialność za rozwój tego kraju w zgodzie i pokoju. Wielu z was jest ubogich w dobra materialne – waszym bogactwem jest wielkoduszność, życie duchowe, umiejętność przyjmowania innych. Pan obdarzył was wartościami, które wielu innych ludzi zagubiło. Starajcie się je zachować, tak aby rozwój kraju dokonywał się w poszanowaniu każdego człowieka”⁴⁹.

O godz. 13.30 Jan Paweł II opuścił Burkina Faso i udał się do Republiki Czadu. Na lotnisko odprowadzały go tłumy.

⁴⁷ Tenże, *W imię sprawiedliwości wzywam: nie zapominajcie o ludziach głodujących*. 29 I, *Wagadugu. Apel Biskupa Rzymu do ludzkości w sprawie krajów Sahelu*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 24–25.

⁴⁸ Tenże, *Synod – kolejny etap na drodze ewangelizacji Afryki*. 29 I, *Wagadugu. Przemówienie do biskupów Burkina Faso i Nigru*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 26.

⁴⁹ Tenże, *Dzięki wam rozrosną się gałęzie drzewa posadzonego przez Boga*. 30 I, *Bobo Dioulasso. Homilia podczas Mszy św.*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 27.

4. Bądźcie solą ziemi i światłością świata! Jan Paweł II w Gambii (23–24 lutego 1992 r.)

Jan Paweł II udał się z wizytą do Gambii w dniach 23–24 lutego 1992 r., podczas ósmej podróży apostołskiej do Afryki (19–26 lutego 1992 r.). Celem tej pielgrzymki, która obejmowała ponadto Senegal i Gwineę, było umocnienie lokalnego Kościoła w wierze oraz rozwój dialogu międzyreligijnego z islamem.

4.1. Kraj i Kościół

Gambia to niewielkie państwo – enklawa położona w sercu Senegalu. Rozciąga się wzdłuż rzeki Gambii. Językiem urzędowym w Gambii jest angielski. Większość ludności wyznaje islam (88%). Nieduża wspólnota katolicka w tym kraju jest bardzo dynamiczna i może być przykładem dobrej współpracy międzywyznaniowej i religijnej na kontynencie afrykańskim.

4.1.1. Zarys historii kraju

Na tereny dzisiejszej Gambii docierali prawdopodobnie już w IV w. Kartagińczycy. Na przestrzeni stuleci tereny te wchodziły także w skład dawnych mocarstw afrykańskich, m.in. Ghany i Songhaju. W 1445 r. do ujścia rzeki Gambii dotarł portugalski żeglarz Nuno Tristão⁵⁰. W latach 1651–1661 część terenów obecnej Gambii była kolonią Księstwa Kurlandii (m.in. Wyspa Jamesa i Wyspa Maryi Panny). Jakub Kettler – założyciel kolonii – chciał uzyskać pomoc w tym przedsięwzięciu ze strony Rzeczypospolitej, ale spotkał się z odmową. Ostatecznie pozyskał protekcję Anglii. Anglicy zainstalowali się na tych terenach w 1664 r. Przez długie lata walczyli o Gambię z Francuzami. Kraj ten był ważnym rynkiem w handlu niewolnikami. W 1816 r. zostało założone miasto Bathurst (Bandżul), obecna stolica kraju. W 1888 r. Gambia otrzymała status odrębnej kolonii brytyjskiej, zaś w roku 1965 ogłosiła swoją niepodległość w ramach Brytyjskiej Wspólnoty Narodów. Dawda Kairaba Jawara został pierwszym premierem, a później pierwszym prezydentem kraju. W latach 1982–1989

⁵⁰ Por. M. Małowist, *Europa a Afryka Zachodnia w dobie wczesnej ekspansji kolonialnej*, Warszawa: PWN 1969, s. 141–146.

powołano konfederację Senegalu i Gambii (Senegambię), jednak projekt ten zakończył się niepowodzeniem⁵¹.

4.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Pierwszy kontakt z Ewangelią dokonał się w Gambii za sprawą żeglarzy portugalskich, natomiast systematyczna ewangelizacja na tych terenach jest związana z pracą misyjną w Senegalu. W 1821 r. przybyły do Gambii Anna-Maria Javouhey i jej siostry ze zgromadzenia św. Józefa z Cluny, w 1848 r. zaś dwaj pierwsi misjonarze ze Zgromadzenia Ducha Świętego.

Do tego etapu ewangelizacji nawiązał Jan Paweł II w Bandżulu, mówiąc, że od XV w. aż do niedawna zainteresowanie innych krajów Afryką Zachodnią było często motywowane ambicjami gospodarczymi i politycznymi i uwzględniało też straszliwe nieszczęście i zło handlu niewolnikami. Jednak ten mroczny obraz został częściowo rozjaśniony przez wspaniały przykład chrześcijańskich mężczyzn i kobiet. „Przypomnę jeden znamienny przykład: błogosławioną Annę-Marię Javouhey, która wraz z trzema towarzyszkami przybyła w roku 1821 na Wyspę Maryi Panny, aby opiekować się chorymi, tak by w swoim cierpieniu mogli oni zaznać tkliwego współczucia Chrystusa”⁵². Już w 1869 r. pierwszy Gambijczyk przyjął w Rzymie święcenia kapłańskie. W 1931 r. utworzono w Gambii misję *sui iuris*, przekształconą w 1951 r. w prefekturę apostolską, a w 1957 r. w diecezję ze stolicą w Bandżulu. Najważniejszą rolę w ewangelizacji Gambii odegrali Misjonarze Ducha Świętego z prowincji irlandzkiej. W 1990 r. wspólnota katolicka w Gambii liczyła ponad 16 tys. katolików (na 812 tys. mieszkańców), wśród których pracowało 20 księży, 6 braci i 43 siostry zakonne. Wspierało ich 42 katechistów. W diecezji istniało 13 parafii. Kościół katolicki prowadził 38 szkół podstawowych (ponad 5500 uczniów), 9 średnich (ok. 4300 uczniów) i kilka szkół zawodowych⁵³.

⁵¹ Por. M. Ząbek, *Obrona przed wchłonięciem: zarys historii Gambii*, w: W. Cisło, J. Rózański, M. Ząbek (red.), *Bilad as-Sudan. Dziedzictwo przeszłości*, Pelplin: Instytut Dialogu Kultury i Religii WT UKSW, Bernardinum 2015, s. 199–230.

⁵² Jan Paweł II, *Bądźcie sobą, bądźcie światłem, 23 II, Banjul. Msza św. na Stadionie Niepodległości*, OsRomPol (1992) nr 5, s. 19.

⁵³ AP 1991.

4.2. Pielgrzymka papieska

Jan Paweł II przybył do Bandżulu, stolicy Gambii, 23 lutego 1992 r. rano, z Dakaru. Pozostał w kraju do następnego dnia.

4.2.1. Apel o solidarność

Ojca Świętego powitali prezydent Dawda Kairaba Jawara oraz pronuncjusz apostolski abp Romeo Pancioli. W pierwszych słowach wygłoszonych na ziemi gambijskiej Jan Paweł II wyraził szacunek dla tradycji tego kraju, charakteryzującej się pokojowym współżyciem wszystkich mieszkańców oraz wolnością religijną: „Wiem, że przybyłem do kraju, który ma dumną tradycję pokojowego współistnienia wśród swojego ludu, kraju, w którym ideały tolerancji, sprawiedliwości i wolności są traktowane z najwyższą uwagą. Rozpoczęliście bardzo trudne, ale konieczne zadanie rozwoju społecznego i gospodarczego dla tego ludu. Modlę się o powodzenie tych wszystkich wysiłków, mając pewność, że Gambijczycy będą wiedzieli, jak sprostać wyzwaniom teraźniejszości z mądrością i determinacją, które naznaczone są przez ich kulturowe i duchowe dziedzictwo. Mogę tylko zachęcić wszystkie osoby odpowiedzialne za dobro społeczne Gambijczyków do dalszego kierowania się spójną wizją dobrego wspólnego, która ostatecznie oznacza żywą świadomość godności i praw osoby – wszystkich osób, bez żadnej dyskryminacji, ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb słabszych w społeczeństwie”⁵⁴.

Papież przypomniał światu o palących potrzebach mieszkańców Czarnego Łądu, w tym także o tragedii Sahelu dotkniętego klęskami suszy i pustynnienia ziemi, i ponowił apel do krajów rozwiniętych o międzynarodową solidarność i pomoc dla społeczeństw najuboższych: „Świat przeżywa obecnie okres przemian, zachodzących w sferze relacji gospodarczych i politycznych; jest to czas trudnych problemów, budzący obawy o przyszłość. W tej sytuacji Afryka, mimo swych ogromnych zasobów ludzkich i naturalnych, z trudem stawia czoło starym wyzwaniom, takim jak ubóstwo, głód i rywalizacje plemienne; a także nowym zagrożeniom, których źródłem jest materializm, tragiczna epidemia AIDS i śmiertelna ekspansja kultury

⁵⁴ Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Yundum International Airport of Banjul, The Gambia, Sunday, 23 February 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920223_arrivo-gambia.html [dostęp: 2.09.2020].

narkotyków. [...] Proszę kraje rozwinięte, by niosły pomoc wszędzie, gdzie jest ona potrzebna, ale także by dzieliły się swoją wiedzą, techniką i umiejętnościami, dzięki czemu sami Afrykanie będą mogli się stać twórcami własnego rozwoju. Proszę przywódców Afryki, by popierali oświatę na wszystkich poziomach, co pozwoli ich narodom zdobywać wiedzę i umiejętności techniczne niezbędne dla autentycznego postępu”⁵⁵.

4.2.2. Prośba o wzrost w wierze i współpracę

Z lotniska papież udał się na Stadion Niepodległości, gdzie odprawił Mszę św. dla 50 tys. osób, w tym wielu wyznawców islamu oraz tradycyjnych religii afrykańskich. Jako motto homilii Ojciec Święty obrał słowa z Ewangelii: „Bądźcie solą dla ziemi! Bądźcie światłem świata!” (por. Mt 5,13–14). Papież dziękował za pełną poświęcenia pracę misjonarzy i podkreślał, że „czas misji jeszcze nie przeminął: Chrystus nadal potrzebuje ofiarnych mężczyzn i kobiet, którzy staną się zwiastunami Dobrej Nowiny aż po krańce ziemi”. Chrześcijanie muszą – tak jak Chrystus – być solą dla całej ziemi, światłem dla całego świata. „Afryka potrzebuje tej przyprawy i tego ognia, aby zachować to, co dobre i słuszne w jej tradycyjnej kulturze i wartościach; aby nadać właściwy kierunek swym poszukiwaniom rozwiązań najpilniejszych problemów; aby rozświetlić mądrością dążenie do postępu i dobrobytu swoich ludów”. Potrzebuje też prawdy o rodzinie. „Jako rodziny chrześcijańskie jesteście powołani do tego, by przekazywać to wielkie dziedzictwo przyszłym pokoleniom, by je umacniać i uszlachetniać łaską sakramentu małżeństwa”. Papież docenił harmonijne współzycie ludów Gambii oraz panującą w tym kraju wolność religijną, która sprawia, że chrześcijanie i muzułmanie przyjaźnie ze sobą współpracują w budowaniu społeczeństwa opartego na godności i prawach człowieka. „Modłę się o to, aby chrześcijanie i muzułmanie – synowie tego narodu – nadal budowali na fundamencie tego dobra, które odnajdują w sobie wzajemnie, i przyczyniali się przez to do rozwoju i postępu Gambii jako społeczeństwa sprawiedliwego i światłego, w którym wszyscy jego członkowie mogą mieć należny im udział”⁵⁶.

⁵⁵ Cyt. za: *Ojciec Święty w Senegal, Gambii i Gwinei*, OsRomPol (1992) nr 5, s. 10.

⁵⁶ Jan Paweł II, *Bądźcie solą, bądźcie światłem*, dz. cyt., s. 19–20.

W rozważaniu poprzedzającym modlitwę *Anioł Pański*, odmówioną przed zakończeniem liturgii eucharystycznej, Ojciec Święty zawierzył Królowej Pokoju cały naród⁵⁷.

Po obiedzie papież złożył wizytę kurtuazyjną prezydentowi Republiki Gambii Dawdzie Kairabie Jawarze. O godz. 18.00 Jan Paweł II spotkał się z uczniami St. Augustine's High School w Bandzulu. „Tak jak młodzi ludzie na całym świecie, młodzież z Gambii ma również wiele problemów. Niepokoiacie się o swoją przyszłość. Jesteście czasami kuszeni przez fałszywą obietnicę szczęścia poprzez nadużywanie narkotyków lub alkoholu, lub w niewłaściwym użyciu wspaniałego Bożego daru ludzkiej seksualności. Te fałszywe syreny rzekomego wyzwolenia i postępu zdradziły już miliony młodych ludzi takich jak wy w innych częściach świata. Okradając ich z młodzieńczych ideałów oraz poczucia odpowiedzialności i wyzwania, te szkodliwe modele szczęścia doprowadziły wielu młodych mężczyzn i kobiety do strasznego stanu frustracji i alienacji. Przede wszystkim fałszywa «ewangelia» materializmu, która jest głośno «głoszona» młodym ludziom. Mówi ona, że szczęście zależy od posiadania coraz większej ilości dóbr materialnych i że materialne bogactwo, jakkolwiek jest ono zdobywane, jest miarą wartości danej osoby. Nic bardziej mylnego! Prawdziwe szczęście ma związek z «byciem», a nie z «posiadaniem»⁵⁸.

Następnie papież spotkał się w miejscowej katedrze z kapłanami, zakonnikami, zakonnkami, seminarzystami i przedstawicielami katolików świeckich. „Do was, katechiści Gambii, Papież przybył, aby potwierdzić bezcenną wartość wszystkiego tego, co robicie, dla szerzenia i poznania wiary. Bardzo często jesteście pierwszymi posłańcami Ewangelii dla tych, którzy nie są chrześcijanami. To od was otrzymują pierwszy obraz tego, co to znaczy być chrześcijaninem. To poprzez wasz przykład Pan mówi wyraźnie i przekonująco. Mam nadzieję, że silne przekonanie o znaczeniu pomocy, jaką dajecie Kościołowi, sprawi, że będziecie pilnie poznawali jego nauczanie, tak żebyście zaproponowali poszukującym, katechumenom, ochrzczonego pełne bogactwo naszej wiary apostołskiej»⁵⁹.

⁵⁷ Tenże, *Akt zawierzenia Matce Bożej narodu gambijskiego, 23 II, Banjul. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”*, OsRomPol (1992) nr 5, s. 20–21.

⁵⁸ Tenże, *Address of his Holiness John Paul II. Banjul, The Gambia, Sunday, 23 February 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920223_giovani-gambia.html [dostęp: 2.09.2020].

⁵⁹ Tenże, *Address of his Holiness John Paul II. Cathedral of the Assumption, Banjul, Sunday, 23 February 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920223_catt-assunta.html [dostęp: 2.09.2020].

24 lutego Ojciec Święty w przemówieniu pożegnalnym na lotnisku w Bandżulu nazwał swoje spotkanie ze wspólnotą katolicką Gambii „świętem wiary” i raz jeszcze wyraził zaniepokojenie sytuacją w niedalekiej Liberii, niszczonej przez bratobójczą wojnę. „Pragnąłem odwiedzić leżącą w pobliżu Liberię – powiedział przed opuszczeniem Gambii – ale okrutna wojna bratobójcza ogarnęła ten kraj, przynosząc niewypowiedziane cierpienia jego ludności. Modłę się za ofiary tego konfliktu i jestem głęboko poruszony losem tysięcy uchodźców, pozostających bez dachu nad głową i głodnych”. Z Bandżulu Ojciec Święty ponowił apel o pokój dla Liberii i dla innych krajów afrykańskich. Na zakończenie wezwał wszystkich do modlitwy, aby „Pan Życia przemienił nienawiść w miłość, rywalizację w solidarność”, aby Afryka nie dała się wciągnąć w spiralę konfliktów i walk o władzę, ale tworzyła pomyślne warunki dla rozwoju całej ludności⁶⁰. Z Bandżulu papież udał się do Konakri, stolicy Gwinei.

5. Ewangelia i kultura. Jan Paweł II w Ghanie (8–10 maja 1980 r.)

Jan Paweł II udał się z wizytą do Ghany w dniach 8–10 maja 1980 r., podczas pierwszej podróży apostolskiej do Afryki (2–12 maja 1980 r.). Podróż ta obejmowała także Zair, Kongo, Kenię, Górną Woltę i Wybrzeże Kości Słoniowej.

5.1. Kraj i Kościół

Republika Ghany pozostaje wciąż krajem rolniczym, zamieszkanym głównie przez ludy Aszanti, Ewe, Mossi, Ga i Fanti. Największą część kraju zajmuje niecka Wolty, otoczona płaskowyżami.

5.1.1. Zarys historii kraju

Nazwa i historia Ghany łączą się z dawnym Imperium Ghany, którego stolicą było Kumbi. Tradycja głosiła, że panowało w nim kilkadziesiąt władców pochodzenia berberyjskiego. W VIII w. władzę przejęła miejscowa dynastia Soninke, która pozostawiła stolicę w Kumbi. W XI w. imperium zostało spustoszone przez Almorawidów. Po ich upadku rozpadło się na mniejsze państwa:

⁶⁰ Tenże, *Address of his Holiness John Paul II. Yundum International Airport of Banjul, The Gambia, Monday, 24 February 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920224_congedo-gambia.html [dostęp: 2.09.2020].

Diara i Soso na południu, Tekrur po obu brzegach Senegal, Mali i Songhaj nad górnym i środkowym Nigrem. W XII w. obecne terytorium Ghany zostało opanowane przez lud Soso. Po upadku ich państwa tereny Ghany były zależne od Mali i Songhaju⁶¹.

W 1471 r. do wybrzeży dzisiejszej Ghany dotarli Portugalczycy i założyli tam pierwszą faktorię handlową w Elmina („kopalnia”). Kupowano przede wszystkim złoto i niewolników. W XVII w. w budowę fortów handlowych zaangażowali się także Holendrzy, Duńczycy, Szwedzi i Anglicy. Bardzo szybko jednak handel ten zdominowali Anglicy. W XVII w. także w środkowej i północnej części dzisiejszej Ghany powstało państwo Aszanti ze stolicą w Kumasi⁶².

W XIX w. Brytyjczycy prowadzili liczne wojny, głównie z Aszanti, a w 1874 r. zajęli przybrzeżny pas Złotego Wybrzeża i ustanowili tam swoją kolonię (*Gold Coast Colony*). W 1895 r. zagarnęli oni Kumasi, a po zbrojnym powstaniu Aszanti w latach 1900–1902 zaanektowali całe ich terytorium. Po II wojnie światowej na terenie Ghany powstały nowe partie polityczne i ożywił się ruch narodowowyzwoleńczy. W 1949 r. wybuchła zbrojna walka o niepodległość, na której czele stał Kwame Nkrumah. W 1952 r. został on premierem, a po proklamowaniu niepodległości 6 marca 1957 r. pierwszym prezydentem Ghany, zbliżając się do nurtu socjalistycznego w relacjach międzypaństwowych i gospodarczych. Nkrumah utracił stanowisko po wojskowym zamachu stanu w 1966 r. Po kolejnych przewrotach do władzy powracali wojskowi. Po wyborach w 1979 r. prezydentem został Hilla Limann⁶³.

5.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Początki chrześcijaństwa na terenie dzisiejszej Ghany łączą się z portugalską Elminą (1482 r.). W 1503 r. w Elminie chrzest przyjął jeden z miejscowych wodzów, a wraz z nim jego 1300 poddanych. W 1573 r. na terytorium Ghany przybyło sześciu ojców augustianów, a w 1636 r. dołączyli do nich francuscy kapucyni. Ta praca misyjna została całkowicie zatrzymana przez protestanckie państwa kolonialne.

⁶¹ Por. M. Tymowski, *Sudan Zachodni od VII do XVI w.*, dz. cyt., s. 446–477.

⁶² Ph. Curtin, *Wybrzeże Afryki Zachodniej w dobie handlu niewolnikami*, w: Ph. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki*, dz. cyt., s. 280–284.

⁶³ Szerzej o historii Ghany: A. Kosidło, *Dekolonizacja Afryki: droga Ghany do samorządu 1947–1951*, Gdańsk: Wydawnictwo UG 1991; J. Dul, *Ghana: rozwój polityczno-gospodarczy: 1957–1972*, Warszawa: PWN 1976; E. Szulc, *Ghana*, Warszawa: Książka i Wiedza 1978; F.K. Buah, *A History of Ghana (Revised and Updated)*, Oxford: Macmillan Education 1998, s. 76, 94–99, 166.

W 1828 r. do fortu Christianborg (Akra) przybyli pierwsi szwajcarscy misjonarze związani z Misją Bazylejską. W 1835 r. swoje misje rozpoczął Kościół metodystyczny (wśród ludu Fante na wybrzeżu). W 1879 r. została erygowana Prefektura Apostolska Złotego Wybrzeża i Wybrzeża Kości Słoniowej, powierzona Stowarzyszeniu Misji Afrykańskich z Lyonu (SMA). W styczniu 1880 r. jego członkowie założyli misję w Keta, wznawiając katolicką działalność ewangelizacyjną. W 1906 r. w północnej Ghanie rozpoczęli misje ojcowie biali, a w 1938 r. – werbiści (Akra). W 1950 r. ustanowiono zwykłą hierarchię kościelną. W kraju było wówczas 469 tys. katolików, wśród których pracowało 259 księży, 24 braci i 200 sióstr zakonnych⁶⁴.

Od czasu uzyskania przez kraj niepodległości zauważyć można przyspieszony proces afrykanizacji hierarchii i personelu kościelnego. Powstało także kilka miejscowych zgromadzeń zakonnych. Znaczny był także wkład Kościoła katolickiego w dziedzinę wychowania, lecznictwa i różne inne formy działalności społecznej⁶⁵.

W przededniu wizyty Jana Pawła II w Ghanie katolicy stanowili 12% populacji. Kościół zorganizowany był w cztery archidiecezje i czternaście diecezji⁶⁶.

5.2. Pielgrzymka papieska

Do Akry, stolicy Ghany, Jan Paweł II przybył z Nairobi. Na lotnisku Kotoka pod Akrą powitały go tysiące wiernych, a wśród nich prezydent Hilla Limann, abp Dominic Kodwo Andoh oraz liczni przedstawiciele rządu i biskup Ghany.

5.2.1. Bogactwo kultur afrykańskich

Na lotnisku papież pozdrowił zebranych i podziękował władzom za „efektywną współpracę w wychowaniu, opiece zdrowotnej i na wielu innych polach rozwoju ludzkiego. Kościół będzie wam zawsze wdzięczny za swobodę w spełnianiu swego posłannictwa, które ma charakter religijny. A ponieważ to posłannictwo pozostaje na służbie ludzkości, Kościół będzie zawsze gotowy do współpracy w umacnianiu sprawiedliwości, pokoju i godności ludzkiej przez aktywny

⁶⁴ Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 1, dz. cyt., s. 246–252; B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 714–729.

⁶⁵ Por. K. Gergont, *Działalność edukacyjno-religijna Kościoła katolickiego w Ghanie w latach 1957–2005: studium pedagogiczno-religijne*, Warszawa: Wydawnictwo Księży Werbistów „Verbinum” 2008.

⁶⁶ AP 1981.

udział swoich członków we wspólnych wysiłkach i przez swoje ciągłe nauczanie, że wszyscy ludzie są stworzeni na obraz i podobieństwo Boże i dlatego obdarzeni są jednakową godnością i jednakowymi prawami”⁶⁷. Z lotniska papież udał się do katedry Ducha Świętego, gdzie przemówił do Episkopatu, duchowieństwa i wiernych, dziękując Bogu za stulecie ewangelizacji Ghany. Jan Paweł II wspominał misjonarzy zasłużonych dla ewangelizacji kraju i otwarcie mieszkańców na Ewangelię. Pierwsze misyjne kontakty, nacechowane wzajemną życzliwością i uprzejmością, doprowadziły do pełnego rozkwitu parafii, „a te z kolei stały się źródłami mocy i najlepszymi miejscami katechezy oraz głównym punktem oparcia chrześcijańskiego ludu. Z tych parafii i z innych chrześcijańskich wspólnot od razu przybyli ci wspaniali młodzi ludzie, którzy mieli powołanie do kapłaństwa i życia zakonnego. Tak razem ze świeckimi wypełniają swoją ważną rolę w jednym Kościele Bożym”⁶⁸.

Po południu papież złożył wizytę prezydentowi Ghany w jego rezydencji. Hilla Limann mówił o olbrzymim wkładzie Jana Pawła II w dzieło pokoju, sprawiedliwości i rozwoju oraz wyraził uznanie dla działalności Kościoła katolickiego w Ghanie. Ojciec Święty w swoim przemówieniu odwołał się do panującej w świecie niesprawiedliwości: „Stosunki między państwami i rządami, zwłaszcza w kontekście rozwoju politycznego i gospodarczego, zbyt często rozpatrywane są tylko w kategoriach egoistycznych interesów poszczególnych państw, wzmocnienia i tak już dominującej pozycji oraz nacisku wywieranego za pośrednictwem udzielanej pomocy. Starsze, gospodarczo bardziej rozwinięte narody nie chcą dostrzec, że młode kraje mają do zaoferowania o wiele więcej niż jedynie udzielanie swych bogactw naturalnych i pełnienie funkcji rynków zbytu dla produktów wytwarzanych w krajach uprzemysłowionych”⁶⁹. Docenił bogactwo wartości wcielonych w kulturę afrykańskich narodów oraz potrzebę wzajemnej wymiany wartości i tradycji, co umożliwi harmonię między różnymi ludami, wznoszącą się ponad stronnicze zróżnicowania, uprzedzenia i rywalizacje.

⁶⁷ Jan Paweł II, *Wizyta przyjaźni i pokoju. Przylot do Ghany, w Akrze, czwartek, 8 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 531.

⁶⁸ Jan Paweł II, *Ewangelizacja świata jest obowiązkiem każdego z nas. Do Kościoła w Ghanie, czwartek, 8 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 532.

⁶⁹ Jan Paweł II, *Afryka ma coś własnego do ofiarowania światu. Przemówienie do prezydenta Republiki Ghany w Akrze, czwartek, 8 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 535.

5.2.2. Znaczenie laikatu w Kościele

Po wizycie u prezydenta Jan Paweł II spotkał się z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich i innych religii. Bardzo się ucieszył ze spotkania ekumenicznego: „«Ponieważ wierzymy w Chrystusa i w niezgłębione bogactwo Chrystusa» (Ef 3,8), czujemy się kierowani przez Ducha, by zrobić wszystko, co jest w naszej mocy, by usunąć podziały w wierze, które psują nasze doskonałe, wspólne świadectwo dawane Bogu i Jego królestwu, tak byśmy mogli lepiej służyć naszym bliźnim i bardziej owocnie nieść Dobrą Nowinę zbawienia światu, który wciąż widzi w nas podzielonego Chrystusa” – powiedział papież⁷⁰. Zaś przywódcom muzułmańskim Ghany życzył, „by muzułmanie i chrześcijanie żyli jak sąsiedzi we wzajemnym poszanowaniu i uwydatnili swoją obecność w życiu społecznym oraz we wspólnej działalności na rzecz uznania i obrony podstawowych praw człowieka. Tak jest. Wzajemne poszanowanie oparte na wzajemnym porozumieniu i zwrócone ku wspólnej służbie dla ludzkości będzie stanowiło wielkie wzbogacenie dobra świata”⁷¹.

Centralnym punktem pielgrzymki papieskiej do Ghany była uroczysta Msza św. na Independence Square, podczas której Ojciec Święty udzielił sakramentu chrztu i bierzmowania dziesięciu dorosłym katechumenom. Homilię poświęcił roli świeckich w Kościele i katechistom. Przypomniał w niej fragment Dekretu o działalności misyjnej Kościoła, który mówi, iż „Kościół nie jest jeszcze prawdziwie założony, nie żyje w pełni, ani też nie jest doskonałym znakiem Chrystusa wśród ludzi, jeżeli wraz z hierarchią nie istnieje i nie pracuje autentyczny laikat. Ewangelia bowiem nie może zapuścić głębokich korzeni w umysłach, w życiu i pracy jakiegoś narodu bez czynnego udziału ludzi świeckich. Dlatego już przy zakładaniu Kościoła należy przywiązywać jak największą wagę do tworzenia dojrzałego i chrześcijańskiego laikatu” (DM 21). A następnie podkreślił: „Laikat Kościoła afrykańskiego ma do spełnienia ogromnie ważną rolę w rozwiązywaniu palących problemów i trudności, które stają przed tym rozległym kontynentem. Od was, chrześcijańskiego laikatu, Kościół spodziewa się pomocy w kształtowaniu przyszłości waszych poszczególnych krajów i przyczynienia się do ich rozwoju na różnych płaszczyznach. Kościół

⁷⁰ Jan Paweł II, *Modlitwa Chrystusa o jedność jest fundamentem naszej nadziei. Do przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich w Ghanie, czwartek, 8 maja 1980, w: tenże, Nauczanie papieskie, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 538.*

⁷¹ Jan Paweł II, *W przyjaźni umacniamy godność człowieka. Do przywódców muzułmańskich w Ghanie, czwartek, 8 maja 1980, w: tenże, Nauczanie papieskie, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 538.*

wzywa was do wnoszenia w każdą sferę ludzkiej działalności zaczynu Ewangelii i obecności Chrystusa i wzywa do budowy społeczeństwa, w którym godność każdej osoby ludzkiej będzie uszanowana i równość, sprawiedliwość i wolność będą respektowane i popierane⁷². Papież położył także nacisk na potrzebę kształcenia i katechizacji laikatu.

5.2.3. Znaczenie i rola katechistów

Następnym punktem pielgrzymki Jana Pawła II było spotkanie 9 maja rano w nuncjaturze z nowym prymasem anglikańskim, arcybiskupem Canterbury Robertem Runcie. Papież i prymas anglikański odmówili razem *Ojciec nasz* oraz podpisali wspólny komunikat, w którym wyrazili radość ze spotkania właśnie na ziemi afrykańskiej oraz nadzieję na szybkie zjednoczenie Kościołów chrześcijańskich w posłudze ewangelizacyjnej i w służbie na rzecz pokoju i sprawiedliwości.

Jeszcze tego samego dnia Ojciec Święty udał się też do Kumasi, starożytnej stolicy królestwa Aszantów, gdzie na miejscowym stadionie odprawił Mszę św. W homilii podkreślał zwłaszcza zasługi katechistów w dziele ewangelizacji. „Kościół uznaje w tych katechistach ludzi powołanych do wykonywania szczególnego kościelnego zadania, złączonego z odpowiedzialnością za rozkrzewianie Ewangelii. Kościół widzi w nich świadków wiary oraz sługi Jezusa Chrystusa i Jego Kościoła; widzi w nich dobrych pracowników w misji zachowania, rozwijania i umacniania życia chrześcijańskiej wspólnoty. W ewangelizacyjnej historii wielu z tych katechistów było faktycznie nauczycielami religii, przewodnikami swoich wspólnot, gorliwymi pomocnikami misjonarzy i przykładami życia z wiary. Stali wiernie przy misjonarzach i miejscowym duchowieństwie, podtrzymując ich w służbie, czasem wypełniając ich odpowiedzialne zadania. Katechiści mają wiele zasług, łącznie z przekazywaniem wiary w Chrystusa, wszczepianiem Kościoła i przybliżaniem przemieniającej i uzdrawiającej mocy Ewangelii do życia swoich braci i sióstr. Wspomagali ludzi w potrzebie i przyczyniali się do rozwoju i postępu⁷³.

⁷² Jan Paweł II, *Wiara jest najcenniejszym skarbem Afryki. Homilia wygłoszona na Independence Square w Akrze, czwartek, 8 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 541.

⁷³ Jan Paweł II, *W katechizacji Jezus Nauczyciel kontynuuje swoją działalność. Homilia do katechistów w Kumasi, piątek, 9 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 545.

W Kumasi papież wręczył także sześciu katechistom z różnych części Afryki Międzynarodową Nagrodę Pokoju Jana XXIII. Zaznaczył przy tym: „Niekтары z katechistów w szczególnie ciężkich warunkach natrafiali na fizyczne i duchowe trudności i cierpienia, aby dać świadectwo wolności religijnej i aby jej bronić. Tak więc świadczyli swoim własnym życiem, że stosunek człowieka do Boga i wolność w poświadczaniu tego stosunku publicznie są prawdziwym fundamentem pokoju. Tak, katechiści Afryki prawdziwie byli i są heroldami pokoju!”⁷⁴.

5.2.4. Potrzeba inkulturacji Ewangelii

Po Mszy św. papież spotkał się z królem Aszantów i jego świtą, a następnie w budynku miejscowego seminarium – z Konferencją Episkopatu Ghany. W przemówieniu do biskupów podkreślił, iż jako synowie tego ludu doskonale nadają się do głoszenia inkulturowanej Ewangelii. „Uświadomienie sobie istotnego i zasadniczego dziedzictwa katolickiej wiary, które jest jednakowe dla wszystkich ludzi, wszystkich miejsc i czasów, jest wielką pomocą dla pasterzy Kościoła, kiedy rozważają wymogi inkulturacji Ewangelii w życiu ludu. [...] Tak więc ze spokojem, zaufaniem i pełną otwartością na Kościół powszechny biskupi muszą podjąć zadanie inkulturacji Ewangelii dla dobra każdego narodu, «dokładnie tak, ażeby Chrystus mógł mieć dostęp do każdego mężczyzny, kobiety i dziecka». W tym procesie kultura sama zostanie uwznioślona i przemieniona oraz przepojona przez Chrystusowe orędzie Bożej prawdy, bez uszczerbku dla tego, co jest w niej szlachetne. Dlatego należy strzec wartościowych afrykańskich tradycji. Co więcej, w zgodności z pełną prawdą Ewangelii i w harmonii z Magisterium Kościoła żywa i dynamiczna tradycja afrykańskich chrześcijan może być wzmacniana”⁷⁵.

Następnie w kaplicy seminaryjnej Ojciec Święty spotkał się z biskupami przybyłymi do Kumasi z krajów ościennych, a potem w ogrodzie ze 150 seminarzystami.

⁷⁴ Jan Paweł II, *Katechiści afrykańscy – heroldowie pokoju. Z okazji udzielenia Nagrody Pokojowej Jana XXIII, piątek, 9 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 548.

⁷⁵ Jan Paweł II, *Wiara w pluralizmie kultur. Przemówienie do biskupów Ghany w Kumasi, piątek, 9 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 549.

5.2.5. Przyczyny niesprawiedliwości

9 maja wieczorem Jan Paweł II spotkał się jeszcze w Akrze z korpusem dyplomatycznym akredytowanym przy rządzie Ghany. W trakcie rozmowy papież podkreślił, iż jego wizyta ma charakter przede wszystkim religijny i duchowy. „Jako dyplomaci jesteście odpowiedzialni za tworzenie nowego porządku w międzynarodowych stosunkach, opierających się na fundamentalnych i koniecznych wymogach sprawiedliwości i pokoju. I wy tutaj obecni, którzy reprezentujecie międzynarodowe i regionalne organizacje, jesteście także zaangażowani – chociaż stosujecie różne metody i sposoby – w proces zespalania wysiłków wszystkich narodów dla budowy sprawiedliwego i braterskiego świata”⁷⁶.

Jan Paweł II wyraził przekonanie, że „wszyscy zgadzamy się, iż sposób do usunięcia nierówności jest ten: *skoordynować współpracę wszystkich krajów w duchu prawdziwego partnerstwa*. O tym wiele powiedziano i napisano; o ważności na przykład dialogu Północ–Południe. Niezależnie od przyjęcia do wiadomości wspomnianego punktu widzenia w odniesieniu do świata podzielonego przez bogatą Północ i biedne Południe musimy przyznać, że to rozróżnienie ma pewne podstawy w tym, że północne kraje ogólnie mówiąc kontrolują światowy przemysł i ekonomię. Stolica Święta popiera każdą inicjatywę, która uczciwie oceni tę sytuację i zgodnie z wszystkimi partnerami skłoni do koniecznego działania. Ale równocześnie chciałbym zapytać: jak to się dzieje, że takie inicjatywy napotykają tyle trudności i zawodzą w namacalnych i widocznych rezultatach? Odpowiedzi trzeba szukać przede wszystkim nie w ekonomicznej czy monetarnej sferze, ale głębiej – w dziedzinie moralnej i nakazów duchowych. Woła się o nowe spojrzenie i o zasadnicze zmiany w stosunkach wzajemnych”⁷⁷.

10 maja rano, po ceremonii pożegnania na lotnisku Kotoka w Akrze, Jan Paweł II opuścił Ghanę i udał się do Górnej Wolty (Burkina Faso).

⁷⁶ Jan Paweł II, *Tylko prawdziwie ludzki świat może być mocny i spokojny. Do Korpusu Dyplomatycznego w Akrze, piątek, 9 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 555.

⁷⁷ Tamże, s. 555–556.

6. Służyć w duchu pojednania. Jan Paweł II w Gwinei (24–26 lutego 1992 r.)

Jan Paweł II udał się z wizytą do Gwinei w dniach 24–26 lutego 1992 r., podczas ósmej podróży apostołskiej do Afryki (19–26 lutego 1992 r.). Podróż ta obejmowała ponadto Senegal i Gambię. Celem pielgrzymki było umocnienie lokalnego Kościoła w wierze oraz pojednanie narodowe.

6.1. Kraj i Kościół

Gwinea (Republika Gwinei) jest państwem Afryki Zachodniej. Zamieszkuje ją wiele różnorodnych grup etnicznych, z których trzy największe to Fulbe (Fulanie), Maninka i Susu. W czasie wizyty papieskiej 80% ludności (liczyła ona ok. 7 mln) trudniło się rolnictwem, chociaż kraj posiada niemało bogactw naturalnych – przede wszystkim złoża boksytów.

6.1.1. Zarys historii kraju

Najdawniejsza historia kraju jest związana z wpływami niegdysiejszych imperiów Afryki Zachodniej, głównie Ghany i Mali. W XVI w., po rozpadzie Imperium Mali, koczowniczy lud Fulbe (Fulanów) założył państwo Futa Dżalon⁷⁸.

Europa nawiązała kontakt z terenami dzisiejszej Gwinei w połowie XV w., kiedy to w 1446 r. portugalski żeglarz Nuno Tristão dotarł do delty rzeki, którą nazwał swoim nazwiskiem – Rio Nunes. Rozwinął się handel, głównie niewolnikami i kością słoniową. W XVII w. w handel włączyli się także kupcy francuscy. Na początku XIX w. rozpoczęło się na wybrzeżu osadnictwo francuskie. W 1849 r. wybrzeże stało się protektoratem Francji (*Rivières-du-Sud*). W 1891 r. utworzono Gwineę Francuską, która była sukcesywnie powiększana. W 1897 r. Francuzi zakończyli pacyfikację Futa Dżalon⁷⁹.

Po II wojnie światowej nasiliły się ruchy niepodległościowe, w które włączyła się także Demokratyczna Partia Gwinei (PDG), z jej przewodniczącym Ahmedem Sékou Touré. 2 października 1958 r. ogłoszono niepodległość kraju, a jego pierwszym prezydentem został Sékou Touré, twórca „socjalizmu afrykańskiego”. Jego długie panowanie nacechowane było licznymi prześladowaniami,

⁷⁸ Por. M. Tymowski, *Sudan Zachodni od VII do XVI w.*, dz. cyt., s. 841–844.

⁷⁹ Por. O. Goerg, *Commerce et colonisation en Guinée: 1850–1913*, Paris: L'Harmattan 1986.

przed wszystkim przeciwników jego ideologii. Szacuje się, że pod rządami Sékou Touré zginęło ponad 50 tys. ludzi, a ok. 2 mln obywateli schroniło się za granicą. Symbolem jego despotycznych rządów stało się więzienie Boiro, w którym przez dziewięć lat był osadzony również arcybiskup Konakri Raymond-Marie Tchidimbo. W 1984 r. Sékou Touré zmarł, a w wyniku zamachu stanu władzę objął Lansana Conté. Sytuacja polityczna ustabilizowała się nieco, ale kraj nadal nękany był wieloma konfliktami⁸⁰.

6.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Początki ewangelizacji Gwinei sięgają czasów portugalskich z przełomu XVII i XVIII w. Systematyczną działalność misyjną rozpoczęto dopiero w 1877 r., gdy Misjonarze Ducha Świętego założyli placówkę w Boffa. W 1890 r. powstała misja na wyspie Tombo. W 1893 r. w pracę misyjną włączyły się siostry św. Józefa z Cluny. W 1896 r. ojcowie biali z Bamako rozpoczęli ewangelizację terenów południowo-wschodniej Gwinei. Rok później erygowano Prefekturę Apostolską Gwinei Francuskiej, w 1920 r. podniesioną do rangi wikariatu apostolskiego. W 1940 r. wyświęcono w Gwinei pierwszego rodzimego kapłana, a w 1955 r. ustanowiono w kraju zwykłą hierarchię kościelną. Stolicą metropolii zostało Konakri⁸¹.

Pod rządami prezydenta Sékou Touré Kościół w Gwinei zaczął być prześladowany. W 1961 r. został pozbawiony możliwości jakiegokolwiek publicznej działalności społecznej. Upaństwowiono wszystkie szkoły katolickie, zamknięto seminarium duchowne, zawieszono działalność wszystkich organizacji katolickich. Protesty ówczesnego arcybiskupa Konakri zakończyły się jego wydaleniem z kraju. W 1967 r. prezydent zmusił do opuszczenia Gwinei wszystkich zagranicznych misjonarzy: 2 biskupów, 73 kapłanów, 10 braci zakonnych, 55 sióstr i 16 misjonarzy świeckich. Mianowany w 1962 r. abp Raymond-Marie Tchidimbo pozostał tylko z ośmioma kapłanami. W 1970 r. aresztowano także arcybiskupa, a dobra kościelne skonfiskowano. W 1979 r. w obliczu załamania się struktur gospodarki i służby zdrowia doszło do względnej normalizacji stosunków państwo–Kościół⁸².

⁸⁰ Por. A.G. Iffono, *Lexique historique de la Guinée-Conakry*, préf. C. Wauthier, Paris: L'Harmattan 1992.

⁸¹ Por. T. Dusza, *Kościół lokalne Afryki*, cz. 1, dz. cyt., s. 215.

⁸² Por. tamże, s. 216–217; B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 935–936.

W przededniu wizyty papieskiej katolicy stanowili tylko 1,3% ogółu społeczeństwa, czyli ok. 88 tys. wierzących. Kościół zorganizowany był w dwie diecezje oraz jedną prefekturę apostolską, w których pracowało 73 kapłanów, 10 braci zakonnych, 75 siostr zakonnych, 11 misjonarzy świeckich oraz 83 katechistów. Wszyscy biskupi i prawie wszyscy kapłani oraz siostry zakonne byli Gwinejczykami⁸³.

6.2. Pielgrzymka papieska

Pielgrzymka Jana Pawła II do Gwinei trwała dwa pełne dni. Papież przybył tam przede wszystkim z przesłaniem pokoju i pojednania. To przesłanie widoczne było prawie we wszystkich wystąpieniach papieskich.

6.2.1. Radość z demokratycznych przemian

24 lutego 1992 r. Jan Paweł II wylądował na lotnisku Gbessia w Konakri, stolicy Gwinei, gdzie powitali go prezydent Republiki Gwinei gen. Lansana Conté oraz pronuncjusz apostolski abp Romeo Pancioli. Zwracając się do władz cywilnych, Jan Paweł II wyraził radość z postępów demokracji w tym kraju, których wyrazem było uchwalenie w grudniu poprzedniego roku konstytucji ustanawiającej pluralizm polityczny, oraz podkreślił, że mieszkańców Gwinei znamionuje tolerancja wobec różnych religii i tradycji. „Niestety, najnowsza historia Gwinei pokazuje, że szczęśliwa kraina może przejściowo zamieniać się w dolinę łez. Jednakże, Panie Prezydencie, zdołał Pan podjąć mądrze i energicznie odważne dzieło odbudowy narodu pomimo wielu trudności. Została utworzona przestrzeń wolności. Rozpoczęto prywatne i wspólne inicjatywy. Opracowano ramy prawne, które ustanawiają równość i braterstwo wszystkich synów narodu bez względu na rasę, pochodzenie czy religię. W grudniu ubiegłego roku ogłoszono konstytucję i system wielopartyjny ujrzał światło dzienne. Ponadto można poczuć poprawę sytuacji ekonomicznej generalnie w całym kraju, zwłaszcza w codziennym życiu mieszkańca wsi” – mówił papież⁸⁴.

⁸³ AP 1991.

⁸⁴ Jan Paweł II, *Homélie de Jean-Paul II. Aéroport „Gbessia” de Conakry (Guinée), Lundi, 24 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920224_arrivo-guinea.html [dostęp: 2.09.2020].

Z lotniska papież udał się samochodem do katedry w Konakri, gdzie odprawił Mszę św. W homilii papież nawiązał ponownie do wątku pojednania, wspominając lata prześladowań, gdy wszystkich zagranicznych misjonarzy wygnano, a wielu miejscowych uwięziono. „W obecnym okresie waszej historii narodowej bardziej niż kiedykolwiek starajcie się gromadzić i jednoczyć. Budujcie i umacniajcie więź między chrześcijanami wewnątrz wspólnoty, którą wam powierzono, oraz z innymi wspólnotami diecezjalnymi. Wszak kapłan jest sługą jedności, jest tym, który stara się gromadzić w jedno rodzinę Bożą” – mówił do kapłanów. Wy, drodzy katechiści, zdobyliście już sobie trwałe miejsce w mistycznym Ciele Chrystusa i spełniacie w nim swoją rolę. Potrafiłiście wypełnić pustkę, jaka powstała po wyjeździe duszpasterzy w okresie prześladowań. Dzięki wam chrześcijanie gwinejscy – odcięci, pozbawieni kapłanów i kontaktu ze światem zewnętrznym – wytrwali, ponieważ wy nadal ich pouczaliście, zachęcaliście do czytania Biblii i wspomagaliście w modlitwie. [...] W okresie, gdy na całym świecie chrześcijanie odnawiali się pod tchnieniem Soboru, wyście wprowadzali w życie, nie wiedząc o tym, jego wskazania”⁸⁵.

Po południu Jan Paweł II złożył wizytę kurtuazyjną prezydentowi Gwinei, a o godz. 18.00 spotkał się z ok. 10 tys. młodzieży katolickiej i muzułmańskiej na placu przed Pałacem Ludowym. Odpowiadając na pytania młodych ludzi, papież wskazał na potrzebę wielkiego ducha solidarności i szacunku dla dobra wspólnego, aby przezwyciężyć wszelkie trudności społeczne i ekonomiczne. Nie zawahał się powiedzieć, że wszystko można odbudować. Na tym spotkaniu Ojciec Święty wystąpił również jako rzecznik równouprawnienia kobiet – sprawy torującej sobie dopiero drogę na kontynencie afrykańskim. Powiedział m.in., że zawsze, gdy się poniża osobę ludzką albo godzi w jej życie, wpada się w barbarzyństwo: „Życie istoty ludzkiej jest godne wielkiego szacunku. Kiedy osoba ludzka jest upokorzona, albo ktoś ośmiela się podnieść rękę na jej życie, wtedy popadamy w barbarzyństwo. W szczególności należy pamiętać o równej godności mężczyzny i kobiety, chłopaka i dziewczyny. Zbyt często w społeczeństwie kobiety są uważane za rzecz, która służy mężczyźnie. W waszych wzajemnych relacjach dostrzegajcie wielkość kobiecego powołania. Między innymi jest to sposób na to, żeby oddać cześć tej, która przyniosła was na świat”⁸⁶.

⁸⁵ Tenże, *Wszyscy jesteśmy powołani, aby przynosić owoc obfity dla Kościoła*, 24 II – Konakri, Msza św. w katedrze Najświętszej Maryi Panny, OsRomPol (1992) nr 5, s. 22.

⁸⁶ Tenże, *Discours du Saint-Père Jean-Paul II aux jeunes de Guinée. Palais du Peuple de Conakry (Guinée), Lundi, 24 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920224_giovani-guinea.html [dostęp: 2.09.2020].

6.2.2. Kapłaństwo uczy służby

Głównym punktem papieskiej wizyty we wtorek 25 lutego była Msza św. na Stadionie 28 Września. Ojca Świętego witały tam tysiące Gwinejczyków. Podczas Eucharystii Jan Paweł II udzielił święceń kapłańskich trzem diakonom urodzonym w Gwinei. W homilii papież sporo miejsca poświęcił kapłaństwu. „Kapłaństwo, które otrzymujecie, drodzy synowie, jest sakramentem służby: służycie Bogu, służąc Bożemu Ludowi – waszym braciom i siostram, spośród których zostaliście powołani” – mówił papież. „Za przykładem Chrystusa bądźcie bliscy najuboższym, słuchajcie ich skarg i łagodźcie cierpienia, uczestniczcie w radości waszych braci i sióstr. W ten sposób staniecie się wobec świata świadkami Słowa życia”.

Szczególnie ważnym akcentem homilii papieskiej był apel do wszystkich chrześcijan o współpracę dla dobra i rozwoju kraju, w którym 76% mieszkańców to analfabeci, a na 1000 nowo narodzonych dzieci – 141 umiera. „Wiedziecie, że Kościół pragnie bronić człowieka stworzonego na obraz i podobieństwo Boże. A o godności człowieka decyduje to, że potrafi on w codziennym życiu dostrzegać najwyższe wartości duchowe: wierność prawdzie i danemu słowu; szacunek dla każdego życia i dla rodziny, w której małżonkowie i dzieci złączeni są trwałymi więzami; szlachetną solidarność z ludźmi dotkniętymi chorobą lub złamanymi nieszczęściem; otwarcie się na obecność Boga, zawsze życzliwego wobec swoich stworzeń, Boga, który jest źródłem naszej nadziei. Jestem przekonany, że wasze afrykańskie dziedzictwo w sposób naturalny usposabia was do zachowania tych wartości. Słowo Jezusa i ofiara złożona za wielu z całą mocą wzywają Jego uczniów, by z nich uczynili zasadę postępowania na wszystkich etapach swego życia”⁸⁷.

6.2.3. Razem budować dobro kraju

We wtorek po południu papież spotkał się z katechistami i członkami rad parafialnych w kolegium Sainte-Marie de Dixin. „Poprzez katechezy i przygotowanie do sakramentów, poprzez prowadzenie wspólnej modlitwy, pomagacie ochrzczonym wzrastać w pobożności i chrześcijańskim sposobie życia, jednocześnie otwierając drogę do sakramentu chrztu świętego katechumenom. W ten sposób w wielkim

⁸⁷ Tenże, *Promieniujcie Duchem prawdy, miłości i pokoju. 25 II – Konakri. Msza św. dla wiernych archidiecezji i święcenia kapłańskie na Stadionie 28 Września*, OsRomPol (1992) nr 5, s. 24.

stopniu przyczyniacie się do budowy Kościoła i umacniania Ludu Bożego. Jesteście zaangażowani w różne formy apostołatu, szczególnie w różnych ruchach. Wy jesteście też pierwszymi, którzy rozumieją, że ta budowla ma właściwą strukturę tylko dzięki wyświęconym kapłanom, którym Pan powierzył moc, aby celebrowali Jego odkupieńczą ofiarę i przekazywali łaskę przebaczenia. Myślę, że dzielicie ze mną radość z tego, że mogłem dzisiaj rano udzielić sakramentu kapłaństwa trzem synom waszego ludu” – mówił do nich papież⁸⁸.

Następnie w Pałacu Ludowym Jan Paweł II wygłosił obrazowe przemówienie do przywódców mużulmańskich Gwinei. Powiedział m.in., że zarówno chrześcijanom, jak i mużulmanom przyświeca słońce Boga wszechmocnego, działającego w dziejach narodów. Zarówno chrześcijanie, jak i mużulmanie wierzą w jednego Boga, Stworzyciela człowieka i całego świata. Chrześcijan i mużulmanów łączy znaczenie modlitwy w życiu człowieka, szacunek dla postaw moralnych, dla godności człowieka opartej na prawach należnych każdemu. Odwołując się do zakorzenionych w tradycji kraju więzów krwi, papież podkreślił, iż często w obrębie tej samej rodziny spotykają się i chrześcijanie, i mużulmanie, i wyznawcy religii tradycyjnych. Daje to wyjątkowy klimat współżycia. Zachęcił, by tego cennego dziedzictwa nigdy nie zatracić, by w ten sposób móc wspólnie pracować dla osobistego rozwoju i dla całego narodu gwinejskiego. „Jak mówi afrykańskie przysłowie: «Jedna ręka nie może zawiązać paczki». Pozwólcie, że podkreślę znaczenie współpracy w odbudowie tego kraju, który przeszedł wiele zmian w swojej historii. Jest wiele dziedzin, które otwierają się na tę współpracę: od wzajemnej pomocy w wioskach, do budowy domów, szkół i innych budynków użyteczności publicznej, aż do współpracy w dziedzinie pomocy socjalnej: zdrowia, edukacji i promocji kobiet. [...] Pozwólcie mi zaznaczyć jeszcze jeden obszar, w którym chrześcijanie i mużulmanie mogą współpracować, a mianowicie w poszukiwaniu pokoju. Temu tematowi: «Wierzący zjednoczeni w budowaniu pokoju», poświęciłem w tym roku list na Światowy Dzień Pokoju. Podkreśliłem w nim potrzebę modlitwy: intensywna i pokorna modlitwa, ufna i wytrwała, jeśli chcemy, aby świat stał się w końcu domem pokoju: modlitwa jest potrzebną siłą, żeby o niego prosić i go uzyskać”⁸⁹.

⁸⁸ Tenże, *Discours du Saint-Père Jean-Paul II aux catéchistes et aux membres des conseils paroissiaux. Collège Sainte-Marie de Dixin, Conakry (Guinée), Mardi, 25 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920225_s-maria-dixinn.html [dostęp: 2.09.2020].

⁸⁹ Tenże, *Discours du Saint-Père Jean-Paul II aux chefs religieux musulmans au Palais du Peuple. Conakry (Guinée), Mardi, 25 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920225_musulmani-guinea.html [dostęp: 2.09.2020].

Wieczorem papież przewodniczył modlitwie wiernych przed grotą Matki Bożej z Lourdes. Podczas nabożeństwa Jan Paweł II dokonał aktu oddania Gwinei pod opiekę Maryi. Prosił w modlitwie Maryję: „Uproś wszystkim dzieciom tego kraju dni spokojne, by mogły się rozwijać i budować nową Gwineę w duchu braterstwa, tolerancji i jedności narodowej!”⁹⁰.

W środę 26 lutego rano na lotnisku Gbessia odbyła się uroczystość pożegnania Jana Pawła II. W obecności prezydenta Lansany Conté i jego małżonki, przedstawicieli rządu, Episkopatu, duchowieństwa i licznie zebranych wiernych Ojciec Święty wygłosił ostatnie przemówienie. Mówił, że trudno mu będzie zapomnieć tak pięknie spędzone dni. Dziękował wszystkim za serdeczne przyjęcie i życzył, aby wszyscy mieszkańcy Gwinei mogli zawsze żyć w pokoju i zgodzie. „Stare powiedzenie z Rzymu, do którego powracam, mówi: «Niech zbawienie ludu będzie najwyższym prawem». Powtórzę to chętnie tutaj: niech szczęście, zbawienie ludzi, będzie celem, do którego dążą wytrwale ci, którzy kierują losem tego narodu! I niech każdy obywatel ma na uwadze troskę o to, aby jego talenty wzrastały, w poszanowaniu praw innych, tak, aby wzrastało dobro wszystkich na drodze rozwoju, który spełnia oczekiwania serc!”⁹¹.

7. Troska o integralny rozwój człowieka. Jan Paweł II w Gwinei Bissau (27–28 stycznia 1990 r.)

Jan Paweł II udał się z wizytą do Gwinei Bissau w dniach 27–28 stycznia 1990 r., podczas szóstej podróży apostołskiej do Afryki (25 stycznia – 1 lutego 1990 r.), która obejmowała Wyspy Zielonego Przylądka, Mali, Burkina Faso i Czad.

7.1. Kraj i Kościół

Gwinea Bissau w Afryce Zachodniej obejmuje duży, zróżnicowany pod względem etnicznym i geograficznym obszar wilgotnego wybrzeża oraz sawanny, a także liczne wyspy, skupione głównie w archipelagu Bijagós (88 wysp). W roku

⁹⁰ Tenże, *Akt zawierzenia Matce Bożej narodu gwinejskiego. 25 II – Konakri. Nabożeństwo ku czci Niepokalanej*, OsRomPol (1992) nr 5, s. 25.

⁹¹ Tenże, *Discours de Jean-Paul II. Aéroport „Gbessia”: de Conakry (Guinée), Mardi, 25 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920226_congedo-guinea.html [dostęp: 2.09.2020]. Por. J. Róžański [S. Świętokrzyski], *Pojednanie – najważniejszym zadaniem Kościoła. Jan Paweł II w Gwinei, 24–26 II 1992 r.*, „Misyjne Drogi” (1992) nr 3, s. 27–29.

1990 w kraju rządził – po zamachu stanu – João Bernardo Vieira, zmierzając jednak ku demokratyzacji życia politycznego. Gospodarka kraju, oparta na rolnictwie i rybołówstwie, nie funkcjonowała dobrze, co sytuowało Gwineę w gronie najbiedniejszych państw świata.

7.1.1. Zarys historii kraju

Liczne kroniki końca XIV i XV w. nie szczędzą wzmianek o „Gwinejczykach”. Już w XIV w. kupują u nich złoto Genuieńczycy, handlują z nimi i uprowadzają ich Portugalczycy. Lecz wzmianki te nie są precyzyjne i nie odnoszą się zwykle do terytorium Gwinei zwanej – od nazwy stolicy kraju – Bissau. Z pewnością dla Europy odkrywa ten teren portugalski żeglarz Nuno Tristão w 1446 r. W 1588 r. Portugalczycy zakładają kolonię w Cacheu, nad rzeką o tej samej nazwie, ograniczając jednak na razie teren swojej działalności tylko do handlu na wybrzeżu. Dopiero pół wieku później, pod wpływem rodzącej się konkurencji francuskiej i angielskiej, przenikają bardziej w głąb Gwinei, a w 1687 r. wznoszą w Bissau twierdzę wojskowo-handlową⁹².

Pod koniec lat pięćdziesiątych Amílcar Cabral, syn mieszkańca Wysp Zielonego Przylądka i Afrykanki z Gwinei Bissau, rozpoczyna wraz z kilkoma przyjaciółmi ruch na rzecz wyzwolenia Gwinei, która w świetle prawa przestała już być kolonią Portugalii, a stała się jej „terytorium zamorskim”. Wydarzenia toczą się coraz szybciej: w 1956 r. z inicjatywy Amílcara Cabrala powstaje Afrykańska Partia Niepodległości Gwinei i Wysp Zielonego Przylądka (*Partido Africano da Independência da Guiné e Cabo Verde* – PAIGC), która wraz ze swoim przywódcą czyni wiele starań (także na płaszczyźnie międzynarodowej) zmierzających ku niepodległości. Portugalia jest jednak nieprzejednana. W 1963 r. Amílcar Cabral decyduje się na walkę zbrojną. Trwa ona jedenaście lat. W 1973 r. żołnierze PAIGC kontrolowali już dwie trzecie terytorium Gwinei Bissau i 24 września proklamowali tam niepodległość. Portugalia zaakceptowała tę decyzję dopiero po wojskowym zamachu stanu w 1974 r. Amílcar Cabral już nie żył. Został zamordowany w Konakri 20 stycznia 1973 r. Przewodniczącym PAIGC i pierwszym prezydentem państwa został jego brat Luíz Cabral. W listopadzie 1980 r. nierozwiązane trudności ekonomiczne i społeczne doprowadziły do wojskowego zamachu stanu i przejścia rządów przez Radę Rewolucyjną, na

⁹² Por. M. Małowist, *Europa a Afryka Zachodnia w dobie wczesnej ekspansji kolonialnej*, dz. cyt., s. 514, 531, 537, 552.

której czele stanął João Bernardo („Nino”) Vieira, dawny towarzysz Amílcar Cabrala i późniejszy minister obrony narodowej Gwinei Bissau⁹³.

7.1.2. Zarys ewangelizacji

Ekspansja morska Portugalczyków rozpoczęła kolejny, długoletni okres drugiego spotkania chrześcijaństwa z kontynentem afrykańskim. Początkowo misjonarze portugalscy przenikali wraz z osadnikami do zakładanych faktorii handlowych wzdłuż całego wybrzeża Afryki. Trafili też m.in. do Cacheu i Bissau. Ich działalność jednak ograniczała się z reguły do pracy duszpasterskiej wśród białych mieszkańców osad. Wśród przybywających do Gwinei coraz liczniej franciszkanów, kapucynów i jezuitów zaczęto jednak z czasem praktykować inny typ ewangelizacji: otwarcie się na rodzimą ludność, jej obyczaje, praktyki. Towarzyszył temu rozwój sieci szkół podstawowych w poszczególnych misjach. 4 września 1940 r. w Gwinei erygowana została Misja *Sui Iuris*, wydzielona z rozległej diecezji Santiago de Cabo Verde (Wyspy Zielonego Przylądka), w granicach której pozostawała od XVI w. 29 kwietnia 1955 r. Gwinea Bissau stała się prefekturą apostołską i w tym samym roku powstało tam słynne na całą Afrykę Zachodnią leprozorium w Cumura, założone przez włoskich franciszkanów. Misjonarze z kilku zgromadzeń utworzyli w Gwinei Bissau kilkanaście głównych stacji misyjnych, które stały się w latach poprzedzających niepodległość ważnymi ośrodkami ewangelizacji, szkolnictwa i opieki zdrowotnej, cieszącymi się poparciem i uznaniem wśród miejscowej ludności.

Po uzyskaniu niepodległości nowy rząd upaństwowił należące do Kościoła szkoły i szpitale, lecz powstrzymano się od represji i dyskryminacji. Chrześcijanom (8–9%, w tym 7% katolików), muzułmanom (38%) i wyznawcom religii tradycyjnych (53–54%) pozostawiono swobodę działania. Jednak z czasem, wobec fatalnego stanu szkolnictwa i szpitalnictwa, rząd zezwolił Kościołowi na ponowne otwieranie szkół i szpitali. Zreorganizowany i wzmocniony personalnie po odzyskaniu niepodległości Kościół skorzystał z rządowego przyzwolenia – w krótkim czasie otwarto szkoły zawodowe: mechaniczną, krawiecką i rolniczą, centrum rzemiosła artystycznego w Bissau, Liceum im. Jana XXIII w Bissau. Uruchomiono szpital regionalny w Tite oraz szpital w Bissau,

⁹³ Por. J.C. Andreini, M.C. Lambert, *Guinée Bissau: d'Amilcar Cabral à la reconstitution nationale*, Paris: Éditions L'Harmattan 1978; R.A. Lobban Jr., P.K. Mendy, *Historical Dictionary of the Republic of Guinea-Bissau*. Fourth edition, Scarecrow Press 2013.

a także wybudowano nowe (oprócz Cumura) leprozorium w Quinhamel. Wzmocniono także personelem państwowe ośrodki zdrowia⁹⁴.

21 marca 1977 r. Prefekturę Apostolską Gwinei Bissau podniesiono do rangi diecezji. W 1990 r. – roku wizyty Jana Pawła II w Gwinei Bissau – ludność kraju liczyła 969 tys. osób, z tego 66 tys. katolików (6,8%). W jedynej diecezji pracowało 52 kapłanów (2 diecezjalnych i 50 zakonnych), 9 braci zakonnych, 79 sióstr zakonnych, należących do 11 zgromadzeń, 9 misjonarzy świeckich oraz 616 rodzimych katechistów⁹⁵.

7.2. Pielgrzymka papieska (27–28 stycznia 1990 r.)

Jan Paweł II przybył do Bissau – stolicy Gwinei Bissau – 27 stycznia 1990 r. po południu, z Republiki Zielonego Przylądka. Na lotnisku powitali go prezydent republiki gen. João Bernardo Vieira oraz ordynariusz miejscowej diecezji bp Settimo Artur Ferrazzetta. Oprócz korpusu dyplomatycznego byli obecni również biskupi z Senegalu, Gambii i Gwinei Konakri.

7.2.1. Solidarni w budowaniu wspólnej ojczyzny

Na lotnisku papieża powitali prezydent Republiki Gwinei Bissau gen. João Bernardo Vieira oraz ordynariusz diecezji bp Settimo A. Ferrazzetta. W przemówieniu powitalnym Jan Paweł II mówił o Kościele, który „w wypełnianiu właściwej sobie misji szanuje władzę i instytucje porządku doczesnego; cieszy się każdą ich inicjatywą, podejmowaną przez nie w służbie człowieka, na rzecz wolnej i odpowiedzialnej osoby, jej podstawowych swobód i praw, jej godności. Człowiek, ośrodek i szczyt całego stworzonego świata, posiada w swojej osobowej godności dobro najcenniejsze, dobro, które sprawia, że jest on wartością w sobie i przez się, i wymaga, by traktowano go zawsze jako osobę, nigdy zaś jako przedmiot, który można użyć, narzędzie czy rzecz. Osobista godność stanowi podstawę i wyraz równości wszystkich ludzi, a równocześnie jest źródłem ich współuczestnictwa i wzajemnej solidarności”⁹⁶. Przypomniał przy tym, że „zawsze filarami wszelkiego, prawdziwie ludzkiego modelu społeczeństwa są: prawda, wolność, sprawiedliwość, miłość, odpowiedzialność,

⁹⁴ Por. T. Dusza, *Kościoły lokalne Afryki*, cz. 1, dz. cyt., s. 209–210.

⁹⁵ AP 1991.

⁹⁶ Jan Paweł II, *Solidarni w budowaniu wspólnej ojczyzny. 27 I – Bissau. Przemówienie powitalne*, OsRomPol (1990) nr 1, s. 27.

solidarność i pokój. Perspektywa ta uwzględnia tylko niektóre aspekty pełnego człowieczeństwa⁹⁷. Wyraził także potrzebę solidarności międzynarodowej: „Kościół jest przekonany, że aby przetrwać i odrzucić dyskryminację i niesprawiedliwość, trzeba nauczać, wpajać i przeżywać solidarność, zakorzenioną w poczuciu braterstwa wszystkich członków rodziny ludzkiej. W naszych czasach obserwujemy ciągły wzrost takiej świadomości, wynikający z wzajemnej zależności ludzi i narodów całego świata⁹⁸”.

7.2.2. Troska o właściwy rozwój człowieka

Z lotniska Jan Paweł II udał się bezpośrednio do katedry, by spotkać się z duchowieństwem i katechistami. W przemówieniu w katedrze papież nawiązał do ewangelicznej sceny spotkania uczniów z Emaus ze zmartwychwstałym Chrystusem, mówiąc, że każde spotkanie z Synem Bożym wzbogaca Jego uczniów i staje się bodźcem do niesienia Chrystusa innym. „Poznanie Chrystusa nie może nas zostawić beczynnymi” – mówił papież i zachęcał obecnych do dzieła ewangelizacji. „Drodzy bracia i siostry, ludu Boży, mieszkający w tym kraju, wszyscy jesteście szczególnie zaangażowani, z różnych powodów i z innej natury, w dzieło misji i ewangelizacji. Zakres pracy, który jawi się na twoich oczach, jest wciąż ogromny⁹⁹”.

W swoim przemówieniu Ojciec Święty docenił pracę, którą wykonuje Kościół w Gwinei Bissau. Wyraził też nadzieję, że to zaangażowanie nie pozbawi żadnego pracownika ewangelicznego czasu na formację ciągłą i odpowiednie przygotowanie kulturowe¹⁰⁰.

Po spotkaniu w katedrze Jan Paweł II udał się z kurtuazyjną wizytą do pałacu prezydenta.

Wieczorem, na stadionie sportowym w Bissau, Jan Paweł II odprawił Mszę św., która była centralnym punktem jego pielgrzymki. W homilii papież uwrażliwiał zebranych: „Bądźcie czujni, wspaniałomyślni i przenikliwi. W rozpoznawaniu powierzonych zadań zrozumieście prawdziwy sens życia chrześcijańskiego w kontekście kulturalnych i religijnych tradycji Afryki, kiedy

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ Tamże, s. 27.

⁹⁹ Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre por ocasião do encontro com os sacerdotes, religiosos, seminaristas e catequistas. Catedral de Nossa Senhora da Conceição de Bissau Sábado, 27 de Janeiro de 1990*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1990/january/documents/hf_jp-ii_spe_19900127_bissau-sacerdoti.html [dostęp: 11.07.2020].

¹⁰⁰ Tamże.

z radością będziecie odkrywać w nich elementy Słowa. Obserwujcie głębokie przemiany zachodzące w ostatnich czasach i bądźcie gotowi do szukania interpretacji i wyjaśnień całego bogactwa problemów w świetle Ewangelii, poprzez szczery i pełen zrozumienia dialog¹⁰¹. Wskazał, że „chrześcijański obraz człowieka, jego godności i jego przeznaczenia wywiera silny wpływ na wszystkie dziedziny życia. Chrystus w pełni objawia człowiekowi człowieka. Właśnie zapowiedź tego objawienia skłania człowieka do poszukiwania i odnajdywania specyficznych wartości swojego człowieczeństwa. W ten sposób Chrystus ulepsza i podnosi osobę ludzką, zaś poprzez stosunki społeczne umacnia naturalną, bezinteresowną współpracę w ramach struktur służących dobru wspólnemu¹⁰². Napomniął: „Niezlomnie brońcie zasady, że «osobowa godność jest niezniszczalną własnością każdej ludzkiej istoty»; toteż jednostki absolutnie nie można sprowadzać do tego, co mogłoby ją zmiażdżyć i unicestwić w anonimowości kolektywu, instytucji, struktury czy systemu. [...] Bądźcie gotowi do przewycięzania z całą energią wszelkich form krzywdzącej nierówności, złego traktowania, pogardy i lekceważenia godności żony, dzieci, nieletnich! Dawajcie jasne i wyraźne świadectwo szacunku dla życia, chroniąc je już od chwili poczęcia i nie godząc się na obojętność wobec najmniejszych!”¹⁰³.

Wypowiedział się także na temat koncepcji rozwoju, które „wiodą jedynie do mnożenia dóbr materialnych i konsumpcyjnych bądź też – w następstwie wzrostu gospodarczego – uprzywilejowują wyłącznie rozwój techniczny. Jest jednak oczywiste, że samo posiadanie dóbr materialnych, o ile nie towarzyszy mu świadomość wymiaru moralnego, może doprowadzić do zniewalającej człowieka żądzy natychmiastowego posiadania i użycia. To w sposób nieunikniony prowadzi do konsumizmu i ostatecznie rodzi głębokie niezadowolenie z życia¹⁰⁴.

Zauważył przy tym jeszcze: „Ażeby w stosunkach ze światem stworzonym osiągnąć harmonię, człowiek musi przejść drogę kultury, myśli i miłości; poprzez te właśnie wymiary człowiek dorasta do swojej najwyższej godności – godności istoty duchowej i wolnej. Tego rodzaju kultura rozwija się poprzez postęp w zakresie wiedzy i środków wyrazu dokonujący się z poszanowaniem własnego dziedzictwa kulturalnego i z uwzględnieniem potrzeby dialogu,

¹⁰¹ Jan Paweł II, *Powołanie „błogosławionych”*. 27 I – Bissau. Homilia podczas Mszy św. na stadionie 24. Września, OsRomPol (1990) nr 1, s. 28.

¹⁰² Tamże.

¹⁰³ Tamże, s. 29.

¹⁰⁴ Tamże.

bardzo ułatwionego we współczesnym świecie. Taki właśnie cel przyświeca szkołom zakładanym przez Kościół; pragnie on narodowi gwinejskiemu zapewnić dostęp do owej *cultura animi* (Cycero) oraz dobrą formację humanistyczną i zawodową, sprzyjającą postępowi i niezbędną do autentycznego wypełnienia swojego powołania. Tym samym kierują się synowie Kościoła tutaj, gdy, zwłaszcza w dziedzinie ochrony zdrowia, starają się łączyć swoje powołanie z praktyką czynów miłosierdzia¹⁰⁵.

Po Mszy św. papież poświęcił nowo zbudowany gmach Niższego Seminarium Duchownego w Bissau, gdzie rozpoczęło naukę 30 chłopców. Powołania do kapłaństwa i życia zakonnego są nieliczne w Gwinei. Przy tej okazji Jan Paweł II zaznaczył, iż odpowiedzialność za nie spoczywa także na biskupach. Dodał: „W rzeczywistości bycie kapłanem, bycie misjonarzem oznacza słuchanie, podobnie jak słuchał Piotr, zaproszenie do porzucenia wszystkiego i pójścia za Chrystusem, ufając jedynie jego uspokajającej obietnicy: «Nie bój się, uczynię cię rybakiem ludzi»¹⁰⁶.

7.2.3. Kocham was i cierpię, patrząc na wasze cierpienia

W niedzielę 28 stycznia obchodzony był Światowy Dzień Chorych na Trąd. W godzinach rannych Jan Paweł II udał się do leprozorium w Cumura. W krótkim przemówieniu Ojciec Święty powiedział: „Bardzo was kocham i cierpię, patrząc na wasze cierpienia. Nie upadajcie na duchu!”. Następnie podkreślił zbawczą wartość cierpienia¹⁰⁷. Jan Paweł II przekazał chorym orędzie, jakie skierował z okazji Światowego Dnia Chorych na Trąd do całego Kościoła. W orędziu tym papież dziękował Kościołowi i organizacjom świata za wysiłki, jakie podejmują dla zwalczania tej strasznej choroby. Przypominał także, że liczba chorych na trąd jest jeszcze wciąż duża. Pisał w nim m.in.: „Kościół, który zawsze w ciągu swych dziejów uważał troskę o cierpiących za ważną część swego posłannictwa, od wieków organizował opiekę nad chorymi na trąd na całym świecie, a także starał się tworzyć odpowiednie warunki, aby nie dopuścić do szerzenia się tej straszliwej choroby¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre por ocasião da inauguração do edifício do seminário menor. Bissau, 27 de Janeiro de 1990*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1990/january/documents/hf_jp-ii_spe_19900127_bissau-seminario.html [dostęp: 11.07.2020].

¹⁰⁷ Tenże, *Kocham was i cierpię, patrząc na wasze cierpienia. 28 I – Cumura*, OsRomPol (1990) nr 1, s. 32.

¹⁰⁸ Tenże, *Papieskie Orędzie na Światowy Dzień Chorych na Trąd*, OsRomPol (1990) nr 1, s. 32.

Tego samego dnia Jan Paweł II opuścił Gwineę Bissau. W mowie pożegnalnej nawiązał do swojego pobytu w leprozorium w Cumura, mówiąc, że jest to symbol, który przychodzi mu na myśl dramat wielu mieszkańców Gwinei, którzy nieustannie muszą stawiać czoło zagrożeniom paraliżującym ich egzystencję¹⁰⁹.

Z Gwinei Bissau Jan Paweł II udał się do Mali.

8. Prośba o chrześcijańskie świadectwo i dialog. Jan Paweł II w Mali (28–29 stycznia 1990 r.)

Jan Paweł II odwiedził Mali w dniach 28–29 stycznia 1990 r. podczas swojej szóstej wizyty apostolskiej w Afryce (25 stycznia – 1 lutego 1990 r.). W ramach tej podróży odwiedził ponadto Wyspy Zielonego Przylądka, Gwineę Bissau, Burkina Faso i Czad.

8.1. Kraj i Kościół

Mali leży w samym sercu Afryki Zachodniej. Jest to ogromny obszar (1 240 000 km²) ze stosunkowo niewielką ludnością (8 700 000 – w 1990 r., roku wizyty papieskiej). Głównymi grupami etnicznymi w kraju są Bambara, Fulbe, Sininke, Senufo, Malinke, Dogonowie, Songhajowie oraz Tuaregowie. Językiem urzędowym jest francuski. Republika Mali od lat zaliczana jest do najbiedniejszych państw świata. Jest to kraj w większości muzułmański.

8.1.1. Zarys historii kraju

Republika Mali swoją nazwę zaczerpnęła od dawnego Imperium Mali, które istniało w okresie od XIII do XVI w. Wcześniej na tych terenach rozpościerało się Imperium Ghany. Powstanie Imperium Mali opiewają eposy o Sundzacie Keïta (Sundiata Keïta)¹¹⁰. W wiekach XVII i XVIII w basenie Nigru powstało

¹⁰⁹ Tenże, *Discurso do Santo Padre durante a cerimónia de despedida da Guiné-Bissau. Aeroporto Osvaldo Vieira, Bissau, Domingo, 28 de Janeiro de 1990*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1990/january/documents/hf_jp-ii_spe_19900128_congedo-bissau.html [dostęp: 11.07.2020].

¹¹⁰ Por. *Eposy Czarnej Afryki*, wybór, wstęp i przypisy W. Leopold, przekłady tekstów E. Fiszer, Z. Stolarek, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1977, s. 51–183 (*Sundzata albo epepeja Mandingu*).

kilkanaście państw, m.in. Songhaj, Bambara, Mancina (utworzona przez Fulbe), państwo Tukulerów. W drugiej połowie XIX w. rozpoczęła się na tym terenie ekspansja kolonialna Francji, która utworzyła tutaj centrum Sudanu Francuskiego. Po II wojnie światowej zaczęły powstawać pierwsze partie polityczne, a ruch niepodległościowy przybrał na sile. W 1958 r. Sudan Francuski proklamował powstanie autonomicznej Republiki Sudanu Zachodniego w ramach Wspólnoty Francuskiej. Rok później Sudan Zachodni utworzył z Senegalem Federację Mali (przez pewien czas do federacji należały Górna Wolta i Dahomej). W 1960 r. Federacja Mali uzyskała niepodległość w ramach Wspólnoty Francuskiej, ale jeszcze w tym samym roku federacja rozpadła się i Sudan Zachodni ogłosił niepodległość jako Republika Mali. Pierwszym prezydentem kraju został lider ruchu niepodległościowego Modibo Keita. Przyjęto socjalistyczną drogę rozwoju, ale odrzucając z niej ateizm i materializm oraz walkę klas. Zerwano również wszelkie więzi z Francją na rzecz zbliżenia z ZSRR i innymi krajami komunistycznymi. Kryzys gospodarczy zmusił jednak prezydenta do porozumienia z Francją i powrotu do zachodnioafrykańskiej unii monetarnej. Doprowadziło to w 1968 r. do zamachu stanu. Na czele państwa stanął porucznik Moussa Traoré. Rządził w imieniu jedynej legalnej partii – Demokratycznej Unii Ludu Malijskiego. Na jej czele wygrywał kolejne wybory prezydenckie, uzyskując za każdym razem stuprocentowe poparcie. Odsunięto go od władzy w 1991 r. po wielotysięcznych demonstracjach i masakrze w Bamako, w której zginęło ok. 300 osób¹¹¹.

8.1.2. Zarys ewangelizacji

Kościół katolicki w Mali pojawił się wraz z założeniem w 1888 r. przez misjonarzy Ducha Świętego pierwszej misji w Kita (Kayes). Jednak te początki poprzedziła tragiczna śmierć ojców białych. Wspominał o nich Jan Paweł II podczas swojej pielgrzymki do Mali, mówiąc o Chrystusie, który „przelewając swą krew na krzyżu za nas i za wielu ludzi, umiłował nas «do końca» (J 13,2). W dawaniu tego świadectwa naśladowali Go apostołowie i męczennicy, a także święci wszystkich czasów, którzy ofiarowali swoje życie poprzez wierność w codziennym wypełnianiu obietnic chrztu. Ewangelizacja Mali, jeszcze przed założeniem przez ojców ze Zgromadzenia Ducha Świętego misji Kita, została przygotowana poprzez taką właśnie ofiarę. Dwie karawany ojców białych wyruszyły w 1876 i w 1881 r. z nad

¹¹¹ O historii Mali m.in.: M. Tymowski, *Historia Mali*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1979.

brzegów Morza Śródziemnego w kierunku kraju zwanego wówczas «Sudanem». Ci pionierzy wiary zostali zamordowani podczas wędrówki przez Saharę, a ich krew stała się, zgodnie ze słynnym określeniem, «posiewem chrześcijaństwa»¹¹². W 1895 r. ojcowie biali powrócili do Mali, gdzie założyli m.in. misje w Ségou, Kati i Bamako. Dwa lata później pojawiły się pierwsze siostry białe.

Terytorium dzisiejszego Mali podlegało nominalnie Prefekturze Apostolskiej Sahary i Sudanu. W 1891 r. prefekturę podniesiono do rangi wikariatu apostolskiego. W 1901 r. erygowano Wikariat Apostolski Sahary Sudanu Francuskiego (*Saharensis*). W 1921 r. powstał Wikariat Apostolski Bamako, w 1955 r. podniesiony do rangi archidiecezji, której podlegała Prefektura Apostolska Gao (1942) oraz Prefektura Apostolska Kayes (1947)¹¹³. „W ciągu stu lat pierwsza, niewielka wspólnota chrześcijańska jak ewangeliczne ziarno gorczyczne stała się drzewem, wrosniętym korzeniami w ziemię Mali i przynoszącym owoce. Dzisiaj liczba katolików jest znakiem obecności na tej ziemi królestwa Bożego” – mówił Jan Paweł II¹¹⁴.

W roku wizyty papieskiej Kościół katolicki liczył 81 tys. wiernych, co stanowiło tylko 1% ludności. Zorganizowany on był w 6 diecezji, w których pracowało 6 biskupów (5 z nich było Malijczykami) oraz 123 kapłanów (w tym zaledwie 25 rodzimych), 137 sióstr zakonnych (39 rodzimych) oraz 675 katechistów. Kościół prowadził 42 szkoły podstawowe, 8 średnich, 9 przychodni lekarskich, 3 leprozoria i szpital¹¹⁵.

8.2. Pielgrzymka papieska

W niedzielę po południu, 28 stycznia 1990 r., po wylądowaniu w Bamako, stolicy Mali, Jana Pawła II powitał prezydent Mali Moussa Traoré, który nazwał papieża „pielgrzymem pokoju, sprawiedliwości i wolności”. Papież w odpowiedzi wyraził „radość z przyjazdu i spotkania się z potomkami wielkich afrykańskich imperiów w prestiżowych metropoliach, które do dziś dają świadectwo o bogatej kulturze tego kraju”¹¹⁶.

¹¹² Jan Paweł II, *Macie się stać objawieniem Pana dla ludów i kultur afrykańskich*. 28 I. Bamako. Spotkanie z kapłanami, zakonnikami, zakonnicami i seminarzystami, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 18.

¹¹³ Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 1, dz. cyt., s. 173–176.

¹¹⁴ Jan Paweł II, *Macie się stać objawieniem Pana dla ludów i kultur afrykańskich*, dz. cyt., s. 18.

¹¹⁵ AP 1991.

¹¹⁶ Jan Paweł II, *Cérémonie de bienvenue. Discours du Pape Jean-Paul II. Aéroport International de Bamako-Senou (Mali). Dimanche, 28 janvier 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/january/documents/hf_jp-ii_spe_19900128_arrivo-mali.html [dostęp: 15.07.2020].

8.2.1. Misjonarz człowiekiem dialogu

Z lotniska papież udał się do miejscowej katedry, gdzie spotkał się z duchowieństwem, zakonnikami, zakonnkami i laikatem zaangażowanym w pracę apostołską. „Teraz, kiedy Malijczycy przyjęli Dobrą Nowinę, wezwani są do jej głoszenia” – mówił Ojciec Święty i zachęcał: „Nie narzucając swojej wiary i szanując innych, sami życie pełnią chrześcijaństwa, tak by było ono widoczne w życiu wspólnoty”¹¹⁷.

Zaś w przemówieniu do Episkopatu Mali, zgromadzonego w pałacu arcybiskupim w Bamako, Jan Paweł II bardzo mocno akcentował kwestię dialogu międzyreligijnego, zwłaszcza chrześcijańsko-muzułmańskiego. „Jesteście ludem pojednania, który cierpliwie buduje drogi braterskiego dialogu i pokoju. Jesteście ludem uczestnictwa i nadziei, który rozsiewa ziarna solidarności i nadziei w samym sercu ludzkich wspólnot. Tak właśnie widzę wasz Kościół” – mówił do zgromadzonych. „W życiu Kościoła w Mali, gdzie katolicy stanowią nieliczną mniejszość, sprawą pierwszoplanową jest dialog religijny. Wiem, że w tym kraju stosunki pomiędzy poszczególnymi rodzinami wierzących cechuje duch porozumienia, i dziękuję za to Bogu”¹¹⁸. Papież wskazał, iż „dialog [...] wchodzi w zakres misji ewangelizacyjnej i jest niezbędnym środkiem w jej wypełnianiu. Nie można głosić Ewangelii nie prowadząc z wiarą i miłością dialogu z tymi, którym się niesie Dobrą Nowinę”¹¹⁹. I przypominał, że dialog ten obejmuje naszych braci w wierze chrześcijańskiej, jak również wszystkich muzułmanów, którzy w Afryce są ważnymi partnerami ze względu na liczebność wyznawców islamu oraz na głębokie jego zakorzenienie się w wielu afrykańskich narodach. „Muzułmanie są nosicielami autentycznych wartości religijnych, poczynając od monoteizmu Abrahama, do którego się chętnie odwołują. Powinniśmy umieć to uznać i uszanować. Z pewnością dialog z nimi nie jest łatwy i nie wszyscy go pragną; niekiedy trudno znaleźć wspólny język i reprezentatywnych rozmówców. I właśnie tu wielkoduszność chrześcijańska musi być zarazem realistyczna i odważna. Co więcej, czasem w niektórych krajach poszanowanie zasady wzajemności w uznaniu praw jednych i drugich do wolności wyznania i kultu natrafia na silny opór. Dialog ma być również odwoływaniem się

¹¹⁷ Tenże, *Macie się stać objawieniem Pana dla ludów i kultur afrykańskich*, dz. cyt., s. 18.

¹¹⁸ Tenże, *Ewangelizacja, dialog, praca dla wspólnego dobra. 28 I, Bamako. Do biskupów Mali*, OsRom-Pol (1990) nr 2-3, s. 19.

¹¹⁹ Tamże.

do wymagań tam, gdzie chodzi o poszukiwanie sprawiedliwości”¹²⁰. Papież mówił także o dialogu z tymi, którzy dochowują wierności tradycyjnej religii afrykańskiej. „Będziemy ich zachęcać do zachowania życzliwej uwagi wobec wyznawanych przez nich wartości, tak aby umieć tam rozpoznać z wnikliwością te elementy, które mogą stać się częścią składową wspólnego dobra. Często taka współpraca okaże się możliwa i pożyteczna w służbie społeczeństwa. Zachowując to wszystko, co w przekazanym przez tradycję dziedzictwie jest cenne, chrześcijanie będą mogli dać jednoznaczne świadectwo swojej wiary w Jezusa Chrystusa w dialogu, który w sposób całkiem naturalny stanie się dialogiem prawdziwie braterskim”¹²¹.

8.2.2. Bogactwo wiary i ludzkiej solidarności

Punktem kulminacyjnym pierwszego dnia wizyty była uroczysta Msza św. odprawiona na stadionie w Bamako. Na przygotowane 25 tys. miejsc przybyło aż 40 tys. osób. W swojej homilii Jan Paweł II nawiązał do słów: „Wy jesteście światłem świata. Wy jesteście solą dla ziemi” (Mt 5,14.13). Podkreślał, iż miejscowy Kościół „nie pozostawał obojętny wobec ludzi znoszących udręki i ucisk fizyczny oraz duchowy, spowodowany przez twarde warunki życia i egoizm bliźnich. Rozwijał różne rodzaje działalności: w szkolnictwie, służbie zdrowia, promocji kobiet i rolników, w walce z głodem i analfabetyzmem, suszą i pustynnieniem. Tak więc uczniom Jezusa zależało na tym, by poprzez czyny świadczyć o wzajemnej miłości ożywiającej tych, którzy słuchają nauki Chrystusa”¹²². Mówił, że „chrześcijanie, którzy starają się być – zgodnie ze słowami Chrystusa – «solą dla ziemi», powinni przygotować się do włączenia w życie mas ludzkich. Nie mogą być tylko widzami codziennej rzeczywistości, lecz powinni w niej uczestniczyć, by nadać jej smak, smak Boski. Należy podejmować różnego rodzaju dzieła, uczestniczyć w pracy różnych organizacji, ale nie wolno ulegać pokusie pozostania na uboczu. Przedmiotem stałej troski chrześcijan będzie nadawanie smaku codziennemu życiu: w szkole, w miejscach pracy, w instytucjach państwowych”. Zachęcał chrześcijan: „Musicie coraz bardziej wypracowywać swoją malijską drogę, aby jeszcze głębiej żyć wiarą chrześcijańską i świadczyć o Jezusie Chrystusie w waszym środowisku. Czeka na was

¹²⁰ Tamże.

¹²¹ Tamże, s. 20.

¹²² Jan Paweł II, „*Niech światłość wasza świeci przed ludźmi*”. 28 I, Bamako. Homilia podczas Mszy św. na stadionie „Omnisport”, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 20.

ogromne zadanie: głoszenie Ewangelii Chrystusa we własnej ojczyźnie i na całym kontynencie afrykańskim oraz zachęcanie wszystkich jego mieszkańców, aby dążyli do Jego światła¹²³. Przypominał, iż „wypełnianie misji w dzisiejszej epoce wymaga również tego, by synowie i córki Kościoła katolickiego w Mali podjęli dialog z wyznawcami innych religii”. Wyraził radość z tego, „że między wspólnotami muzułmańskimi i katolickimi Mali, które są tradycyjnie tolerancyjne, panuje klimat porozumienia. Istnieje dziś, większa niż kiedykolwiek, potrzeba dialogu muzułmańsko-chrześcijańskiego”¹²⁴.

Papież tego samego dnia jeszcze spotkał się z przedstawicielami wspólnot religijnych muzułmanów i protestantów. Powrócił wtedy raz jeszcze do tematu dialogu i współpracy dla dobra społeczeństwa Mali.

Na zakończenie dnia Jan Paweł II spotkał się w pałacu kultury z trzytysięczną grupą młodzieży reprezentującą chrześcijan, muzułmanów i wyznawców tradycyjnych religii afrykańskich. W przemówieniu skierowanym do zebranych papież podkreślił wielką wartość ich młodości dla osobistego rozwoju i przyszłości kraju. „Przybywam z wezwaniem, abyście otworzyli oczy na niezgłębione bogactwo życia, które daje nam Bóg. Jeśli będziemy słuchali Jego słowa, jeśli pójdziemy za Nim, jeśli odkryjemy wielkość miłości, którą On ukochał wszystkich ludzi wszystkich epok, przekonamy się, że warto żyć i warto dawać życie!”¹²⁵. Mówił też o ważnej dla każdego prawdzie: „Jakkolwiek bowiem ważne mogą być problemy ekonomiczne, człowiek nie żyje samym chlebem: potrzebuje życia duchowego. To ono nadaje sens rozwojowi, kieruje go ku dobru człowieka, każdego człowieka i wszystkich ludzi. Jesteście dziedzicami długiej tradycji kulturowej. Idąc śladami swych przodków, winniście kształcić się nie tylko po to, by znaleźć pracę i służyć swemu krajowi, ale także by poznawać świat, który dał nam Bóg, by go rozumieć, odkrywać jego sens, zachowując upodobanie i szacunek dla prawdy i dla tradycji religijnych każdego z was”. Zachęcał młodych: „Odkryjcie też na nowo fundamentalne wartości charakteryzujące wasze społeczeństwo: uczciwość, humanitaryzm, poczucie równości, solidarność, szacunek dla drugiego człowieka, poczucie honoru. Starajcie się nimi inspirować w codziennym życiu”. Na koniec zaapelował o solidarność w pracy. „Braterskie współdziałanie podwaja skuteczność pracy. Dzieło realizowane wspólnymi siłami tworzy klimat wzajemnego zaufania,

¹²³ Tamże.

¹²⁴ Tamże, s. 21.

¹²⁵ Jan Paweł II, *Bądźcie godni waszego powołania. 28 I, Bamako. Przemówienie podczas spotkania z młodzieżą*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 21.

który każdemu pozwala się rozwijać. Nie poddawajcie się nazbyt dziś rozpowszechnionej skłonności do łatwego egoizmu”¹²⁶.

29 stycznia rano Jan Paweł II opuścił Mali i udał do Burkina Faso.

9. Potrzeba Ewangelii, pokoju i jedności. Jan Paweł II w Nigerii (12–17 lutego 1982 r.; 21–23 marca 1998 r.)

Jan Paweł II odwiedził Nigerię dwukrotnie. Najpierw przybył do Nigerii w dniach 12–17 lutego 1982 r. w ramach 2. pielgrzymki apostołskiej do Afryki (10. podróż apostołska poza granice Włoch), obejmującej ponadto Benin, Gabon i Gwineę Równikową, a po raz drugi w dniach 21–23 marca 1998 r. w ramach 13. pielgrzymki apostołskiej do Afryki (82. podróż apostołska poza granice Włoch). Ta pielgrzymka obejmowała tylko Nigerię.

9.1. Kraj i Kościół

Nigeria to najbardziej ludny kraj Afryki (w przededniu wizyty papieskiej liczył 115 mln mieszkańców), rozwijający się ekonomicznie (głównie dzięki ropie naftowej). Zarazem jednak określano go mianem „kolosa na glinianych nogach”, gdyż dziedzictwo przeszłości kolonialnej, silne napięcia etniczne (mieszkańcy Nigerii mówią 240 językami) oraz konflikty wewnętrzne uniemożliwiły jak dotąd zbudowanie zamożnego, demokratycznego państwa.

9.1.1. Zarys historii kraju

Tereny te były zasiedlone przez człowieka już w paleolicie. Odkrycie narzędzi w kopalniach w pobliżu miasta Dzos oraz ładnie wymodelowanych ceramik w prowincji Zara mówi o zasięgu terytorialnym i bogactwie kultury Nok – być może najstarszej w Afryce Czarnej. Najbardziej znaczące i ekspansywne kultury dzisiejszej Nigerii stworzyły ludy Hausa, Joruba oraz Ibo. Pierwsze historycznie stwierdzone państwo-miasto Hausa powstało w X w. w Daura. Pod koniec XIV w. Hausa zaczęli przejmować islam, który zawitał na tych ziemiach za sprawą kupców przybywających z wielbłądzimi karawanami. Jednak islam umocnił się wśród Hausa dopiero w XIX w., wraz ze „świętą wojną”

¹²⁶ Tamże, s. 22.

płomiennego kaznodziei Osmana dan Fodio, który na czele Fulbejów (Fulanów) politycznie zjednoczył Hausa i Fulbejów, tworząc sułtanaty w Sokoto i Gando¹²⁷.

Na południe od państw Hausa, między wodami rzek Kaduna i Niger, swoje wpływy miała inna oryginalna i bogata kultura – Jorubów. Rolniczy lud Jorubów utworzył pierwsze znane państwa-miasta w XII w. Tworzyły one coś w rodzaju federacji, na której czele stał władca miasta Ojo. Pod względem religijnym Jorubowie z okolic Ilorionu ulegli islamizacji, część z nich przyjęła chrześcijaństwo, część natomiast trwa przy dawnych wierzeniach i obrzędach. Nieco dalej od morza, po obydwu stronach Nigru usadowili się spokrewnieni z Jorubami Ibo, w delcie natomiast ich pobratymcy Idžo. W większości przyjęli chrześcijaństwo. Na wschód od nich natomiast osiedlili się Ibibo. Ludy te utrzymywały się głównie z rolnictwa i rybołówstwa¹²⁸.

Utworzenie jednego, niejednolitego organizmu państwowego było dziełem Brytyjczyków, podobnie jak pogłębienie rozdźwięku między trzema wydzielonymi administracyjnie regionami kraju. Dlatego też rodzime organizacje nigeryjskie rodziły się głównie na bazie regionalnej. Uwarunkowania regionalne oraz polityka brytyjska wiodły ku tworzeniu się struktury federacyjnej przyszłego państwa, które w latach pięćdziesiątych XX w. stopniowo powiększało autonomię, tworzyło własny rząd i konstytucję. 29 lipca 1960 r. proklamowano niepodległość Nigerii, członka Wspólnoty Narodów. W 1963 r. Nigeria została przekształcona w federacyjną republikę Nigerii. W 1967 r. Ibo proklamowali niepodległość Republiki Biafry (Regionu Wschodniego). Wybuchła wojna domowa, która trwała do 15 stycznia 1970 r. i zakończyła się klęską separatystów. Na skutek walk, chorób, głodu spowodowanego blokadą regionu oraz eksterminacji zginęło ok. 1,5 mln Ibo¹²⁹.

Korupcja, podziały etniczne i niepokoje społeczne doprowadziły do kolejnych zamachów stanu. W lipcu 1993 r. władzę przejął gen. Sani Abacha. Pod jego przewodnictwem junta wojskowa tłumiała wszelką opozycję, łamała prawa człowieka i stosowała represje na szeroką skalę¹³⁰.

¹²⁷ Por. S. Piłaszewicz, *Potęga księgi i miecza prawdy. Religia, cywilizacja i kultura islamu w Afryce Zachodniej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1994, s. 51–65, 99–119.

¹²⁸ Por. tamże, s. 225–230.

¹²⁹ Por. M. Meredith, *Historia współczesnej Afryki. Pół wieku niepodległości*, przeł. S. Piłaszewicz, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog 2011, s. 179–191.

¹³⁰ Por. T. Falola, M.M. Heaton, *A history of Nigeria*, Cambridge: University Press 2008.

9.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Pierwsi księża katoliccy przybyli do miasta Benin w 1515 r. z portugalskiej wówczas Wyspy św. Tomasza. W 1577 r. misjonarze katoliccy (augustianie) osiedlili się w mieście Warri i udzielili chrztu następcy miejscowego władcy. W ten sposób dali początek dynastii katolickiej, która przetrwała przez dwa stulecia. Właściwa ewangelizacja Nigerii rozpoczęła się jednak dopiero w XIX w. Zapoczątkowali ją metodyści (1842) oraz anglikanie (1846). Katolicka ewangelizacja kraju łączy się z odwiedzinami o. Franciszka Ksawerego Borghera ze Stowarzyszenia Misji Afrykańskich (1862). Sześć lat później założono misję w Lagos, a następnie w Abeokuta, Ibadanie i Oyo w południowo-zachodniej Nigerii. Dwadzieścia lat później w Onitsha, na lewym brzegu Nigru, misję założyli francuscy Misjonarze Ducha Świętego, przybyli z Libreville. Z misji Stowarzyszenia Misji Afrykańskich utworzono w 1918 r. Wikariat Apostolski Nigerii Zachodniej ze stolicą w Asaba, z którego później wyłoniły się wikariaty apostolskie (a od 1950 r. diecezje) Lagos, Ondo-Ilorin oraz Asaba-Benin. Z placówek Misjonarzy Ducha Świętego natomiast wyodrębnił się z czasem Wikariat Apostolski Nigerii Południowej (1920), który uległ dalszemu podziałowi kościelnemu. Wzrost liczebności i znaczenia Kościoła katolickiego w Nigerii rozpoczął się w pierwszej połowie XX w. Misjonarze zagraniczni zostali zmuszeni do opuszczenia kraju po wojnie biafrańskiej (1970)¹³¹.

Po nowym podziale w marcu 1992 r. w Nigerii istniało 9 prowincji kościelnych, w skład których wchodziło 41 diecezji, 3 wikariaty apostolskie i 1 prefektura apostolska. W przededniu drugiej wizyty papieskiej katolicy stanowili ok. jednej czwartej ogółu chrześcijan. Wśród nich pracowało 3392 miejscowych kapłanów (w tym 2759 diecezjalnych) oraz prawie 3000 siostr zakonnych. Liczba powołań duchownych nadal utrzymywała się na bardzo wysokim poziomie (ponad 3500 kleryków). Istotne było zaangażowanie misyjne nigeryjskich księży i siostr zakonnych¹³².

¹³¹ Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 1, dz. cyt., s. 271–278; B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 224–259.

¹³² AP 1998. Por. J. Rózański, *Oczekiwanie na pokój. Jan Paweł II w Nigerii*, „Tygodnik Powszechny” (1998) nr 14, s. 7.

9.2. Pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do Nigerii (12–17 lutego 1982 r.)

12 lutego 1982 r. Jan Paweł II przybył do Lagos, ówczesnej stolicy Nigerii, rozpoczynając drugą podróż apostołską do Afryki. Na lotnisku w Lagos powitali go prezydent Alhaji Shehu oraz inni dostojnicy państwowi i kościelni.

9.2.1. Służyć Jezusowi w Jego Kościele

Podczas powitalnego przemówienia na lotnisku w Lagos papież wyraził solidarność z mieszkańcami kraju oraz okazał „uznanie dla wkładu Nigerii w dzieło sprawiedliwości, pokoju i rozwoju w Afryce i poza nią, oraz w podtrzymanie wszystkich wysiłków na drodze budowania społeczności coraz bardziej braterskiej i ludzkiej”¹³³.

Po oficjalnym powitaniu Jan Paweł II udał się na stadion sportowy w Lagos, gdzie razem z 39 biskupami celebrował Mszę św. Istotnym tematem homilii było dzieło ewangelizacyjne, które zostało dokonane i które nadal jest pomyślnie prowadzone. Ewangelizacja w Nigerii oznacza wspieranie ludzi w wierze, że Jezus Chrystus jest Synem Bożym, oraz udzielanie chrztu i innych sakramentów. Papież wspominał przebieg ewangelizacji Nigerii, która nie była łatwa i szybka. Mówił o roli misjonarzy, którzy z niestrudzoną wiarą, cierpliwością i apostołskim zapałem kontynuowali głoszenie Chrystusa, ponieważ nieustannie odnawiał ich i oświecał Duch Święty. „Ciesz się wiadomością, że tutaj, w Nigerii, starano się szerzyć Ewangelię poprzez autentyczne świadectwo i działanie na rzecz pokoju i sprawiedliwości. Wy, katolicy nigeryjscy, nie żyjecie w oderwaniu od społeczeństwa. Jesteście naprawdę integralną częścią tego kraju, który miłujecie. Wnieśliście wielki wkład w uczynienie z Nigerii wielkiego narodu, jakim jest obecnie. Dla przykładu – Kościół popierał szkolnictwo, które z kolei sprzyjało rozwojowi społecznemu, kulturalnemu, politycznemu i ekonomicznemu. Przyszliście z pomocą waszym braciom i siostrą, wprowadzając opiekę lekarską, kliniki w rejonach wiejskich, poradnie macierzyńskie i szpitale. Nie zapomnieliście też o społecznej pomocy sierotom, ludziom starym, upośledzonym i biednym. Godne są także szczególnego wspomnienia wasze wysiłki przyjscia z pomocą tym, którzy opuścili szkołę, a którym pomogliście nauczyć się różnych zawodów: stolarstwa, tkactwa,

¹³³ Jan Paweł II, *Przedemną otwiera się wizja nadziei. Przybycie do Nigerii, lotnisko w Lagos, piątek, 12 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 175.

trykotarstwa, mechaniki samochodowej, szewstwa, opiekowania się dziećmi czy prowadzenia gospodarstwa domowego. Daliście w ten sposób wielu młodym ludziom możliwość spojrzenia w przyszłość z wielką nadzieją. Dzięki tym licznym wysiłkom dajecie świadectwo o Chrystusie, który «nie przyszedł, aby Mu służyło, lecz aby służyć» (Mt 20,28)” – mówił Jan Paweł II¹³⁴. Docenił on także wysiłki Nigeryjczyków w zakresie ekumenizmu, który realizuje się poprzez dialog z innymi chrześcijanami.

9.2.2. Służyć rozwojowi kraju i kontynentu

Wieczorem Jan Paweł II złożył kurtuazyjną wizytę prezydentowi Nigerii w jego rezydencji. Podczas przemówienia do prezydenta papież mówił m.in. o idei jedności narodowej Nigerii, która nie neguje jedności całej Afryki. „Doświadczam głębokiej radości, widząc jak Nigeria, razem z wieloma innymi narodami afrykańskimi, uzyskała pełną narodową niezależność i jest zdolna wziąć przyszłość w swoje własne ręce, stosownie do właściwości swojego geniuszu, z szacunkiem do swojej własnej kultury oraz w zgodności ze swoim własnym umiłowaniem Boga i duchowych wartości. Jestem przekonany, że cała Afryka, kiedy pozwoli się jej wziąć swoje sprawy wewnętrzne we własne ręce, bez jakiegokolwiek ingerencji czy nacisku ze strony sił i grup zewnętrznych, nie tylko będzie zdumiewać resztę świata swoimi osiągnięciami, ale będzie zdolna dzielić się swoją mądrością, swoim sensem życia, swoją czcią dla Boga, wraz z innymi kontynentami i narodami, ustalając w ten sposób wymianę i partnerstwo ze wzajemnym szacunkiem, który jest potrzebny dla prawdziwego postępu ludzkości”¹³⁵. Ojciec Święty podkreślił zasadniczo religijny charakter swojej podróży, którą chce dać świadectwo pokoju i miłości, braterstwa i wiary. Papież zaznaczył, że by te działania przynosiły pozytywne efekty i przyczyniły się do dobra jednostek i całego społeczeństwa, prawdziwe kryterium wysiłków w dziedzinie rozwoju należy zawsze widzieć w osobie ludzkiej. „Plany rozwojowe powinny mieć zawsze ludzkie oblicze. One nie powinny być zredukowane do czysto materialistycznych czy ekonomicznych dążeń. Ludzka osoba winna być zawsze

¹³⁴ Jan Paweł II, *Pokój i sprawiedliwość, prawdziwe świadectwo Ewangelii. Homilia podczas Mszy św. w Lagos, piątek, 12 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 177–178.

¹³⁵ Jan Paweł II, *Umocniając jedność narodową Nigerii, umacnialiście jedność całej Afryki. Do prezydenta i do rządu Nigerii, w Lagos, piątek, 12 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 179.

ostateczną miarą realizacji i sukcesu ekonomicznego czy programu socjalnego. Postęp dlatego nie może być oddzielony od godności ludzkiej osoby ani od szacunku dla niej czy jej fundamentalnych praw. W poszukiwaniu postępu, pełnego postępu, musi się odrzucać wszystko to, co jest niegodne wolności oraz ludzkich praw jednostki i całego ludu. Dlatego trzeba zwalczać takie zjawiska jak korupcja, defraudacja funduszy publicznych, dominacja nad słabym, brak serca dla biednego i upośledzonego. Uczestnictwo w życiu politycznym kraju, wolność religijna, wolność słowa, stowarzyszenia się, popierania dobrze funkcjonującego systemu prawnego, szacunek i rozwój wartości duchowych i kulturalnych, miłości prawdy: to są składniki takiego postępu, który jest prawdziwie i w pełni ludzki”¹³⁶.

13 lutego rano Ojciec Święty przybył do miasta Onitsha, gdzie odprawił Mszę św., w której wzięło udział 1,5 mln wiernych. Podczas homilii, która była poświęcona rodzinie, papież ukazał piękno rodziny, również to, które cechuje rodzinę nigeryjską opartą na tradycyjnych wartościach. Ale wspominał również o negatywnych tendencjach i zagrożeniach czyhających na nią, takich jak m.in. poligamia, kobiety pozbawione praw, rozwód, antykoncepcja i przerywanie ciąży. W dalszej części homilii papież wyjaśnił rolę i świętość rodziny ze względu na to, że rodzina pochodzi od Boga. Podkreślił ogromną rolę szacunku, który w najgłębszym tego słowa znaczeniu oznacza wierność, wzajemną akceptację, zaufanie i przywiązanie, cierpliwość i przebaczenie, gdy zachodzi potrzeba, pomimo przeszkód osobistych, które nigdy nie mogą usprawiedliwić braku miłości. Zadaniem rodziny jest otwarcie się na nowe życie. Młodym ludziom papież przekazał naukę, aby przygotowywali się do małżeństwa „przez modlitwę wyrzeczenia, wzajemny szacunek i czystość, ponieważ pełny i autentyczny dar siebie może się realizować tylko w nierozdzielnej miłości małżeńskiej”¹³⁷.

9.2.3. Służyć potrzebującym

Wczesnym popołudniem Jan Paweł II spotkał się na miejscowym stadionie w Onitsha z młodzieżą, do której skierował słowa pełne nadziei, że jako młodzi chrześcijanie, żyjący Ewangelią, będą dobrze realizowali swoje powołanie życiowe oraz zadania obywatelskie. Papież wyliczał zalety młodości, która

¹³⁶ Tamże.

¹³⁷ Jan Paweł II, *Przez rodzinę człowiek wzrasta. Homilia podczas Mszy św. dla rodzin w Onitsha, sobota, 13 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 181.

jest wiekiem nadziei, obietnic, entuzjazmu, projektów i ideałów, nie zraża się trudnościami, nie chce aprobować niedociągnięć istniejącego statusu, wierzy w lepszy świat i pragnie zdecydowanie, aby stał się on rzeczywistością. Przekazywał młodym swoisty zbiór prawd, jakimi należy się kierować w życiu, by je dobrze przeżyć: należy okazywać swą wielkoduszność i otwartość wobec innych, być wdzięcznym swoim rodzicom, kochać i szanować ich, pomagając im, być im posłusznym, akceptować swoich nauczycieli, poświęcać się apostołstwu w katolickich organizacjach świeckich, odznaczać się nieprzeciętną dyscypliną, siłą charakteru i poczuciem odpowiedzialności, czystością, silną wolą. Ale też wskazywał na ciemne strony życia: „Jako młodzi ludzie musicie nieustannie starać się o rozpoznawanie chorób trapiących nasze społeczeństwo, takich jak przekupstwo i korupcja, defraudacje funduszy państwowych lub przedsiębiorstw, rozrzutne i nieproduktywne wydatki, kosztowna ostentacja, zaniedbanie ubogich i opuszczonych, nepotyzm, klanowość, antagonizm polityczny, gwałcenie praw ubogich, przerywanie ciąży, antykoncepcja i inne, które dewastują nie tylko wasz kraj. Jako prawdziwa młodzież będziecie patrzeć, oceniać i potem działać według zasad Ewangelii Jezusa Chrystusa”¹³⁸.

W Onitsha Jan Paweł II odwiedził jeszcze szpital św. Karola Boromeusza, gdzie spotkał się z chorymi. W skierowanym do nich słowie powiedział, że zdaje sobie sprawę z ich wielkiego bólu i cierpienia. Do tego dochodzi jeszcze uczucie niezrozumienia, osamotnienia i smutku. „Chociaż Bóg dopuszcza istnienie cierpienia w świecie, z pewnością nie raduje się nim. Rzeczywiście, Pan nasz, Jezus Chrystus, Bóg-człowiek kocha chorych, poświęcał większość swojej ziemskiej posługi uzdrawiając chorych i utwierdzając cierpiących. Nasz Bóg jest Bogiem miłosierdzia i pocieszenia. Oczekuje od nas, że i my podejmiemy te zwyczajne środki, aby cierpieniu i chorobie zapobiec, usunąć je, wynagrodzić. Przeto mamy programy opieki sanitarnej, mamy lekarzy, pielęgniarki i pielęgniarzy i ośrodki lekarskie różnego rodzaju. Medycyna uczyniła wielki postęp. Powinniśmy skorzystać z tego”¹³⁹.

W drodze powrotnej z Onitsha do Lagos Jan Paweł II zatrzymał się w Enugu, gdzie spotkał się z kapłanami, seminarzystami i innymi osobami zaangażowanymi w dzieło ewangelizacji. W skierowanym do nich słowie papież zaznaczył,

¹³⁸ Jan Paweł II, *Budowa społeczeństwa opartego na braterstwie. Spotkanie z młodzieżą nigeryjską w Onitsha, sobota, 13 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń-maj), dz. cyt., s. 185.

¹³⁹ Jan Paweł II, *Chrześcijański sens cierpienia i starości. W szpitalu św. Karola Boromeusza w Onitsha, sobota, 13 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń-maj), dz. cyt., s. 186.

iż zdaje sobie sprawę z ogromu obowiązków, jakie ciążyą na duszpasterzach. Jest to oznaka nawracania się ludu, pragnienia sakramentu pojednania i modlitwy. Kapłani i seminarzyści są bardzo potrzebni Kościołowi. Przypomniął o ideale życia księdza, które powinno być nacechowane poświęceniem, gorliwością w szerzeniu królestwa Bożego, nieskazitelną czystością, bezgraniczną miłością. Mówił: „Kapłan powinien być zaczymem w dzisiejszej wspólnocie nigeryjskiej. W kraju, w którym wielu ludzi jest zaabsorbowanych zdobywaniem pieniędzy, kapłan słowem i przykładem musi zwracać uwagę na wartości wyższe. Nie samym chlebem żyje człowiek. Kapłan musi utożsamiać się z ubogimi, aby móc im nieść budującą radość Ewangelii Chrystusa. Przypomnijcie sobie, że Jezus te słowa zastosował do siebie: «Duch Pański na mnie spoczywa, ponieważ mnie namaścił i posłał mnie, abym ubogim niósł Dobrą Nowinę» (Łk 4,18)”¹⁴⁰.

9.2.4. Rozwijać dzieło ewangelizacji

14 lutego, trzeci dzień drugiej pielgrzymki apostołskiej do Afryki, Jan Paweł II spędził w mieście Kaduna. Papież celebrował Mszę św., podczas której przewodniczył ceremonii święceń kapłańskich diakonów pochodzących ze wszystkich diecezji Nigerii. W homilii papież mówił o roli modlitwy w życiu człowieka. „Pozwólcie, że w tym radosnym dniu w szczególny sposób zwrócę się do tych, którzy mają otrzymać święcenia. Moi Bracia, każdy z was otrzymał od Pana wezwanie do kapłaństwa i wraz z tym przywilej nazywania się sługą Jezusa Chrystusa. Kapłaństwo daje władzę i nakłada obowiązek przepowiadania Ewangelii i głoszenia jej w imię Kościoła. Jako kapłani będziecie przewodniczyć Eucharystii i w imię Chrystusa będziecie odpuszczając grzechy w sakramencie pokuty. W tych i innych licznych posługach, poprzez które otaczać będziecie pasterską troską Kościół Boży, starajcie się zawsze uważać siebie za tych, którzy służą. Niech słowa drugiej Modlitwy Eucharystycznej będą dla was wyrazem stałej wdzięczności za wasze powołanie: «Ojcze, dziękujemy, że nas wybrałeś, abyśmy stali przed Tobą i Tobie służyli»”¹⁴¹.

Po południu Jan Paweł II spotkał się w katedrze w Kadunie z miejscowymi organizacjami laikatów. Podziękował wszystkim zaangażowanym w dzieło ewangelizacji za włożony trud i zachęcił do jeszcze większego wysiłku, aby

¹⁴⁰ Jan Paweł II, *Bądźcie zaczymem tej ziemi. Do kapłanów i seminarzystów Nigerii w Enugu, sobota, 13 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 190.

¹⁴¹ Jan Paweł II, *Dani jesteście ludowi, który łaknie Miłosierdzia Bożego. Święcenia kapłańskie, Kaduna, niedziela, 14 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 191.

przynosił on coraz to nowe owoce. „Jako ludzie świeccy wiecie, że zadaniem waszego szczególnego apostołstwa jest to, by zasady chrześcijańskie wpłynęły na porządek przyrodzony, to znaczy, by duch Chrystusa był wprowadzony do takich dziedzin życia, jak małżeństwo i rodzina, handel, sztuka, praca zawodowa, polityka, zarządzanie, kultura, stosunki wewnątrz narodu i na forum międzynarodowym. W tych wszystkich dziedzinach świeccy powinni – według wyrażenia Soboru Watykańskiego II – odgrywać właściwą im rolę (por. KDK 43). Od waszych kapelanów otrzymujecie Słowo Boże i pokarm sakramentalny. Umocnieni w ten sposób wchodzić w codzienne życie, aby tam wyznawać Chrystusa” – mówił¹⁴².

9.2.5. Dialog i inkulturacja

Tego samego dnia papież spotkał się jeszcze w Kadunie z wyznawcami islamu. W przemówieniu skierowanym do nich podkreślił rolę rodziny zarówno w światopoglądzie chrześcijańskim, jak i muzułmańskim, oraz ukazał płaszczyzny w życiu społecznym, na których dialog oraz współpraca między chrześcijanami a muzułmanami byłyby korzystne i rozwijające dla obu stron. Papież mówił m.in.: „My wszyscy, chrześcijanie i muzułmanie, żyjemy pod słońcem jedyne, miłosiernego Boga. Wspólnie wierzymy w jedyne Boga. Stworzyciela człowieka. Uznajemy Boże panowanie i bronimy godności człowieka jako sługi Bożego. Wielbimy Boga i wyznajemy całkowite poddanie się Mu. Tak więc prawdziwie możemy nazwać się wzajemnie braćmi i siostrami przez wiarę w jedyne Boga. Jesteśmy wdzięczni za tę wiarę, ponieważ bez Boga życie człowieka byłoby jak niebiosa bez słońca”¹⁴³.

Następnie Ojciec Święty odwiedził miasto Ibadan, gdzie przewodniczył Mszy św. w miasteczku uniwersyteckim. W ogłoszonej homilii Jan Paweł II podkreślił ogromną rolę naukowców jako tych, od których zależy stan i rozwój ich kraju. Przypomniał również intelektualistom, że w badaniach powinni mieć na względzie służbę drugiemu człowiekowi i jego dobro. „Środowisko kulturalne, które tworzycie i rozszerzacie z takim trudem – w szkole, w laboratorium, w biurze, w środkach społecznego przekazu – otwiera drogę

¹⁴² Jan Paweł II, *Jedność posłannictwa – różnorodność posług. Do świeckich katechistów i organizacji kobiet katolickich, niedziela, 14 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 194.

¹⁴³ Jan Paweł II, *Zwartości Nigerii sprzyja połączenie się w imię Boże. Spotkanie z ludnością muzułmańską, Kaduna, 14 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 197.

do osobistego wzrostu i wyniesienia mężczyzn i kobiet Nigerii, a zwłaszcza młodzieży. Jesteście przekonani, jako chrześcijanie, że postęp ekonomiczny, chociaż ważny, sam nie jest w stanie wyzwolić człowieka z licznych uwarunkowań i poczucia niepewności, które trapią jego osobowość i jego życie w społeczeństwie. Jedynie wykształcenie, które ogarnia i oświeca wszystkie wymiary ludzkiego życia i ludzkiej osobowości, może wyprowadzić każdego mężczyznę i każdą kobietę z ignorancji i pomóc w wydobyciu się z letargu, będącego wynikiem frustracji czy też braku sposobności i bodźców do udziału w życiu społecznym. Jedynie taki klimat kulturalny, który pozwoli swoim uczestnikom i odbiorcom starać się «bardziej być» aniżeli «więcej mieć», jest w stanie pomóc każdemu, mężczyźnie, kobiecie czy dziecku, w znalezieniu należnego miejsca w społeczeństwie, a tym samym skutecznie realizować swoją niezastąpioną i nietykalną godność¹⁴⁴.

Po liturgii papież udał się do miejscowego seminarium duchownego, w który spotkał się z zakonnikami i zakonnkami. „Wielu ludzi nie rozumie waszego powołania, nie są bowiem w stanie pojąć, w jaki sposób to zaproszenie Chrystusa może – gdy jest przyjęte rzeczywiście – przynieść radość i głębokie poczucie realizacji siebie: «Jeśli kto chce pójść za mną, niech się zaprze samego siebie, niech weźmie krzyż swój i niech mnie naśladuje» (Mt 16,24). Chrystus, który ogołocił samego siebie, jest waszym wzorem i waszą mocą. Wy sami natomiast nie winniście nigdy kwestionować waszej tożsamości” – mówił¹⁴⁵.

Po powrocie do Lagos Jan Paweł II spotkał się w towarzystwie prezydenta Nigerii z przedstawicielami komitetów organizujących jego pielgrzymkę, a wieczorem w nuncjaturze przyjął biskupów Nigerii. W skierowanym do nich słowie papież stwierdził, że zadaniem Kościoła jest nieść Ewangelię, a nie kulturę innej rasy. Dlatego biskupi i lud im powierzony powinni dawać świadectwo Ewangelii Jezusa w kulturze, w której ten lud żyje. „Kościół prawdziwie odnosi się z szacunkiem do kultury każdego narodu. Ofiarowując orędzie ewangeliczne, nie ma on zamiaru niszczenia ani obalania tego, co jest dobre i piękne. Istotnie, uznaje on wiele wartości kulturalnych, a przez

¹⁴⁴ Jan Paweł II, *W pracy naukowej, w badaniach służycie człowiekowi. Homilia podczas Mszy św. dla studentów i intelektualistów, poniedziałek, 15 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 200.

¹⁴⁵ Jan Paweł II, *Pokora, czystość, ubóstwo – dary dla Kościoła lokalnego. Spotkanie z zakonnikami i zakonnikami, poniedziałek, 15 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 203.

moc Ewangelii oczyszcza i wprowadza do kultu chrześcijańskiego pewne elementy obyczajów danego ludu. Kościół niesie Chrystusa, nie zaś kulturę innego narodu. Ewangelizacja ma na celu przeniknięcie i wyniesienie kultury mocą Ewangelii”¹⁴⁶.

9.2.6. Troska o dobro wspólne

16 lutego był przedostatnim dniem pobytu Ojca Świętego w Nigerii. Rano Jan Paweł II odprawił Mszę św. dla ludzi pracy. W homilii podkreślił znaczenie ludzkiej pracy jako udziału w stwórczym zamyśle Boga. Ojciec Święty przedstawił również pracę jako podstawę rozwoju gospodarczego, która pozwala zapobiec wielu problemom nękającym Afrykę¹⁴⁷.

Następnie papież spotkał się z korpusem dyplomatycznym. W przemówieniu do dyplomatów podkreślił wagę dialogu w budowaniu światowego pokoju i obronie praw ludzkich. „Stoimy u progu trzeciego tysiąclecia i nasz czas jest czasem fascynującym – naznaczonym niesłychanymi możliwościami w dziedzinie nauki i technologii, a także bogactwem kontrastów i nieustannych przeszkód we wzajemnych stosunkach. Potrzebą chwili jest działanie idące dalej aniżeli wszelkiego rodzaju jednostronne punkty widzenia czy skostniałe pozycje, utrudniające lub uniemożliwiające dialog. Osiągnię się to wówczas, gdy godność osoby ludzkiej stanie się podstawą i punktem wyjścia do lepszych stosunków” – mówił¹⁴⁸.

Tego dnia papież przyjął na spotkaniach jeszcze wiele osób, wśród których byli m.in.: grupa Polaków pracujących w Nigerii, przedstawiciele koncernu naftowego AGIP, który pomagał w organizacji pielgrzymki Ojca Świętego, przedstawiciele innych wyznań chrześcijańskich¹⁴⁹.

17 lutego wczesnym rankiem, po oficjalnym pożegnaniu na lotnisku, Jan Paweł II opuścił Nigerię i udał się do Beninu.

¹⁴⁶ Jan Paweł II, *Kościół przynosi Chrystusa, a nie kulturę innej rasy. Do biskupów Nigerii, Lagos, poniedziałek, 15 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 207–208.

¹⁴⁷ Jan Paweł II, *Zadania ludzi pracy w posłannictwie Kościoła Nigerii. Msza św. dla świata pracy, Lagos, wtorek, 16 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 210–211.

¹⁴⁸ Jan Paweł II, *Waszą bronią jest dialog i współpraca. Spotkanie z Korpusem Dyplomatycznym, Lagos, wtorek, 16 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 212.

¹⁴⁹ Por. *Druga podróż Papieża Jana Pawła do Afryki. Kronika podróży apostołskiej*, OsRomPol (1982) nr 2, s. 13.

9.3. Druga pielgrzymka Jana Pawła II do Nigerii (21–23 marca 1998 r.)

21 marca 1998 r. po południu Jan Paweł II przybył Abudży, nowej stolicy Nigerii. Jego pielgrzymka związana była z setną rocznicą ewangelizacji Nigerii oraz z beatyfikacją o. Cypriana Iwene Tansi.

9.3.1. Szanować prawa człowieka

Na lotnisku papieża powitali: szef państwa gen. Sani Abacha, władze państwowe, korpus dyplomatyczny oraz przedstawiciele Kościoła. Sani Abacha wygłosił przemówienie, po czym głos zabrał Jan Paweł II. Podkreślił on, że świadectwo życia o. Cypriana Iwene Tansi, którego będzie beatyfikował podczas tej podróży, ma doniosłe znaczenie w obecnym momencie dziejów Nigerii, „gdy potrzebny jest zgodny i rzetelny wysiłek, aby kształtować harmonię i jedność narodową, aby zagwarantować poszanowanie ludzkiego życia i praw człowieka, aby umocnić sprawiedliwość i pobudzić rozwój, aby zwalczyć bezrobocie, dać nadzieję ubogim i cierpiącym, rozwiązać konflikty na drodze dialogu oraz stworzyć więzy prawdziwej i trwałej solidarności między wszystkimi grupami społecznymi. Przemoc jest nadal źródłem dotkliwych cierpień i udręk niektórych narodów Afryki”. Papież wymienił tu zwłaszcza mieszkańców Sierra Leone i Liberii¹⁵⁰.

Z lotniska Ojciec Święty udał się do nuncjatury apostolskiej w Abudży, a następnie z kurtuazyjną wizytą do siedziby prezydenta. W tym samym czasie sekretarz stanu, kard. Angelo Sodano, rozmawiał z ministrem spraw zagranicznych Tomem Ikinim i wręczył mu apel Ojca Świętego o uwolnienie przeszło 60 więźniów politycznych. Ten apel papieża był niewątpliwie najmocniejszym akcentem pierwszego dnia wizyty w Nigerii¹⁵¹.

9.3.2. Potrzeba pojednania z Bogiem i ludźmi

22 marca rano Jan Paweł II udał się samolotem do Enugu, a następnie helikopterem do Onitsha. Onitsha, położona nad Nigrem, nieco na północ od delty tej rzeki, stanowi ośrodek polityczny i gospodarczy ludu Ibo. Na Mszę św. przybyło ok. 2 mln osób. Było to, jak dotychczas, najliczniejsze spotkanie

¹⁵⁰ Jan Paweł II, *Poszanowanie praw człowieka drogą do rozwoju i postępu. 21 marca – Abudża. Ceremonia powitalna na lotnisku*, OsRomPol (1998) nr 5–6, s. 10.

¹⁵¹ *Druga podróż Papieża Jana Pawła do Afryki*, dz. cyt., s. 13.

wiernych na kontynencie afrykańskim. Podczas Mszy św. Jan Paweł II beatyfikował o. Cypriana Michała Iwene Tansi, kapłana i mnicha nigeryjskiego. W homilii Ojciec Święty podjął temat pojednania z Bogiem i pojednania ludzi między sobą. „Gdy biskupi z całej Afryki omawiali na forum Specjalnego Zgromadzenia Synodu problemy kontynentu, stwierdzili, że Kościół w Afryce musi się stać przez świadectwo swoich synów i córek miejscem prawdziwego pojednania. [...] Dzisiaj chciałbym podkreślić wagę pojednania: pojednania z Bogiem i pojednania ludzi ze sobą nawzajem. To zadanie stoi przed Kościołem w Nigerii, na kontynencie afrykańskim, w każdym ludzie i narodzie na całym świecie”¹⁵². Papież przedstawia jako wzór do naśladowania beatyfikowanego o. Cypriana: „O. Tansi starał się naśladować ojca z przypowieści: był zawsze do dyspozycji tych, którzy szukali pojednania. Rozdawał wszystkim radość z odzyskania komunii z Bogiem. Uczył ludzi pragnąc pokoju z Chrystusem i zachęcał ich, by podtrzymywali w sobie życie łaski, karmiąc się słowem Bożym i komunią św.”¹⁵³.

Na zakończenie Mszy św. Jan Paweł II odmówił modlitwę *Anioł Pański*, którą zwieńczył wezwaniem do Maryi: „Powierzamy Twej macierzyńskiej opiece chorych i opuszczonych, ubogich i głodnych, uchodźców, więźniów, osoby starsze, których marzenia się nie spełniły, młodych, których dążenia mogą się nie spełnić”¹⁵⁴.

9.3.3. Religia ma służyć dobru człowieka

Po powrocie do Abudży Jan Paweł II spotkał się wieczorem z ponad 30 zwierzchnikami społeczności muzułmańskich, w tym z sułtanem z Sokoto. Papież powiedział, iż ceni sobie to spotkanie z przywódcami muzułmańskimi. Wspomniał o. Cypriana Michała Iwene Tansi, który przez swoje świątobliwe życie uczy, „że mamy nie tylko okazywać sobie nawzajem szacunek i zrozumienie, ale sami być wzorem dobroci, pojednania i współpracy, przekraczając podziały etniczne i religijne, dla dobra całego kraju i na większą chwałę Bożą. Jako chrześcijanie i muzułmanie razem czcimy «Boga jedyne go i miłosiernego, który sądzić będzie ludzi w dzień ostateczny» (*Lumen gentium* 16). Choć różnimy się

¹⁵² Jan Paweł II, *Katolicy muszą być świadkami wiary w życiu prywatnym i publicznym. Msza św. i beatyfikacja o. Cypriana Michała Iwene Tansi. 22 marca – Onitsha*, OsRomPol (1998) nr 5–6, s. 11.

¹⁵³ Tamże, s. 12.

¹⁵⁴ Jan Paweł II, *Nasza nadzieja w Bogu. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”*. 22 marca – Onitsha, OsRomPol (1998) nr 5–6, s. 13.

sposobem pojmowania jedynego Boga, jesteśmy dla siebie podobni w tym, że jedni i drudzy staramy się poznać i wypełniać Jego wolę. [...] Jednym z ważnych przekonań, które podzielamy, jest podkreślana zarówno przez chrześcijaństwo, jak i przez islam godność każdego człowieka¹⁵⁵. Papież wyraził przekonanie, iż „możemy współpracować na rzecz pokoju, sprawiedliwości i rozwoju”. Stwierdził także, że w każdym społeczeństwie może dojść do nieporozumień. Ale różnice etniczne, kulturowe czy religijne „nie powinny stanowić usprawiedliwienia konfliktów”¹⁵⁶.

9.3.4. Troska o rodzinę i prawa człowieka

23 marca, w ostatnim dniu wizyty, papież sprawował przed południem Mszę św. na równinie Kubwa, na peryferiach Abudży. Uczestniczyło w niej przeszło milion mieszkańców miasta i okolic. W homilii, poświęconej znaczeniu i roli rodziny w życiu narodu, Ojciec Święty wskazał na potrzebę przetrwania w Nigerii i całej Afryce skutków nędzy, konfliktów, wojen i rozpacz, „co pozwoli właściwie wykorzystać ogromne zasoby kontynentu oraz osiągnąć stabilizację polityczną i społeczną. Afryka potrzebuje nadziei, pokoju, radości, zgody, miłości i jedności. [...] Istnieją bowiem pewne podstawowe prawa ludzkie, których nie wolno nigdy odebrać żadnemu człowiekowi, ponieważ są one zakorzenione w samej naturze osoby i odzwierciedlają obiektywne i nienaruszalne nakazy uniwersalnego prawa moralnego. Te prawa stanowią podstawę i miarę każdej ludzkiej społeczności i organizacji. Szacunek dla każdego człowieka, dla jego godności i praw musi zawsze być inspiracją i zasadą wiodącą wszelkich waszych dążeń do umocnienia demokracji i tkanki społecznej waszego kraju”¹⁵⁷.

W południe 23 marca Jan Paweł II spotkał się w siedzibie nuncjatury z całym Episkopatem nigeryjskim, liczącym 52 biskupów. W przemówieniu skierowanym do pasterzy tego Kościoła wezwał ich do odważnego głoszenia Ewangelii w ścisłej współpracy i jedności z kapłanami, osobami konsekrowanymi i wiernymi świeckimi. Celem ewangelizacji jest umacnianie we wszystkich

¹⁵⁵ Tenże, *Religia nie może być wykorzystywana do złych celów. Spotkanie z muzułmańskimi zwierzchnikami religijnymi. 22 marca – Abudża*, OsRomPol (1998) nr 5–6, s. 14.

¹⁵⁶ Tamże, s. 15.

¹⁵⁷ Jan Paweł II, *Godność i znaczenie rodziny. Msza św. na błoniach Kubwa. 23 marca – Abudża*, OsRomPol (1998) nr 5–6, s. 17.

Afrykanach nadziei na prawdziwe wyzwolenie. Papież ponownie podkreślił rolę małżeństwa i rodziny, gdyż właśnie przez nie dokonuje się dzieło ewangelizacji. Małżonkowie powinni „odkryć prawdę, piękno i bogactwo łaski, ukryte w ich nowym wspólnym życiu w Chrystusie”¹⁵⁸. Zwalczać należy analfabetyzm, bezrobocie, bezczynność, narkomanię, które są przeszkodą na drodze rozwoju człowieka. Papież ponownie zwrócił uwagę na ogromną rolę współpracy wszystkich Nigeryjczyków, zarówno chrześcijan, jak i muzułmanów oraz wyznawców afrykańskiej religii tradycyjnej. Tylko dzięki wspólnej pracy i wzajemnemu porozumieniu będą mogli „strzec i rozwijać sprawiedliwość społeczną, dobra moralne oraz pokój i wolność”¹⁵⁹.

23 marca wieczorem Jan Paweł II opuścił Nigerię. W ceremonii pożegnalnej uczestniczył przywódca państwa gen. Sani Abacha, który wygłosił przemówienie, Episkopat nigeryjski i korpus dyplomatyczny. Jan Paweł II, dziękując wszystkim, wyznał: „Modłę się, aby zaangażowanie chrześcijan i muzułmanów, tworzących więzi wzajemnego poznania i szacunku, umacniało się i przynosiło owoce, tak aby wszyscy wierzący w Jedyne Boga mogli razem pracować dla dobra społeczeństwa w Nigerii i wszędzie na świecie. Słowa szczególnie szacunku kieruję też do wyznawców afrykańskiej religii tradycyjnej, zapewniając ich, że Kościół katolicki, dążąc do inkulturacji Ewangelii, stara się odkrywać i twórczo wykorzystywać pozytywne elementy religii i kulturowego dziedzictwa Afryki”¹⁶⁰. Mówił też, iż „trzeba chronić dzieci i młodzież Afryki przed straszliwymi cierpieniami zadawanymi tysiącom niewinnych ofiar, które muszą dzielić los uchodźców, które zaznają głodu, które są porywane, bezlitośnie wyzyskiwane, zniewalane i zabijane. Musimy budować świat, w którym żadne dziecko nie będzie pozbawione prawa do życia w pokoju i bezpieczeństwie, w trwałej rodzinie, prawa do wzrastania w atmosferze wolnej od lęku i niepokoju”. Zaapelował też do społeczności międzynarodowej, „aby nie zapomniała o potrzebach Afryki” i coraz ściślej współpracowała z Nigeryjczykami wszystkich wyznań, „wspierając wszelkie wysiłki zmierzające do zapewnienia kontynentowi pokojowego rozwoju i wzrostu”¹⁶¹.

¹⁵⁸ Tenże, *Z odwagą i wytrwałością podejmujecie dzieło nowej ewangelizacji. Spotkanie z Konferencją Episkopatu Nigerii. 23 marca – Abudża*, OsRomPol (1998) nr 5–6, s. 19.

¹⁵⁹ Tamże, s. 20.

¹⁶⁰ Jan Paweł II, *Nie wolno zapomnieć o potrzebach Afryki. Pożegnanie na lotnisku. 23 marca – Abudża*, OsRomPol (1998) nr 5–6, s. 20.

¹⁶¹ Tamże.

Rozdział III

Afryka Środkowa

W skład dziewiętnastowiecznej Afryki Środkowej wchodziły: Kongo (Demokratyczna Republika Konga), Francuska Afryka Równikowa (Gabon, Kongo Brazzaville, Republika Środkowoafrykańska i Czad), niemiecki Kamerun, Gwinea Hiszpańska (Gwinea Równikowa) i portugalska Angola.

1. Wstęp do pielgrzymek do Afryki Środkowej

Afryka Środkowa to ogromny teren pokryty głównie lasami tropikalnymi – począwszy od równika – oraz częściowo sawanną. Jest to obszar zróżnicowany geograficznie i etnicznie. Na tych rozległych połaciach ziemi mieszkają w dużej części ludy Bantu, ale także ludy sudańskie, pigmejskie i inne.

1.1. Misje w Kongu, Angoli i na wschodnim wybrzeżu (XV–XVIII w.)

Wyprawy geograficzne, które odkryły przed Europejczykami nowe horyzonty, początkowo były głównie domeną Portugalczyków, którzy w XV w. posuwali się coraz niżej wzdłuż zachodnich wybrzeży Afryki w poszukiwaniu wschodniej drogi do Indii. I tak w 1482 r. Diogo Caõ dopłynął do ujścia rzeki Kongo. W 1491 r. ochrzczono króla i królową. Ich syn, król Alfons, prowadził walkę nie tylko z praktykami pogańskimi, ale czynił wszystko, co było w jego mocy, by nawrócić swoje ludy. Wnuk zaś, Henryk, przyjął święcenia biskupie. Jednak wielki zapal nie wystarczył, by stworzyć czarnoafrkańskie państwo chrześcijańskie – projekt zakończył się niepowodzeniem głównie z powodu dominacji interesów gospodarczych i politycznych nad rzeczywistym pragnieniem

ewangelizacji tych terenów i umocnienia na nich Kościoła. Trzeba jednak pamiętać, że chrześcijaństwo przeniknęło do ludzkich serc i w zmiennych formach trwało do XVIII w.

Chrześcijaństwo rozwinęło się także w Angoli, położonej na południe od Konga. W 1520 r. Portugalczycy nawiązali z tym krajem stosunki handlowe pod warunkiem, że lud przyjmie religię katolicką. Około 1590 r. było już tam według statystyk, zresztą bardzo niepewnych, ok. 20 tys. chrześcijan. Najważniejszymi stacjami misyjnymi były Luanda i Massangano. One to w 1596 r. zostały podniesione do rangi siedzib biskupich. Misje te rozwijały się jeszcze w XVII w.¹

1.2. Misje w XIX i XX w.

W początkowym okresie (1840–1900) ze względu na trudności w dotarciu do mentalności miejscowej ludności praktykowano metodę zakładania tzw. wiosek wolności, w których gromadzono wykupionych niewolników i niewolnice. Z czasem jednak kontakty z miejscowymi kulturami stały się bardziej ścisłe, rozpoczęły się tłumaczenia katechizmów, modlitw, Pisma Świętego itp. Misjonarze usadawiali się w głównych ośrodkach administracji tradycyjnej oraz kolonialnej, by stamtąd przez długie wyprawy ogarniać działalnością misyjną powierzony im teren. Nie brakowało przy tym ostrej rywalizacji katolicko-protestanckiej. Misje były zdecydowanymi pionierami w dziedzinie edukacji i opieki zdrowotnej. Ich osiągnięcia w tych dziedzinach budzą do dzisiaj podziw. W latach 1900–1918 działalność misyjna była tu nieskrępowana. W latach 1919–1960 można było mówić wprost o „erze szkół”. Kościół – najczęściej we współpracy z władzami kolonialnymi – zbudował kompletny system szkolnictwa.

W 1842 r. utworzono Prefekturę Apostolską Obydwu Gwinei i Senegambii, która obejmowała swym zasięgiem zachodnie wybrzeże afrykańskie od Mauretanii do Angoli, od rzeki Senegal do Oranje, z wyłączeniem posiadłości

¹ Obszerniej: J. Cuvelier, *L'ancien royaume du Kongo. Fondation, découverte, première évangélisation de l'ancien royaume de Congo, règne du grand roi Afonso Mvemba Nzinga (+1541)*, Bruges, Desclée de Brouwer, 1946; G. Balandier, *Życie codzienne w państwie Kongo (XVI–XVIII w.)*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1970; W.G.L. Randles, *L'ancien royaume du Congo des origines à la fin du XIXe siècle*, Paris: Mouton 1968; A. Kurek, *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnofrykańskiej*, w: H. Zimoń (red.), *Kultury i religie Afryki a ewangelizacja*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL 1995, s. 189–222; R. Piętek, *Garcia II władca Konga a Kościół katolicki*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton 2009.

portugalskich i hiszpańskich (od 1846 r. wikariat apostolski). W 1895 r. utworzono Prefekturę Apostolską Kamerunu i oddano ją niemieckim pallotynom. W koloniach francuskich pracowali początkowo głównie duchacze. W Kongu Belgijskim utworzono wikariat apostolski i powierzono go misjonarzom z Scheutveld, do których dołączyli belgijscy duchacze i ojcowie biali. Dolne Kongo, czyli Angola, pozostało kolonią Portugalii.

Bardzo szybko na terenach powierzonych poszczególnym zgromadzeniom zakonnym zaczęły powstawać nowe jednostki administracyjne Kościoła. Zachowywano jednak na ogół zasadę pochodzenia misjonarzy z metropolii. Od reguły tej zaczęto odchodzić na szerszą skalę dopiero po II wojnie światowej².

1.3. Współczesność Kościoła w Afryce Środkowej

Połowa XX w. to czas uzyskiwania niepodległości przez kolejne państwa afrykańskie. Kościół katolicki był jednym z pierwszych w uznawaniu nowych państw. W nowych państwach niektórzy afrykańscy księża objęli najwyższe stanowiska państwowe, jak Fulbert Youlou w Kongo Brazzaville czy Bartłomiej Bogdana w Republice Środkowoafrykańskiej. Jednak większość tych krajów w okresie uzyskiwania niepodległości targana była okrutnymi walkami wewnętrznymi.

Po II wojnie światowej na kontynencie afrykańskim można było zaobserwować gwałtowny wzrost liczby katolików. W latach 1950–1960 ich liczba podwoiła się – z 23 do 46 milionów. Na kontynencie istniała także rozbudowana sieć administracji kościelnej. Przed Kościołem stanęły pilne zadania: troska o miejscowe duchowieństwo, dowartościowanie miejscowej kultury w liturgii i życiu Kościoła, ku czemu drogę otworzył zwłaszcza Sobór Watykański II, współpraca z nowymi rządami, dialog ekumeniczny oraz międzyreligijny, głównie z tradycyjnymi religiami Afryki, promocja ludzka. Ważny był również wkład Kościoła w pojednanie oraz niesienie pomocy ofiarom wojny³.

² Por. A. Mulders, *Missionsgeschichte. Die Ausbreitung des katholischen Glaubens*. Aus dem Niderländischen von J. Madey, Regensburg: Verlag Friedrich Pustet 1960, s. 444–446.

³ Por. A. Hastings, *Kościół i misje w Afryce*, tłum. J. Nikołow, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax” 1971, s. 114–204.

2. Wołanie o pokój i pojednanie. Jan Paweł II w Angoli (4–5 i 7–10 czerwca 1992 r.)

Jan Paweł II udał się na pielgrzymkę do Angoli w dniach 4–5 i 7–10 czerwca 1992 r. Była to jego 55. podróż poza granice Włoch oraz 9. do Afryki. Objęła ona swym zasięgiem Angolę oraz Wyspy św. Tomasza i Księżęcą. Celem tej podróży apostolskiej były obchody 500-lecia ewangelizacji Angoli oraz umocnienie chrześcijan w wierze. Wizyta apostolska w Angoli należała do jednych z najdłuższych – trwała pięć dni.

2.1. Kraj i Kościół

Angola jest krajem o charakterze rolniczym – około 80% jej mieszkańców trudni się pracą na roli. Ważnym gospodarczo obszarem jest eksklawa Kabininda, w której znajduje się 80% zasobów ropy naftowej, głównego środka płatniczego w handlu międzynarodowym. Mieszkańcy Angoli zostali zdziśiatkowani przez długoletnią wojnę. Główny ich trzon tworzą grupy etniczne Bantu: Owimbundu, Bambundu, Bakongo, Waluczazi, Waczokue, Wanjaneka i Owambo. Do wojny około 4% ludności stanowili Europejczycy, głównie Portugalczycy. Prawie wszyscy zostali jednak wysiedleni z kraju. W 1992 r. Angola doczekała się wizyty papieża, a przede wszystkim realnej szansy na nastanie pokoju. Osiągnęła to za cenę trzydziestoletniej wojny, śmierci tysięcy ludzi i ogromnych zniszczeń.

2.1.1. Zarys historii kraju

Angola została odkryta w 1483 r. przez portugalskiego żeglarza Diogo Caõ. Jej nazwa pochodzi od tytułu władców państwa Ndongo. Początkowo kupcy portugalscy handlowali z miejscową ludnością kością słoniową i złotem, ale w 1574 r. zmusili jej władców do uznania zwierzchnictwa Lizbony. Wtedy rozpoczął się również handel niewolnikami, wysyłanymi głównie do Brazylii. Pod koniec XIX w. Angola została nazwana Portugalską Afryką Zachodnią, ale wojska portugalskie zajęły cały obszar kraju dopiero na początku lat 20. XX w.

Pod rządami portugalskimi rdzennym mieszkańcom Angoli żyło się niełatwo. Tylko około 1% z nich, zaliczanych do kategorii *assimilados*, posiadało pełne prawa obywatelskie. Pozostali pozbawieni byli prawa do głosowania i korzystania z bezpłatnej szkoły. Obowiązywał system pracy przymusowej.

Administracyjny ucisk i akcje niepodległościowe na terytoriach sąsiednich doprowadziły do konsolidacji wielu ruchów wyzwoleniczych. W ten sposób powstały trzy główne partie walczące o niepodległość Angoli. Ludowy Ruch Wyzwolenia Angoli (MPLA – *Movimento Popular de Libertação de Angola*) – partia marksistowska, została utworzona w 1956 r. przez Agostinho Neto. Należący do niej ludzie byli komunistami, wojskowymi czy też tzw. postępowymi katolikami. Popierał ich Związek Radziecki, przez jakiś czas Chiny, a także Kuba. Druga partia to UNITA (*União Nacional para a Independência Total de Angola* – Narodowy Związek na rzecz Całkowitej Niepodległości Angoli) pod przywództwem Jonasa Savimbi, mający poparcie RPA i Stanów Zjednoczonych. Na samym początku na północy kraju działał jeszcze FNLA (*Frente Nacional de Libertação de Angola* – Narodowy Front Wyzwolenia Angoli)⁴.

Formalnie Angola uzyskała niepodległość 11 listopada 1975 r., po piętnastoletnich walkach, głównie dzięki Rewolucji Czerwonych Goździków w Lizbonie (1974). Władzę w kraju objął Agostinho Neto, przywódca MPLA, i proklamał Ludową Republikę Angoli. Pierwszym posunięciem nowych władz było zmuszenie do opuszczenia kraju około 600 tys. Portugalczyków. W opozycji znalazła się wówczas UNITA. Kiedy formacje UNITY zbliżały się do Luandy i zagroziły rządowi MPLA, Neto poprosił o pomoc Kubę. Fidel Castro wysłał tam 35 tys. żołnierzy, podobnym krokiem odpowiedziała RPA, wspomagając UNITĘ. MPLA przy pomocy Kubańczyków, a także dzięki wsparciu ZSRR, NRD i PRL wyparło UNITĘ z blisko dwóch trzecich obszaru kraju. Tak rozpoczęła się wyniszczająca cały kraj wojna domowa, która trwała aż 16 lat i zakończyła się w 1991 r. Po rozpadzie Związku Radzieckiego strony zaczęły szukać możliwości rozwiązania konfliktu. Wycofano wojska Kuby i RPA. Negocjacje pokojowe prowadzono w Lizbonie pod auspicjami ONZ i przy współudziale Portugalii. Doprowadziły one do ustalenia rozejmu na 15 maja 1991 r. i wyznaczenia wolnych wyborów na wrzesień 1992 r.⁵

Skutki wojny wyzwoleniczej i domowej były przerażające. Szacuje się, że w ciągu tych trzydziestu lat straciło życie co najmniej 300 tys. osób, 70 tys. zostało inwalidami, 400 tys. zbiegło za granicę, a około 2 mln musiało opuścić

⁴ Por. P. de Carvalho, *Struktura społeczna społeczeństwa kolonialnego Angoli*, Warszawa: Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego 1989.

⁵ Por. V. Brittain, *Death of dignity: Angola's civil war*, London, Chicago: Pluto Press 1997; K. Łukoszczyk, *Wśród angolskich partyzantów: zapiski misjonarza wprowadzonego przez partyzantów UNIT-y*, Warszawa: Wydawnictwo Księży Werbistów „Verbinum” 2009.

swoje miejsca zamieszkania. Wojna stała się też powodem wielkiej biedy⁶. Te właśnie ofiary wspominał Jan Paweł II podczas Mszy św. sprawowanej w Huambo, zachęcając do modlitwy „za tych braci i siostry, którzy na umęczonej, angolskiej ziemi stali się ofiarami, często niewinnymi, konfliktu ideologicznego i wojny: ich liczba sięga dziesiątków tysięcy”⁷.

2.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Odnosząc się do Uroczystości Zesłania Ducha Świętego podczas Mszy św. sprawowanej w Luandzie w 1992 r., Jan Paweł II powiedział, iż „z pewnością ten sam Duch kierował krokami mężów wiary – pierwszych misjonarzy, którzy w 1491 r. wylądowali w Pinda, u ujścia rzeki Zair, dając początek prawdziwej epopei misyjnej. To Duch Święty, działający w sposób sobie właściwy w sercach ludzkich, skłonił wielkiego króla Konga Nyinga-a-Nkuwu, by zaprosił misjonarzy głoszących Ewangelię. To Duch Święty umacniał pierwszych czterech chrześcijan angolskich, którzy po powrocie z Europy dali świadectwo wartości wiary chrześcijańskiej” – mówił Jan Paweł II podczas homilii w Luandzie 7 czerwca 1992 r.⁸ Początki ewangelizacji terenów dzisiejszej Angoli są związane z misjonarzami portugalskimi przybyłymi z terenów obecnej Demokratycznej Republiki Konga. „W ślad za pierwszymi misjonarzami przybyło wielu innych, z Portugalii i innych krajów europejskich, by dalej prowadzić, rozszerzać i umacniać zaczęte dzieło. Byli wśród nich kapłani diecezjalni, jezuita, kapucyni, duchacze, benedyktyni, saletyni, a w czasach współczesnych wielu innych zakonników, a także kapłani angolscy, którzy byli obecni również w przeszłości, a ponadto bardzo wiele zakonnice, od ubiegłego stulecia aktywnie uczestniczących w ewangelizacji”⁹. W roku 1640 papież Urban VIII utworzył na terenie dzisiejszej Angoli samodzielną prefekturę apostolską, którą powierzył kapucynom włoskim.

Wielkie ożywienie misyjne na terenach dzisiejszej Angoli przypało na wiek XIX, kiedy to misjonarze z Paryskiego Stowarzyszenia Misyjnego oraz Misjonarze Ducha Świętego w szeroko zakrojonej akcji ewangelizacyjnej

⁶ Por. *Ojciec Święty w Angoli i na Wyspach św. Tomasza i Księżęcej*, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 22.

⁷ Jan Paweł II, „Przyjmijcie i wypełniajcie przykazanie miłości”. *Homilia wygłoszona podczas Mszy św. dla wiernych archidiecezji na stadionie „Largo Tiro aos Pombos”, Huambo, 5 VI 1992 r.*, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 26.

⁸ *Tenże, Pięćset lat ewangelizacji Angoli. Homilia wygłoszona podczas Mszy św. na „Praia do Bispo”, 7 VI 1992, Luanda*, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 32.

⁹ Tamże.

dali podwaliny pod utworzenie rozwiniętej administracji kościelnej. „Jedną z istotnych cech charakterystycznych drugiej ewangelizacji Angoli, rozpoczętej w 1866 r., jest zaangażowanie miejscowego laikatu, a przede wszystkim tych, których nazywa się katechistami” – mówił o tej ewangelizacji Jan Paweł II w Mbanza w Kongu 8 czerwca 1992 r.¹⁰

W maju 1940 r. Stolica Apostolska zawarła z Portugalią układ dotyczący prowadzenia działalności misyjnej na terenie Angoli. W jego wyniku misjonarze zyskali prawo nieskrępowanej działalności ewangelizacyjnej oraz używania miejscowego języka w nauczaniu religii. W miejsce dotychczas jedynej diecezji utworzono na terenie Angoli trzy nowe: Luanda (archidiecezja), Nova Lisboa oraz Silva Porto.

Wraz z przejściem władzy w Angoli przez MPLA dla Kościoła katolickiego nastąpiły trudne czasy. Już w 1975 r. upaństwowiono wszystkie szkoły oraz zakazano religijnych procesji. Jednak w czasie trwania wojny domowej Kościół utrzymał wiele instytucji i placówek, gdyż rząd nie był w stanie sprostać wszystkim swoim obowiązkom wobec mieszkańców kraju. Kościół troszczył się przede wszystkim o szpitale i przytułki, o rannych, osierocone dzieci i uciekinierów. Nadal, dzięki wsparciu z zagranicy, pomagał setkom tysięcy potrzebujących. Ta solidarność z narodem budziła szacunek.

Na skutek wojny domowej zginęło 47 misjonarzy, 68 uprowadziła UNITA. Wielu misjonarzy wydalono z kraju. Symbolem niezłomności stał się kardynał Alexandre do Nascimento, 67-letni arcybiskup Luandy. Za czasów kolonialnych był przetrzymywany przez 11 lat w Portugalii. Dla komunistów również był niewygodny. W 1982 r. był więziony przez partyzantów z UNITY¹¹. Cierpiało także w tym czasie wielu zaangażowanych katolików świeckich. W połowie lat 80. nastąpiło pewne osłabienie represji wobec Kościoła. Borykające się z wielkim kryzysem gospodarczym władze w Luandzie po prostu go potrzebowały. Potrzebna okazała się przede wszystkim działalność Kościoła na polu społecznym. „Trudne próby, jakie przeszedł Kościół w Angoli w ciągu ostatnich trzydziestu lat, w okresie wojny wyzwolenczej, a potem wojny domowej, spowodowałyby na pewno rozpad większości wspólnot chrześcijańskich, gdyby nie obecność świadomych i odpowiedzialnych katechistów, którzy stanęli na wysokości

¹⁰ Jan Paweł II, *Duch misyjny w Ludzie Bożym Angoli. Homilia wygłoszona podczas Liturgii Słowa na placu przed katedrą Najświętszego Zbawiciela, 8 VI 1992 r., Mbanza Kongo, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 38–39.*

¹¹ Por. *Ojciec Święty w Angoli i na Wyspach św. Tomasza i Księżęcej*, dz. cyt., s. 22.

zadania w tych trudnych sytuacjach” – mówił o tym okresie Jan Paweł II w Mbanza 8 czerwca 1992 r.¹²

W przeddzień wizyty papieskiej spośród 5,5 mln mieszkańców Angoli 55,5% stanowili katolicy. Chrześcijan innych wyznań było około 15%. W granicach trzech prowincji kościelnych: Luanda, Huambo i Lubango, istniało 15 diecezji. Tylko 3 z 18 biskupów nie było rodzimymi. W kraju działało 247 parafii, które obejmowały 3486 stacji misyjnych. W Angoli pracowało 116 księży diecezjalnych i 206 zakonnych oraz 93 braci zakonnych. Liczba sióstr wzrosła do 1025, a katechistów do 17 379¹³.

2.2. Pielgrzymka Jana Pawła II

Jan Paweł II został zaproszony do Angoli przez miejscowych biskupów z okazji wielkiego jubileuszu 500-lecia ewangelizacji kraju. Jednak – jak podkreślał sam papież – celem tej podróży apostolskiej było także umocnienie w dążeniu do dialogu i pokoju mieszkańców Angoli wyniszczonej wieloletnią wojną, najpierw wyzwolenczą, a następnie szesnastoletnią wojną domową.

2.2.1. Pielgrzym miłości i pokoju

Papież wyruszył w podróż do Angoli w czwartek 4 czerwca 1992 r. z rzymskiego lotniska Fiumicino samolotem włoskich linii lotniczych Alitalia. Tego samego dnia o godz. 17.00 czasu lokalnego przybył do stolicy Angoli, Luandy, która jest najstarszym miastem Czarnej Afryki założonym przez Europejczyków (1575). W Luandzie papieża powitali m.in.: bp Felix del Blanco Prieto, nuncjusz apostolski, kard. Alexandre do Nascimento, arcybiskup Luandy i zarazem przewodniczący Konferencji Episkopatu Angoli i Wysp św. Tomasza i Książęcej, prezydent Angoli José Eduardo dos Santos oraz członkowie rządu. Po wylądowaniu samolotu papieża przywitał prezydent José Eduardo dos Santos. W przemówieniu powitalnym Ojciec Święty powiedział, iż przybywa do Angoli jako pielgrzym miłości i pokoju, który chce dodać mieszkańcom Angoli odwagi w budowaniu kraju wolnego i braterskiego: „Z wielką radością i głęboką wdzięcznością wobec Boga ucałowałem waszą ziemię, do której w czasie mojego pontyfikatu wiele razy podążałem myślą – pełen niepokoju i jednocześnie nadziei. Śledziłem zycziwie

¹² Jan Paweł II, *Duch misyjny w Ludzie Bożym Angoli*, dz. cyt., s. 39.

¹³ AP 1992.

i solidarnie poszczególne etapy waszej krzyżowej drogi budowania wolności i kształtowania się waszej tożsamości jako wspólnoty braci na tej ziemi. Obecnie Bóg pozwolił, bym przybył do was jako pielgrzym miłości i pokoju. Przynoszę dobrą nowinę pojednania i pokoju dla tego umiłowanego ludu¹⁴.

Po przemówieniach powitalnych papież spotkał się na lotnisku z korpusem dyplomatycznym, a następnie złożył kurtuazyjną wizytę prezydentowi kraju. Kolejnym punktem było spotkanie modlitewne z duchowieństwem i laikatem Luandy w kościele pw. Świętej Rodziny. Na samym początku swojego przemówienia Jan Paweł II oddał hołd misjonarzom głębokiej wiary i gorącej miłości, którzy w ciągu 500 lat ewangelizacji kraju położyli solidne fundamenty pod Kościół: „Widzę w was następców pierwszych głosicieli Ewangelii oraz wielu innych misjonarzy i misjonek, tutejszych i przybyłych z innych krajów, którzy w ciągu minionych 500 lat zasiali ziarno wiary chrześcijańskiej w sercach ludzi i położyli – przede wszystkim w ciągu ostatnich 150 lat – solidne fundamenty pod Kościół mocny i żywy¹⁵. Papież podkreślił także, że ewangelizacja powinna odpowiadać na potrzeby ludzi i szanować kultury lokalne. W tym kontekście zwrócił się do misjonarzy, którzy przybyli z zewnątrz, aby poznawali i szanowali kulturę miejscowego ludu, jego język i tradycje, jego wartości, które kształtują jakość ich relacji ze sobą nawzajem i z Bogiem. Podkreślił także znaczenie formacji świeckich.

2.2.2. Nigdy więcej wojny!

W piątek 5 czerwca rano Jan Paweł II udał się samolotem na południe kraju, gdzie toczyły się najcięższe walki w czasie wojny domowej. Najpierw w Huambo, stolicy archidiecezji, odprawił Mszę św. Ołtarz papieski ustawiono na Largo Tiro aos Pombos, gdzie stało jeszcze dużo wraków helikopterów i czołgów. Podczas wojny na placu tym wojska kubańskie dokonywały egzekucji. W tym miejscu naznaczonym cierpieniem Jan Paweł II skierował wezwanie do pokoju i sprawiedliwości. Nawiązując do słów z pierwszego czytania z Księgi Izajasza:

¹⁴ Cyt. za: *Ojciec Święty w Angoli i na Wyspach św. Tomasza i Książęcej*, dz. cyt., s. 23. Por. Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre durante a cerimônia de Boas-vindas no Aeroporto Internacional de Luanda. Quinta-feira, 4 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920604_arrivo-angola.html [dostęp: 9.09.2020].

¹⁵ Cyt. za: *Ojciec Święty w Angoli i na Wyspach św. Tomasza i Książęcej*, dz. cyt., s. 23. Por. Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre aos sacerdotes, religiosos e outros agents da pastoral. Luanda, 4 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920604_luanda-sacerdoti.html [dostęp: 9.09.2020].

„Nigdy już nie będą mówić o tobie «Porzucona», o święte miasto Jeruzalem!” (Iz 62,4), Jan Paweł II powiedział: „Powtarzam słowa proroka jako wezwanie i jako życzenie: Niechaj dla ciebie, Angolo, skończy się ostatecznie czas opuszczenia! Niech przejdzie do przeszłości bolesny czas spustoszenia. Odepchnij pokusy, które prowadzą do przedłużenia konfliktu zbrojnego, źródła zniszczeń i bezsensownych cierpień. Niechaj nastanie czas odbudowy; czas odbudowy pokoju i świadomości narodowej, dobrobytu i struktur społecznych, braterskiej jedności wszystkich twoich synów!”. W tym miejscu kaźni szczególnego znaczenia nabrały papieskie słowa: „Ze wszystkich stron kraju słyszymy krzyk, który jest wezwaniem do pojednania i głosem nadziei: Nigdy więcej wojny! Pokój dla Angoli! Pokój dla Angoli na zawsze!”¹⁶.

Jan Paweł II wskazał na pilne potrzeby duchowe i materialne znękanego narodu. Podkreślił konieczność uzdrowienia rodziny, „aby wyleczyć rany zadane jej przez grzech wojny i nienawiści. [Rodzina] potrzebuje Boga, żeby nabrać duchowej mocy i pokonać trudności stojące na jej drodze”¹⁷. Podkreślił nieodzowność solidarnej i bezinteresownej pomocy wspólnoty międzynarodowej, dodając przy tym, że Angola powinna jednak przede wszystkim pomóc sama sobie przez moralną odnowę kraju: „Wasz kraj będzie mógł się rozwijać i zająć należne mu miejsce pośród innych krajów tylko dzięki pracy, uczciwości i powszechnej solidarności – bez względu na to, czy bliźni pochodzi z Północy, czy z Południa – dzięki miłości ojczyzny i pielęgnowaniu cnót społecznych”. Ta jednak wymaga ducha współpracy, który zanikł w ciągu długoletniej wojny, oraz wiary w Boga, gdyż „usunięcie Boga z życia codziennego i społecznego, z rodziny i szkoły prowadziło do duchowego zubożenia”¹⁸.

Dużo miejsca w homilii papież poświęcił godności osoby ludzkiej i jej prawom. „Według chrześcijańskiej nauki – mówił – osoba ludzka jest święta z wielu powodów: ponieważ nosi na sobie znamię Boga, który stworzył ją na swój obraz i podobieństwo; ponieważ została powołana do komunii z Bogiem; ponieważ Jezus Chrystus, prawdziwy Bóg i prawdziwy człowiek, stał się podobny do nas we wszystkim z wyjątkiem grzechu (por. Hbr 4,15). [...] Od kilku stuleci także historia Angoli zna przypadki łamania praw osób i społeczności. Sytuacja, jaka się wytworzyła w ostatnich latach, doprowadziła do aktów skrajnej przemocy wobec tego szlachetnego narodu; wszyscy pragniemy,

¹⁶ Tenże, „Przyjmijcie i wypełniajcie przykazanie miłości”, dz. cyt., s. 26.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

aby się one już nigdy nie powtórzyły”¹⁹. Wskazał także przy tym na potrzebę pojednania narodowego.

2.2.3. Bądźcie rodziną według planu Boga

Kolejnym etapem papieskiej podróży było Lubango – również stolica archidiecezji, gdzie na placu Rewolucji (*Praça da Revolução*) Ojciec Święty przewodniczył liturgii słowa. Podczas swojego przemówienia – jak sam zaznaczył – przez Słowo Pana chciał utwierdzić mieszkańców Angoli w powołaniu chrześcijańskiej rodziny, w misji przekazywania i obrony życia oraz w dziele budowy nowego świata.

Mówiąc o potrzebie tworzenia chrześcijańskiej rodziny, papież odwołał się do tradycji afrykańskiej i angolskiej, podkreślając, iż „w Afryce rodzina była zawsze wysoko ceniona, a małżeństwo uważane za coś bardzo ważnego. Niewątpliwie chrystianizacja ubogaciła te wartości łaską Chrystusa Zbawiciela, podnosząc małżeństwo do rangi sakramentu i uznając rodzinę za «domowe sanktuarium Kościoła» (por. *Apostolicam actuositatem*, 11). Jednak inne wpływy oraz wydarzenia ostatnich lat wyrządziły ogromne szkody małżeństwu i rodzinie w Angoli. Z jednej strony bowiem wojna rozproszyła i rozdzieliła rodziny, utrudniła życie małżonków, oderwała dzieci od rodziców lub uczyniła je sierotami. Utrata korzeni, spowodowana zanikiem tradycyjnej wspólnoty wiejskiej oraz migracją młodych do miast, odbiła się ujemnie na trwałości rodziny tradycyjnie chronionej przez najstarszych członków społeczności. Z drugiej zaś strony typowe wartości rodzin angolskich zostały podważone przez obce idee i zwyczaje, które odbierając rodzinie właściwy jej charakter trwałej wspólnoty życia i miłości, zdeformowały prawdziwe znaczenie miłości między mężczyzną a kobietą”. Dlatego też Ojciec Święty wołał do angolskich rodzin: „Rodzino, stań się tym, czym jesteś!» (*Familiaris consortio*, 17). Bądź tym, czym jesteś «od początku» (por. Mt 19,3-6), według planu Boga Stwórcy i Odkupiciela. Stań się prawdziwą komunią miłości, mocną i trwałą, w której może się począć i rozwijać ludzkie życie!”²⁰.

Wskazał także, iż podstawowym zadaniem rodziny jest służba życiu. „Rodzina stanowi jego kolebkę i pierwszą szkołę. Szacunek dla życia jest jedną z najbardziej charakterystycznych cech tradycji i kultury afrykańskiej, która

¹⁹ Tamże, s. 27.

²⁰ Jan Paweł II, „Bądźcie rodziną według planu Boga”. Homilia podczas Liturgii Słowa dla rodzin na „Praça da Revolução”. 5 VI 1992 r. – Lubango, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 29.

uznaje, że małżeństwo z natury i z woli Bożej jest otwarte na dar życia. Bracia i przyjaciele, odrzućcie zdecydowanie, słowem i przykładem, fałszywą propagandę na rzecz aborcji; odrzućcie zbrodnię zabijania niewinnych i bezbronnych osób. Młodzi, którzy przygotowujecie się do małżeństwa, szanujcie wartość macierzyństwa! Pamiętajcie o tym, co mówi Ewangelia (por. Łk 1,41 i 44): Jezus chciał, aby Jan Chrzciciel poznał Go jeszcze przed narodzeniem; Jan Chrzciciel uradował się i poruszył z radości wobec Chrystusa obecnego w dziewiczym łonie Maryi!”²¹.

Szczególne przesłanie papież skierował do dzieci uczestniczących w liturgii słowa. „Jestem «starszy» od was i mogę was nauczyć wielu rzeczy – mówił – jeśli jesteście dobrzy, to i «starsi» mogą się czegoś od was nauczyć. [...] Wasza przyszłość będzie piękna, jeśli z pomocą rodziców i nauczycieli dobrze ją przygotowujecie. Przygotować przyszłość to znaczy dobrze się uczyć, mieć dobre serce i chętnie rozmawiać z Jezusem w kościele. Wy nie lubicie wojny, prawda? Zobaczcie, ileż ona przyniosła nieszczęść! Spowodowała tyle cierpień, a wiele dzieci pozbawiła ojca i matki. Dlatego proszę was, bądźcie dobrzy, ażeby nigdy już nie było wojen. Czasami nie jest łatwo być dobrym. Musicie dużo się modlić”²².

W przemówieniu Ojca Świętego wciąż pojawiały się także wezwania do budowy nowego świata, opartego na sprawiedliwości i pokoju.

Z Lubango papież powrócił na noc do Luandy, a następnego dnia przebywał na Wyspach św. Tomasza i Księżęcej, tworzących odrębne państwo. Wieczorem powrócił do Luandy.

2.2.4. Pięćset lat dawnej i potrzeba nowej ewangelizacji

W niedzielę 7 czerwca, w uroczystość Zesłania Ducha Świętego, Jan Paweł II odprawił na Praia do Bispo w Luandzie Mszę św. dziękczynną z okazji 500-lecia ewangelizacji Angoli. W liturgii wzięło udział ok. miliona wiernych. Obecny był prezydent José Eduardo dos Santos wraz z małżonką oraz Episkopat Angoli.

Jan Paweł II rozpoczął homilię znanymi z Polski słowami z Psalmu: „Niech zstąpi Duch Twój i odnowi oblicze ziemi” (Ps 104 [103],30). Papież wskazał, iż to „wołanie Psalmisty ze Starego Testamentu znajduje swoje wypełnienie w dniu Pięćdziesiątnicy. W tym dniu apostołowie zgromadzeni w jerozolimskim Wieczerniku «zostali napełnieni Duchem Świętym» (Dz 2,4)”. Towarzyszył

²¹ Tamże.

²² Tamże.

temu szum gwałtownego wichru i „jakby języki ognia, które się rozdzielały, i na każdym z nich spoczął jeden” (Dz 2,3). Ojciec Święty wskazał, iż Kościół rodził się w darze języków. „Języki oznaczały wielość i różnorodność ludów, które z biegiem stuleci miały wejść do jednej wspólnoty Chrystusowego Kościoła. [...] Przed pięciuset laty do tego chóru języków dołączyły się ludy Angoli. Wówczas to w waszej afrykańskiej ojczyźnie odnowiła się jerozolimską Pięćdziesiątnica. Przodkowie wasi usłyszeli język Dobrej Nowiny, która jest mową Ducha. Po raz pierwszy tę mowę przyjęły ich serca, a głowy pochyliły się ku źródłom wody chrzcielnej, w której człowiek za sprawą Ducha Świętego umiera wraz z Ukrzyżowanym Chrystusem i rodzi się do nowego życia w Jego zmartwychwstaniu”²³.

Nawiązując do tego początku Kościoła w Angoli przed pięciuset laty, Jan Paweł II podkreślił jednocześnie potrzebę nowej ewangelizacji. „Nowa ewangelizacja musi obejmować proces inicjacji chrześcijańskiej, która poczynając od pierwszego przepowiadania zbawienia w Chrystusie, czyli od kerygmatu, poprzez dobrze zorganizowany katechumenat będzie towarzyszyła w drodze tym, którzy przyjęli sakramenty, by żyć nowością Ewangelii, to znaczy nowym życiem”²⁴. Wskazał przy tym, iż nowa ewangelizacja wymaga koniecznie przezwyciężenia rozdziału między Ewangelią a życiem chrześcijanina. „Aby się to dokonało, należy poświęcić więcej uwagi ewangelizacji i katechezie dorosłych, formacji autentycznych rodzin chrześcijańskich i małych wspólnot kościelnych – również w wielkich miastach – czyniąc z nich narzędzia formacji chrześcijańskiej i misyjnego oddziaływania”²⁵.

2.2.5. Być narzędziem jedności i nadziei

Po zakończeniu Mszy św. i odmówieniu z wiernymi *Regina caeli* papież spotkał się z członkami Konferencji Episkopatu Angoli i Wysp św. Tomasza i Książęcej. W improwizowanym przemówieniu w języku włoskim Jan Paweł II wspomniął swoją pierwszą uroczystość Ześłania Ducha Świętego, którą spędził jako papież w Gnieźnie. Dostrzegł też paralelę między tamtą uroczystością z 1979 r. a tą sprawowaną w 1992 r. w Luandzie. W Gnieźnie mówił o słowiańskiej Pięćdziesiątnicy i jego homilia wzbudziła zaniepokojenie władz. „Różne są

²³ Jan Paweł II, *Pięćset lat ewangelizacji Angoli. Homilia wygłoszona podczas Mszy św. na „Praia do Bispo”, 7 VI 1992, Luanda*, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 31–32.

²⁴ Tamże, s. 33.

²⁵ Tamże.

miejsca geograficzne, ale wszędzie mamy do czynienia z tym samym systemem, który programowo wprowadzał ateizm ideologiczny. Z drugiej strony mamy Kościół, który nie tworzy własnych programów, ale idzie za słowem Bożym, idzie za obietnicami Chrystusa²⁶.

W oficjalnym przemówieniu skierowanych do biskupów Ojciec Święty wskazał na służbę jedności (*communio*), która jest fundamentalnym wymiarem misji biskupiej, tak Biskupa Rzymskiego jako Następcy Piotra, jak i poszczególnych biskupów, którzy są widzialnym źródłem i fundamentem jedności w swoich partykularnych Kościołach. „Ludziom współczesnym, tak wrażliwym na konkretne świadectwo życia, Kościół winien dawać przykład pojednania przede wszystkim w swoim łonie; dlatego musimy wszyscy pracować nad uspokojeniem umysłów, zmniejszeniem napięć, przewyciężeniem podziałów, uzdrowieniem ran zadawanych sobie niekiedy wzajemnie przez braci, gdy zaostrza się różnice stanowisk w dziedzinie spraw dyskusyjnych; szukać natomiast jedności w tym, co jest podstawowe dla wiary i życia chrześcijańskiego²⁷. Wskazał przy tym, iż „wielkim zadaniem Kościoła, jego różnych wspólnot, jest stawać się orędziem pokoju, miejscem pojednania i przyjaźni dla wszystkich ludzi dobrej woli i zachęcać ich, aby stawali się budowniczymi pokoju²⁸”.

Papież wymienił trzy ważne znaki czasu dla miejscowego Kościoła: obiecujący wzrost powołań do życia konsekrowanego, troskę o rodziny chrześcijańskie i troskę o młodzież. W dniu wizyty Ojca Świętego w Angoli prawie 40% ludności miało poniżej 15 lat.

Po południu Jan Paweł II odwiedził chorych w głównym szpitalu stolicy, po czym udał się na spotkanie ekumeniczne w seminarium duchownym. Podczas tego spotkania zwrócił się do zebranych, mówiąc m.in.: „Znam wysiłki podejmowane w całym kraju w celu ekumenicznego zbliżenia różnych Kościołów i Wspólnot kościelnych, podejmowane mimo ostatnich trudności i błędów popełnionych w przeszłości. Z serca gratuluję wam tego braterskiego zbliżenia, gdyż może ono być znakiem rosnącej dojrzałości w wierze. Kto umie

²⁶ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie podczas spotkania z Konferencją Episkopatu Angoli oraz Wysp św. Tomasza i Księżęcej: uroczystość Zesłania Ducha Świętego w Gnieźnie i Luandzie*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII: *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Azja, Afryka, Australia i Oceania*, Kraków: Wydawnictwo M 2009, s. 624–625. Por. także: tenże, *Uroczystość Zesłania Ducha Świętego w Gnieźnie i Luandzie. Przemówienie wygłoszone podczas spotkania z Konferencją Episkopatu Angoli i Wysp św. Tomasza i Księżęcej*, 7 VI Luanda, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 34–35.

²⁷ Tenże, *Drogi nadziei Kościoła w Angoli. Tekst oficjalnego przemówienia Ojca Świętego przekazany Konferencji Episkopatu*, 7 VI Luanda, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 36.

²⁸ Tamże.

nawiązać dialog z braćmi z innych Kościołów i Wspólnot kościelnych, potrafi także rozmawiać z Bogiem i słuchać Jego słowa. [...] Chciałbym przypomnieć tutaj trzy powody, dla których wszyscy powinniśmy podążać drogą ekumenizmu: miłość do Chrystusa, obowiązek ewangelizacji oraz utrwalenie pokoju w waszym kraju”²⁹.

O godz. 18.00 odbyło się spotkanie z dwunastotysięczną grupą młodzieży w Pałacu Sportu. Podczas tego spotkania dwoje młodych wręczyło papieżowi laskę – symbol ojcostwa i autorytetu. Do młodych Ojciec Święty powiedział: „Zapytaliście mnie, jaki byłby najlepszy sposób budowania waszej ojczyzny. Nie jest zadaniem Kościoła wskazywanie praktycznych rozwiązań problemów społeczno-ekonomicznych i politycznych narodu. Udział Kościoła polega na podkreślaniu zasad, które wypływają z najwyższej godności osoby ludzkiej wezwanej do synostwa Bożego. Kościół broni tych zasad swoim życiem, idąc za przykładem pozostawionym nam przez Jezusa Chrystusa”³⁰.

2.2.6. Praca drogą uświęcenia

W poniedziałek 8 czerwca, w piątym dniu pielgrzymki, Jan Paweł II udał się do Kabindy, eksklawy na terenie Konga, należącej do Angoli. Dzięki bogatym złożom ropy naftowej (80% produkcji krajowej) odgrywa ona bardzo dużą rolę w gospodarce Angoli. Ze względu na tendencje separatystyczne w Kabindzie podróż papieża do tej prowincji do ostatniej chwili stała pod znakiem zapytania. W Kabindzie Jan Paweł II odprawił na lotnisku Mszę św. Głównym tematem homilii była ludzka praca. Ojciec Święty podkreślił w niej, iż współczesny człowiek stał się egoistą. Pragnie żyć w dobrobycie, bez przyjęcia na siebie ciężaru pracy i wyrzeczenia. Stąd jest to czas dla chrześcijan, aby mieli odwagę głosić światu, że praca jest darem Bożym, że praca jest nieodzowna na drodze naszego uświęcenia. Papież nawoływał do pokojowego rozwiązania problemu Kabindy, podkreślając, iż odbudowa kraju potrzebuje pracy i solidarności wszystkich, a problemy powinny być rozwiązywane tylko na drodze negocjacji i pokoju:

²⁹ Cyt. za: *Ojciec Święty w Angoli i na Wyspach św. Tomasza i Księżęcej*, dz. cyt., s. 24. Por. Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre aos representantes de outras comunidades e confisões religiosas. Luanda, 7 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920607_angola-ecumenico.html [dostęp: 9.09.2020].

³⁰ Cyt. za: *Ojciec Święty w Angoli i na Wyspach św. Tomasza i Księżęcej*, dz. cyt., s. 24. Por. Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre aos jovens de Angola no Pavilhao Central da Cidadela. Luanda, 7 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920607_luanda-giovani.html [dostęp: 9.09.2020].

„Odbudowa waszej ojczyzny, Angoli, wymaga pracy i solidarności wszystkich. Nie może posuwać się naprzód bez pokoju. Ufam, że wszyscy pomogą rozwiązać problemy Cabindy bez użycia przemocy, w pokoju i dialogu, z uwzględnieniem dążeń i obaw jej mieszkańców, lecz także potrzeb całego kraju. W ten sposób dzięki wspólnej pracy, solidarności i wzajemnej pomocy dla wszystkich nadejdzie okres dobrobytu i pokoju”³¹.

2.2.7. Ożywić w sobie ducha misyjnego

Z Kabindy papież wyruszył samolotem do Mbanza Kongo – miasta, które jest jednym z najstarszych centrów ewangelizacji Afryki Subsaharyjskiej. O godz. 15.00 Ojciec Święty przewodniczył liturgii słowa, celebrowanej przed ruinami katedry pw. Najświętszego Zbawiciela, ufundowanej w 1548 r. W homilii Jan Paweł II nawiązał do słów św. Pawła Apostoła: „Biada mi, gdybym nie głosił Ewangelii” (1 Kor 9,16). Przypomniął przy tym daleką przeszłość: „Wspominając minione dzieje, musimy wymienić imię wielkiego króla, pozostające przez wieki w pamięci ludu Konga, króla Alfonsa I, Mvemba-Nzinga, który był największym misjonarzem swego ludu. Z radością przypominam również fakt, że Kongo starało się utrzymać bezpośrednie kontakty ze Stolicą Apostolską w Rzymie, wysyłając ambasadorów, których moi poprzednicy przyjmowali z podziwem i miłością”³². Papież nakreślił szeroko burzliwe dzieje tej powstałej w 1596 r. diecezji, która kilka razy była pozbawiana pasterzy i znowu odnawiana i zachęcił wszystkich: biskupów, duchowieństwo i wiernych świeckich, do uczestnictwa w dziele misyjnym Kościoła³³.

W drodze powrotnej przez tropikalną puszczy Ojciec Święty zatrzymał się w małej wiosce i – ku zaskoczeniu wszystkich – wszedł do jednej z ubogich chat, by porozmawiać z jej mieszkańcami. Wieczorem papież powrócił do Luandy, gdzie w delegaturze apostolskiej spotkał się z niewielką grupą Polaków³⁴.

³¹ Ojciec Święty w Angoli i na Wyspach św. Tomasza i Księżęcej, dz. cyt., s. 25. Por. Jan Paweł II, *Homilia do Santo Padre na celebração Eucarística Em Cabinda, Angola. Segunda-feira, 8 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/homilies/1992/documents/hf_jp-ii_hom_19920608_cabinda-angola.html [dostęp: 9.09.2020].

³² Jan Paweł II, *Duch misyjny w Ludzie Bożym Angoli. Homilia wygłoszona podczas Liturgii Słowa na placu przed katedrą Najświętszego Zbawiciela, 8 VI 1992 r., Mbanza Kongo, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 38.*

³³ Tamże.

³⁴ Por. Ojciec Święty w Angoli i na Wyspach św. Tomasza i Księżęcej, dz. cyt., s. 25.

2.2.8. Wartość powołania kapłańskiego i zakonnego

We wtorek 9 czerwca Ojciec Święty udał się do Bengueli, gdzie na Praça de Casseque sprawował ostatnią Eucharystię podczas swej pielgrzymki. Benguela jest miastem portowym, położonym na południu kraju. W XVII w. był to ośrodek handlu niewolnikami. W homilii Ojciec Święty rozwinął przede wszystkim temat powołania do kapłaństwa i życia konsekrowanego. Wezwał kapłanów, by jako *alte Christus* byli mężami Bożymi, powołanymi, by dawać świadectwo o obecności Boga pośród wierzących, by głosili Ewangelię, pełnili posługę nauczania i karmili Kościół sakramentami. Zachęcał ich też, by byli ludźmi Kościoła. Wreszcie prosił ich, by byli ludźmi wspólnoty. Utwierdzał także w tej drodze zakonnice i zakonników, wskazując na znaczenie ich posługi w społeczeństwie, „w którym żądza dobrobytu, poszukiwania doznań erotycznych oraz nadużywanie władzy powoduje tyle spustoszeń”. Prosił ich: „Bądźcie znakiem Boga. Musicie świadczyć o Nim, o tym, że On jest dla ludzi centrum i źródłem życia”³⁵. Młodych zaś zachęcał, by odkrywali w sobie powołanie do życia kapłańskiego i zakonnego.

2.2.9. Katechiści – świadkowie Ewangelii

We wtorek po południu Jan Paweł II spotkał się z katechistami w katedrze pw. Matki Boskiej Fatimskiej – patronki diecezji. Papież wygłosił do nich przemówienie, w którym podkreślił ich dojrzałość i odpowiedzialność w latach okrutnej wojny: „Jakże nie wychwalać chrześcijańskiej dojrzałości i poczucia odpowiedzialności, które okazaliście podczas wielkich prób, jakie spadły na was i na wasz naród w czasie niedawnej wojny – by przypomnieć tylko jedną z ostatnich kart przez was zapisanych krwią i łzami. Iluż głosicieli Ewangelii i katechistów, «mocnych w wierze», spotkało się z groźbami, cierpiało i na własnej skórze przeżyło okropności wojny. W sytuacji, gdy kontakty z duszpasterzami były sporadyczne lub zgoła niemożliwe, zdołaliście zachować w wierze powierzone wam przez Pana wspólnoty. [...] Tylko dzięki wam, mężnym głosicielom Ewangelii i katechistom, Kościół zdołał przeżyć w tylu miejscach. Znam wielkie cierpienia i niewymowne upokorzenia, jakie spotkały was i wasze rodziny: wasze żony, waszych rodziców, wasze dzieci... Jak nie wspomnieć

³⁵ Jan Paweł II, *Powołanie pochodzi od Boga. Homilia wygłoszona podczas Mszy św. na „Praça de Casseque”, 9 VI 1992, OsRomPol (1992) nr 8-9, s. 41.*

dziesiątek katechistów, ofiar wojny i totalitaryzmu? Poświęcili swoje życie dlatego, że chcieli trwać w wierze i karmić swoje wspólnoty Słowem Bożym. Wy wiecie, co znaczy cierpieć dla Chrystusa: byliście uprowadzani, upokarzani, bici, wielu zamordowano, ale przebaczyliście wszystko. Poświęciliście się z godną podziwu chrześcijańską godnością, nie żywiąc nienawiści do nikogo. Daliście autentyczne świadectwo Chrystusowi! Należą się wam te słowa uznania od Papieża”³⁶.

Po spotkaniu z katechistami Jan Paweł II powrócił do Luandy, gdzie o godz. 19.00 w katedrze wziął udział w posiedzeniu Rady Sekretariatu Generalnego Synodu Biskupów ds. Specjalnego Zgromadzenia poświęconego Afryce. Po wysłuchaniu sprawozdań z prac synodalnych papież wygłosił do zebranych przemówienie. Podkreślił w nim, że „problematyka ewangelizacji, która stanowi centralny i ogólny temat Synodu, została ujęta w pięciu tematach szczegółowych (głoszenie Dobrej Nowiny, inkulturacja, dialog, sprawiedliwość i pokój, przekaz społeczny). Rdzeniem ewangelizacji jest zaś sam Chrystus, Bóg i człowiek, który umarł i zmartwychwstał, jedyny Zbawiciel ludzkości, Pośrednik między Bogiem i ludźmi. [...] Na obecnym etapie historii, u progu 2000 r., zadaniem Kościoła w Afryce jest dalsze owocne głoszenie i przepowiadanie Chrystusa – Drogi, Prawdy i Życia (por. J 14,6). Dobrą Nowinę należy głosić słowem i czynem. Refleksja biskupów zgromadzonych na Synodzie wokół Piotra winna im ukazać nowe potrzeby i pilność tego zadania. Jest to ich obowiązek wobec wszystkich ochrzczonych”³⁷.

W środę 10 czerwca, po ceremonii pożegnalnej na lotnisku w Luandzie, Jan Paweł II samolotem angolskich linii lotniczych powrócił do Rzymu. Żegnając się, zaapelował jeszcze raz o autentyczne pojednanie narodu. Podczas swojego pobytu w Angoli Jan Paweł II spotkał się także z przywódcą opozycji, Jonaszem Savimbim, który zapewnił papieża, że będzie respektował wynik wyborów³⁸.

³⁶ *Ojciec Święty w Angoli i na Wyspach św. Tomasza i Księżęcej*, dz. cyt., s. 25. Por. Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre aos catequistas na cathedral dedicada a Nossa Senhora de Fátima. Benguela, Angola, Terça-feira, 9 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920609_benguela-catechisti.html [dostęp: 9.09.2020].

³⁷ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie do członków Rady Sekretariatu Generalnego Synodu: Specjalne Zgromadzenie Synodu Biskupów poświęcone Afryce*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII, dz. cyt., s. 631–633.

³⁸ Por. tenże, *Discurso do Santo Padre na cerimónia de despedida no aeroporto de Luanda. Quarta-feira, 10 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920610_congedo-angola.html [dostęp: 9.09.2020].

3. Przebaczenie i pojednanie drogą rozwoju kraju. Jan Paweł II w Czadzie (30 stycznia – 1 lutego 1990 r.)

Jan Paweł II udał się na pielgrzymkę do Czadu w dniach 30 stycznia – 1 lutego 1990 r. Była to jego 45. podróż poza granice Włoch oraz 6. do Afryki. Ta podróż objęła zasięgiem także Wyspy Zielonego Przylądka, Mali, Gwineę Bissau i Burkina Faso.

3.1. Kraj i Kościół

Republika Czadu, państwo leżące niejako w samym „sercu” Afryki, skupia w sobie najważniejsze problemy i paradoksy tego kontynentu: bardzo bogatą i tajemniczą przeszłość oraz nikłą pozostałość po niej; bogactwo duchowe oraz zacofanie ekonomiczne i kulturowe; potężny obszar (1 284 000 km²) oraz niewielką liczbę mieszkańców (4 700 000)³⁹; pełną niepodległość oraz datujące się prawie od jej początków walki wewnętrzne.

3.1.1. Zarys historii kraju

Zróznicowaniu geograficznemu i klimatycznemu Czadu odpowiada także duże zróżnicowanie kulturowe i etniczne zamieszkującej kraj ludności. W Czadzie żyje ponad sto grup etnicznych mówiących własnymi językami. Oficjalnym językiem jest francuski, lecz spora część ludności (zwłaszcza zislamizowanej) posługuje się również arabskim.

Jednym z najstarszych organizmów państwowych było powstałe na południe od jeziora Czad państwo Sao, podbite przez Kanem. Wyprawy łupieżcze na niewolników organizowali władcy państwa Kanem, założonego prawdopodobnie przez grupę etniczną Kanembu pod koniec VIII w. między jeziorem Czad a dzisiejszym Sudanem. Jedną z jego prowincji było Bornu, które z czasem uzyskało dominację i istniało aż do XIX w. Od XIII w. nasiliła się ekspansja Kanem-Bornu w kierunku Fezzanu, Wadaj i Dar Fur. Spychało to wiele grup etnicznych na południe i południowy wschód od jeziora Czad, aż do terenów dzisiejszej Republiki Środkowoafrykańskiej⁴⁰. Na początku

³⁹ Dane dotyczą 1990 r.

⁴⁰ Niektórzy uważają, iż pierwszym władcą Kanem, który przyjął islam, był Humai (1075–1086). W XIII w. Kanem stało się państwem muzułmańskim. Por. J.M. Cuoq, *Les musulmans en Afrique*, Paris: Maisonneuve et Larose 1975, s. 279.

XVII w. imperium przeżywało okres znacznego osłabienia władzy centralnej. Wykorzystały to dwie jego prowincje, Mandara i Kotoko, stopniowo uniezależniając się i tworząc własne organizmy państwowe, podobnie jak Bagirmi⁴¹. Równie potężny organizm państwowy stworzył pod koniec XIX w. Rabah, były łowca niewolników z Sudanu. Na początku XX w. na tych terenach zapanowała Francja, która już w 1910 r. połączyła te ziemie wraz z koloniami Ubangi-Szari, Kongiem, Gabonem i Czadem w jedną Francuską Afrykę Równikową.

Już w 1945 r. powstała w Czadzie Afrykańska Partia Zgromadzenia Demokratycznego (*Parti du Rassemblement Démocratique Africain*), grupująca głównie Sara z południa kraju. Rok później Gabriel Lisette założył *Parti Progressiste Tchadien*, która współpracowała z administracją francuską i wygrała wybory w 1955 r. Dwa lata później partia ta utworzyła Zgromadzenie Terytorialne, które doprowadziło do ukonstytuowania się 28 listopada 1958 r. autonomicznej republiki, członka Wspólnoty Francuskiej. Całkowita niepodległość została proklamowana 11 sierpnia 1960 r. Pierwszym prezydentem republiki został François Tombalbaye, przedstawiciel Sara, i skoncentrował władzę w swoich rękach. Doprowadziło to do buntu na mużułmańskiej północy i nasilenia ruchu partyzanckiego. W 1975 r. doszło do zamachu stanu, zawieszenia konstytucji i rozwiązania partii politycznych. Władzę przejęła Najwyższa Rada Wojskowa, z gen. Félixem Malloum Ngakoutou na czele, próbującym od 1978 r. tworzyć tzw. rząd jedności narodowej z udziałem Hissena Habré, przywódcy jednego z odłamów rebeliantów z północy. Współpraca nie trwała jednak długo. Hissen Habré opuścił Ndżamę, by w lutym 1979 r. zdobyć ją zbrojnie kosztem kilku tysięcy ofiar i zniszczenia połowy miasta. Powstały różne ugrupowania zbrojne o sprzecznych interesach. Pomimo interwencji Francji i państw afrykańskich wojna domowa przeciągała się. W lipcu 1982 r. Hissen Habré zajął Ndżamę, a w listopadzie 1982 r. ogłosił się prezydentem. Podczas rządów w latach 1982–1989 uśmiercił ok. 40 tys. ludzi⁴².

⁴¹ Por. R. Karpiński, *Sudan Centralny do końca XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki*, dz. cyt., s. 539–540; S. Piłaszewicz, *Potęga Księgi i Miecza Prawdy*, dz. cyt., s. 66–71.

⁴² Por. D. Djimranger, *La force publique et la protection des droits de personne au Tchad*, w: D. Maugeness, P.G. Pougoué, *Droits de l'Homme en Afrique centrale. Colloque régional de Yaoundé (9–11 novembre 1994)*, Yaoundé, Cameroun: Presses de l'UCAC; Paris, France: Karthala 1995, s. 155–167; J. Różański, *Zmienność sojuszy: meandry politycznych elit czadyjskich*, „Forum Politologiczne” 2009, t. 9 [wyd. Instytut Nauk Społeczno-Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie], s. 11–41.

3.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Na terenach dzisiejszego Czadu pierwszymi misjonarzami byli protestanci, którzy w 1920 r. założyli misję w Léré. Po nich pojawili się misjonarze Ducha Świętego z Prefektury Apostolskiej Ubangi-Szari. Ojciec Gabriel Herriau założył misję w Kou w 1929 r. Sercanie z Wikariatu Apostolskiego Foumban utworzyli w 1936 r. misję w Kélo. Rok później na tereny południowego Czadu dotarli także kapucyni. Natomiast do Fort Lamy jako pierwszy przybył w 1935 r. o. Frédéric de Belinay SJ, kapelan wojskowy, który przemierzał kraj od marca 1935 r. do lutego 1947 r. W ciągu jednego roku przebył on na wielbłądzie 3400 km, odwiedzając m.in. Fort Lamy, Faya-Largeau, Abéché, Aouzou, Bardai, i dotarł aż do Tibesti.

W 1947 r. erygowano Prefekturę Apostolską Fort Lamy, którą powierzono jezuitom. W 1948 r. na terenie Prefektury Apostolskiej Fort Lamy pracowało 11 jezuitów oraz 11 sióstr ze Zgromadzenia Matki Bożej Królowej Apostołów.

24 listopada 1955 r. na terenie Republiki Środkowoafrykańskiej została ustanowiona zwykła hierarchia kościelna. Wikariat Apostolski Bangi został podniesiony do rangi archidiecezji. W granicach metropolii znajdowała się diecezja Fort Lamy oraz Prefektura Apostolska Moundou. 22 grudnia 1961 r. papież Jan XXIII ustanowił w Czadzie zwykłą hierarchię kościelną.

W roku poprzedzającym wizytę papieża Kościół katolicki w Czadzie gromadził 293 tys. wiernych (niektóre statystyki mówią nawet o 350 tys.), co stanowiło ponad 6% ogółu mieszkańców. Wśród nich pracowało w pięciu diecezjach 157 księży, 33 braci zakonnych i 253 siostry zakonne. Prowadzili oni, wspierani przez świeckich, 43 szkoły I i II stopnia, do których uczęszczało ponad 18 500 uczniów, oraz 2 szpitale, 42 przychodnie lekarskie i jedno leprozorium z 40 pacjentami. 95% wszystkich katolików żyło w południowej części kraju⁴³.

3.2. Pielgrzymka papieska

Jan Paweł II przybył do Ndżameny, stolicy Czadu, we wtorek 30 stycznia 1990 r. z Wagadugu, stolicy Burkina Faso. Na jego powitanie oddano 21 salw armatnich i wręczono mu kwiaty oraz dziesięć białych gołębi. Na lotnisku papieża powitali miejscowi biskupi oraz prezydent kraju Hissen Habré. Bezpośrednio z lotniska papież udał się do katedry w Ndżamenie, gdzie odprawił nabożeństwo maryjne. Zachęcając katolików z Czadu, by byli dla swoich braci i sióstr

⁴³ AP 1990.

znakiem miłości Chrystusa, Jan Paweł II nawiązał jednocześnie do długiego pasma cierpień tego uciemzonego kraju: „Wasz kraj zaznał wielu cierpień: cierpień będących skutkiem suszy i głodu; cierpień związanych z wieloletnią wojną; cierpień spowodowanych przez niedawną katastrofę lotniczą, która pograżyła w żalobie wasze rodziny, a wspólnotę diecezjalną Moundou pozbawiła jej pasterza, biskupa Baleta. Dlatego, po przybyciu tutaj, z wielkim wzruszeniem ucałowałem ziemię waszego kraju; także napełnia mnie wzruszeniem widok dzwigającej się z ruin Ndżameny oraz tej katedry pełnej młodości i światła”⁴⁴.

Po poświęceniu katedry Ojciec Święty udał się z kurtuazyjną wizytą do pałacu prezydenta kraju, Hissena Habré.

3.2.1. Kościół jest domem na skale

W środę 31 stycznia przed południem papież udał się do Moundou, miasta położonego w odległości 400 km na południe od stolicy. Miasto to jest kolebką Kościoła w Czadzie, a katolicy stanowią tam 20% ludności. Na Mszę św. z papieżem przybyło ok. 100 tys. pielgrzymów, niektórzy z Kamerunu i Republiki Środkowoafrykańskiej. Na Mszy św. było obecnych wielu protestantów. Na początku szef Ngambayów, ubrany w tradycyjny strój, podszedł do Ojca Świętego tanecznym krokiem i podarował mu tradycyjne nakrycie głowy z czarnych piór. Papież nałożył je, co spotkało się z ogromnym aplauzem zebranych.

W homilii papież mówił o miejscowym Kościele, który leczy rany wojny domowej. Ale skoncentrował się głównie na otwarciu Kościoła na cały świat i kultury. Wychodząc od spotkania Piotra Apostoła z setnikiem Korneliuszem, Ojciec Święty ukazał, jak Kościół przenika do nowych środowisk, tworząc wielką, światową rodzinę. Wskazał, iż ten Kościół budowany jest w każdym ludzkim sercu: „Dzisiejsze czytanie Ewangelii jest zaczerpnięte z zapisanego przez św. Mateusza Kazania na Górze. Chrystus porównuje tam dwie budowy: dom zbudowany na skale i dom zbudowany na piasku. Pierwszy wytrzymuje próbę wichrów i ulewnego deszczu i nie upada. Drugi podobnych prób nie wytrzymuje. Brak mu mocnego fundamentu. Słuchając tych słów, każdy z nas myśli o innej budowie. Myśli o tym, jak jest zbudowane jego życie”⁴⁵.

⁴⁴ Jan Paweł II, *Bądźcie dla swoich braci i siostr znakiem miłości Chrystusa, Ndżamena 30 I 1990, N'Djamena, nabożeństwo maryjne w katedrze*, OsRomPol (1990) nr 4, s. 23.

⁴⁵ Tenże, *Budujcie wasz dom, wasz Kościół na skale, nie na piasku. 31 I, Moundou. Homilia podczas Mszy św. na Stadionie Pokoju*, OsRomPol (1990) nr 4, s. 24.

3.2.2. Trzeba budować braterskie i sprawiedliwe społeczeństwo

Tego samego dnia, w środę 31 stycznia, Jan Paweł II udał się z Moundou do Sarh, miasta na południowym wschodzie, gdzie spotkał się z młodzieżą. Zgodnie z programem była tam przewidziana tylko liturgia słowa. Ale kiedy papież zobaczył tłum ok. 50 tys. młodych, zdecydował się na odprawienie Mszy św. W homilii Jan Paweł II zaapelował do młodzieży, by budowała sprawiedliwe i braterskie społeczeństwo. Prosił także młodych, by nie wahali się stawać w obronie słabszych⁴⁶.

Po powrocie do Ndżameny, stolicy kraju, Jan Paweł II spotkał się jeszcze w katedrze z kapłanami, zakonnikami i seminarzystami. W wygłoszonym do nich przemówieniu papież położył szczególny akcent na rolę pojednania, które powinni krzewić w społeczeństwie Czadu, mającym tak wiele świeżych jeszcze ran po wojnie domowej. Zachęcił też wszystkich, by powstrzymywali rodzące się konflikty⁴⁷.

Na zakończenie dnia papież spotkał się z biskupami Czadu i podziękował im za przygotowanie wizyty oraz poświęcając sporo miejsca nadchodzącemu Specjalnemu Zgromadzeniu Synodu Biskupów poświęconego Afryce⁴⁸.

3.2.3. Rodzina ostoją społeczeństwa i Ewangelii

W czwartek rano, 1 lutego 1990 r., w ostatnim dniu pobytu w Czadzie, Jan Paweł II odprawił na stadionie w Ndżamenie Mszę św. dla rodzin. Ojciec Święty podkreślił znaczenie miłości w życiu małżeńskim, wychodząc od słów Jezusa w Wieczerniku: „Nie wyście Mnie wybrali, ale Ja was wybrałem i przeznaczyłem was na to, abyście szli i owoc przynosili, i by owoc wasz trwał” (J 15,16). Papież zwrócił się do słuchaczy, mówiąc: „Wybiera was w sakramencie małżeństwa, w którym dwie osoby ochrzczone – mężczyzna i kobieta – ślubują sobie wzajemnie miłość, wierność i uczciwość małżeńską. Wzajemnie się wybierają do

⁴⁶ Por. tenże, *Homélie du pape Jean-Paul II, Sarh (Tchad), Mercredi, 31 janvier 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900131_sarh.html [dostęp: 15.07.2020].

⁴⁷ Por. tenże, *Rencontre du pape Jean-Paul II avec les prêtre, les religieux et les séminaristes dan la cathédrale de N'Djamena. N'Djaména (Tchad). Mercredi, 31 janvier 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/january/documents/hf_jp-ii_spe_19900131_sacerdoti-ciad.html [dostęp: 15.07.2020].

⁴⁸ Tenże, „*Gdy Duch Święty zstąpi na was, otrzymacie Jego moc*”. 31 I, N'Djamena. Do biskupów Czadu, OsRomPol (1990) nr 4, s. 25.

wspólnoty i jedności całego życia, aby iść razem i przynosić te owoce, jakie odpowiadają powołaniu małżeńskiemu i rodzicielskiemu w Kościele i w społeczeństwie”⁴⁹. Podkreślił w ten sposób znaczenie monogamii w Kościele, która często w realiach afrykańskich wymaga wręcz heroicznej postawy wiernych.

Ze zrozumieniem papież odniósł się także do trudnych warunków życia politycznego i społecznego, które mają wpływ na codzienne życie rodzin. Mówił: „Bolesne doświadczenia, przez które przeszedł wasz naród, przyniosły wiele wstrząsów. Z powodu przemieszczeń ludności i przemian w stylu życia nastąpiło rozbitcie tradycji rodzinnych. Pojawiają się nowe pokusy zagrażające trwałości małżeństwa i rodziny. Rozumiem te problemy, a także rodzące się z ich powodu cierpienia. Nie możecie jednak rezygnować z wielkości i piękna małżeństwa”. Jednak z uporem powtarzał wszystkim ostatnie polecenie Jezusa: „«To jest moje przykazanie, abyście się wzajemnie miłowali, tak jak Ja was umiłowałem» (J 15,12). Abyście się wzajemnie miłowali, wy, małżonkowie, mężowie i żony – wy przyobleczcie się w nowego człowieka jako wybrańcy Boży (por. Kol 3,10.12)”⁵⁰.

3.2.4. Trudna droga do międzynarodowej solidarności

Bezpośrednio po Mszy św., w czwartek 1 lutego 1990 r., Jan Paweł II spotkał się z korpusem dyplomatycznym w Czadzie i przedstawicielami licznych organizacji międzynarodowych. Wielu dziennikarzy uznaje to spotkanie za jedno z najważniejszych wystąpień papieża podczas tej pielgrzymki do Afryki. Przemówienie papieskie było niejako całościowym spojrzeniem na problemy nie tylko krajów Sahelu, ale także całej Afryki. Papież zaznaczył na początku, iż korzystając z doświadczeń, które zdobywa dzięki podróżom oraz różnym kontaktom w Rzymie, chce się podzielić kilkoma refleksjami na tematy, które stanowią treść codziennej pracy dyplomatów i przedstawicieli organizacji międzynarodowych. Wskazał zaraz na pierwszą troskę, jaką jest niewątpliwie pokój. Mówił: „Znane mi są zalety ludów Afryki, ale – przebywając na tym kontynencie – nie mogę nie wspomnieć o bolesnych konfliktach, jakie mają miejsce w różnych jego regionach. Są one źródłem niekończących się cierpień. Myślę tu o Etiopii, o Sudanie, o narodach dotkniętych plagą dyskryminacji

⁴⁹ Tenże, *Kościół liczy na wasze świadectwo. 1 II, N'Djamena. Homilia podczas Mszy św. dla rodzin*, OsRomPol (1990) nr 4, s. 25.

⁵⁰ Tamże, s. 26.

rasowej, a także o krajach, gdzie lokalne rywalizacje plemienne prowadzą niekiedy do zacieklej starć. [...] Należy stwierdzić, że bardzo często przyczyny naruszenia pokoju pozostają nieznanne. Władze lokalne, a także osoby mające wpływ na kształt stosunków międzynarodowych powinny odważnie dążyć do wyjaśnienia: co jest przedmiotem konfliktów? Kto je podsycy? Jakie prawa są kwestionowane? [...] Organizacja Narodów Zjednoczonych oraz liczne instytucje lokalne działają już w tym kierunku, co jest godne uznania. Zostały przyjęte ważne dokumenty, na przykład Afrykańska Karta Praw Człowieka i Narodów. Zdajecie sobie jednak sprawę, jak wielki wciąż jeszcze jest dystans między słowami i czynami, jak wiele potrzeba wysiłku, aby w pełni wprowadzić treść tych dokumentów w życie. Czy państwa praworządne zdołają się porozumieć i utworzyć wspólnotę, która odrzuca wszelkie naruszenia prawa? Czy uda się stworzyć instytucję rozjemczą, aby rozstrzygać spory nie naruszając praw żadnej ze stron? Dodam jeszcze, że ludzkość nie może pozostawać obojętna także wobec tragicznych następstw konfliktów. Mam przed oczyma obraz tysięcy uchodźców, którzy stracili nadzieję na znalezienie kraju, który by ich przyjął, na odbudowanie swojego życia i swych rodzin”⁵¹.

3.2.5. Odpowiedzialność za wspólne dobro

Tego samego dnia, w czwartek 1 lutego 1990 r., po spotkaniu z korpusem dyplomatycznym papież udał się jeszcze na tory wyścigowe w Ndżamenie, by spotkać się z ludnością stolicy, w przeważającej części muzułmańską, oraz z przywódcami innych religii. Mówił do nich m.in.: „Przemiany, którym musicie stawić czoło, wymagają od was poczucia odpowiedzialności za wspólne dobro oraz solidarności wobec bliźnich. Współczesne środki masowego przekazu przerwały bariery izolacji i sprzyjają kontaktom między ludźmi. Każdy powinien dzięki temu uświadomić sobie głębiej solidarność tak z rodakami, jak i z innymi ludami ziemi. Zdaję sobie sprawę, jak szczególne jest położenie geograficzne waszego kraju, znajdującego się w środku Afryki, na skrzyżowaniu różnych cywilizacji, które wywierały wpływ na wasze dzieje. O tym spotkaniu kultur świadczy istnienie dwóch oficjalnych języków Czadu – francuskiego i arabskiego, a obok nich także innych tradycji językowych. Musicie udowodnić

⁵¹ Tenże, *Trudna droga do międzynarodowej solidarności. 1 II, N'Djamena. Przemówienie do korpusu dyplomatycznego*, OsRomPol (1990) nr 4, s. 26–27.

poprzez harmonijne życie narodowe, że te różnice nie zubożają was, lecz przeciwnie, ubogacają cały naród”⁵².

W czwartek 1 lutego 1990 r., o godz. 13.30, Jan Paweł II pożegnał Czad i powrócił do Rzymu. W przemówieniu na płycie lotniska raz jeszcze zachęcił cały naród do włączenia się w proces pojednania, rozwoju i pokoju⁵³.

4. Kościół solidnie wrośnięty w miejscową ziemię. Jan Paweł II w Demokratycznej Republice Konga (2–6 maja 1980 r.; 14–16 sierpnia 1985 r.)

Jan Paweł II odwiedził Zair (dzisiaj Demokratyczna Republika Konga) dwukrotnie. Zair był pierwszym krajem afrykańskim odwiedzionym przez Jana Pawła II. Trasa tej samej, pierwszej pielgrzymki do Afryki (2–12 maja 1980 r.) obejmowała jeszcze Kenię, Ghanę, Górną Woltę (Burkina Faso) i Wybrzeże Kości Słoniowej. W Zairze Ojciec Święty przebywał wówczas w dniach 2–6 maja 1980 r. Po raz drugi papież odwiedził Zair w dniach 14–16 sierpnia 1985 r. podczas trzeciej wizyty apostolskiej w Afryce (8–19 sierpnia 1985 r.), obejmującej także Togo, Wybrzeże Kości Słoniowej, Kamerun, Republikę Środkowoafrykańską, Kenię i Maroko.

4.1. Kraj i Kościół

Demokratyczna Republika Konga zajmuje tereny po obu stronach równika. Ze względu na położenie, klimat i obfitość bogactw naturalnych kraj ten nazywano często w przeszłości „krajem wielkich możliwości”. Państwo, bardzo zróżnicowane etnicznie, zamieszkuje ok. 200 grup etnicznych, głównie Bantu. Ludność skupiona jest w większości w pasie ciągnącym się od ujścia rzeki Kongo ku wschodowi, oraz wzdłuż wschodnich granic, na południe od jeziora Tanganika.

⁵² Tenże, *Rozwój społeczeństwa zależy od każdego człowieka. 1 II, N'Djamena. Spotkanie z mieszkańcami miasta i przedstawicielami różnych religii*, OsRomPol (1990) nr 4, s. 27.

⁵³ Por. tenże, *Cérémonie de congé. Discours du Pape Jean-Paul II*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/february/documents/hf_jp-ii_spe_19900201_congedo-ciad.html [dostęp: 15.07.2020].

4.1.1. Zarys historii kraju

Na terenach dzisiejszej Demokratycznej Republiki Konga spotkać można ślady pierwszych organizacji państwowych, głównie plemiennych, które sięgają V w. W następnych stuleciach pomiędzy rzekami Kasai i Sankuru istniało państwo Bakuba, a w okolicach jeziora Kisale w Katandze państwo Basongo. W XIV w. na terytorium Katangi utworzone zostało państwo Baluba. W tym samym wieku większość powstałych państw podporządkowana została średniowiecznemu państwu Kongo. W 1482 r. do ujścia rzeki Kongo dotarli Portugalczycy, co zapoczątkowało faktyczną dominację Portugalii w dorzeczu Konga, okrutny handel niewolnikami oraz cały szereg wyzwoleńczych walk zbrojnych⁵⁴.

W XIX w. – po wypędzeniu kupców portugalskich – rozpętała się rywalizacja państw europejskich o panowanie nad Kongiem. W 1884 r. król belgijski Leopold II utworzył z Konga całość polityczną i administracyjną, a w rok później konferencja berlińska uznała państwo Kongo za osobistą własność Leopolda II i Międzynarodowego Towarzystwa Kongijskiego.

Pierwsze wystąpienia antykolonialne notuje się już w latach 30. i 40. XX w. Jednak dopiero rok 1960, „Rok Afryki”, przyniósł krajowi pełną niepodległość. Przez sześć kolejnych lat Kongo było jednak areną walk plemiennych i zamachów stanu. W 1965 r. władzę objął, po zamachu stanu, Mobutu Sese Seko, stojący na czele jedynej partii – *Mouvement Populaire de la Revolution* (Ludowy Ruch Rewolucyjny). Wkrótce skoncentrował on całą władzę w swoim ręku, uchwalił nową konstytucję i rozpoczął „afrykanizację” kraju (zmiana nazw, hymnu, imion, kontrola nad handlem, plantacjami i przemysłem). Kraj zmienił wtedy nazwę z Kongo na Zair. W 1967 i 1968 r. doszło ponownie do krwawych starć wewnątrz kraju. Prezydent Mobutu utrzymał się dzięki znacznej pomocy militarnej Francji, Maroka, USA i Chin. W 1997 r., po obaleniu Mobutu Sese Seko, kraj znowu pogrążył się w wojennym chaosie⁵⁵.

⁵⁴ Por. M. Tymowski, *Basen Konga i sawanny południa do schyłku XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki*, dz. cyt., s. 600–617.

⁵⁵ Por. wszechstronna analiza konfliktu kongijskiego, osadzona w dziejach Konga: E.J. Jaremczuk, *Konflikt kongijski*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2006. Tenże, *Zair, Demokratyczna Republika Konga, przemiany wewnętrzne i ich implikacje międzynarodowe*, Elbląg: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej 2007.

4.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Pierwsza ewangelizacja misyjna Królestwa Kongo rozpoczęła się w 1491 r. w Mpinda, a prowadzili ją portugalscy franciszkanie, dominikanie i kanonicy regularni. Właściwym kierownikiem misji był katolicki król kongijski Jan I. Jego wnuk, Henryk, został w 1518 r. mianowany biskupem przez papieża Leona X. Biskup Henryk, zaproszony na sobór trydencki, zmarł w drodze. Ostatni katolicki król kongijski, Antoni I, zginął w 1661 r. Od tej pory nastąpił powolny zmierzch pierwszej ewangelizacji Kongo. Zniesienie zgromadzeń zakonnych przez liberalny rząd portugalski w 1834 r. położyło kres obecności misjonarzy w Kongu i pierwszemu etapowi ewangelizacji Zairu. Ostatni kapucyn włoski opuścił tę ziemię w 1835 r. Mimo wysiłków Rzymu aż do 1880 r. wysyłanie misjonarzy do Kongo nie było możliwe⁵⁶.

12 maja 1880 r. Misjonarze Ducha Świętego założyli u ujścia rzeki Kongo stację misyjną Matki Bożej Kongijskiej. 28 listopada 1880 r. ojcowie biali (Misjonarze Afryki) przybyli do wschodniego regionu Kongo. W ten sposób rozpoczęła się druga ewangelizacja kraju. Kolejno do duchaczy dołączyli belgijscy jezuita, kapucyni, sercanie i scheutyści. Ich wysiłek doprowadził do utworzenia najpierw niezależnej misji Kongo, a potem Wikariatu Apostolskiego Kongo Belgijskiego. Te kroki przyczyniły się znacznie do stabilizacji organizacji kościelnej na terenie kraju i pozwoliły na skuteczniejszą pracę ewangelizacyjną. W 1907 r. działało już w Kongu około 50 stacji misyjnych. W 1954 r. w Kinszasie została założona filia Uniwersytetu Katolickiego „Lovanium”, z pierwszym w Afryce wydziałem teologicznym⁵⁷.

W 1959 r. Jan XXIII ustanowił w Kongu hierarchię kościelną (6 arcybiskupów i 26 biskupów, w tym 3 miejscowych: P. Kimbondo, J. Nkingolo i J. Malula). W 1969 r. Paweł VI mianował kardynałem arcybiskupa Kinszasy, Josepha Malulę.

W okresie walk wyzwoleniczych i zamachów stanu (1960–1965) Kościół doznał ogromnych strat personalnych i materialnych. Wielu misjonarzy poniosło śmierć, znaczna część zagranicznych misjonarzy opuściła kraj. Zniszczono dużą liczbę szkół i szpitali. Pomimo tych strat Kościół w Kongu rozwijał się dalej, także po odzyskaniu niepodległości. Pojawili się rodzimi biskupi i dobrze

⁵⁶ Por. A. Mulders, *Missionsgeschichte*, dz. cyt., s. 205–207; R. Piętek, *Garcia II władca Kongo a Kościół katolicki*, dz. cyt.

⁵⁷ Por. A. Mulders, *Missionsgeschichte*, dz. cyt., s. 405–406.

zorganizowana hierarchia kościelna. W 1970 r. prezydent Mobutu stwierdził jednak, że chrześcijaństwo stoi na przeszkodzie „afrykanizacji” kraju. W tym samym roku za krytykę stylu życia dostojników państwowych został wypędzony z kraju kard. Malula. Jednocześnie usiłowano wprowadzić organizację partyjną do seminariów duchownych. Na skutek oporu zlikwidowano wtedy dwa seminaria.

Jawny konflikt między Kościołem a państwem wybuchł w 1971 r., kiedy to zamknięto katolicki uniwersytet. Dalej wydarzenia potoczyły się szybko: znoszono młodzieżowe organizacje wyznaniowe, usuwano chrześcijańskie imiona, krzyże z miejsc publicznych, ograniczano prasę katolicką, wreszcie ogłoszono partię prezydencką „Kościółem”. Ta tragiczna sytuacja zmieniła się dopiero w 1976 r. – prezydent Mobutu pozwolił wtedy prowadzić dalej szkoły wyznaniowe i szpitale, zezwolił na zawieszanie krzyży w instytucjach, na otwarcie niższych seminariów. Sam prezydent ochrzcił własne dziecko, wziął udział w uroczystym, katolickim pogrzebie żony, a także uczestniczył w obchodach 20-lecia katolickiego uniwersytetu, tuszując w ten sposób bolesny rozdzźwięk i źródło niepokoju społecznych⁵⁸.

W przeddzień wizyty papieskiej Kościół w Zairze obejmował 45% całości populacji (26 500 000) i zorganizowany był w 6 archidiecezji i 41 diecezji. Na 52 biskupów Zairu tylko 6 było obcego pochodzenia. W Zairze pracowało 733 kapłanów diecezjalnych (w tym 21 pochodzenia obcego), 1775 kapłanów zakonnych (w tym 1695 pochodzenia obcego), 926 braci zakonnych (w tym 413 pochodzenia obcego), 4162 siostry zakonne (w tym 2176 pochodzenia obcego). W 44 niższych seminariach duchownych uczyło się 4058 chłopców, a w 13 wyższych seminariach duchownych 924 kleryków⁵⁹.

4.2. Pierwsza pielgrzymka papieska (2–6 maja 1980 r.)

Pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do Afryki i ówczesnego Zairu – jako pierwszego odwiedzanego państwa – była z pewnością wydarzeniem nadzwyczajnym. Z tej okazji prezydent kraju Mobutu Sese Seko ogłosił 2 i 3 maja świętem narodowym. 2 maja 1980 r. po południu Jan Paweł II wylądował w Kinszasie, stolicy Zairu.

⁵⁸ *Zair = République de Zaire*, Warszawa: Komisja Episkopatu ds. Misji 1986, s. 18–23.

⁵⁹ AP 1981.

4.2.1. Postannictwo pokoju

Papieża powitał najpierw prezydent kraju, a następnie kard. Joseph Malula, przedstawiciele rządu, korpus dyplomatyczny z pronuncjuszem apostolskim abp. Edoardo Rovidą, cały Episkopat zairski z biskupami z innych krajów afrykańskich, osobistości państwowe i wojskowe.

W pierwszych słowach powitania papież wyraził swojej pragnienie: „Niech Bóg błogosławi Zair! Niech Bóg błogosławi całą Afrykę!”⁶⁰. W przemówieniu powitalnym Jan Paweł II podkreślił, iż przybywa jako człowiek religii, nadziei i pokoju. „Przybywam tu jako człowiek religii. Wysoko cenię poczucie religijne tak głęboko zakorzenione w duszy afrykańskiej, poczucie, którego nie powinno się usuwać, ale wręcz przeciwnie, oczyszczać, wywyższać i utwierdzać. Szanuję tych, którzy przywiązują wagę do budowania życia w ścisłym związku z Bogiem i którzy biorą pod uwagę wymagania moralne, wpisane przezeń w każde sumienie – a więc i podstawowe prawa człowieka, których jest On gwarantem”⁶¹ – podkreślił papież. „Przybywam tu jako wysłannik pokoju, pragnący – jak Jezus – dodawać otuchy budowniczym pokoju. Prawdziwa miłość poszukuje pokoju, pokój zaś jest niezbędny, aby Afryka mogła całkowicie się poświęcić oczekującym ją wielkim zadaniom. Wraz z moimi wszystkimi afrykańskimi przyjaciółmi chciałbym, aby każde dziecko tego kontynentu mogło jutro znaleźć pożywienie dla ciała i dla ducha w warunkach sprawiedliwości, bezpieczeństwa i zgody”⁶². Ojciec Święty zaznaczył przy tym, że jego przesłanie podczas tej pierwszej podróży do Afryki odnosi się do całego kontynentu.

4.2.2. Pomagać Afryce i uczyć się od niej

Z lotniska papież udał się do neogotyckiej katedry Notre Dame w Kinszasie, gdzie oczekiwało go 1500 księży i seminarzystów. W swoim przemówieniu Jan Paweł II wspomniął dzieło misjonarzy, zapoczątkowane przed stu laty, które wydało bogate owoce. „Razem z wami obchodzić dziś będę stulecie ewangelizacji, razem spojrzymy wstecz na przebytą drogę, pełną trudności i bólu,

⁶⁰ Jan Paweł II, *Przybywam jako człowiek religii, nadziei i pokoju. Przemówienie na lotnisku w Kinszasie, piątek, 2 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 443.

⁶¹ Tamże.

⁶² Tamże.

radości i nadziei. Drogę łaski! To stulecie pozwala nam w pewnej mierze lepiej ocenić dobrodziejstwa Pana Boga i zasługi waszych poprzedników i z tej historii chrześcijańskiej czerpać siły do nowego wzlotu. [...] Wasi ojcowie przyjęli słowo Boże z otwartym sercem i z entuzjazmem. Dzisiaj drzewo Kościoła zapuściło w tym kraju głębokie korzenie; jego gałęzie się rozrosły. Wiara stała się udziałem wielkiej rzeszy obywateli i obywaterek Zairu. Z waszych rodzin zairskich wyszli biskupi, księża, siostry zakonne, katecheci, zaangażowani świeccy, na których opierają się wasze wspólnoty. Ewangelia wycisnęła piętno na życiu i na obyczajach”⁶³.

Mówiąc o inkulturacji Ewangelii, papież wskazywał, iż ten proces dokonuje się w nieustannej łączności z całym Kościołem. „Wasz Kościół został zaszczerpiony na wielkim drzewie Kościoła, z którego przez sto lat czerpał soki, co mu dziś pozwala wydawać już własne owoce i stać się Kościołem misyjnym względem innych. Wasz Kościół musi się pogłębiać w wymiarze lokalnym, afrykańskim, nigdy nie zapominając o swym wymiarze powszechnym, o waszym gorącym przywiązaniu do Papieża. Dlatego mówię wam: przez niego pozostajecie zjednoczeni z całym Kościołem”⁶⁴. Na koniec – wzorem pierwszych misjonarzy – zawierzył Zair Najświętszej Maryi Pannie.

Z katedry Jan Paweł II udał się na krótki odpoczynek do siedziby nuncjatury apostolskiej, po czym złożył kurtuazyjną wizytę prezydentowi i spotkał się z rządem Zairu. Dziękując za gościnę, papież zauważył, że spotkania z rządzącymi są okazją „do konstruktywnej wymiany poglądów na podstawowe problemy ludzkie w wymiarze duchowym, w sprawie godności i przyszłości człowieka, w sprawie pokoju, zgody między narodami, w sprawie wolności, jakiej Kościół żąda, aby mógł głosić Ewangelię w imię poszanowania sumienia; te prawa są zapisane w większości konstytucji czy w prawie zwyczajowym państw. [...] Osobiście jestem przekonany, że problemy afrykańskie powinny być sprawą Afrykańczyków i nie powinny podlegać naciskowi czy ingerencji jakiegoś bloku czy grupy interesów; pomyślne rozwiązywanie tych problemów będzie miało korzystny wpływ na inne kontynenty. Ale byłoby też rzeczą pożyteczną, aby inne narody nauczyły się przyjmować wartości od

⁶³ Jan Paweł II, *Razem z wami obchodzić będą stulecie ewangelizacji. Spotkanie z duchowieństwem w katedrze, piątek, 2 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 445.

⁶⁴ Tamże, s. 447.

ludów afrykańskich. Chodzi tu nie tylko o pomoc materialną i techniczną, jakiej one potrzebują. Mają bowiem także i potrzebę dawania: w dziedzinie uczucia, mądrości, kultury, rozumienia człowieka i Boga, oraz w zakresie innych wartości jeszcze nieuświadomionych”⁶⁵.

4.2.3. Małżeństwo chrześcijańskie w służbie społeczeństwa

3 maja rano Ojciec Święty przybył do najstarszego w Kinszasie kościoła Świętego Piotra, aby odprawić Mszę św. dla rodzin katolickich. Podczas homilii podkreślał, iż małżeństwo chrześcijańskie jest zaczynem postępu moralnego dla społeczeństwa. „Małżeństwo jest dla nich naprawdę drogą wyniesienia się na wyższy stopień i uświęcenia. Jest źródłem życia! Czyż Afrykańczycy nie mają godnego podziwu szacunku dla rodzącego się życia? Gorąco kochają oni dzieci, które witane są z wielką radością. Rodzice wyznania katolickiego będą umieli skierować swoje dzieci na drogę życia wytyczoną przez humanistyczne i chrześcijańskie wartości”⁶⁶. Wskazał przy tym także na zagrożenia dla rodziny, związane z pewnymi zwyczajami oraz zmianami kulturowymi. Podczas liturgii eucharystycznej papież poświęcił również kamień węgielny pod powstający w Kinszasie Wydział Teologii Katolickiej.

4.2.4. Bóg kocha każdego z Was

Po Mszy św. Jan Paweł II spotkał się z biskupami Zairu i innych krajów afrykańskich. Podczas spotkania papież zachęcał biskupów m.in. do wysiłku ewangelizacyjnego. „Jednym z aspektów tej ewangelizacji – mówił – jest *inkulturacja* Ewangelii, *afrykanizacja* Kościoła. Wielu zwierzało mi się, że leży ona wam bardzo na sercu. I słusznie. To zagadnienie jest częścią niezbędnych wysiłków, aby ożywić naukę Chrystusa. Ewangelia nie identyfikuje się oczywiście z kulturami – przerasta wszystkie. Królestwo, które głosi Ewangelia, jest udziałem ludzi głęboko związanych z określoną kulturą: budowa królestwa nie może się uwolnić od zapożyczania elementów ludzkich z różnych kultur. Ewangelizacja powinna nawet pomagać im w czerpaniu z własnej, żywej tradycji oryginalnego

⁶⁵ Jan Paweł II, *Niechaj świat uczy się brać także od ludów afrykańskich. Do prezydenta i narodu Zairu, piątek, 2 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 449.

⁶⁶ Jan Paweł II, *Małżeństwo chrześcijańskie jest zaczynem postępu moralnego dla społeczeństwa. Do rodzin w Kinszasie, sobota, 3 maja*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 452.

sposobu wyrażania życia, rytuału i myśli chrześcijańskiej. Pragniecie być równocześnie w pełni chrześcijanami i w pełni Afrykanami”⁶⁷.

Do zakonnic zgromadzonych w miejscowym karmelu mówił: „Wywodzicie się jako zakonnice z bardzo różnych środowisk społecznych, życie we wspólnotach, aby zaświadczyć – na przekór nacjonalizmowi, przesądom, a niekiedy i nienawiściom – możliwości i rzeczywistości powszechnego braterstwa, za którym w niejasny sposób tęsknią ludy”⁶⁸.

Po południu Ojciec Święty odwiedził chorych i spotkał się z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich. Mówił do nich m.in.: „Radujemy się, że jesteście tu razem złączeni naszą miłością ku Panu, który w Wielki Czwartek modlił się za tych wszystkich, co w Niego uwierzą, aby byli jedno. Będziemy więc Go prosić, aby sprawił, by wszyscy, którzy się powołują na Jego imię, byli w pełni wiernymi wezwaniom łaski i by pewnego dnia mogli się znaleźć w Jego jednym Kościele”⁶⁹.

Jeszcze tego samego dnia w Kinszasie papież spotkał się z korpusem dyplomatycznym akredytowanym w Zairze. Głównym tematem jego wystąpienia było prawo ludzkości – w tym także Afrykańczyków – do życia w pokoju i bezpieczeństwie. „Znajdujecie się – znajdujemy się – w sercu Afryki. Jest to dla mnie okazja do wyrażenia mego bardzo mocnego przekonania oraz, z drugiej strony, pewnego naglącego imperatywu, przekonania, że żadna sytuacja lokalna nie pozostaje dziś bez reperkusji w szerszej skali: widzę tego dowody w wydarzeniach, które pozostawiają bolesne ślady w tej lub innej części tego kontynentu. Nie mogą one nie ranić godności duszy afrykańskiej ani też sumienia całej ludzkości” – stwierdzał Jan Paweł II⁷⁰.

W niedzielę 4 maja podczas Mszy św. Jan Paweł II konsekrował ośmiu nowych biskupów afrykańskich. W homilii stwierdził m.in.: „Gdy młode Kościoły widzą swych synów podejmujących dzieło ewangelizacji, gdy widzą, że ich

⁶⁷ Jan Paweł II, *Wprowadzajcie autentyczność Ewangelii w kultury afrykańskie. Do biskupów Zairu, sobota, 3 maja 1980, w: tenże, Nauczanie papieskie, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 455–456.*

⁶⁸ Jan Paweł II, *Jesteście włączeni w prorockie posłannictwo Kościoła. Do zakonnic zgromadzonych w karmelu w Kinszasie, sobota, 3 maja, w: tenże, Nauczanie papieskie, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 461.*

⁶⁹ Jan Paweł II, *Szukajmy prawdy w samym źródle, w Chrystusie. Do przedstawicieli innych wyznań w Kinszasie, sobota, 3 maja 1980, w: tenże, Nauczanie papieskie, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 464.*

⁷⁰ Jan Paweł II, *Ludzkość ma prawo do pokoju i bezpieczeństwa. Do Korpusu Dyplomatycznego w Zairze, sobota, 3 maja 1980, w: tenże, Nauczanie papieskie, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 466.*

bracia stają się biskupami, jest to szczególnie wymownym znakiem dojrzałości i autonomii tych Kościołów!”⁷¹.

Po Eucharystii papież spotkał się ze światem naukowym Zairu, wykładowcami i studentami. W słowach skierowanych do zgromadzonych starał się ich uwrażliwić na to, że poprzez swoją pracę naukową mają dążyć do prawdy i służyć drugiemu człowiekowi. Natomiast podczas spotkania z kapłanami papież pokrótce naszkicował istotny obraz kapłana, jaki został przekazany przez czcigodną tradycję Kościoła. Podkreślił przy tym, iż „ma on trwałe znaczenie na wczoraj, na dzisiaj i na jutro. Nie znaczy to, żebyśmy nie mieli znać nowych problemów, stawianych przez świat współczesny, także i w kontekście afrykańskim, ponieważ chodzi o to, by wychować kapłanów, którzy by byli równocześnie pełnymi Afrykańczykami i autentycznymi chrześcijanami. Zagadnienia, jakie narzuca kultura, gdzie sprawowana jest posługa kapłańska, wymagają dojrzałej rozważy. Należy je wszechstronnie przemyśleć i rozwiązywać w świetle teologii fundamentalnej, jak to już wspomniałem”⁷².

Tego dnia Ojciec Święty spotkał się też z polskimi misjonarzami oraz z zairską Polonią⁷³. „Przywiozłem tu także obraz Matki Boskiej Częstochowskiej z tą myślą, ażeby wam go przekazać; żeby przekazać dla któregoś z budujących się kościołów. I chcę wam ten dar zostawić, ażebyście mogli na tym Czarnym Łądzie umieścić także obraz naszej Czarnej Madonny. Wprawdzie inna to jest «czerń» aniżeli ta afrykańska, ale zawsze czerń. I myślę, że dzięki temu będzie się nie tak trudno porozumieć waszym wiernym, waszym parafianom z tą «czarną» Matką Boską”⁷⁴. Następnego dnia rano papież przekazał obraz jednej z parafii w Kinszasie, prowadzonej przez misjonarzy Konsolaty, po czym statkiem popłynął do Brazzaville, stolicy Ludowej Republiki Konga. Tego samego dnia powrócił samolotem do Zairu, do Kisangani, gdzie przenocował⁷⁵.

⁷¹ Jan Paweł II, *Wybrani spośród tego ludu. Konsekracja ośmiu biskupów w Kinszasie, niedziela, 4 maja*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 469.

⁷² Jan Paweł II, *Chrześcijańskie powołanie ludów afrykańskich czerpie swoje znaczenie i pokarm z waszego posługiwania. Spotkanie z kapłanami w Kinszasie, niedziela, 4 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 479.

⁷³ Por. *Działalność Stolicy Apostolskiej. Kronika podróży*, OsRomPol (1980) nr 5, s. 2.

⁷⁴ Jan Paweł II, *Ponowne spotkanie z Polonią w Kinszasie w nuncjaturze, niedziela, 4 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 484.

⁷⁵ *Działalność Stolicy Apostolskiej. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 2.

4.2.5. Chrystus w świecie wiejskim

We wtorek 6 maja papież odprawił rano Mszę św. dla tłumnie zgromadzonych ludzi. Podczas homilii mówił m.in.: „Kiedy patrzę na was, myślę o księdze Apokalipsy św. Jana, którą czytamy w niedzielę Wielkanocy. Wszystkie narody, wszystkie rasy, wszystkie języki mają swój udział w niekończącym się orszaku tych, którzy noszą na czołach znak pieczęci Bożej. Pomyślcie o waszym chrzcie i bierzmowaniu. Chrześcijanie z Kisangani i z tego wielkiego obszaru wiejskiego! Wy stanowicie część tego ogromnego tłumu, którego św. Jan nie potrafił zliczyć. Jesteście Ludem Bożym, podróżującym dzisiaj przez afrykańską ziemię, i przeżywacie swoją przynależność do Chrystusa przez rzeczywistość świata wiejskiego”⁷⁶. Jan Paweł II podkreślał także, iż „Jezusowe życie ziemskie upłynęło przede wszystkim w cywilizacji głównie agrarnej (wiejskiej). Spędził trzydzieści lat w jednej z najmniejszych wiosek Palestyny, w Nazarecie”⁷⁷.

Papież w homilii mówił także o godności życia na wsi i konieczności przekształcania warunków tego życia, „tam zwłaszcza, gdzie warunki się pogarszają na skutek niedbalstwa czy grzechu i gdzie przeszkadzają ludziom żyć zgodnie z nadzieją i w pokoju. Gdyż królestwo niebieskie, które przygotowujemy, powinno już w tym życiu ziemskim być jakoś zapoczątkowane. Postęp doczesny ma duże znaczenie dla królestwa Bożego (por. KDK 39). [...] Kraj wasz powinien być samowystarczalny w sprawach wyżywienia; płody rolne są o wiele bardziej potrzebne aniżeli niektóre produkty luksusowe. Przemysłowy rozwój krajów afrykańskich domaga się rozwoju rolnictwa, powinien się na nim opierać. Chodzi tu bowiem o życie dzieci tego kraju”⁷⁸.

Po Mszy św. Jan Paweł II odwiedził groby pierwszych misjonarzy zairskich w misji św. Gabriela, a następnie udał się samolotem do Kenii.

4.3. Druga pielgrzymka papieska

Po raz drugi do Demokratycznej Republiki Konga – podówczas Zairu – Jan Paweł II przybył 14 sierpnia 1985 r. z Bangi – stolicy Republiki Środkowoafrykańskiej. Papieża powitali: pronuncjusz apostolski abp Alfio Rapisarda,

⁷⁶ Jan Paweł II, *Jesteście Kościołem, jesteście Chrystusem żyjącym w świecie wiejskim. Homilia w czasie Mszy św. w Kisangani, wtorek, 6 maja 1980, w: tenże, Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 498.

⁷⁷ Tamże, s. 499.

⁷⁸ Tamże, s. 499–500.

arcybiskup Kinszasy kard. Joseph Malula oraz przewodniczący Konferencji Episkopatu Zairu, biskup pomocniczy Kisangani, Laurent Monsengwo Pasinya. Po wysłuchaniu powitalnego przemówienia prezydenta Mobutu Sese Seko papież powiedział: „Przed pięcioma laty razem obchodziliśmy stulecie drugiej ewangelizacji waszego kraju, stulecie, w którym wasze wspólnoty szybko i dynamicznie się rozwinęły, stulecie, w którym nie tylko przyjęliście orędzie, lecz także zbudowaliście Kościół, solidnie wrosnięty już w waszą ziemię. [...] Jutro będziemy sławili zasługi jednej z was, dowód płodności Kościoła, który dojrzewa, zgłębia słowo Boże i świadczy o żywej obecności Chrystusa”⁷⁹.

4.3.1. Pierwsza beatyfikowana córka waszej ziemi

Na placu przed Pałacem Ludu w Kinszasie Ojciec Święty przewodniczył Mszy św., podczas której dokonał beatyfikacji zairskiej zakonnicy, męczenniczki Klementyny Anwarite Nengapeta, zamordowanej 1 grudnia 1964 r. Na placu zgromadziło się ok. miliona osób. Obecni byli rodzice i najbliższa rodzina nowej błogosławionej. W homilii papież podkreślał, iż „Anwarite spędziła całe życie w Górnym Zairze, między Wamba i Bafwabaka. Nie sprawiała wrażenia osoby wykraczającej swoimi uzdolnieniami poza przeciętność. Była dzieckiem skromnym, akceptującym własne ograniczenia, lecz pracującym wytrwale nad ich przewyciężeniem; posiadała temperament skłonny niekiedy do ruchliwości i żartów, kiedy indziej zaś do niepokoju i smutku. Spontanicznie okazywała innym swą gotowość do pomocy, a oddanie komuś przysługi i pełne delikatności otwarcie się na innych sprawiało jej po prostu radość”⁸⁰. Papież wskazywał na jej odwagę. Podkreślił, iż „Anwarite odpowiedziała na powołanie do złożenia dziewictwa w dobrowolnej ofierze. I oto dołącza się do długiego orszaku owych dziewic, które od czasów rzymskich, na początku pierwszego tysiąclecia, dawały życie za Chrystusa: Blandina, Agata, Łucja, Agnieszka, Cecylia, Pelagia, Solange... Wspólnie z umęczonymi dziewicami, które ją poprzedziły, Anwarite dodaje odwagi tym, którzy odpowiadając na swe powołanie zakonne zobowiązują się do życia w czystości”⁸¹.

⁷⁹ Jan Paweł II, *Będziemy słać zasługi jednej z was. Kinszasa. Przemówienie powitalne, środa, 14 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień), dz. cyt., s. 202.

⁸⁰ Jan Paweł II, *Pierwsza beatyfikowana córka waszej ziemi. Kinszasa. Msza św. beatyfikacyjna, czwartek, 15 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień), dz. cyt., s. 204.

⁸¹ Tamże, s. 206.

Po południu Ojciec Święty spotkał się w stołecznej katedrze na liturgii słowa z zakonnicami i zakonnikami oraz świeckimi zaangażowanymi w dzieło apostołskie Kościoła w Demokratycznej Republice Konga. Zachęcał ich: „Kierowani słowem Bożym, umacniani obecnością Pana, umożliwiacie owocne spotkanie afrykańskiego człowieka z Ewangelią. Inkulturacja, jeśli się ją prawidłowo rozumie, oznacza wzrost Kościoła na tej ziemi, oznacza konkretną formę Przymierza między Bogiem i ludźmi tu i teraz. Oznacza przyjęcie uniwersalnej prawdy przez wspólnotę posiadającą swoją własną specyficzną wrażliwość, ukształtowaną przez długotrwałe poszukiwanie sensu życia. Tak wzrasta roślina, staje się ona drzewem, które «wypuszcza wielkie gałęzie, tak że ptaki powietrzne gnieźdzą się w jego cieniu» (Mk 4,32). [...] Drodzy przyjaciele, którzy pełnicie wśród chrześcijan Zairu wiele ważnych funkcji, wasze powołanie nałożyło na was odpowiedzialność za «talenty» powierzone przez Pana. Kapłani, zakonnicy i świeccy, odpowiedź na to wezwanie jest łaską. Abyście mogli przez długie lata pozostać dobrymi i wiernymi sługami Chrystusa, musicie łączyć czynne i pełne poświęcenia zaangażowanie z życiem modlitwy i z rozwojem intelektualnym»⁸².

Z katedry papież udał się na spotkanie z prezydentem i osobistościami państwowymi tego kraju. Podczas tej wizyty Jan Paweł II zwrócił uwagę na rolę społeczeństwa jako organizmu warunkującego prawidłowy rozwój jednostki. „W tych rozważaniach chcę jedynie przypomnieć realną stawkę, o którą toczy się gra w stosunkach międzynarodowych. Na całym świecie ostatnie pokolenia przeszły niezwykle szybką ewolucję. Wszystkim znany jest lęk przed nierównością szans. Wielkie mocarstwa nie są w stanie rozwiązać swoich konfliktów; wciągają w nie narody mniej rozwinięte, nierzadko za cenę wojen bratobójczych. To, co mogłoby oznaczać dobroczynną dla wszystkich wymianę, zamienia się w chaotyczną eksploatację bogactw naturalnych, obraca się przeciw podstawowym prawom człowieka i jego kulturowemu dziedzictwu. Jakże nie ubolewać nad tak często występującymi sprzecznościami pomiędzy deklaracjami, a nie bezinteresownym bynajmniej postępowaniem!” – mówił do nich papież⁸³.

⁸² Jan Paweł II, *Wszyscy pracujecie dla tej samej sprawy. Kinszasa. Spotkanie z księżmi, zakonnikami i zakonnicami, czwartek, 15 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień), dz. cyt., s. 209–210.

⁸³ Jan Paweł II, *Wszystko, co przyczynia się do dobra ludzkości, należy do misji Kościoła. Kinszasa. Spotkanie z prezydentem Zairu i władzami kraju, czwartek, 15 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień), dz. cyt., s. 214.

Po wizycie u prezydenta papież spotkał się również z Konferencją Episkopatu Zairu. Ojciec Święty podkreślił w przemówieniu odpowiedzialność biskupów za prowadzenie i odnawianie dzieła ewangelizacji.

4.3.2. Wierna aż do śmierci

16 sierpnia rano papież udał się samolotem z Kinszasy do Lubumbashi, gdzie przewodniczył liturgii eucharystycznej, podczas której grupa zakonnic złożyła na jego ręce śluby zakonne. Homilia wygłoszona przez Jana Pawła II miała na celu ukazanie wiernym z Konga, że fakt wyniesienia na ołtarze ich rodaczki świadczy o dojrzałości lokalnego Kościoła, ale jest zarazem wezwaniem wszystkich zairskich wiernych do świętości. „Anwarite jest nam bliska, urodziła się bowiem czterdzieści cztery lata temu. Jej rodzina, jej siostry nadal żyją w tym kraju. Dziecięca wiara, która wcześniej pociągnęła ją ku życiu zakonnemu, nieustannie się pogłębiała, a jednocześnie odsłaniała wymagania służby apostołskiej i życia zakonnego. Podziwiamy ją szczególnie, bo nie wyróżnia jej nic poza płynącą z wiary i miłości do Chrystusa, pełną prostoty wiernością w składaniu całkowitego daru z siebie samej. Jakże wzruszające jest to, że ostatnie słowa, które zanotowała w dzienniczku w dniu męczeństwa, brzmią: «Nasze świadectwo czystości serca»” – mówił papież⁸⁴. „Prawdziwa miłość pochodząca od Boga, miłość, jaką przeżyła wasza pierwsza błogosławiona, jest konieczna w tym świecie, gdzie wielu mężczyzn i kobiet cierpi z powodu ucisku, braku odzienia, żywności i – w zbyt licznych regionach świata – z powodu prześladowań lub tortur. Ten świat się zmienia. W tym świecie przywiązanie do dóbr materialnych, egoizm i zamknięcie się w sobie niosą udrękę. Niech Anwarite, która tak dobrze umiała nieść innym szczęście, pomaga wam w przekazywaniu innym radości życia”⁸⁵.

Po Mszy św. papież udał się do Nairobi w Kenii.

⁸⁴ Jan Paweł II, *Wierna aż do śmierci. Lubumbashi. Homilia podczas Mszy św., piątek, 16 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień), dz. cyt., s. 220.

⁸⁵ Tamże.

5. Dynamiczny Kościół zakorzeniony w miejscowej kulturze. Jan Paweł II w Gabonie (17–19 lutego 1982 r.)

Jan Paweł II udał się na pielgrzymkę do Gabonu w dniach 17–19 lutego 1982 r., podczas drugiej podróży apostołskiej do Afryki. Ta podróż do Afryki objęła zasięgiem Nigerię, Benin i Gwineę Równikową.

5.1. Kraj i Kościół

Większość powierzchni kraju pokrywa las równikowy, który od początku ubiegłego wieku jest intensywnie eksploatowany. Odkrycie wielu innych bogactw naturalnych (m.in. ropy naftowej, gazu ziemnego, uranu) sprawiło, że kraj był relatywnie zamożny. W stosunkowo niewielkiej populacji (w 1980 r. ok. 750 tys. mieszkańców) najliczniejszą grupę etniczną stanowili Fangowie (ok. 35%), a także Punu, Bateke i inni. Baka (Pigmeje), najstarsi mieszkańcy terenów leśnych, stanowili zaledwie ok. 1% populacji.

5.1.1. Zarys historii kraju

W pierwszym tysiącleciu przed Chrystusem tereny dzisiejszego Gabonu zostały zasiedlone przez ludy Bantu. Pierwszymi Europejczykami, którzy dotarli do Gabonu w 1471 r., byli Portugalczycy. W XVI w. u wybrzeży swoje faktorie handlowe (handel kością słoniową i niewolnikami) zakładali także Holendrzy, Anglicy i Francuzi, którzy w XVIII w. zaczęli wyraźnie dominować na tym terenie. W 1842 r. amerykańscy misjonarze z Nowej Anglii założyli misję w Baraka (Libreville). W 1849 r. Francuzi zdobyli statek i wypuścili znajdujących się na jego pokładzie niewolników, którzy osiedlili się przy tej misji (Libreville – Wolne Miasto). Francja zajęła ostatecznie Gabon w 1885 r., a w 1889 r. został on włączony do Konga Francuskiego, następnie do Francuskiej Afryki Równikowej (1910).

Ostatecznie Gabon uzyskał niepodległość w 1960 r. Pierwszym premierem Gabonu, a następnie prezydentem (od 1961 r.) został Léon M'ba, przywódca Gabońskiego Bloku Demokratycznego (BDG), rzecznik ścisłej współpracy z Francją. W 1967 r. władzę prezydencką przejął Omar Bongo Ondimba. W 1968 r. utworzył on jednopartyjny system rządów. W latach 1967–1975 był jednocześnie premierem. Na przełomie lat 70. i 80. utworzyły się liczne ruchy opozycyjne. Widoczny był także kryzys gospodarczy kraju⁸⁶.

⁸⁶ Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 2, Rzym: Misjonarze św. Rodziny 1980, s. 288–299.

5.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Pierwsze próby ewangelizacji na terenach dzisiejszego Gabonu łączą się z wpływami Portugalczyków z terenu królestwa Kongo oraz Wyspy św. Tomasza (XVII–XVIII w.). Nie pozostawiły one jednak śladu w postaci wspólnoty chrześcijańskiej.

W 1842 r. do Gabonu przybyli dwaj amerykańscy misjonarze protestanccy z Bostonu i założyli tam pierwszą misję wśród ludu Mpongwe (Baraka). W 1850 r. została założona misja prezbiteriańska Stanów Zjednoczonych na wyspie Corisco⁸⁷.

Pierwsi misjonarze katoliccy ze Zgromadzenia Misjonarzy Ducha Świętego przybyli do Gabonu 28 września 1844 r.. Za ich sprawą w okolicach wioski Okolo powstała pierwsza misja Sainte-Marie du Gabon. To właśnie w Gabonie zaczął rezydować biskup Wikariatu Apostolskiego Obydwu Gwinei i Senegambii (erygowanego w 1846 r.).

Misje katolickie na terenie Gabonu rozwijały się prężnie. W początkowym okresie powstawały one na wybrzeżu, a od 1914 r. także w głębi kraju. W 1899 r. wyświęcono pierwszych rodzimych księży, a w 1911 r. powstało pierwsze rodzime żeńskie zgromadzenie zakonne – Sióstr Najświętszej Maryi Panny. W 1955 r. w Libreville erygowano diecezję, a w 1958 r. – archidiecezję. W latach 60. XX w., będących czasem świeżo uzyskanej niepodległości, prawie połowa mieszkańców Gabonu deklarowała przynależność do Kościoła katolickiego⁸⁸.

W 1980 r. Kościół w Gabonie liczył 439 tys. ochrzczonych i ponad 16 tys. katechumenów. Wśród nich pracowało 27 księży rodzimych i 92 zagranicznych, 35 braci zakonnych (10 rodzimych) oraz 149 sióstr zakonnych (w tym 32 rodzime)⁸⁹.

5.2. Pielgrzymka papieska

17 lutego 1982 r., na lotnisku w Libreville, stolicy kraju, papieża powitał prezydent republiki Omar Bongo. W odpowiedzi papież podkreślił duszpasterskie znaczenie swojej wizyty w Gabonie. „Życzę wam, abyście umieli zająć należne sobie miejsce w rodzinie Kościołów lokalnych i ażeby poziom

⁸⁷ Por. B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 273–277.

⁸⁸ Por. Ł. Woźniak, *Fangowie z Gabonu i ich synkretyczny kult Bwiti wobec misyjnej działalności Kościoła*, Warszawa: Wąbrzeskie Zakłady Graficzne Sp. z o.o. 2015, s. 168–178.

⁸⁹ AP 1981.

waszego życia kościelnego wpływał korzystnie na Kościoły siostrzane. Krótko mówiąc, w czasie tych dni spotkania nasze wzajemne stosunki sprzyjać będą duchowemu dojrzewaniu osób i wspólnot, co pozwoli na umocnienie ducha wspólnotowego między wami oraz ze mną, między Kościołem Gabonu a Kościołami całego świata, a to dzięki tej symbolicznej, ale owocnej obecności Następcy św. Piotra pośród waszych biskupów, którzy są Następcami Apostołów” – mówił papież⁹⁰.

5.2.1. Wartość dziedzictwa

Następnie w katedrze Sainte Marie papież spotkał się z miejscowym duchowieństwem. Przed świątynią oczekiwała grupa Polaków mieszkających w Gabonie. W słowie do duchowieństwa papież wskazał, iż tutejsza katedra była miejscem, w którym 29 września 1844 r. po raz pierwszy na ziemi gabońskiej sprawowano ofiarę Chrystusa. „Ten sakralny pomnik pozostaje jakby symboliczną kolebką waszego narodu. Bardzo dobrze, żeście na jego wewnętrznych ścianach – kiedy się wchodzi, po prawej stronie – wryli zdanie, które równocześnie jest wzruszającym i prawdziwym świadectwem: «Stąd światło Ewangelii rozbiły się na afrykańskie kraje»”⁹¹. Jan Paweł II nie unikał spraw trudnych w słowie do duchowieństwa. „Kapłan nie zgodzi się na to, by stać się jakimś autorytatywnym i znudzonym funkcjonariuszem, gdy będzie pamiętać, że sakramenty i wszystkie akty liturgiczne są nie tylko skutecznymi znakami wiary, ale dla tych, którzy ich udzielają lub je przyjmują, są także wezwaniem do lepszej modlitwy, do lepszego świadczenia miłości. Wszyscy szukający światła i mocy Bożej tworzą bez wątpienia bardzo różne wspólnoty ludzkie i chrześcijańskie, które jednak potrzebują wierności kapłana wobec jego misji i zadań. Niekiedy może się tak zdarzyć, że wiara w wezwanie Chrystusa zaciemni się i pokusy innego życia staną się bardziej natarczywe. Wówczas obecność młodzieży, dorosłych i dzieci, wszystkich, których kapłan zna i którzy go potrzebują i mu ufają pośród tylu innych, jest niepodlegającym dyskusji motywem trwania w wierności dla misji”⁹².

⁹⁰ Jan Paweł II, *Stała pamięć o misjonarzach – źródłem waszej jedności w wierze, Libreville – przylot do Gabonu, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 233.

⁹¹ Jan Paweł II, *Wierność. Libreville – spotkanie z duchowieństwem, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 234.

⁹² Tamże, s. 236.

Późnym wieczorem Jana Pawła II gościł w swej rezydencji prezydent Omar Bongo. Podczas spotkania papież mówił m.in. o wartości kultury Gabonu i kultury afrykańskiej. „Kultura narodu stanowi coś oryginalnego, co go wyróżnia wśród sąsiadów, ale go od nich nie oddziela. Jest czymś własnym, co się udziela innym. Afrykańska kultura, a także kultura Gabonu, jest czymś szczególnym i bardzo wartościowym. Powinna zawierać w sobie najlepsze tradycje odziedziczone po przodkach, i nie lękać się nowości, pozostając wierna samej sobie. Kultura przede wszystkim zawiera w sobie i rozwija wśród dzieci swego narodu poczucie dumy, przy równoczesnym poszanowaniu innych ludzi. Bądźcie więc dumni z tego, że jesteście Gabończykami!”⁹³.

Pod koniec tego spotkania prezydent przedstawił papieżowi członków korpusu dyplomatycznego i władz kraju.

5.2.2. Prymat wartości duchowych

18 lutego Jan Paweł II udał się awionetką z wizytą apostolską do sąsiedniej Gwinei Równikowej. Do Libreville powrócił po południu. Przed rezydencją arcybiskupią tłumnie oczekiwali go chorzy. Papież skierował do nich improwizowane przemówienie. O 18.00 na miejscowym stadionie Jan Paweł II spotkał się z młodzieżą, studentami i robotnikami. „W słynnej encyklice, która do dziś zachowuje całą swoją wartość, Kościół, głosem Pawła VI, obwieszcza, że «rozwój nie zmierza jedynie do wzrostu ekonomicznego. Jeżeli ma być autentyczny, musi być integralny, to znaczy podnosić każdego i całego człowieka». W Gabonie, który znajduje się w fazie pełnego rozwoju, problemem jest nie tylko zapewnienie ciągłości tego procesu, ale także jego kontroli i opanowania. Wierzę, iż mówiąc w ten sposób, wychodzę naprzeciw waszemu z troskaniu o to, jakiego rodzaju będzie społeczeństwo, które powstaje w waszych rosnących miastach i w wyludniających się wioskach. Nie wystarczy tutaj wyrażanie niepokoju czy ubolewania. Przyszedł czas, abyście skoncentrowali swe wysiłki na obronie i rozwijaniu podstawowych wartości etycznych, bez których równowaga i dobrobyt danego narodu skazane są na bliższe i dalsze niepowodzenie. Historia starożytna, jak i współczesna, dają tego dowody. Otóż te podstawowe i trwałe wartości nazywają się: święty szacunek dla życia, nienaruszalna godność osoby, wolność myśli, sumienia i religii, sprawiedliwy

⁹³ Jan Paweł II, *Aby wasza działalność przyniosła Afryce pokój, Libreville – wizyta u prezydenta Gabonu, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1, 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 239.

podział dóbr, poczucie zaangażowania i świadomość zawodowa, braterstwo i solidarność grup społecznych i narodów. Wartości te, obecne i ukryte w sumieniu jednostek i ludów, winny być zawsze i wszędzie rozbudzone, wyrażane na nowo i lepiej przeżywane” – mówił do zgromadzonych⁹⁴.

Studentom powiedział ważne słowa o celu studiów: „Otóż cel studiów nie może ograniczać się do zdobywania wiadomości, do otrzymywania dyplomów, do osiągnięcia opłacalnych stanowisk. Jeśli cel ten nie ma zostać zaprzepaszczone, studia winny prowadzić studenta do całkowitej dojrzałości ducha i sumienia, to znaczy uczynić zeń autentycznego i rozmiłowanego poszukiwacza prawdy o człowieku, o jego prawdziwych problemach, szukającego odpowiedzi na «dlaczego» i «jak» ludzkiej egzystencji. Właśnie owo wzrastanie w prawdzie, owo dojrzewanie najbardziej wewnętrznych przestrzeni człowieka najpewniej umożliwia podjęcie odpowiedzialnych zadań, które stawia dziś przed nami służba dobru wspólnemu”⁹⁵.

Robotnikom papież przypominał, by nie tracili z pola widzenia niesprawiedliwości, która ich dotyka, że istnieje „dobra nowina”, „ewangelia pracy”, a mianowicie, że powołaniem człowieka jest czynienie sobie ziemi poddanej i realizowanie w ten sposób własnego człowieczeństwa. „Kościół ma obowiązek stać po stronie biednych i uciskanych. Rozumie on, oczywiście, że żądania mniej istotne nie mogą być zaspokojone od razu i całkowicie. Należy liczyć się z realnymi i aktualnymi możliwościami i pozostawać w solidarności z całym narodem, z rytmem dojrzewania każdego kraju na drodze rozwoju. W każdym zaś razie Kościół jest przekonany, że metody przemocy nie przynoszą skutecznego rozwiązania kwestii społecznej. I dlatego, nie zamierzając ignorować napięć, a nawet konfliktów w świecie pracy, zaleca zawsze drogi partnerskiego spotkania i dialogu, szczerego i wytrwałego poszukiwania porozumień, nieraz tylko częściowych, ale niosących nowe nadzieje. To są te drogi rozumne, więcej, to są te drogi ewangeliczne, które mogą dogłębnie zmienić stosunek do człowieka. Życzę wam z całego serca, by w waszym młodym narodzie robotnicy i kierujący pracą postępowali zawsze drogami wzajemnego zrozumienia i harmonii, tak aby wzrost człowieka rzeczywiście towarzyszył rozwojowi kraju”⁹⁶.

⁹⁴ Jan Paweł II, *Przyszłość gabońskiego społeczeństwa. Libreville – do młodzieży, studentów, robotników Gabonu, czwartek, 18 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 248.

⁹⁵ Tamże, s. 249.

⁹⁶ Tamże, s. 251.

Na zakończenie przemówienia Ojciec Święty pozdrowił wszystkich w jednym z miejscowych języków, wywołując nową falę entuzjazmu.

Po powrocie do siedziby arcybiskupiej papież przyjął pięciu biskupów Gabonu. W tekście przemówienia, które im wręczył, podkreślił m.in., iż Kościół w Gabonie wyróżnia się liczebnością, gęstą siecią szkół chrześcijańskich i stowarzyszeń katolickich oraz wolnością, którą się cieszy. Do bolączek należą: mała liczba miejscowych kapłanów i zakonnic, trudności związane z wytrwaniem w powołaniu, brak chrześcijańskich wychowawców, zaniechanie praktyk religijnych przez wielu wiernych, wahanie się przed zawarciem chrześcijańskiego małżeństwa itp. Zwrócił im także uwagę na potrzebę troski o rodzinę⁹⁷.

Rankiem 19 lutego przed Mszą św. Jan Paweł II spotkał się z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich. Wyrażał swoją radość ze współpracy ekumenicznej w Gabonie⁹⁸.

W homilii podczas Mszy św. na miejscowym stadionie mówił m.in., by w obliczu licznych doświadczeń oddalać wszelki fatalizm i bezużyteczny lęk, bo Chrystus je przewycięża. Zachęcał do zaangażowania w budowanie Kościoła w Gabonie: „Z pewnością nasze życie, jak życie wszystkich ludzi i chrześcijan, zostaje poddane licznym doświadczeniom. Na skutek grzechu pierwotnego rodzaj ludzki odziedziczył historyczny stan nieładu, zerwania z Bogiem, co Biblia ukazuje w sposób ogólny i tajemniczy; przyczyny bezpośrednie i konkretne tych doświadczeń można znaleźć w naturalnych ograniczeniach świata stworzonego, często w trudnych warunkach klimatycznych, w naszym stanie stworzenia śmiertelnego, naszej nieprzeorności i niedbałości, często w niesprawiedliwościach społecznych podtrzymywanych przez innych”⁹⁹. Papież podkreślał znaczenie życia rodzinnego na wzór chrześcijański: „Pomyślcie na przykład o prawdziwej miłości małżeńskiej, która jest źródłem i siłą nierozdzielnej wspólnoty, której wierność przypomina niewzruszoną wierność Boga w przymierzu z ludźmi. Pomyślcie o trosce, z jaką Kościół otacza osobę ludzką – w szczególności kobietę – aby nigdy nie była traktowana jako «przedmiot» przyjemności lub zwyczajny środek

⁹⁷ Jan Paweł II, *Kolegialność biskupów warunkiem samodzielności waszego Kościoła. Libreville – spotkanie z biskupami Gabonu, czwartek, 18 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 252–255.

⁹⁸ Jan Paweł II, *Nie ustawajmy w drodze, Libreville – spotkanie ekumeniczne, czwartek, 18 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 255–256.

⁹⁹ Jan Paweł II, *Kościół Gabonu, w imię Jezusa Chrystusa: wstań i chodź! Libreville – homilia, piątek, 19 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 257.

plodności, ale żeby zawsze cieszyła się miłością małżonka, nawet wtedy, gdy, niestety, poddana jest próbie niepłodności. Pomyślcie też o takich wartościach, jak szacunek, delikatność, przebaczenie, miłosierdzie, których chrześcijańska wizja ubogaca małżeństwo. Pomyślcie o godności powołania ojcowskiego i macierzyńskiego, w którym małżonkowie stają się współpracownikami Boga – stwórcy i dawcy życia; pomyślcie o ich wspólnej odpowiedzialności w wychowaniu dojrzałości uczuciowej i duchowej dzieci, które wydali na świat, by tego wszystkiego bronić¹⁰⁰.

Po Mszy św. papież dokonał aktu oddania Gabonu Matce Bożej. Opuszczając stadion, Ojciec Święty pozdrowił wiernych we wszystkich pięciu językach Gabonu.

W południe na lotnisku Leon Mba odbyła się uroczystość pożegnania papieża z Gabonem i z całą Afryką. W przemówieniu pożegnalnym Jan Paweł II zaznaczył, iż wiele winniśmy krajom Afryki, ale równie dużo możemy od nich otrzymać. „Człowiek afrykański, jak zresztą wszyscy inni, w swoich cechach szczególnych i w stopniu bardzo wysokim potrzebuje pewnej przestrzeni wolności, twórczości, a jednocześnie obdarzony jest bardzo głębokim zmysłem wspólnoty, rodziny, plemienia, ludu. Pozbawiony ciepła przyjaźni – ginie” – mówił papież. „Człowiek afrykański ma przede wszystkim poczucie tajemnicy, świętości, absolutu. Nawet jeśli instynkt ten potrzebuje czasem oczyszczenia i uwznioślenia, stanowi bogactwo, którego można pozazdrościć. Pragnie on więc żyć w zgodzie z Panem natury, wolny od alienujących obaw, gotów nawiązać głęboką wspólnotę z Bogiem pokoju. Dołączamy ostatnią obserwację: to, co można było względnie łatwo rozwiązać na szczeblu wioski, plemienia, ludu, powinno teraz znaleźć ludzkie rozwiązanie w kontekście o wiele szerszym, na poziomie narodowym, a także międzynarodowym. Jest to program trudny, który wymaga transpozycji etycznej. Wpływa on z jakości ludzi i ich cywilizacji” – mówił papież¹⁰¹.

¹⁰⁰ Tamże, s. 259.

¹⁰¹ Jan Paweł II, *Wiele winniśmy krajom Afryki, ale równie dużo możemy od nich otrzymać, Libreville – przed odlotem do Rzymu, piątek, 19 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 262–263.

6. By Kościół niósł Ewangelię innym. Jan Paweł II w Gwinei Równikowej (18 lutego 1982 r.)

Jan Paweł II udał się z jednodniową wizytą do Gwinei Równikowej 18 lutego 1982 r., podczas swojej drugiej podróży apostołskiej do Afryki (12–19 lutego 1982 r.), która obejmowała również Nigerię, Benin i Gabon.

6.1. Kraj i Kościół

Gwinea Równikowa jest jedynym hiszpańskojęzycznym krajem Afryki. Dzieli się on na część kontynentalną, zamieszkiwaną w dużym procencie przez Fangów, wyspę Bioko (do 1973 r. Fernando Po), na której znajduje się stolica kraju, oraz kilka mniejszych wysp. W czasie wizyty papieskiej był to słabo rozwinięty kraj rolniczy.

6.1.1. Zarys historii kraju

Pierwszymi mieszkańcami kontynentalnej części Gwinei Równikowej byli Pigmeje. Około XVII w. osiedlił się tam lud Fang. Na wyspę Bioko migrowali przedstawiciele ludów z wybrzeża kameruńskiego. W XV w. wyspę Bioko opanowali Portugalczycy, nazywając ją Fernando Po. Oni także zajęli część kontynentalną. W 1778 r. Portugalia przekazała tereny Gwinei Równikowej Hiszpanii (traktat z El Pardo).

Tuż przed uzyskaniem niepodległości w 1968 r. odbyły się wybory prezydenckie, w których zwyciężył Francisco Macías Nguema z partii Ruch Wyzwolenia Narodowego Gwinei Równikowej (MONALIGE). Bardzo szybko jego rządy zmieniły się w krwawą dyktaturę i doprowadziły kraj do ruiny gospodarczej. Ocenia się, że w trakcie jego prezydentury zginęło 80–100 tys. osób. W 1979 r. jego rządy zostały obalone w zamachu stanu dokonanym przez Teodoro Obiang Nguema Mbasogo. Macías Nguema został rozstrzelany. W początkowej fazie rządów nowego prezydenta doszło do kilku nieudanych puczów (m.in. w 1981 r.)¹⁰².

¹⁰² Por. M. Meredith, *Historia współczesnej Afryki*, dz. cyt., s. 220–224.

6.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Pierwsze próby ewangelizacji przybrzeżnych wysp związane są z wiekiem XVII i działalnością hiszpańskich i włoskich kapucynów. W 1965 r. na Fernando Po erygowano prefekturę apostolską, która obejmowała także wyspy Annobón i Corisco. W 1905 r. Prefekturę Apostolską Fernando Po podniesiono do rangi wikariatu apostolskiego, który w 1958 r. rozciągnął także swą zwierzchność nad Rio Muni. W 1966 r. erygowano diecezję Santa Izabel (Fernando Po) i Bata. W 1969 r. prezydent Macías Nguema ogłosił się „synem bożym” i wprowadził kult swojej osoby. Chciał do owego kultu wprzęgnąć także Kościół katolicki. W efekcie wypędzono wszystkich zagranicznych misjonarzy oraz jedynego biskupa – Rafaela Nze Abuy. Dekretem z 21 lutego 1976 r. prezydent zakazał wszelkich nabożeństw religijnych. Dopiero po zamachu stanu Kościół odzyskał wolność działania¹⁰³.

W 1980 r. Kościół w Gwinei Równikowej liczył 283 tys. wiernych (na 322 tys. mieszkańców), wśród których pracowało 25 księży, 5 braci zakonnych i 51 sióstr zakonnych¹⁰⁴.

6.2. Pielgrzymka papieska

18 lutego 1982 r. Jan Paweł II przybył z Libreville w Gabonie do Malabo na wyspie Bioko (Fernando Po) w Gwinei Równikowej.

6.2.1. Pragnienie współpracy dla dobra kraju

Na lotnisku Ojca Świętego powitał prezydent kraju Teodoro Obiang Nguema Mbasogo. W przemówieniu powitalnym Jan Paweł II zaznaczył: „Dobrze wiem, że w przeszłości musieliście znosić niekiedy poważne trudności. Dlatego wyrażam radość z powodu waszej stałości, z jaką dawaliście świadectwo swej łączności z Chrystusem, jako dzieci wspólnego Ojca, który nas wszystkich jednakowo kocha, towarzyszy nam w każdej chwili naszego życia, dając nam siłę poświadczenia tego nawet męczeństwem. [...] I wzięwszy pod uwagę, że w waszym położeniu geograficznym jesteście narodem w znacznej większości katolickim, dawajcie zawsze przykład zgody między wami, wzajemnej miłości,

¹⁰³ Por. T. Dusza, *Kościół lokalne Afryki*, cz. 2, dz. cyt., s. 286–289.

¹⁰⁴ AP 1981.

gotowości do pojednania, rzeczywistego poszanowania praw każdego obywatela, rodziny, grupy społecznej. Szanujcie i rozwijajcie godność wszystkich osób w waszym kraju jako istot ludzkich i dzieci Bożych”¹⁰⁵.

Po ceremonii powitania na lotnisku papież złożył kurtuazyjną wizytę prezydentowi kraju, w trakcie której zadeklarował, że Kościół w Gwinei Równikowej pragnie lojalnie współpracować w tworzeniu dobra wspólnego, oddając do dyspozycji swą działalność na rzecz podnoszenia poziomu moralności, swój wkład w dzieło pojednania i swoją służbę w dziedzinie wychowania i opieki społecznej. Wyraził przy tym nadzieję, że przy współudziale wszystkich uda się Gwinei przejść zwycięsko przez trudny etap jej dziejów i zająć należne miejsce we wspólnocie afrykańskiej i międzynarodowej¹⁰⁶.

6.2.2. Pamiętajcie o ewangelizacji i cnotach społecznych

Po spotkaniu z prezydentem papież udał się samolotem na kontynent do miasta Bata, gdzie celebrował Mszę św., będącą głównym punktem jego wizyty. Na początku homilii papież zadeklarował jedność ze wszystkimi mieszkańcami Gwinei Równikowej i wyraził radość z katolicyzacji miejscowego Kościoła. „Papież chciał przybyć do was także dlatego, aby na waszej ziemi pobudzić dzieło ewangelizacji, tej ewangelizacji, która oznacza wzrastanie w wierze, wielkoduszne zaangażowanie się w służbę godności każdego człowieka, wierność Chrystusowi i Jego Kościołowi” – mówił Jan Paweł II¹⁰⁷. Przypomniął zasługi misjonarzy: kapucynów, jezuitów, księży diecezjalnych, a przede wszystkim klaretynów. Wspomnił także współczesne duchowieństwo Gwinei i podkreślił, iż „dzieło ewangelizacji ze swej natury zmierza do tego, aby każdy Kościół uczynić zdolnym do istnienia o własnych siłach; nie po to, by się zamknął w sobie, lecz żeby niósł Ewangelię innym Kościołom. W ten sposób każdy Kościół objawia swoją pełną dojrzałość w wierze, dając innym to, co otrzymał w okresie swego wzrastania. Oby Bóg pozwolił, by nadszedł rychło taki dzień

¹⁰⁵ Jan Paweł II, *Złożyliście odważne świadectwo waszej łączności z Chrystusem. Przybycie do Malabo w Gwinei Równikowej, czwartek, 18 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 241.

¹⁰⁶ Jan Paweł II, *Wykorzystać całą energię moralną do trudnej odbudowy kraju. Malabo – spotkanie z prezydentem Gwinei Równikowej, czwartek, 18 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 242.

¹⁰⁷ Jan Paweł II, *By Kościół wasz mógł ponieść Ewangelię innym. Bata – homilia na Mszy Świętej, czwartek, 18 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj), dz. cyt., s. 243.

dla Kościoła w Gwinei Równikowej”¹⁰⁸. Wezwał także chrześcijan do praktykowania cnót społecznych.

Po liturgii papież odmówił akt zawierzenia Gwinei Równikowej Maryi.

Po krótkim odpoczynku w pałacu biskupim Jan Paweł II spotkał się z grupą zakonnicek, a potem raz jeszcze z prezydentem i jego małżonką. O 16.30 papież powrócił do Libreville¹⁰⁹.

7. Ewangelizacja – kultura – inkulturacja. Jan Paweł II w Kamerunie (10–14 sierpnia 1985 r.; 14–16 września 1995 r.)

Po raz pierwszy Jan Paweł II odwiedził Kamerun w dniach 10–14 sierpnia 1985 r., w ramach trzeciej podróży apostolskiej do Afryki (8–19 sierpnia 1985 r.). Podróż ta objęła ponadto Togo, Wybrzeże Kości Słoniowej, Republikę Środkowoafrykańską, Demokratyczną Republikę Konga (Zair), Kenię i Maroko. Po raz drugi Jan Paweł II odwiedził Kamerun w dniach 14–16 listopada 1995 r., podczas jedenastej podróży apostolskiej do Afryki. Podróż ta objęła ponadto Republikę Południowej Afryki i Kenię.

7.1. Kraj i Kościół

Zróznicowanie geograficzne, klimatyczne (Kamerun od Zatoki Gwinejskiej rozciąga się aż do jeziora Czad, na brzegu Sahary i obejmuje pięć stref geograficznych) oraz ludnościowe (ponad 250 grup etnicznych) sprawia, że niekiedy kraj ten zwany jest „Afryką w miniaturze”. Wspomniał o tym także Jan Paweł II podczas pierwszej pielgrzymki: „Czyż Kamerun nie jest w pewnym sensie Afryką w miniaturze, prawdziwym tygłem rozmaitych wspólnot etnicznych o przebogatych tradycjach, punktem spotkania wszystkich wielkich religii kontynentu afrykańskiego, skrzyżowaniem dwóch światów: anglofońskiego i frankofońskiego, krajem licznej młodzieży? Zawsze mówiono o waszym kraju jako o wyspie pokoju”¹¹⁰.

¹⁰⁸ Tamże, s. 244.

¹⁰⁹ *Druga podróż Papieża Jana Pawła do Afryki. Kronika podróży apostolskiej*, OsRomPol (1982) nr 2, s. 13.

¹¹⁰ Jan Paweł II, *Przybywam, by razem z wami złożyć dziękczynienie Bogu. Jaunde. Przemówienie powitalne, sobota, 10 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 140.

7.1.1. Zarys historii kraju

Historia Kamerunu początkowo inaczej rozwijała się w południowej części kraju, a inaczej w północnej. Na południu do wybrzeży dzisiejszego Kamerunu, począwszy od XVI w., docierali Portugalczycy. W 1832 r. w Bimbria powstała faktoria handlowa, a jeden z kupców, John Beecroft, reprezentował tam interesy Anglii jako jej konsul rezydujący na Fernando Po. W latach 1884–1887 część wybrzeża objęta była protektoratem brytyjskim. Jednak szybko Brytyjczyków wyparli Niemcy, a układy niemiecko-brytyjskie z 1886 r. ustaliły granicę kameruńsko-nigeryjską. W przyznanych sobie granicach Rzesza Niemiecka dokonała podboju militarnego, na północy walcząc już ze zorganizowanymi (od początku XIX w.) państwami muzułmańskimi¹¹¹.

Po I wojnie światowej dokonano podziału ziem Kamerunu niemieckiego pomiędzy Francję (większość ziem) i Wielką Brytanię jako terytoria mandatowe Ligi Narodów. W 1961 r. ludność z terenów francuskojęzycznych i anglojęzycznych (w dużej części) opowiedziała się za Federalną Republiką Kamerunu (1961–1972), która szybko przekształciła się (na niekorzyść anglofonów) w Zjednoczoną Republikę Kamerunu (1972–1984), a następnie w Republikę Kamerunu. W 1982 r. prezydentem państwa został Paul Biya¹¹².

7.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Ewangelizację Kamerunu rozpoczęli misjonarze protestancy. Osiedlili się oni najpierw na pobliskiej wyspie Fernando Po, gdzie znajdowała się baza angielskich sił morskich. Początkowo zajmowali się oni przede wszystkim pracą ewangelizacyjną wśród miejscowych niewolników. Wkrótce jednak założyli pierwsze misje na wybrzeżu kameruńskim – w Douala w 1843 r. oraz w Bimbria w 1844 r.¹¹³

Z inicjatywą katolickiej ewangelizacji Kamerunu wystąpili polscy podróżnicy Stefan Szolc-Rogozński i Leopold Janikowski. Ich projekt zakończył się niepowodzeniem ze względu na plany kolonizacyjne Rzeszy Niemieckiej, która pozwoliła na prowadzenie misji katolickich w Kamerunie przez niemieckich pallotyńców. Kres misjom pallotyńskim w Kamerunie położyła I wojna światowa.

¹¹¹ Por. E. Mveng, *Histoire du Cameroun*, Paris: Présence Africaine 1963, s. 93–364.

¹¹² Tamże, s. 365–500.

¹¹³ Por. E.T. Briggs, *The protestant Church in the Cameroon. The early days – 1841 to 1887*, w: E. Mveng, *Histoire des Églises chrétiennes au Cameroun: les origines*, Yaoundé: Saint-Paul Mvolyé 1990, s. 5–53.

Zastąpili ich francuscy Misjonarze Ducha Świętego. Wkrótce dołączyli do nich inni. Misje rozrastały się dynamicznie. Utworzona w 1890 r. Prefektura Apostolska Kamerunu przekształciła się w 1905 r. w wikariat apostolski. W 1946 r. misjonarze oblaci Maryi Niepokalanej rozpoczęli na szeroką skalę ewangelizację północnej części kraju – uważanej do tej pory błędnie za muzułmańską. W 1955 r. w Kamerunie powstała zwykła hierarchia kościelna¹¹⁴.

W przeddzień wizyty Jana Pawła II w Kamerunie kraj liczył 12 520 000 mieszkańców, z czego 29,4% stanowili katolicy, 23% – protestanci, 22% – muzułmanie, 25% – wyznawcy religii tradycyjnych, a 0,5% – prawosławni¹¹⁵.

7.2. Pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do Kamerunu (10–14 sierpnia 1985 r.)

10 sierpnia po południu samolot papieski wylądował w stolicy Kamerunu, Jaunde. Jeszcze na pokładzie powitali papieża: pronuncjusz abp Donato Squicciarini, arcybiskup Jaunde Jean Zoa oraz przewodniczący Konferencji Episkopatu Kamerunu bp Christian Tumi. Po opuszczeniu samolotu i ucałowaniu ziemi Ojciec Święty wysłuchał powitalnego przemówienia prezydenta Paula Biyi i sam wygłosił przemówienie, w którym wyraził radość z przybycia do Kamerunu.

7.2.1. Wielki dar kapłaństwa

Prosto z lotniska, witany przez tłumy zgromadzone wzdłuż długiej trasy, papież udał się do katedry w Jaunde, gdzie oczekiwali nań księża, zakonnicy, zakonnice oraz przedstawiciele zaangażowanego laikatu. Podczas liturgii słowa papież przyjął śluby zakonne złożone przez 18 sióstr oraz wygłosił przemówienie, w którym każdej z reprezentowanych grup przypomniał jej rolę w Kościele. Papież podkreślił, że mieszkańcy Kamerunu zawsze byli w zamyśle Bożej Miłości, zauważył jedność w celu wszystkich powołań i stanów Kościoła, jednoczący wymiar sakramentów, co zobowiązuje do współpracy. Zwracając się do księży, przypomniał wielkość Kapłaństwa Chrystusa, w którym i oni mają udział: „Drodzy przyjaciele, księża z Kamerunu, zostaliście wzięci spośród

¹¹⁴ Por. J. Różański, *Działalność polskich oblatów Maryi Niepokalanej w Kamerunie (1970–2010)*, Warszawa: Instytut Dialogu Kultury i Religii, Wydział Teologiczny UKSW, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2015, s. 11–17.

¹¹⁵ AP 1995.

ludzi tego kraju, znacie dobrze ich troski, nadzieje i słabości; jesteście współodpowiedzialni za tę kulturę i wspólnoty etniczne. To w ich imieniu dziękujcie Bogu i błagajcie Go. Ale dzięki święceniom kapłańskim staliście się sługami Chrystusa, Jego Samego reprezentujecie, Jego, Głowę tego Kościoła, który jest Jego Ciałem, Jego, Sprawcę zbawienia i źródło łask wszelkich. Głosicie Jego słowo, w Jego imieniu składacie Jego Ofiarę, by rozdawać Jego Chleb Życia, by przekazywać Jego przebaczenie; a wszystkich tych darów lud chrześcijański nie może wytworzyć sam, gdyż otrzymuje je z góry”¹¹⁶. Seminarzystom przypomniał, że Kościół ma ostateczny osąd w ocenie powołania oraz środka dla duchowego wzrostu. Mówiąc o pracy zakonników i zakonnice, wspominał prowadzone przez nich dzieła duszpasterskie, a także te związane z opieką nad chorymi, pomaganiem ubogim ze wszystkich środowisk: „Drogie siostry, uroczystość, w której za chwilę weźmiecie udział, jest wyrazem waszego postanowienia. Podejmujecie życie, w którym całe wasze jestestwo zostaje poświęcone Chrystusowi – służbie Jemu w braciach i siostrach. Każdego dnia musicie w głębi duszy ponawiać to oddanie. Znajdziecie oparcie w waszym zgromadzeniu”¹¹⁷. Zaś zwracając się do katechistów, powiedział: „Wiem, że w całym Kamerunie jest was przeszło dziesięć tysięcy. Drodzy przyjaciele, czy bez waszej służby dla Kościoła ewangeliczne orędzie, powierzone apostołom i pasterzom, mogłoby być skutecznie głoszone we wspólnotach wiejskich i na przedmieściach? W jaki sposób można by je przekazywać, wyjaśniać i stopniowo wcielać w kulturę dorosłych i młodych Kameruńczyków? Jak można by było zapewnić cierpliwe przygotowanie do sakramentów? Jak można by było podtrzymywać wiarę, dzień po dniu, jak mogłaby ona rozkwitnąć w modlitwie i w życiu codziennym?”¹¹⁸.

11 sierpnia rano papież odprawił Mszę św. w Jaunde, przy ołtarzu wzniesionym w centrum miasta, przy bulwarze 20 Maja. Wśród zgromadzonych licznie tłumów obecni byli prezydent Republiki z małżonką oraz inne osobistości. Mszę transmitowała miejscowa telewizja, która w ten sposób zainaugurowała swoją działalność. Papież udzielił święceń szesnastu diakonom z różnych diecezji kraju, wśród nich jednemu pochodzenia włoskiego. W homilii podkreślił mocno, że kapłaństwo ma doniosły wymiar i ogromną wagę szczególnie

¹¹⁶ Jan Paweł II, *Różne są rodzaje posługiwania, ale jeden Pan. Jaunde. Nabożeństwo w katedrze, Jaunde. Przemówienie powitalne, sobota, 10 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 142.

¹¹⁷ Tamże.

¹¹⁸ Tamże, s. 145–146.

w dziele przemieniania człowieka, co osiąga swój szczyt w każdej Eucharystii. „W tym roku upływa właśnie pięćdziesiąta rocznica wyświęcenia pierwszych ośmiu kapłanów kameruńskich, z których jeden jest jeszcze wśród nas, ksiądz Jean-Oscar Awue, któremu udzielam szczególnego błogosławieństwa apostołskiego. Ale żniwo jest wielkie. Prośmy Pana, aby wzbudził na swe żniwo liczniejszych robotników, odznaczających się wytrwałością, rzetelnością, dojrzałością i świętością. Nie tylko po to, aby podtrzymywać i pogłębiać życie chrześcijańskie tych, którzy przyjęli już Ewangelię, ale także by głosić ją tym wszystkim, którzy jeszcze nie dostąpili łaski jej poznania, we wszystkich diecezjach, a zwłaszcza w północnym Kamerunie, gdzie dzieło misyjne jest dopiero w fazie początkowej. Chcę wam także powiedzieć, że i inne kraje kontynentu afrykańskiego oczekują na afrykańskich misjonarzy”¹¹⁹ – mówił papież.

7.2.2. Obowiązek i prawo przepowiadania

W przemówieniu po Mszy św. w Jaunde, przed odmówieniem modlitwy *Anioł Pański*, papież wyraził ból i niepokój z powodu starć związanych z polityką segregacji rasowej w Republice Południowej Afryki oraz wezwał do modlitwy o to, by został położony kres niegodnej człowieka dyskryminacji i przemocy. „W dniu tak uroczystym, w tę niedzielę, na tej wysepce pokoju, jakże można zapomnieć o tych, którzy gdzie indziej cierpią. Myślę zwłaszcza o licznych ofiarach nowych krwawych starć, które miały miejsce w ostatnich dniach w Afryce Południowej, napełniając niepokojem całą Afrykę oraz cały świat. Wyrażam tu, podobnie jak uczyniłem to podczas śródowej audiencji w Rzymie, mój głęboki ból i zaniepokojenie oraz zapewniam o modlitwie. Niech Bóg obdarzy wszystkie te ofiary swoim pokojem. Niech wszystkich natchnie mądrością, sprawiedliwym postępowaniem, poczuciem szacunku dla godności innych i wolą pokoju, aby niezwłocznie położono kres wszelkiej, niegodnej człowieka dyskryminacji i niszczącej człowieka przemocy”¹²⁰.

Po południu papież udał się samolotem do miasta Garoua, gdzie udzielił około stu katechumenom sakramentów chrztu, bierzmowania oraz pierwszej Komunii Świętej, do której przystąpiła także liczna grupa dzieci. Papieża

¹¹⁹ Jan Paweł II, *Świadkowie i szafarze przemienienia. Jaunde. Msza św. ze święceniami kapłańskimi, sobota, 10 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 150–151.

¹²⁰ Jan Paweł II, *Myślę o ofiarach krwawych starć w Afryce Południowej. Jaunde. Anioł Pański, niedziela, 11 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 152.

powitał miejscowy biskup, a zarazem przewodniczący Konferencji Episkopatu Kamerunu, abp Christian Tumi. W homilii Ojciec Święty mówił o tym, że obowiązkiem chrześcijan jest praca dla wspólnego dobra narodu, dawanie świadectwa. „Ale świadectwo chrześcijanina nie ma nic wspólnego z tym, co nazywa się propagandą. Pragnie on lojalnie opierać się na prawdzie otrzymanej przez Kościół od Chrystusa. Proponuje to przesłanie jako pełen szacunku apel do sumień ludzkich, wszyscy bowiem mają obowiązek poszukiwania prawdy, stanowczo jednak odzégnując się od jakiegokolwiek przymusu zewnętrznego, którego nie da się pogodzić z dobrowolnym przyzwoleniem danym Bogu w akcie wiary. To właśnie Kościół katolicki nazywa wolnością religijną, która jest podstawowym prawem człowieka, a zarazem jest wymogiem samej religii. Kościół wyraża uznanie rządów, które potrafią zapewnić tę wolność wszystkim” – mówił papież¹²¹.

Z Garoua Ojciec Święty udał się samolotem do Bamenda. Na Mszy św. odprawionej na terenie lotniska zgromadziło się ok. 20 tys. osób. W homilii, wygłoszonej po angielsku, papież mówił o rodzinie. „Biskupi tego kontynentu, zebrani w Jaunde w 1981 r., w zaleceniach szóstego zgromadzenia plenarnego sympozjum Konferencji Episkopatów Afryki i Madagaskaru podkreślili ów doniosły aspekt chrześcijańskiego małżeństwa w specyficznym kontekście afrykańskim: «Stając się nowym stworzeniem, chrześcijanie Afryki będą przeżywali łączące ich więzi małżeńskie i rodzinne jako sakramentalny wyraz związku Chrystusa z Kościołem, przemieniając od wewnątrz te fundamentalne rzeczywistości człowieka». Tak, jest to miłość Chrystusa, w której uczestniczą pary małżeńskie i rodziny, kiedy ich życie opiera się na łasce sakramentu małżeństwa»¹²².

Po zakończeniu Mszy św. Jan Paweł II powrócił do Jaunde, gdzie w siedzibie nuncjatury apostolskiej przyjął przedstawicieli niekatolickich Kościołów chrześcijańskich. Powiedział do nich m.in.: „Podczas moich wizyt pasterskich na świecie, w każdym kraju, do którego się udaję, przywiązuję wielką wagę do spotkań z reprezentantami innych Kościołów i wspólnot. Jak to często i z naciskiem powtarzałem, ekumenizm, czyli zaangażowanie się w służbę na rzecz jedności wszystkich wierzących w Chrystusa, jest istotnym wymiarem pracy

¹²¹ Jan Paweł II, *Obowiązek i prawo przepowiadania. Garoua. Msza św. o ewangelizację narodów, niedziela, 11 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 157.

¹²² Jan Paweł II, *Tam, gdzie osłabiona jest rodzina, zagrożona jest przyszłość społeczeństwa. Bamenda. Msza św. dla rodzin, poniedziałek, 12 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 159.

duszpasterskiej Kościoła katolickiego, wymiarem ściśle związanym z moją służbą na rzecz jedności, z moją posługą Biskupa Rzymu. Toteż, wyrażając moją wdzięczność wam, a poprzez was tym wszystkim, których reprezentujecie, z głębi serca składam dzięki Bogu: to On, Ojciec naszego Pana, Jezusa Chrystusa, w swoim tajemniczym zamyśle chce na nowo zjednoczyć w sobie wszystkie rzeczy, to, co jest w niebiosach, i to, co na ziemi (por. Ef 1,10)”¹²³.

Po spotkaniu ze wspólnotą ewangelicką, a następnie z Polakami, Ojciec Święty przyjął delegację wspólnoty muzułmańskiej. „Bracia i Siostry wyznający religię muzułmańską! Nazywam was braćmi, ponieważ Bóg, nasz Stwórca, uczynił nas członkami tej samej rodziny ludzkiej i wzywa nas, byśmy Go wielbili i byli Mu posłuszni. Bóg umieścił nas na tej ziemi jako swoich przedstawicieli, byśmy wiernie opiekowali się światem przyrody i byśmy budowali nasze ludzkie społeczeństwa zgodnie z Jego wolą” – mówił papież¹²⁴.

7.2.3. „Co czynimy dla dobra braci i sióstr z Afryki?”

W Pałacu Jedności, siedzibie prezydenta, papież spotkał się z władzami Kamerunu, korpusem dyplomatycznym i przedstawicielami organizacji międzynarodowych działających w tym kraju. W przemówieniu Jan Paweł II naświetlił sytuację kontynentu afrykańskiego, wskazał na nękające tę część świata problemy, akcentując zwłaszcza potrzebę rozwiązania kwestii zależności gospodarczej młodych krajów afrykańskich od wielkich potęg światowych. „Kamerun, położony w sercu Afryki i bardzo typowy dla całego tego kontynentu, jawi się w istocie jako skrzyżowanie plemion, języków, religii, jako kraj otwarty zarówno na świat francuskojęzyczny, jak i posługujący się językiem angielskim. Taka sytuacja z pewnością wymaga, aby między tymi tak różnorodnymi grupami panowały: duch tolerancji i dialogu, respektowanie specyficznych uwarunkowań kulturowych i religijnych, poszanowanie dla lokalnych władz i dla praw każdego człowieka, wzajemny szacunek i braterska współpraca. Od rządzących narodem wymaga to również wielkiej czujności i dbałości o to, aby wszędzie zachowywano tego ducha w celu uniknięcia sytuacji, w których jedni byłiby w jakikolwiek sposób uciskani przez drugich i w celu zapewnienia wszystkim

¹²³ Jan Paweł II, *Nasze podziały nie są całkowite. Jaunde. Spotkanie ekumeniczne, poniedziałek, 12 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 163.

¹²⁴ Jan Paweł II, *Wspólnota i ludzkie braterstwo. Jaunde. Spotkanie z muzułmanami, poniedziałek, 12 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 164.

uczestnictwa we wspólnym dobru” – mówił papież¹²⁵. Kontynuując, podkreślił m.in.: „Obecnie, nie wracając do punktów tego przemówienia dotyczących całego świata, chciałbym zająć się wraz z wami wspólnym dobrem kontynentu afrykańskiego, na terenie którego pełnicie swą misję. Wydaje mi się, że owo dobro w sposób szczególny wiąże się z poszanowaniem tożsamości Afryki i jej godności, wspomaganie jej ekonomicznego rozwoju, popieraniem jej moralnego postępu. Przed naszymi sumieniami staje następujące pytanie: co czynimy, co możemy uczynić, aby prawdziwie przyczynić się do dobra wszystkich naszych braci i siostr z Afryki?”¹²⁶.

7.2.4. Być w pełni chrześcijaninem i w pełni Afrykaninem

13 sierpnia 1985 r., podczas Mszy św. w Douala, Jan Paweł II wygłosił homilię poświęconą problemom wychowania. Papież podkreślił rolę rodziny, szkoły, całego społeczeństwa i wreszcie samej młodzieży w tym procesie. „Choć rodzina, szkoła, organizacje pełnią funkcję wychowawczą, to jednak sama dorastająca młodzież powinna podjąć zadanie swego własnego wychowania (por. *List do młodych*, nr 13), budowania własnej osobowości w oparciu o otrzymane dziedzictwo oraz odkrywane wartości moralne i duchowe. Wszelkie kontakty ludzkie, cała wiedza, wszystko powinno służyć temu wzbogaceniu, zwłaszcza zaś praca, która kształtuje człowieka, i to każdy jej rodzaj, bowiem pracy fizycznej należy się taki sam szacunek, jak pracy umysłowej”¹²⁷. Na zakończenie homilii wygłoszonej w Douala, podczas ostatniej odprawianej w Kamerunie Mszy św., Jan Paweł II dokonał aktu zawierzenia tego kraju Matce Bożej.

Po Mszy św. w Douala papież wygłosił krótkie przemówienie do młodzieży, w którym mówił m.in.: „Chrystus zachęca was przede wszystkim, abyście postępowali zgodnie z przykazaniami wpisanymi w wasze sumienie, a więc byście byli uczciwi, szczerzy i odważni, czysti, pełni szacunku wobec innych: wobec waszych rodziców, starszych, innych młodych ludzi, dziewcząt i chłopców. Ostrzega was przed pułapkami tych, którzy obiecują wam przyszłość wolną od wysiłków, przyjemność bez odpowiedzialności, sukcesy bez pracy, zysk bez

¹²⁵ Jan Paweł II, *Co czynimy dla dobra braci i siostr z Afryki? Jaunde. Spotkanie z władzami Kamerunu i Korpusem Dyplomatycznym, poniedziałek, 12 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień), dz. cyt., s. 166.

¹²⁶ Tamże, s. 168.

¹²⁷ Jan Paweł II, *Wychowanie młodego pokolenia. Douala. Homilia podczas Mszy św., wtorek, 13 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień), dz. cyt., s. 176.

konieczności dzielenia się z innymi. Niektórzy wolą uciekać w egoizm, w bierność, a może nawet w rozpustę, rozbój, narkotyki czy przemoc. Wy jednak zdajecie sobie sprawę, że to jest nieszczęście, że to jest niegodne człowieka!”¹²⁸.

Tego samego dnia Jan Paweł II spotkał się jeszcze w Jaunde z intelektualistami Kamerunu. W długim przemówieniu do nich skierowanym mówił, iż „afrykanizacja nie może oznaczać pozbawienia kultury i uniwersytetu charakteru uniwersalnego; wiedzę zdobywa się w określonym miejscu i określonej kulturze; pomiędzy kulturą i religią istnieje ścisły, organiczny związek”. Podkreślał, iż „wiera chrześcijańska musi być także Dobrą Nowiną dla każdego narodu. Musi więc odpowiadać najszlachetniejszym porywom jego serca. Musi zostać przyswojona przez jego język, znaleźć swoje miejsce w wielowiekowych tradycjach, które jego mądrość stopniowo przetwarzała, by zapewnić mu społeczną spójność oraz zachowanie fizycznego i moralnego zdrowia. Ewangelizacja nie może nie zapożyczać elementów różnych kultur”¹²⁹. Papież wyraził także życzenie, by w Jaunde powstał instytut katolicki, który umożliwiałby lepsze realizowanie tych zasad.

W godzinach wieczornych w kaplicy nuncjatury papież spotkał się z biskupami Kamerunu i podsumował swą wizytę pasterską, wskazując, iż rozwijające się w kraju dzieło ewangelizacji domaga się kontynuowania.

Następnego dnia rano – 14 sierpnia – na stołecznym lotnisku odbyła się uroczysta ceremonia pożegnalna. Z Kamerunu papież udał się do Bangi, stolicy Republiki Środkowoafrykańskiej.

7.3. Druga pielgrzymka Jana Pawła II do Kamerunu (14–16 września 1995 r.)

Druga pielgrzymka Jana Pawła II do Kamerunu odbyła się w dniach 14–16 września 1995 r. Jej celem było przekazanie Kościołowi w Afryce posynodalnej adhortacji *Ecclesia in Africa*, będącej owocem Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Afryce. Odbyło się to w ramach tzw. fazy celebracyjnej Synodu, której program obejmował trzy uroczyste sesje synodalne w krajach leżących na trasie tej podróży apostolskiej do Afryki.

¹²⁸ Jan Paweł II, *Odnowa świata wymaga poświęceń. Douala. Przemówienie do młodzieży, wtorek, 13 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 178.

¹²⁹ Jan Paweł II, *Być w pełni chrześcijaninem i w pełni Afrykaninem. Jaunde. Spotkanie z intelektualistami Kamerunu, wtorek, 13 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 184.

7.3.1. Kościół solidarny z Afryką

14 września po południu na lotnisku Nsimalen w pobliżu Jaunde papieża powitali: prezydent Kamerunu Paul Biya, przedstawiciele rządu, Episkopat oraz przewodniczący pięciu regionalnych Konferencji Episkopatów Afryki. W przemówieniu powitalnym Jan Paweł II powiedział m.in.: „Zwracam się myślą ku wszystkim narodom Afryki: już na samym początku mej wizyty chcę im powiedzieć, że ich obecność w świecie i ich rola we wspólnocie międzynarodowej jest niezastąpiona. Ich przyszłość leży mi na sercu i mogę je zapewnić, że Kościół katolicki darzy je szacunkiem, respektuje różnorodność ich tradycji kulturowych i religijnych i nie przestanie domagać się od narodów świata, aby dały konkretne dowody solidarności z kontynentem, który w ciągu minionych stuleci zbyt często był krzywdzony przez los. Nie mogąc zapomnieć o dramatach i konfliktach nękających liczne kraje, gorąco życzę wszystkim Afrykanom, aby odnaleźli pokój i umieli dążyć do pojednania, życzę, aby ludzkie prawa wszystkich były zagwarantowane w duchu sprawiedliwości i poszanowania godności każdego człowieka, oraz by najbardziej potrzebujący, zwłaszcza chorzy i uchodźcy, mogli otrzymać braterską pomoc, której oczekują”. Następnie papież wyjaśnił cel swojej podróży zamykającej obrady Synodu Biskupów poświęconego Afryce¹³⁰.

Z lotniska papież udał się do nuncjatury apostolskiej w Jaunde, a stamtąd po krótkim odpoczynku do pałacu prezydenckiego, gdzie złożył kurtuazyjną wizytę głowie państwa. Wizyta miała charakter prywatny. Po powrocie do nuncjatury podpisał posynodalną adhortację *Ecclesia in Africa*: był to pierwszy dokument papieski podpisany poza Watykanem. Dokument ten jest owocem pracy Synodu Biskupów Afryki. Nawiązuje do pięciu głównych tematów Synodu: potrzeby ewangelizacji, inkulturacji, działalności ekumenicznej, dialogu z religiami tradycyjnymi i islamem, troski o sprawiedliwość i pokój, sprawy społeczne, a także wykorzystywanie dla ewangelizacji i promocji ludzkiej środków społecznego przekazu. Wiele miejsca adhortacja poświęca trudnej sytuacji wielu państw afrykańskich, nękanych wojnami, chorobami i kryzysami ekonomicznymi.

¹³⁰ Kamerun. Kronika podróży, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 15. Por. Jan Paweł II, *Discours du Saint-Père Jean-Paul II. Aéroport international de Nsimalen à Yaoundé (Cameroun). Jeudi 14 septembre 1995*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1995/september/documents/hf_jp-ii_spe_19950914_arrivo-camerun.html [dostęp: 22.09.2020].

Na zakończenie uroczystej Eucharystii Ojciec Święty przekazał tekst adhortacji posynodalnej przedstawicielom Kościoła w Afryce: trzem kardynałom, księdzu, zakonnicy, bratu zakonnemu, dwóm świeckim oraz katechiście z trojgiem dzieci.

7.3.2. Inkulturacja wyzwaniem dla Kościoła

15 września rano Ojciec Święty przewodniczył Mszy św. koncelebrowanej na lotnisku wojskowym w Jaunde. W homilii papież nawiązał po raz kolejny do adhortacji posynodalnej, koncentrując się głównie na inkulturacji Ewangelii, wyrażanej w różnych językach, w literaturze, śpiewach i tańcach. Jakby ilustracją jego słów było naprzemienne używanie w homilii kilku języków: francuskiego i angielskiego (języków urzędowych Kamerunu) oraz hiszpańskiego i portugalskiego (ze względu na przybyszy z sąsiednich państw: Gwinei Równikowej, Gwinei Bissau, Wysp Zielonego Przylądka, Wysp Świętego Tomasza i Książęcej). Na początku Jan Paweł II wspominał o odnotowanym przez Dzieje Apostolskie chrzcie, którego diakon Filip udzielił dworzaninowi królowej etiopskiej, i rozprzestrzenianiu się chrześcijaństwa wzdłuż północnych wybrzeży Afryki. „Kościół przepowiadał Ewangelię zawsze tym słowem, którym mówili ludzie danego narodu czy kraju. I tak jest do dnia dzisiejszego. Kościół na kontynencie afrykańskim mówi językami ludów afrykańskich i w tych językach przekazuje im Ewangelię słowa Bożego. Dzięki temu przekazowi doznają szczególnej nobilitacji poszczególne kultury. Wiedzą o tym dobrze stare narody europejskie, a ludy Czarnej Afryki doświadczają tego w sposób szczególny w ostatnich dwóch stuleciach”¹³¹. Dziękując za dojrzałość, jaką Kościoły afrykańskie wykazały się w pracach synodu, papież podkreślił, iż „cele tego synodu sięgają w przyszłość. Pragnie on ukazać drogi, jakimi Kościół na kontynencie afrykańskim ma postępować w przyszłości. Jest to szczególnie ważne na przełomie drugiego i trzeciego tysiąclecia dziejów Kościoła i świata. Synod afrykański jest doniosłą częścią tego przygotowania do rozpoczęcia Trzeciego Millennium chrześcijaństwa w całym współczesnym świecie. [...] Synod afrykański, który w ciągu tego tygodnia zbiera się na waszym kontynencie, pragnie przedstawić wam dokument końcowy zawierający owoce jego prac. Wśród uwypatnionych tematów na szczególną uwagę zasługuje temat

¹³¹ Jan Paweł II, *Inkulturacja i głoszenie Dobrej Nowiny. Msza św. na lotnisku wojskowym*, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 16.

inkulturacji, związany z głoszeniem Dobrej Nowiny ludom i narodom waszego kontynentu i wprowadzaniem ich w życie zgodne z Ewangelią. Narody bowiem żyją kulturą. Ewangelia, jak już powiedziano poprzednio, wpisuje się w kultury i staje się ich nową treścią. Ludzie i ludy Afryki tak to też odczuwają i tak to też starają się uwydatniać¹³². Następnie papież wyjaśniał pojęcie inkulturacji, odwołując się do przypowieści o szczepie winnym i latoroślach, zapisanej u św. Jana (por. J 15,1–11). „Jeżeli na tym polega kultura, czyli uprawa winnicy wielkiego kontynentu afrykańskiego, to inkulturacją jest wszystko to, co potwierdza obecność w kulturach, a więc w waszych językach, w waszej literaturze, w waszych śpiewach i tańcach, w sposobie sprawowania Eucharystii, a także w sposobie życia codziennego¹³³”.

7.3.3. Inkulturacja i dialog

Tego samego dnia po południu, w otoczeniu biskupów z 29 krajów, ponad 100 ojców synodalnych, audytorów, audytorek i ekspertów synodu, licznie zgromadzonych wiernych i władz Kamerunu, Jan Paweł II przewodniczył w katedrze Matki Boskiej Zwycięskiej w Jaunde sesji synodalnej, podczas której przemawiali uczestnicy synodu, a także przedstawiciele innych Kościołów chrześcijańskich (McCleane Cumi, sekretarz generalny Kościoła metodystycznego z Ghany), islamu (szejk Mounir Pekassa Sin Ibrahim) i religii tradycyjnych (prof. Titi Nwei). Pod koniec sesji głos zabrał papież, rozwijając m.in. zawarte w adhortacji posynodalnej myśli na temat inkulturacji Ewangelii oraz dialogu międzyreligijnego. Mówiąc o różnorodności i bogactwie kultur afrykańskich, papież prosił: „Nie pozwólcie, by różnice i rozłamy między wami przekształciły się w mury, które będą was dzielić, ale starajcie się postępować tak, aby stały się one okazją i wezwaniem do odkrywania i dzielenia się niezwykłym bogactwem Serca Chrystusa: On jest miejscem spotkania i odkupieniem, bo w pewien sposób jest zjednoczony z każdym człowiekiem, a przez swój Krzyż obalił mury wrogości i sprawił, że wszyscy stali się w Nim jednym nowym człowiekiem¹³⁴”. Mówiąc o inkulturacji, Ojciec Święty podkreślał, iż „każdy lud

¹³² Tamże, s. 17–18.

¹³³ Tamże, s. 18. Szeroko na temat inkulturacji: J. Różański, *Wokół koncepcji inkulturacji*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2008.

¹³⁴ Jan Paweł II, *Wprowadzajcie słowo Boże w wasze języki i kultury. Pierwsza sesja celebracyjna Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Afryce, 15 września – Jaunde, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 19.*

jest powołany, by przyjąć Go, zachowując całe bogactwo swojego dziedzictwa. Człowiek umiłowany i zbawiony przez Chrystusa całym swoim jestestwem pozwala się przeniknąć Jego obecności i oczyścić przez Ducha [...] Bogactwo tego spotkania z Chrystusem, jakim jest inkulturacja, wypływa z jedyne go daru odkupienia, przyjętego przez istotę odnowioną w swojej godności, która angażuje w to wszystkie swoje zasoby: orędzie zbawienia jest głoszone w językach wszystkich ludzi; gesty i sztuka wszystkich kultur wyrażają ich modlitewną odpowiedź na wezwania do świętości; w różnych dziedzinach życia, pracy i współdziałania społecznego różne tradycje zostają ożywione przez słowo Boże i przez łaskę¹³⁵. Papież podkreślił wagę poszukiwań myśli teologicznej. „Teologia służy Kościołom partykularnym, po to jednak, by uczestniczyły one w misji ewangelizacyjnej całego Kościoła, wnosząc w to dzieło własne dary”¹³⁶. Rozwinął także myśli o potrzebie i zasadach dialogu międzyreligijnego. „Wiara, która kształtuje naszą postawę wobec ludzkiej kondycji, skłania nas do okazywania szacunku wszystkim braciom i siostram, z którymi łączy nas to samo człowieczeństwo, zwłaszcza zaś wszystkim wyznawcom religii tradycyjnych oraz islamu. Dialog międzyreligijny to nie tylko wymiana myśli między pasterzami i teologami; bardzo często jest on częścią codziennego życia w rodzinach, wspólnotach lokalnych, miejscach pracy, instytucjach publicznych. Na poziomie praktycznym dokonuje się wymiana tego, co najlepsze w każdym człowieku, pomaga się najślabszym i podejmuje wspólne wysiłki na rzecz postępu człowieka. Ważne jest jednak, by nie zapominać, że «dialog życia» musi prowadzić do dialogu ducha oraz że prawdziwą inspiracją dla dialogu międzyreligijnego jest Ewangelia i nadzieja zbawienia”¹³⁷. Ojciec Święty mówił także o potrzebie dialogu ekumenicznego. „Dialog, ożywiany duchem prawdziwego braterstwa i szacunku dla wszystkich, zakłada powszechną wolę przezwyciężenia tego, co stanowi przyczynę sporów i podziałów. Przeszkodą jest tu grzech, który dzieli, wrogość, a nawet nienawiść, które ściągają nieszczęścia na tak wiele narodów”¹³⁸.

Papieża opuszczającego katedrę pożegnano oklaskami i śpiewem, okazując wiele entuzjazmu.

W sobotę 16 września rano papież odprawił Mszę św. w kaplicy nuncjatury, po czym udał się na lotnisko w Jaunde. Podczas ceremonii pożegnalnej, w której

¹³⁵ Tamże.

¹³⁶ Tamże.

¹³⁷ Tamże, s. 20.

¹³⁸ Tamże.

uczestniczył prezydent kraju, Ojciec Święty powiedział m.in.: „Życzę całemu Kościołowi katolickiemu w Kamerunie, aby Synod poświęcony Afryce stał się dla niego źródłem nowej energii”¹³⁹.

8. Potrzeba ewangelizacji i katechezy. Jan Paweł II w Ludowej Republice Konga (5 maja 1980 r.)

5 maja 1980 r. Jan Paweł II przybył z krótką, niespełna jednodniową wizytą do Ludowej Republiki Konga. Był to jeden z punktów pierwszej podróży apostołskiej do Afryki (2–12 maja 1980 r.).

8.1. Kraj i Kościół

W czasach kolonialnych tę część kraju, położonego wzdłuż prawego brzegu rzeki Kongo i jej dopływu Ubangi, nazywano Kongiem Francuskim, po uzyskaniu niepodległości Kongo-Brazzaville, a od 1969 r. Ludową Republiką Konga. W 1980 r. – roku wizyty papieskiej – ludność kraju tworzyło kilkanaście grup etnicznych, z których najważniejszymi byli Bakongo (45%), Bateke (20%), Buntangi (15%) oraz Bakota (8%). Podstawą gospodarki pozostawało wciąż rolnictwo, ale rosło znaczenie wydobycia ropy naftowej i gazu ziemnego¹⁴⁰.

8.1.1. Zarys historii kraju

Pierwszymi mieszkańcami współczesnych obszarów Konga byli Pigmeje. Następnie przybyły rolnicze ludy Bantu. One to w średniowieczu utworzyły państwa Tio i Loango. W 1482 r. pojawili się Portugalczycy i na długi czas zdominowali historię regionu. Od 1880 r. nasiliła się penetracja francuska, prowadzona przez Savorgnana de Brazza, który podpisał z wieloma lokalnymi władcami pakt „oddania się pod opiekę” Francji. Na tej podstawie ta część Konga przypadła Francji, która w latach 1886–1887 opanowała ten teren,

¹³⁹ *Kamerun. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 16. Por. Jan Paweł II, *Discours du Saint-Père Jean-Paul II. Aéroport international de Nsimalen à Yaoundé (Cameroun). Samedi 16 septembre 1995*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1995/september/documents/hf_jp-ii_spe_19950916_congedo-camerun.html [dostęp: 22.09.2020].

¹⁴⁰ *Kongo = République Populaire du Congo*, Warszawa: Komisja Episkopatu ds. Misji 1984, s. 4–8.

włączony w 1910 r. w skład Francuskiej Afryki Równikowej. W 1958 r. utworzono republikę autonomiczną wchodzącą w skład Wspólnoty Francuskiej.

W 1960 r. proklamowano niepodległą republikę, której pierwszym prezydentem został Fulbert Youlou, były ksiądz i aktywny polityk. W 1963 r. w wyniku puczu władzę w kraju objęli marksiści. W 1969 r. proklamowano Ludową Republikę Konga, w której rządy zaczęła sprawować Kongijska Partia Pracy (*Parti Congolais du Travail*, PCT). W 1979 r. prezydentem został Denis Sassou-Nguesso, wojskowy i przewodniczący PCT¹⁴¹.

8.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Pierwsza ewangelizacja Konga rozpoczęła się pod koniec XV w., za czasów wpływów portugalskich. W XVII w. w ewangelizację włączyli się kapucyni włoscy. Po opuszczeniu przez nich Konga misję wznowili Misjonarze Duża Świętego (1865). W 1886 r. erygowany został Wikariat Apostolski Konga Francuskiego. Rok wcześniej wyświęcono pierwszego rodzimego kapłana, Théophile'a Mbemba, późniejszego arcybiskupa. W 1892 r. pracę rozpoczęły siostry ze zgromadzenia św. Józefa z Cluny.

Praca misyjna duchaczy i sióstr przyniosła obfite owoce. W 1930 r. w kraju żyło już ponad 53 tys. katolików oraz ponad 22 tys. katechumenów, wśród których pracowało 44 księży (w tym 8 rodzimych), 21 braci zakonnych oraz 16 sióstr zakonnych¹⁴². W 1955 r. ustanowiono zwykłą hierarchię kościelną: Brazzaville zostało ustanowione siedzibą metropolii, a siedzibami diecezji zostały Fort-Rousset (Owando) i Point-Noire. W 1970 r. pierwszym rodzimym biskupem został ks. Émile Biayenda, rok później mianowany arcybiskupem Brazzaville, a w 1973 r. – kardynałem. W 1977 r. zamordowali go wojskowi z Kongijskiej Partii Pracy¹⁴³.

W 1980 r. Kościół w Kongu liczył ponad 517 tys. wiernych i ponad 23 tys. katechumenów (na ok. 1 580 000 mieszkańców). Wśród nich pracowało 116 kapłanów (w tym 38 rodzimych), 31 braci zakonnych (12 rodzimych) oraz 194 siostry zakonne (45 rodzimych)¹⁴⁴.

¹⁴¹ Tamże, s. 9–10.

¹⁴² AP 1930.

¹⁴³ Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 2, dz. cyt., s. 314–319; T. Atlas, *Ruch charyzmatyczny w Republice Konga i jego wpływ na kształtowanie życia osobistego i społecznego*, Warszawa: Missio-Polonia 2005, s. 113–116.

¹⁴⁴ AP 1981.

8.2. Pielgrzymka papieska

Papież, przebywający w sąsiednim Zairze (dziś Demokratycznej Republice Konga), przepłynął statkiem graniczną rzekę i przybył do Brazzaville, stolicy Ludowej Republiki Konga. Tam powitał go Episkopat i Denis Sassou-Nguesso, prezydent republiki, który docenił „głębokie zaangażowanie w sprawę pokoju na świecie, wyostrzoną wrażliwość na niesprawiedliwość, która wciąż jeszcze szaleje w różnych krajach, troskę w obliczu ogromu nędzy, która wciąż jest udziałem narodów Trzeciego Świata”¹⁴⁵. W odpowiedzi Jan Paweł II powiedział m.in.: „modlę się o dobry przebieg tego kongijskiego etapu podróży, podróży przyjaźni, podróży religijnej, w której pokładam wiele nadziei, ponieważ ma służyć ona przyszłości Ludu Bożego”¹⁴⁶.

8.2.1. Prośba o jedność i służbę człowiekowi

Przy entuzjazmie tłumu Ojciec Święty przejechał do stołecznej katedry Najświętszego Serca Jezusa. Po modlitwie przy grobie kard. Émile’a Biayendy, zamordowanego 23 marca 1979 r., skierował do obecnych słowo, w którym mówił o znaczeniu obecnej podróży apostolskiej. Wypowiedział wielką pochwałę wysiłku tych wszystkich, którzy pracują dla ewangelizacji: misjonarzy, kapłanów, katechistów, świeckich, zwłaszcza młodzieży, która licznie angażuje się w dzieło katechizacji. Papież mówił także o ofiarach, jakie zostały złożone przez chrześcijan tej ziemi, szczególnie o kard. Biayendzie: „Jego tragiczne odejście było opłakiwane jak odejście ojca. Ja też opłakiwałem go jako bardzo ukochanego brata. Przybywam, by go opłakiwać i modlić się tutaj, na jego grobie, pośród was i wraz z wami [...]. Bądź błogosławiony, Panie, za to, że dałeś nam takiego Pasterza, syna Narodu kongijskiego i syna Kościoła – kardynała Biayenda!”¹⁴⁷. Kazanie przemieniło się pod koniec w piękną modlitwę za katolików w Kongu. Ojciec Święty prosił „o zachowanie ich w jedności, która czerpie swoją moc z Ciebie,

¹⁴⁵ Cyt. za: *Jan Paweł II w Afryce, 2–12 V 1980, 12–19 II 1982. Przemówienia i homilie*, dz. cyt., s. 114.

¹⁴⁶ Jan Paweł II, *Homagium dla ziemi kongijskiej, poniedziałek, 5 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 487.

¹⁴⁷ Jan Paweł II, *Pewność wiary niech was podtrzymuje w codziennych kłopotach. W katedrze w Brazzaville, poniedziałek, 5 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 489.

i bez której ich świadectwo uległoby osłabieniu: o jedność zespołu biskupów, o jedność duchowieństwa i jedność w diecezjach, o umiejętność współpracy ponad wszelkimi różnicami plemiennymi czy społecznymi, o jedność także ze Stolicą Piotrową i z całym Kościołem¹⁴⁸. Modlił się także o uświęcenie kapłanów, zakonników, zakonnic, o wieczną nagrodę dla misjonarzy Konga i prosił obecnych o modlitwę w swojej intencji.

Po modlitwie w katedrze Jan Paweł II udał się do nuncjatury, gdzie spotkał się z 13 biskupami Konferencji Episkopatu Afryki Środkowej, a następnie złożył kurtuazyjną wizytę w pałacu prezydenckim. W przemówieniu do prezydenta papież wyraził zadowolenie z nawiązania stosunków dyplomatycznych między Stolicą Świętą i Ludową Republiką Konga oraz szeroko omówił zasady poprawnych relacji i zadań państwa i Kościoła. Podkreślił, iż służba człowiekowi to ideał, który można uznać za wspólny dla Kościoła i dla państwa. „Państwo może liczyć na lojalną współpracę Kościoła, gdy chodzi o służbę człowiekowi i wnoszenie wkładu w jego wszechstronny rozwój. Ze swej strony Kościół, w imię swej duchowej misji, domaga się swobody zwracania się do sumień oraz zapewnienia wiernym możliwości publicznego wyznawania, umacniania i głoszenia swej wiary. [...] Wolność religijna bowiem znajduje się w centrum poszanowania wszystkich wolności i wszystkich niezbywalnych praw osoby ludzkiej. Przyczynia się w poważnym stopniu do zachowania – dla dobra wszystkich – tego, co najistotniejsze dla ludzi, dla człowieka, dla jego duszy. To dobrze, że Afrykanie przywiązują do tego tak wielką wagę¹⁴⁹.”

8.2.2. Głosić Ewangelię pokoju

Centralnym punktem pobytu Ojca Świętego w Kongu była Msza św. na największej ulicy Brazzaville, Boulevard des Armées. W czasie homilii zwrócił on uwagę na wiele spraw. Papież mówił najpierw o misjonarzach przyjętych przez ten kraj: „Ale przede wszystkim papież nie miałby okazji przyjechać do was, gdyby nie został poprzedzony dokładnie sto lat temu przez mężnych misjonarzy, którzy ze swej strony mieli tylko jedną troskę: wasze duchowe dobro. Przyjechali tutaj płonąc miłością do Chrystusa i do was, aby przekazać wam Ewangelię, którą sami otrzymali, ponieważ wszelka wiara pochodzi od Chrystusa przez

¹⁴⁸ Tamże.

¹⁴⁹ Jan Paweł II, *Państwo i Kościół w służbie człowiekowi. Do prezydenta i narodu Konga, poniedziałek, 5 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 491.

Apostołów¹⁵⁰. Misjonarze głosili Dobrą Nowinę. „Ewangelia nie obiecuje bogactwa ani łatwych warunków życia, ani nawet chleba powszedniego, chociaż z wypracowywania tych dóbr z odwagą i poczuciem sprawiedliwości czyni nasz obowiązek, nie zapominając zresztą o tym, że należy o nie prosić Boga i Jemu samemu dziękować, Jemu, który jest Panem wszystkich tych dóbr¹⁵¹. Papież wskazywał też, iż „przyłgnięcie z wiarą do Dobrej Nowiny wymaga nawrócenia i to nie tylko przed chrztem św., ale nawracania w ciągu całego życia. Idole, które trzeba obalić, odradzają się zawsze, nawet jeśli przybierają nowe imiona, zarówno w starym Kościele zachodnim, jak i w młodym Kościele afrykańskim. Ciągłe napotykamy trudności w świecie ducha ludzkiego – a materializm logiczny czy praktyczny nie jest bez znaczenia – które mogą odciągnąć od orędzia zbawienia, określając je jako niepotrzebne lub iluzoryczne¹⁵². Mówił również o potrzebie świadectwa życia: życia chrześcijańskiego, życia rodzinnego, życia dorosłych i młodzieży, osób poświęconych Bogu. Pod koniec homilii papież powiedział: „Chcecie służyć waszemu krajowi. Troszczcie się o biednych. I wiecie, że cywilizacja bez duszy nie przyniosłaby szczęścia. Jesteście gotowi poświęcić temu dziełu wasze wysiłki i uczciwość, okazując szacunek wszystkim, wyzbywając się nienawiści, gwałtu i kłamstwa. Odpowiedzialni za dobro wspólne kraju nie mogą nie zauważyć waszego dobroczynnego i chrześcijańskiego wkładu dla jego dobra. Nie wątpię, że będą respektować sprawiedliwą wolność religijną, która należy się wam, i umożliwią prowadzenie pracy jako dobrym obywatelom, dla rozwoju waszego narodu, niech Bóg błogosławi Kongo!”¹⁵³.

Po Mszy św. Jan Paweł II powrócił do Zairu i udał się do Kisangani.

9. W służbie wspólnego dobra. Jan Paweł II w Republice Środkowoafrykańskiej (14 sierpnia 1985 r.)

14 sierpnia 1985 r., podczas trzeciej podróży apostołskiej do Afryki, Jan Paweł II udał się z krótką wizytą do Republiki Środkowoafrykańskiej. Ta pielgrzymka objęła swym zasięgiem także Togo, Wybrzeże Kości Słoniowej, Kamerun, Zair, Kenię i Maroko.

¹⁵⁰ Jan Paweł II, *Przez misję do ewangelizacji i wielkiego rozwoju katechizacji. Homilia w czasie Mszy św. w Brazzaville, poniedziałek, 5 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 492.

¹⁵¹ Tamże, s. 493.

¹⁵² Tamże.

¹⁵³ Tamże, s. 495.

9.1. Kraj i Kościół

Republika Środkowoafrykańska jest jednym z najbiedniejszych krajów świata. Jest też słabo zaludniona. Jej gospodarka opiera się na rolnictwie. Ludność (w roku wizyty papieskiej ok. 2 400 000) tworzy ponad 80 grup etnicznych, mówiących własnymi językami, z których najliczniejszymi są Baya (23%) i Banda (19%).

9.1.1. Zarys historii kraju

Pierre Kalck, autor *Histoire de la République Centrafricaine des origines préhistoriques à nos jours*, dowodzi, iż główni mieszkańcy Republiki Środkowoafrykańskiej pochodzili z królestwa Kusz, o czym mają świadczyć m.in. nazwy boga u Banda (*Yvoru* lub *Uivressa*), boga buszu u Sara (*Su*) i Baya (*So*). Traktuje on te nazwy jako transformacje *Kheviesso* – boga-króla w tradycji meroickiej. Jego zdaniem także od *Oguna*, boga żelaza i kowali w państwie Kusz, wzięła nazwę rzeka Logon, a Sara to *nasara* – „chrześcijanie”, zaś Azande to *zandjie* – „czarni poganie” w Sudanie¹⁵⁴. Z pewnością jednak te tereny stały się jedną ze stref refugialnych, gdzie znajdowały schronienie ludy ustępujące przed naporem muzułmańskich łowców niewolników. W wyniku tych migracji na wschodzie kraju powstały sułtanaty Bangassou, Faffoi i Zemio.

Zgodnie z ustaleniami konferencji berlińskiej (1884–1885) tereny te zaczęły przejmować Francuzi; w 1905 r. włączyli je do Francuskiej Afryki Równikowej. Jednak to formalne włączenie było tylko etapem długiego podboju militarnego i tworzenia miejscowej administracji. W 1958 r. Ubangi-Szari stała się republiką autonomiczną. Jej pierwszym przywódcą został Barthélemy Boganda, były ksiądz katolicki, zwany także „ojcem narodu”. Zginął on w katastrofie lotniczej w 1959 r. W 1960 r. republika uzyskała niepodległość i niestety stała się jednym z najbardziej niestabilnych państw w Afryce. Trwała wciąż walka o władzę, pomimo szumnego utworzenia Cesarstwa Środkowoafrykańskiego (1976–1979) przez Jean-Bédela Bokassę. Od 1 września 1981 r. rządy prezydenckie (przejęte w wyniku zamachu stanu) sprawował André Kolingba¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Por. P. Kalck, *Histoire de la République Centrafricaine des origines préhistoriques à nos jours*, Paris: Editions Berger-Levrault 1974, s. 36–37.

¹⁵⁵ Por. M. Meredith, *Historia współczesnej Afryki*, dz. cyt., s. 206–212.

9.1.2. Zarys historii ewangelizacji

12 lutego 1894 r. w Bangi osiedliła się pierwsza grupa misjonarzy ze Zgromadzenia Ducha Świętego. Rok później powstała druga misja – w Bessou. W 1909 r. utworzono Prefekturę Apostolską Ubangi-Szari, a w 1937 r. wikariat apostolski, obejmujący cały kraj i część dzisiejszego Czadu. W misję włączyli się prężnie kapucyni oraz siostry zakonne. W 1938 r. wyświęcono pierwszego rodzimego kapłana, ks. Barthelemy'ego Bogandę. W 1955 r. Bangi stało się arcybiskupstwem, a w 1969 r. pierwszym rodzimym arcybiskupem został Joachim N'Dayen¹⁵⁶.

W 1985 r. Republika Środkowoafrykańska liczyła ok. 2 400 000 mieszkańców, z tego ok. 432 000 ochrzczonych katolików i ponad 53 000 katechumenów. Wśród nich pracowało 248 księży (w tym 45 rodzimych), 46 braci zakonnych (6 rodzimych) oraz 260 siostr zakonnych (20 rodzimych)¹⁵⁷.

9.2. Pielgrzymka papieska

Jan Paweł II przybył do Bangi, stolicy Republiki Środkowoafrykańskiej, z Kamerunu. Ojca Świętego powitali: pronuncjusz apostolski i przewodniczący Konferencji Episkopatu, arcybiskup Bangi Joachim N'Dayen, prezydent Republiki płk André Kolingba oraz inni dostojnicy, a także tłumy mieszkańców.

9.2.1. Służyć ludziom w duchu błogostawieństw

W przemówieniu powitalnym papież powiedział: „Tu, w stolicy, w obecności osób odpowiedzialnych za wspólne dobro, wyrażam życzenia dla całego narodu środkowoafrykańskiego. Na drogach swego przeznaczenia zaznał on wiele cierpień, które, miejmy nadzieję, należą już do przeszłości. Wszyscy jesteście w pełni świadomi trudności, na które wciąż napotyka utrwalanie pokoju przy zachowaniu zasadniczych wolności, umacnianie klimatu zaufania i braterstwa przy poszanowaniu praw każdego człowieka, a także aktywna i lojalna współpraca na rzecz wspólnego dobra oraz zapewnienie takiego rozwoju gospodarczego, który oznaczałby stworzenie jednakowych warunków życia dla wszystkich i poszukiwanie dróg pomocy najbardziej potrzebującym. Jestem jednak przekonany, że naród wasz nosi w sobie bogactwa duchowe, konieczne

¹⁵⁶ T. Dusza, *Kościoty lokalne Afryki*, cz. 2, dz. cyt., s. 307–309.

¹⁵⁷ AP 1986.

do tego, by podjąć to wyzwanie z godnością. Mój pobyt wśród was ma być, także na tej płaszczyźnie, źródłem pociechy i nadziei”¹⁵⁸.

Głównym punktem wizyty Jana Pawła II w Republice Środkowoafrykańskiej była Msza św., sprawowana w Alei Męczenników, w stolicy kraju Bangi. Za panowania cesarza Bokassy, w jego obecności, na tym właśnie miejscu krwawo rozprawiano się ze studentami, przeciwnikami tyranii władcy. „Chrześcijanie z Republiki Środkowoafrykańskiej, jesteście wezwani do tego, ażeby stosować Ewangelię w całym codziennym życiu, ażeby kształtować według niej sposób myślenia i instytucje. To jest powołaniem całego ludu chrześcijańskiego: w istocie chrzest i bierzmowanie czynią ze świeckich aktywnych członków Ciała Chrystusa, w Kościele, gdzie mogą w różny sposób służyć wspólnocie chrześcijańskiej – skupieni wokół kapłana, który odgrywa specyficzną rolę – bądź w świecie, gdzie współpracują z innymi, w różnego typu działalności świeckiej, nie postępując według ducha świata, lecz w duchu błogosławieństw: błogosławieni ubodzy w duchu, błogosławieni pokój czyniący, błogosławieni miłosierni, błogosławieni czystego serca!” – mówił do zgromadzonych¹⁵⁹. Tutaj Ojciec Święty – powołując się na dokumenty Magisterium Kościoła – podkreślił rolę świeckich w życiu Kościoła i społeczeństwa. Zaznaczył, że kraj nie jest pozabawiony bogactw tak na ziemi, jak i ukrytych pod ziemią. Papież nie negował potrzeby międzynarodowej solidarności, ale wskazywał, że to od mieszkańców zależy wykorzystanie ich bogactw, od ich odważnej, uczciwej, dobrze zorganizowanej i zmodernizowanej pracy. W tej pracy docenił zaangażowanie chrześcijan w inicjatywy rolnicze, jak choćby wiercenie studzien, korzystanie ze źródeł, poprawę stanu dróg, podniesienie wydajności ziemi, organizację spółdzielni, walkę z analfabetyzmem, rozwój szkół, naukę rzemiosła, kształcenie w zakresie gospodarstwa domowego i szycia, wszechstronny awans kobiety, zakładanie przychodni, szkół pielęgniarskich, walkę z alkoholizmem, ulepszanie sposobu zasiedlania, solidarną obronę praw człowieka.

Chrześcijanie powinni stanąć w pierwszych szeregach tych, którzy będą wychowywali i pracowali dla dobra wspólnego ponad osobistymi korzyściami. Gdy powierzy się komuś z chrześcijan urząd czy stanowisko, nie może on dać się nakłonić do korupcji czy nietolerancji w stosunku do innych grup etnicznych własnego narodu. W inicjatywach służących dobru człowieka chrześcijanie

¹⁵⁸ Jan Paweł II, *Spotykam tu Kościół żywy i pełen zasług. Bangi. Przemówienie powitalne, środa, 14 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 193.

¹⁵⁹ Jan Paweł II, *W służbie wspólnego dobra. Bangi. Homilia podczas Mszy św., środa, 14 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 195.

muszą być pierwsi, by służyć „humanizacji” według Bożego planu. W tym zaangażowaniu nie można zapomnieć o rodzinie, i to o wzorce rodziny chrześcijańskiej. Nie można zapomnieć o rodzimych kapłanach, zakonnikach i zakonnicach, którzy mają do wypełnienia tak wielką misję.

9.2.2. Walczyć ze złem

Na koniec tej krótkiej wizyty, w przemówieniu pożegnalnym papież życzył mieszkańcom Republiki Środkowoafrykańskiej, by stopniowo rozwiązywali swe liczne problemy. „Katolicy stanowią w Republice Środkowoafrykańskiej znaczną część ludności. Są zdecydowani walczyć ze złem, które mogłoby paraliżować rozwój kraju i zagrażać sprawiedliwości i pokojowi. Wyciągają dłoń do braci, chrześcijan i niechrześcijan, aby działać w duchu poszanowania drugiego człowieka, uczciwości, wzajemnej pomocy i wspólnego dobra. Wiedzą, mimo całej świadomości swych ograniczeń, że cnoty te idą w parze z ich wiarą: dzisiaj zastanawialiśmy się nad duchem służby i miłości otrzymanym od Chrystusa i działającym w całym Kościele powszechnym, w imieniu którego przybywam, aby dać świadectwo. Oby mogli w tej dziedzinie spotykać się zawsze ze zrozumieniem, zaufaniem i zachętą ze strony rodaków! I oby mogli nadal tworzyć żywe wspólnoty, okazujące radość z rozlanej w ich sercach miłości Boga!” – powiedział¹⁶⁰.

Jeszcze tego samego dnia Jan Paweł II z Bangi odleciał do Kinszaszy w Demokratycznej Republice Konga, podówczas Zairze¹⁶¹.

¹⁶⁰ Jan Paweł II, *Samodzielność, solidarność, pokój. Bangi. Przemówienie pożegnalne, środa, 14 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 200.

¹⁶¹ Relacja z podróży: R. Tomanek, „Chcę dodać otuchy wszystkim, którym leży na sercu świat bardziej sprawiedliwy”. *Ojciec Święty w Republice Środkowoafrykańskiej, 14 sierpnia 1985 r.*, „Misyjne Drogi” (1986) nr 4, s. 34–35.

Rozdział IV

Afryka Wschodnia i wyspy Oceanu Indyjskiego

Afryka Wschodnia należy do najdawniej zamieszkałych części świata – być może jest nawet kolebką ludzkości. Afryka Wschodnia obejmowała w XIX w. Niemiecką Afrykę Wschodnią, Brytyjską Afrykę Wschodnią, Niasę, Zanzibar i Mozambik. Do Niemieckiej Afryki Wschodniej należały: Zanzibar Południowy, Zanzibar Centralny, Zanzibar Północny, Nyanza Południowa, Tanganika oraz Unianembe, natomiast Brytyjską Afrykę Wschodnią tworzyły Kenia i Uganda. W niniejszym opracowaniu tereny Afryki Wschodniej zostały ujęte w szerokiej formule, łącznie z Burundi, Rwandą, Mozambikiem, Madagaskarem i innymi wyspami Oceanu Indyjskiego.

1. Wstęp do pielgrzymek do Afryki Wschodniej i na wyspy Oceanu Indyjskiego

Afryka Wschodnia jest regionem w znacznej mierze wyżynnym. Duży obszar zajmuje Wyżyna Wschodnioafrykańska. Naturalną roślinnością są sawanny wilgotne z lasami galeriowymi w dolinach rzecznych, na wybrzeżu rosną lasy namorzynowe. Z wysp oceanicznych wyjątkowym ze względu na wielkość i odrębność od kontynentu jest region fizyczno-geograficzny Madagaskaru. W Afryce Wschodniej w wyniku migracji i inwazji przemieszały się ludy różnego pochodzenia: Niloci, Kuszyci (Chamici) i Bantu – pasterze i rolnicy.

1.1. Misje na wschodnim wybrzeżu w XVI–XVIII w.

Okolo 1500 r. Ewangelia była po raz pierwszy przepowiadana w Afryce Wschodniej. Portugalski odkrywca Pedro Álvares Cabral wysadził na lądzie w Mombasie franciszkanów. Ich działalność, podobnie zresztą jak i działalność św. Franciszka Ksawerego w 1541 r., ograniczała się do chrześcijańskich kolonistów i czarnych niewolników. Właściwe misje w Mozambiku zaczęły się w 1559 r. wraz z przybyciem jezuitów z Goa. Ojciec Gonçalo de Silveira wyruszył ku górnemu biegowi Zambezi, do królestwa Monomotapa, gdzie ochrzcił władcę i jego dwór, ale kilka miesięcy później został zamordowany. W 1557 r. jezuitów wsparli dominikanie, a później augustianie.

Dość wcześnie działalność misyjna objęła także położone u wschodniego wybrzeża Afryki wyspy Oceanu Indyjskiego. Pierwsze próby przepowiadania Ewangelii na Madagaskarze – wyspie odkrytej przez Diogo Diaza w 1500 r. – wyszły od dominikanów. Następnie swoich sił próbowali jezuita i lazaryści. Jednak ich wysiłki niweczył zarówno klimat, jak i opór miejscowej ludności. Kolejna próba ewangelizacji była dziełem misjonarzy św. Wincentego à Paulo, którzy przybyli na Madagaskar w 1648 r. W 1665 r. lazaryści dotarli wraz z pierwszymi kolonizatorami na pobliski Reunion. W XVIII w. objęli oni ewangelizacją Mauritius i Seszele. Te pierwsze misje utrzymały się tylko na Reunionie i Mauritiusie. Na Madagaskarze i na Seszelach wznowiono je dynamicznie w XIX w.

1.2. Misje w XIX i XX w.

Początkowa chrystianizacja w okolicach Wielkich Jezior Afrykańskich: Wiktorii, Tanganiki i Niasa, była dziełem ojców białych. W początkach głoszenia Ewangelii w Ugandzie poniosło śmierć 22 miejscowych chrześcijan, którzy zostali kanonizowani w 1920 r. Na wschodnim wybrzeżu Afryki, od Mozambiku aż po Aden, od 1850 r. pracowali duchacze, mający swoje bazy na wyspie Reunion. W portugalskim Mozambiku pracowali jezuita. Odnowa misji na wyspach Oceanu Indyjskiego rozpoczęła się wraz z przybyciem w 1835 r. pierwszych duchaczy.

Prócz tych pionierów misji w Afryce trzeba jeszcze wspomnieć „matkę Afryki”, hrabinę Marię Teresę Ledóchowską (1863–1922), która miała wielkie zasługi w walce z niewolnictwem oraz przyczyniła się do druku tysięcy książek religijnych w rodzimych językach afrykańskich.

1.3. Współczesność Kościoła

Kościół katolicki w Afryce Wschodniej stoi w obliczu podobnych wyzwań i bolączek, co w Afryce Środkowej. Miejscowe Kościoły – idąc za nauczaniem soborowym i posoborowym – wskazywały często na kluczową rolę rodziny w życiu kontynentu i kreowaniu jego przyszłości. W afrykańskiej kulturze i tradycji powszechnie uznaje się fundamentalną rolę rodziny. Pomimo zachowania wielu wartości w życiu tradycyjnych wielkich rodzin afrykańskich, przeżywają one obecnie liczne trudności z powodu współczesnych przemian społeczno-ekonomicznych.

Na trasie swoich pielgrzymek do państw tego regionu Jan Paweł II odwiedził kraje o bogatej tradycji chrześcijańskiej i katolickiej. Dużą rolę Kościół katolicki odgrywał w Rwandzie, Burundi, Kenii i Tanzanii, na Madagaskarze i innych wyspach, gdzie liczba katolików była znacząca. Nieco mniejsze znaczenie miał on w Ugandzie i Mozambiku. Niektóre pielgrzymki papieża utrudniały sytuacje konfliktowe, zwłaszcza krwawe walki w Mozambiku, Ugandzie, a także napięcia etniczne w Burundi i Rwandzie. Dlatego też w apelach o pomoc dla Mozambiku Ojciec Święty zwracał się z prośbą nie tylko o przebaczenie i pojednanie, ale także o szybką interwencję międzynarodową.

2. Chrystus nas wyzwala i jednoczy. Jan Paweł II w Burundi (5–7 września 1990 r.)

Jan Paweł II udał się z pielgrzymką do Burundi w dniach 5–7 września 1990 r. Była to 49. jego podróż poza granice Włoch oraz 7. do Afryki. Ta podróż do Afryki objęła swym zasięgiem Burundi oraz Tanzanię, Rwandę i Wybrzeże Kości Słoniowej.

2.1. Kraj i Kościół

„Szwajcarią Afryki Wschodniej” podróżnicy niemieccy XIX w. nazywali położone między jeziorami Tanganika i Kiwu Burundi (dawniej zwane Urundi lub też Rundi) oraz leżącą na wschód od jeziora Kiwu Rwandę. Te żyzne i gęsto zaludnione „krajiny tysiąca wzgórz”, zamieszkiwane przez ludność Hutu, Tutsi i Twa, nie posiadają dostępu do oceanu i mórz. Ze względu na gęste zaludnienie i słabo rozwiniętą gospodarkę zaliczane są do grupy najuboższych krajów świata.

2.1.1. Zarys historii kraju

Najstarszymi, chociaż dzisiaj najmniej licznymi mieszkańcami Burundi byli Twa pochodzenia pigmejskiego (dzisiaj zaledwie 1% ogółu mieszkańców). Zostali oni łatwo podbici przez Hutu, przybyłych na te tereny w pierwszym tysiącleciu po Chrystusie – lud należący do rodziny Bantu (dzisiaj stanowią oni 85% mieszkańców kraju). W XV i XVI w. chamickie plemię Tutsi, przybyłe z Etiopii, podporządkowało sobie rolnicze plemię Hutu i nielicznych już wówczas Pigmejów Twa i stworzyło na terenie Burundi feudalne królestwo posiadające silną, chociaż zdecentralizowaną władzę wojskową.

Zgodnie z postanowieniami traktatów z 1885 i 1890 r. Niemcy i Wielka Brytania podzieliły między siebie tę część Afryki Wschodniej. Tanzania (bez Zanzibaru), Rwanda i Burundi przypadły Niemcom. Wykorzystując niesnaski klasowe i walkę o sukcesję po zmarłym królu Myezi Kisabo, Niemcy podporządkowali sobie Burundi i wybudowali nad jeziorem Tanganika fort Usumbura (dziś stolica kraju Bużumbura).

W wyniku I wojny światowej i przegranej Niemiec Burundi oraz Rwanda zostały powierzone przez Ligę Narodów Belgii. W 1925 r. administracyjnie zostały złączone z Kongiem Belgijskim, przy równoczesnym uznaniu dotychczasowych władców tych państw.

Zmiany zachodzące w belgijskiej polityce kolonialnej lat 50. doprowadziły do silnych wewnętrznych tarć etnicznych w Burundi i Rwandzie (konflikt wprost niewolniczej większości Hutu i arystokratycznych Tutsi, obawiających się w pełni demokratycznych przemian ze względu na swą niewielką liczebność). W Rwandzie dzięki poparciu Belgów do głosu doszła bardziej aktywna większość reprezentowana przez Hutu, w Burundi natomiast pozostało społeczne *status quo* – niepodzielne rządy znajdujących się w mniejszości Tutsi.

Historia niepodległości Burundi to zarazem historia walki o władzę, starej niesprawiedliwości i okrutnych walk wewnętrznych. Widząc nieukrywane i rażące uprzywilejowanie Tutsi oraz drastyczną niesprawiedliwość, najstarszy syn króla Mwambutsa IV, książę Louis Rwagasore, utworzył zdominowaną przez Tutsi Unię na rzecz Postępu Narodowego (UPRONA) – partię starającą się początkowo (przynajmniej w założeniu) łączyć interesy największych grup etnicznych Burundi (Hutu i Tutsi). Zmiana nastąpiła wraz z obaleniem monarchii przez płk. Michela Micombero, pochodzącego z jednego z niższych rodów Tutsi. Rozpoczęły się prawdziwe czystki, zwłaszcza w armii

i administracji, mające na celu odsunięcie ludności Hutu od wszelkich wpływów w państwie.

Prześladowana i dyskryminowana ludność Hutu zbuntowała się. Samożwancy prezydent Michel Micombero wykorzystał sytuację do otwartych prześladowań: stłumił powstanie i wymordował ok. 150 tys. Hutu, głównie nauczycieli, studentów, licealistów i katechistów. Wielu (ok. 110 tys.) znalazło się w więzieniach i na emigracji (Zair, Tanzania, Rwanda)¹.

Wielkie nadzieje wiązano z bezkrwawym zamachem stanu dokonanym w 1976 r. przez zastępcę szefa sztabu Michela Micombero, Jean-Baptistę Bagazę. Wobec fatalnej sytuacji gospodarczej kraju i napięć etnicznych wzywał on wszystkich do pojednania i zachęcał uciekinierów do powrotu. Praktyka okazała się jednak całkiem odmienna. W imię „burundyzacji” życia społecznego kontynuowano też zakrojoną na coraz to szerszą skalę akcję wydalania misjonarzy z Burundi (w czasie rządów Bagazy wydano ich w sumie 665), upaństwowiono najpierw szkoły podstawowe, potem szkoły średnie (kształciło się w nich ok. 400 tys. dzieci i młodzieży), wreszcie nawet niższe seminaria duchowne. Zakazy sięgały coraz dalej: zlikwidowano radiowe Msze św., zakazano wydawania katolickiego dwutygodnika „Ndongozi”, działalności protestanckiej rozgłośni radiowej „Radio Cornak”, wreszcie zabroniono odprawiania Mszy św. w całym kraju przed godz. 17.00, gdyż „przeszkadzały w pracy”. Podobnie też do zubożenia kraju przyczyniło się rzekomo sprzątanie świątyń w dni robocze. Państwo Bagazy stawało się coraz bardziej totalitarne.

We wrześniu 1986 r. w wyniku zamachu stanu władzę w kraju przejął Wojskowy Komitet Ocalenia Narodowego z Pierre'em Buyoyą na czele. Nowy prezydent ogłosił nową politykę, zmierzającą do narodowego pojednania, a także zaprzestanie prześladowania Kościoła. Krokiem ku niej miało być postawienie na czele rządu przedstawiciela grupy etnicznej Hutu, Adriena Sibomany, oraz wypracowana w drodze szerokiej dyskusji „Karta Jedności Burundyjskiej”, opublikowana w 1990 r.²

¹ Szeroko o zadawnionym konflikcie etnicznym: S. Turner, *Politics of innocence: Hutu identity, conflict, and camp life*, New York: Berghahn Books 2010.

² Por. *Burundi = Republika y'i Burundi = République du Burundi*, Warszawa: Komisja Episkopatu ds. Misji 1985, s. 9–10.

2.1.2. Zarys historii ewangelizacji³

4 lutego 1878 r. papież Pius IX powierzył ojcom białym (Zgromadzenie Misjonarzy Afryki) prowadzenie działalności misyjnej w Afryce Wschodniej. Już 30 kwietnia 1878 r. o. Charmetant udał się do Zanzibaru, skąd wkrótce, przez Tanzanię, wyruszyły karawany misyjne ojców białych aż do Burundi.

W rok później ojcowie biali głosili już Ewangelię na wybrzeżach Tanganiki, w Rumonge, gdzie przebywali do chwili ich zamordowania w 1881 r. Ich współbracia nie zrezygnowali jednak z ewangelizacji tych terenów. W latach 1882, 1884 i 1891 podjęli nowe próby, osiedlając się na krótko w okolicach Bużumbury, a w 1895 r. w samym mieście. Chrystianizacja Burundi miała się jednak zacząć od leżącego we wschodniej części kraju Muyaga. Po dwóch nieudanych próbach (1898 i 1899) założono wreszcie pierwszą stałą placówkę w Mugeru, w samym środku kraju, którą uważa się za kolebkę Kościoła w Burundi. W pierwszych latach XX w. kielkujący Kościół w Burundi wzbogacił się o nowe stacje misyjne: Buhonga, Kanyinya, Rugari i Buhoro. W kwietniu 1922 r. na terenie Burundi utworzono osobny Wikariat Apostolski Burundi. W trzy lata później zostali już wyświęceni pierwsi rodzimi kapłani⁴.

W listopadzie 1959 r. w Burundi zaprowadzono zwykłą hierarchię kościelną: Gitega została podniesiona do rangi arcybiskupstwa z sufraganiami w Ngozi i Bużumburze. W następnych latach erygowano kolejne diecezje: Bururi (1961), Muyinga (1968), Ruyigi (1973). Ojcom białym, bohaterom chrystianizacji Burundi, przyszły z pomocą inne zgromadzenia męskie i żeńskie, księża fideidoniści oraz coraz liczniejsi rodzimi kapłani, bracia i siostry zakonne.

Krwawe prześladowania ludności Hutu dotknęły Burundi w przededniu jubileuszu 75-lecia istnienia Kościoła na tych ziemiach (1973). Ich ofiarą padło także 18 kapłanów, 6 braci z rodzimych zgromadzeń zakonnych, kilka sióstr zakonnych i wielu zaangażowanych katechetów. Kościół starał się z jednej strony protestować, z drugiej zaś wzywać do pojednania i przebaczenia oraz poszanowania praw należnych wszystkim mieszkańcom kraju⁵.

³ W tekście wykorzystano obszernie fragmenty wcześniejszej publikacji. Por. J. Różański, *Przezwyciężyć bolesne przedziały. Kościół w Burundi*, „Misyjne Drogi” (1991) nr 1, s. 17–20; tenże, *Świętowanie w bólu i nadziei. Rozmowa z bp. Josephem Nduhirubusa, ordynariuszem diecezji Ruyigi w Burundi*, „Misyjne Drogi” (1998) nr 6, s. 13–16; tenże, *W solidarnej służbie Rwandzie i Burundi. Rozmowa z o. Kamilem Ratajczakiem, karmelitą*, „Misyjne Drogi” (1991) nr 1, s. 24–26.

⁴ Por. B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 597–598.

⁵ Por. *Burundi = Republika y'i Burundi = République du Burundi*, dz. cyt., s. 10–12.

Dziesięć lat prześladowań Kościoła w okresie Drugiej Republiki niosło ze sobą – oprócz dotkliwych strat spowodowanych zwłaszcza odejściem misjonarzy zagranicznych – także odnowienie się Kościoła. Pracę 170 rodzimych kapłanów, 200 kapłanów zakonnych i braci, 700 rodzimych sióstr zakonnych wzmocniły liczne zastępy świeckich zaangażowanych w pracę katechetyczną i ewangelizacyjną⁶.

2.2. Pielgrzymka papieska

Papież przybył do Buzumbury, stolicy Burundi, z Tanzanii w środę 5 września po południu. Na lotnisku powitał go prezydent kraju Pierre Buyoya. Pielgrzymka trwała do piątku 7 września. Celem tej podróży apostolskiej, jak podkreślał sam papież, było umocnienie w dążeniu do dialogu i pokoju mieszkańców Burundi, nękanym zadawnionym konfliktem etnicznym między Hutu a Tutsi.

2.2.1. Wezwanie do pokoju i pojednania

Już w przemówieniu powitalnym Jan Paweł II zwrócił uwagę na hasło pielgrzymki: „Chrystus nas wyzwala i jednoczy”, i skierował do wszystkich przejmujący apel o przebaczenie i pojednanie. W pierwszych słowach w języku rundi powiedział: „Amahoro. Tugire amahoro ya Kristu” – „Pokój. Pokój Chrystusa niech będzie z wami”. A następnie, po pozdrowieniach, dodał: „Pragnę być posłańcem nadziei i pokoju w Chrystusie, który pozostawił swoim przyjaciółom właśnie pokój jako największy dar. Myślę szczególnie o tych bolesnych doświadczeniach, jakie dotknęły wasz lud, uwikłany w trudności, które podzieliły wasze wspólnoty i głęboko dotknęły wiele rodzin. Obecnie otwarła się przed Wami droga pojednania i pokoju. Jesteście w nią zaangażowani: przyspieszcie kroku i niech nikt nie waha się wkroczyć na tę drogę braterskiej zgody, aby wasze wzgórza nigdy nie oglądały podziałów i przemocy”⁷.

Z lotniska papież udał się do stołecznej katedry na spotkanie z intelektualistami i przedsiębiorcami burundyjskimi. W przemówieniu skierowanym do nich także powróciła sprawa pojednania narodowego, które wymaga – jak mówił Ojciec Święty – przebaczenia i pojednania. „To prawda, że te problemy

⁶ AP 1991.

⁷ Cyt. za: R. Tomanek, „Nigdy więcej przemocy na waszych wzgórzach”. *Podróż Jana Pawła II do Burundi. 5–7 września 1990 r.*, „Misyjne Drogi (1991) nr 1, s. 21. Por. Jan Paweł II, *Réconciliez-vous, consolidez votre unité. Discours à l'arrivée*, „La Documentation Catholique” (1990) nr 2014, s. 900.

stanęły przed wami jako skutek przeszłości pełnej konfliktów i cierpień. Wy ich nie unikacie. Wydaje mi się, że one stawiają przed wami dwa podstawowe wyzwania. Z jednej strony elity narodu powinny jako pierwsze w zdecydowany sposób wejść na ścieżkę przebaczenia i pojednania. [...] Nie chodzi o to, żeby usuwać wszystkie wspomnienia, ale by móc budować jedność, pozwolić zwyciężyć braterskiej miłości nad dawnymi elementami niezgody i rywalizacji. Drugie wyzwanie dla chrześcijan to zachowywanie należytego szacunku dla każdej istoty ludzkiej”⁸.

Bezpośrednio po spotkaniu w katedrze papież złożył kurtuazyjną wizytę prezydentowi kraju, a następnie udał się do nuncjatury apostolskiej, gdzie spotkał się z korpusem dyplomatycznym akredytowanym przy rządzie Burundi. W przemówieniu do dyplomatów Jan Paweł II podkreślił znaczenie współpracy międzynarodowej, która powinna obejmować nie tylko wymianę dóbr materialnych, ale także dóbr kultury, zdobyczy naukowych i innych dóbr niematerialnych. Zwrócił też dyplomatom uwagę na bolesny problem ludzi ubogich, którzy wymagają wsparcia i pomocy. „Konflikty nadal sięją strach i cierpienie w całych regionach świata, w szczególności na tym kontynencie. Kiedy spotykamy się tego wieczoru, myślimy o tym z głęboką troską o pokrzywdzone ludy. Prosimy, aby dialog dominował nad konfrontacją, a odpowiedzialni za dobro wspólne sprawiali, że duch pojednania przewycięży wszystkie inne postawy”⁹.

2.2.2. Rodzina i ubodzy

Jeszcze tego samego dnia, 5 września wieczorem, Jan Paweł II spotkał się w nuncjaturze apostolskiej z Episkopatem Burundi. Biskupi burundyjscy włączyli się aktywnie w dzieło pojednania narodowego. Ojciec Święty podziękował biskupom burundyjskim za ich zaangażowanie. Zachęcił ich do włączenia się wraz z księżmi, zakonnikami i zakonnkami w nową ewangelizację, która w sposób szczególnie obejmuje rodzinę. Troska o duszpasterstwo rodzin jest troską bardzo pilną. W życiu publicznym zaś wezwał do pielęgnowania wartości

⁸ Jan Paweł II, *Elity narodu powinny jako pierwsze wejść na ścieżkę przebaczenia i pojednania. Przemówienie do przedstawicieli świata kultury, Bużumbura, 5 września 1990 r.*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII, dz. cyt., s. 677.

⁹ Tenże, *Discours du pape Jean-Paul II au Corps Diplomatique a la nunciature apostolique, Bujumbura (Burundi), Mercredi, 5 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900905_corpo-dipl-burundi.html [dostęp: 26.07.2020].

chrześcijańskich. „Znamy trudności, z jakimi musi mierzyć się wasz kraj na drodze rozwoju. W tym samym czasie, gdy chrześcijanie w sposób kompetentny uczestniczą w trudach narodu, należy zwrócić szczególną uwagę na ubogich, tak licznych wśród was, na ubogich z miast i ze wzgórz, ubogich materialnie, moralnie i duchowo, zbyt często społecznie wyobcowanych. Niech społeczności chrześcijańskie nieustannie okazują im miłość twórczą, miłosierną, a także pomoc konkretną i skuteczną”¹⁰.

Wiele miejsca w swoim przemówieniu papież poświęcił pandemii AIDS, która dotyka szerokie grupy społeczne Burundi. Wskazał przy tym m.in. na propagowanie stylu życia godnego osoby oraz na potrzebę informacji i edukacji. Wyrażał się z ogromnym szacunkiem o chorych na AIDS, podkreślając potrzebę wspaniałomyślności i troski o nich¹¹.

W czwartek 6 września Jan Paweł II udał się samochodem do Gitegi, dawnej stolicy kraju, położonej ok. 100 km od Bużumbury. Wzdłuż całej trasy stały setki tysięcy wiernych, pozdrawiających go żywiołowo. W Gitedze papież odprawił Mszę św. Homilię poświęcił w dużej mierze życiu chrześcijańskiej rodziny. „To prawda, że w Burundi rodziny zbyt często były rozdierane przez cierpienie: rozproszenie, odejście, a nawet zniknięcie ich członków. Ale czy nie w rodzinie powinniśmy uczyć się przebaczenia (Mt 6,12; por. Łk 11,4)? Czy w naszej codziennej modlitwie nie mówimy: «Przebacz nam nasze winy, jako i my przebaczymy naszym winowajcom»? Czy to nie w rodzinie dzieci uczą się doświadczać jedności i solidarności opartej na miłości, poważaniu i wzajemnym szacunku?»¹².

Mówiąc o rodzinie, Jan Paweł II sięgał do mądrości zawartych w rodzimych przysłowiach i zwyczajach. Podkreślał, iż życie małżeńskie wymaga czci, wierności i miłości. Wskazywał na wartość i godność dzieci w rodzinie. „Umawana ni umurina wisangi musangyie ni Imana” – „Dziecko jest wspólnym dobrem Boga i rodziców” – cytował jedno z miejscowych przysłów¹³. Wracając od ołtarza polowego, papież wstąpił do chaty jednej z rodzin.

¹⁰ Jan Paweł II, „Będziecie moimi świadkami”, *mówi Pan do całego Kościoła. Przemówienie do Konferencji Episkopatu Burundi, Bużumbura, 5 września 1990 r.*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII, dz. cyt., s. 681.

¹¹ Tamże, s. 682–683.

¹² Jan Paweł II, *Homélie du pape Jean-Paul II, Gitega (Burundi), Jeudi, 6 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900906_gitega.html [dostęp : 26.07.2020].

¹³ Tamże.

Po południu Jan Paweł II odwiedził miejscową katedrę, gdzie spotkał się z grupą trzech tysięcy katechistów i przedstawicielei laikatu. W słowie skierowanym do zebranych wskazał m.in. na ich zasługi w dziele ewangelizacji: „Odważa i wielkoduszność katechistów i radnych parafialnych umożliwiły budowanie żywych wspólnot, aby lud naturalnie otwarty na życie duchowe odkrył piękno orędzia Chrystusa, bogactwo Jego darów, silne więzi, jakie stworzył między członkami Jego Ciała przez chrzest i Eucharystię, przez prawo miłości Boga i bliźniego”¹⁴. „Wierni świeccy, macie obowiązek promować sprawiedliwość, ożywaną braterską miłością, w sposób aktywny i odpowiedzialny. Oznacza to, że każdy, stosownie do swoich możliwości, jest powołany do przyczyniania się do wspólnego dobra. Mówiłem o tym już wczoraj w Bużumburze, po prostu przypominam wam, którzy otrzymaliście specjalne powołanie animatorów wspólnoty chrześcijańskiej. Praca na rzecz rozwoju gospodarczego, ulepszania rolnictwa, tworzenia miejsc pracy – to wszystko was dotyczy” – mówił papież¹⁵.

Po powrocie do stolicy Jan Paweł II spotkał się jeszcze w stołecznej katedrze z duchowieństwem Burundi. Przypomniawszy zebranyemu o fundamentach ich powołania kapłańskiego i zakonnego, a także nawiązał w tym kontekście do miejscowej tradycji: „Kultura afrykańska znana jest z tego, jak dużą wagę przywiązuje do członkostwa w klanie. Klan jest środowiskiem, w którym przychodzimy na świat, wzrastamy i rozkwitamy. Jednostka opiera sukces swojego życia na sukcesie swojego klanu. Dlatego każdy stara się dobrze poznać ducha swojego klanu, aby rozwijać się w pokoju. Wejście do rodziny zakonnej to także przyjęcie jej charyzmy i duchowości. To przyjęcie go jako normy, w której życie ofiarowane Panu musi rozkwitać poprzez dar z siebie. Tą podstawową postawą przyjmowania i słuchania jest posłuszeństwo”¹⁶.

Z katedry papież udał się do budynku nuncjatury, gdzie spotkał się z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich oraz innych religii. Wszystkich zachęcał do współpracy w dziele pojednania narodowego.

W czwartek 6 września, w późnych godzinach nocnych, Jan Paweł II spotkał się jeszcze w nuncjaturze z grupą Polaków pracujących w Burundi.

¹⁴ Jan Paweł II, *Rencontre du pape Jean-Paul II avec les laïcs dans cathédrale du Christ-Roi, Gitega (Burundi), Jeudi, 6 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900906_laici-burundi.html [dostęp: 26.07.2020].

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Jan Paweł II, *Rencontre du pape Jean-Paul II avec les prêtre et les religieux du Burundi. Cathédrale de Bujumbura (Burundi), Jeudi, 6 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900906_sacerdoti-burundi.html [dostęp: 26.07.2020].

Misjonarze powitali papieża Apelem Jasnogórskim, do którego Ojciec Święty nawiązał w skierowanym do nich krótkim przemówieniu¹⁷.

W piątek 7 września, w godzinach porannych, Jan Paweł II odwiedził duży szpital „Prince-Regent Charles”, gdzie znajdowały się specjalne oddziały dla chorych na AIDS. „Chciałem być z Wami przez chwilę, bo chorzy mają szczególne miejsce w moim sercu. Chciałbym was nieco pocieszyć. Możecie być pewni, że dla Kościoła i całej wspólnoty ludzkiej jesteście umiłowanymi braćmi i siostrami”¹⁸. Papież rozmawiał z chorymi i na koniec wręczył dyrektorowi szpitala czek na 100 tys. dolarów jako specjalną pomoc.

2.2.3. Bądźcie świadkami zbawczej miłości

W piątek 7 września Jan Paweł II odprawił także Mszę św. dla mieszkańców stolicy i okolic, w trakcie której udzielił sakramentu kapłaństwa 25 diakonom z Burundi i Konga (Zairu). W homilii, poświęconej w dużej mierze sakramentowi kapłaństwa, Jan Paweł II nawiązał raz jeszcze do potrzeby pokoju i pojednania narodowego. Mówił m.in., iż lud oczekuje od kapłanów bycia świadkami zbawczej miłości, przebaczenia i pojednania. Kapłan jako drugi Chrystus ma jednoczyć i gromadzić wszystkich w jednej wspólnotcie. „Młodzi bracia, którzy dołączacie do nas w kapłaństwie, jesteście darem Boga dla wspólnoty ludzkiej, aby jej służyć. Wasz lud oczekuje, że będziecie świadkami zbawczej miłości, przebaczenia i pojednania. *Umusaserdoti ni uwuhuza abantu bose akabuzuriza* – Kapłan jest drugim Chrystusem, jednoczycielem i pojednawcą”¹⁹.

Po południu odbyła się ceremonia pożegnania papieża na lotnisku w Bujumburze. Przed końcowym błogosławieństwem Jan Paweł II raz jeszcze nawiązał do potrzeby pojednania. Wzywał wszystkich mieszkańców Burundi do wierności swym najszlachetniejszym tradycjom: „Ludu Burundi, przed tobą ogromne zadania. Nie zatrzymuj się na drodze, która prowadzi do prawdziwie braterskiego pojednania i jedności, która jako jedyna pozwoli ci pokonać

¹⁷ Por. tenże, *Przemówienie Papieża. Spotkanie w Bujumburze*, OsRomPol (1990) nr 9, s. 22; M. Lehnert, *Spotkania z Polakami*, OsRomPol (1990) nr 9, s. 22.

¹⁸ Jan Paweł II, *Discours du pape Jean-Paul II à l'occasion de la visite aux malades à l'hôpital „Prince régent Charles”, Bujumbura (Burundi), Vendredi, 7 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900907_infermi-burundi.html [dostęp: 26.07.2020].

¹⁹ Tenże, *Homélie du pape Jean-Paul II, Bujumbura (Burundi), Vendredi, 7 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900907_bujumbura.html [dostęp: 26.07.2020].

przeszkody ubóstwa i dążyć do koniecznego rozwoju kraju. Pozostań wierny cennemu dziedzictwu szlachejnych tradycji. Bacz na to, aby szanować prawo każdego człowieka do życia wolnego i ufnego w swoją przyszłość. Wprowadzaj pokój na ziemi, na której mieszkasz. Powierz swoje smutki i troski Bogu, Ojcu wszelkiej miłości, Chrystusowi Zbawicielowi, Duchowi Prawdy”²⁰.

Po pożegnaniu papież udał się samolotem do Rwandy²¹.

3. Ewangelizacja i rodzina. Jan Paweł II w Kenii (6–8 maja 1980 r.; 16–19 sierpnia 1985 r.; 18–20 września 1995 r.)

Jan Paweł II odwiedził Kenię trzykrotnie. Po raz pierwszy udał się tam podczas pierwszej podróży apostolskiej do Afryki (2–12 maja 1980 r.). Podczas tej podróży odwiedził także Zair (Demokratyczną Republikę Konga), Kongo, Ghanę, Górną Woltę i Wybrzeże Kości Słoniowej. Po raz drugi papież udał się do Kenii w dniach 16–19 sierpnia 1985 r. podczas trzeciej podróży do Afryki. Podróż ta objęła ponadto Togo, Wybrzeże Kości Słoniowej, Kamerun, Republikę Środkowoafrykańską, Zair i Maroko. Trzecia pielgrzymka Jana Pawła II do Kenii odbyła się w dniach 18–20 września 1995 r. podczas jedenastej podróży apostolskiej do Afryki. Podróż ta objęła ponadto Kamerun i Republikę Południowej Afryki.

3.1. Kraj i Kościół

Kenia jest krajem bardzo zróżnicowanym pod względem etnicznym. Około 70% ludności Kenii stanowią ludy Bantu, z których najliczniejszymi są Kikuju i Luhja. Na wschodzie i północnym wschodzie mieszkają ludy kuszyckie. Większość ludności mieszka w południowo-zachodniej i zachodniej Kenii (na 10% powierzchni skupia się ok. 75% mieszkańców). Gospodarka kraju jest oparta głównie na rolnictwie.

²⁰ Tenże, *Discours du pape Jean-Paul II. Aéroport international de Bujumbura (Burundi), Vendredi, 7 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900907_congedo-burundi.html [dostęp: 26.07.2020].

²¹ Por. R. Tomanek, „Nigdy więcej przemocy na waszych wzgórzach”, dz. cyt., s. 23.

3.1.1. Zarys historii kraju

Najdawniejszymi mieszkańcami Kenii byli Buszmeni. Później, w epoce żelaza, na te tereny przybyła pierwsza fala ludów Bantu oraz Nilotów. Około X w. przybyła druga fala tych samych ludów, a w XVI w. do Jeziora Wiktorii dotarły ludy Luo z południowego Sudanu. Wybrzeże Kenii uległo kolonizacji arabskiej i islamizacji w VII–X w., pozostając w strefie wpływów sułtanatu Omanu. Pod koniec XV w. do Kenii dotarli Portugalczycy, którzy w kolejnych wiekach zdominowali wybrzeże²².

W połowie XIX w. o wpływy w Kenii rywalizowały Niemcy i Wielka Brytania. Ostatecznie Kenia znalazła się w strefie wpływów brytyjskich. W 1895 r. stała się ona częścią protektoratu Brytyjskiej Afryki Wschodniej, a w 1920 r. kolonią. Na początku XX w. nasilił się napływ białych kolonistów oraz Hindusów. Ludność afrykańską spychano do rezerwatów. Jednak już w 1921 r. utworzono pierwszą rodzimą organizację polityczną Kikuju, broniącą praw Afrykanów. W 1946 r. powstał Afrykański Związek Kenii (*Kenya African Union* – KAU). W latach 1952–1956 wybuchło zbrojne powstanie Mau-Mau skierowane przeciwko Brytyjczykom. W 1960 r. powstała niepodległościowa partia Kikuju i Luo – Afrykański Narodowy Związek Kenii (*Kenya African National Union* – KANU). Przedstawiciele mniejszych plemion założyli Afrykański Demokratyczny Związek Kenii (KADU). Po uzyskaniu niepodległości obydwie partie zjednoczyły się.

12 grudnia 1963 r. Kenia uzyskała niepodległość, a w 1964 r. – po proklamowaniu republiki – pierwszym jej prezydentem został Jomo Kenyatta. Po jego śmierci w 1978 r. władzę po nim przejął Daniel Toroitich arap Moi. W latach 80. i 90. XX w. dochodziło do licznych napięć wewnątrz rządzącej partii, krwawych walk z opozycją, łamania praw człowieka, panoszyła się korupcja, dochodziło do konfliktów etnicznych. W 1991 r. znowelizowano konstytucję, a rok później prezydent Moi wprowadził system wielopartyjny. Nie zlikwidowało to jednak wszystkich napięć²³.

²² Por. B. Nowak, *Wschodnie wybrzeże Afryki do końca XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki*, dz. cyt., s. 619–658.

²³ Por. monografia: M. Pawelczak, *Kenia*, Warszawa: Wydawnictwo „Trio”, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego 2004.

3.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Chociaż chrześcijaństwo po raz pierwszy dotarło do Kenii z Portugalczykami, to jednak się tu nie zakorzeniło. W XIX w. pierwszymi misjonarzami na terenie dzisiejszej Kenii byli angielscy metodyści (1862). Pierwsza katolicka placówka misyjna powstała dopiero w 1892 r. w Mombasie. Tereny Kenii podlegały administracyjnie Prefekturze Apostolskiej Zanzibaru. W 1902 r. apostołstwo wśród Kikuju rozpoczęli misjonarze Matki Bożej Pocieszenia (Consolata). W 1909 r. erygowano Wikariat Apostolski Kenii. Kościół katolicki w Kenii zakorzenił się szybko²⁴.

W 1953 r. w Kenii utworzono zwykłą hierarchię kościelną z metropolią w Nairobi. W 1986 r. rozpoczęło działalność Centrum Teologiczne Zakonów w Nairobi (Tangaza), które w listopadzie 1992 r. przemianowane zostało na Katolicki Uniwersytet Afryki Wschodniej (*Tangaza University College*)²⁵.

W przeddzień wizyty papieskiej w całej Kenii katolicy stanowili 21,7%, protestanci – 20%, anglikanie – 1,2%, prawosławni – 2,5%, członkowie lokalnych sekt chrześcijańskich – 18,6%, muzułmanie – 6%, hinduiści i żydzi – 0,5%. Kościół katolicki zorganizowany był w cztery prowincje kościelne (15 diecezji), w których pracowali: 1 kardynał, 19 biskupów, 650 księży diecezjalnych, 834 zakonnych, 2560 sióstr zakonnych oraz prawie 20 tys. katechistów²⁶.

Kościół katolicki w Kenii coraz ostrzej sprzeciwiał się polityce rządu, sprzyjającej korupcji, gwałtom i łamaniu praw człowieka. W liście pasterskim z 1992 r. biskupi kenijscy powiedzieli wprost, iż pod obecnymi rządami Kenia zmienia się w cmentarzysko. Oстрыm słowom biskupów kenijskich towarzyszyła jednocześnie działalność edukacyjna Kościoła, wprowadzająca wiernych w życie społeczne, polityczne oraz gospodarcze. Odpowiedzią reżimu były napady pseudożłodzi na księży i łączące się z nimi pobicia oraz próby zastraszenia²⁷.

²⁴ Por. B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 552–561.

²⁵ Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 2, dz. cyt., s. 462–469.

²⁶ AP 1995.

²⁷ Por. J. Różański [S. Świętokrzyski], *Rodzina – pierwsze miejsce ewangelizacji. Jan Paweł II w Kenii, 18–20 września 1995 r.*, „Misyjne Drogi” (1996) nr 1, s. 14.

3.2. Pierwsza podróż apostolska Jana Pawła II do Kenii (6–8 maja 1980 r.)

Jan Paweł II po raz pierwszy przybył do Kenii 6 maja 1980 r. z Kisangani w ówczesnym Zairze. Na lotnisku powitali go kard. Maurice Michael Otunga oraz prezydent kraju Daniel arap Moi.

3.2.1. Łączyć Ewangelię i poszanowanie człowieka

Z lotniska papież udał się na spotkanie z duchowieństwem do katedry w Nairobi, skąd skierował pozdrowienie dla wszystkich mieszkańców kraju, a w szczególności miejscowego Kościoła. „Każdy z nas ma swoje miejsce we wspólnocie Kościoła w Afryce i na całym świecie. Wy, ludzie świeccy, postępujący zgodnie z powołaniem do świętości i miłości, jesteście szczególnie odpowiedzialni za uświęcenie świata. Przez was Ewangelia może dotrzeć do wszystkich warstw społecznych. Naśladując Świętą Rodzinę, wy, rodzice i dzieci, możecie budować wspólnotę miłości i zrozumienia, gdzie radości, nadzieje i smutki życia stają się udziałem wszystkich i są ofiarowywane Bogu w modlitwie. Wy, małżonkowie, powinniście być znakiem wiernej i niezłomnej miłości Boga do swojego ludu oraz znakiem Chrystusowej miłości do swojego Kościoła. Macie wielką misję dawania Chrystusa swoim dzieciom i sobie nawzajem. W ten sposób stajecie się pierwszymi katechistami swoich dzieci. Pozdrawiam również wszystkich katechistów, którzy z takim oddaniem służą Kościołowi Bożemu” – mówił Jan Paweł II²⁸.

Bardzo ważnym wydarzeniem podczas tej pielgrzymki było spotkanie z korpusem dyplomatycznym w siedzibie nuncjatury w Nairobi. Papież w przemówieniu skoncentrował się na prawach młodych krajów afrykańskich. Mówił m.in.: „Liczne sytuacje i problemy afrykańskie, które domagają się dzisiaj naszej uwagi, nie różnią się od tych, które dotyczą innych narodów i kontynentów na świecie. Istnieją jednakże problemy typowo afrykańskie, w tym sensie, że elementy tych problemów i stojące do dyspozycji środki do ich rozwiązania – naturalne, a przede wszystkim ludzkie – są związane wyłącznie z tym kontynentem. I tu należy pamiętać o najważniejszym czynniku, tj. o prawdziwej tożsamości Afrykanina, osoby afrykańskiej, afrykańskiego mężczyzny i kobiety.

²⁸ Jan Paweł II, *Jesteśmy ludem odkupionym Najdroższą Krwią Chrystusa. Pozdrowienie dla Kościoła w Kenii w katedrze w Nairobi, 6 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 508.

Droga, którą każda ludzka wspólnota musi kroczyć w poszukiwaniu głębszego znaczenia swojej egzystencji, jest drogą prawdy o człowieku w jego całości. Jeżeli chcemy zrozumieć sytuację w Afryce, jej przeszłość i jej przyszłość, musimy zacząć od prawdy o sobie – prawdy o każdym Afrykaninie, w jego czy w jej konkretnym i historycznym usytuowaniu. Jeżeli nie pojmie się tej prawdy, wtenczas nie może być ani porozumienia między ludami afrykańskimi, ani też nie mogą istnieć właściwe i braterskie stosunki pomiędzy Afryką i resztą świata, bo prawda o człowieku jest pierwszym warunkiem wszystkich ludzkich osiągnięć²⁹.

3.2.2. Zmieniać świat w duchu Ewangelii

Centralnym punktem pielgrzymki Jana Pawła II do Kenii była Msza św. odprawiona w Uhuru Park w Nairobi, na której był obecny także prezydent kraju. W wygłoszonej homilii papież zachęcał obecnych do przemiany świata w duchu Ewangelii. Podkreślał, iż „Jedną z tych dziedzin, które zajmują ważne miejsce w społeczeństwie i w powołaniu każdej ludzkiej osoby, jest kultura. «Jest właściwością ludzkiej osoby, że do prawdziwego i pełnego człowieczeństwa dochodzi ona tylko przez kulturę, to znaczy przez pielęgnowanie dóbr i wartości naturalnych. Toteż ilekroć chodzi o życie ludzkie, natura i kultura są najściślej ze sobą zjednoczone» (KDK 53). Chrześcijanin będzie z radością współpracował w rozwijaniu prawdziwej kultury, ponieważ wie, że Dobra Nowina Chrystusa wzmacnia w człowieku duchowe wartości, tkwiące w sercu kultury każdego narodu i w każdym okresie dziejów Kościoła, który czuje się jak u siebie w domu w każdej kulturze. Nie pomijając wkładu swojej własnej kultury, Kościół zachęca swoich synów i córki, którzy działają w szkołach, uniwersytetach i innych instytucjach naukowych, aby wnosili co mają najlepszego do twórczości kulturalnej. Przez zharmonizowanie tych wartości, które są oryginalnym dziedzictwem każdego ludu czy grupy, z treścią Ewangelii chrześcijanin pomoże swojemu własnemu ludowi w zdobyciu prawdziwej wolności i umiejętności wypełniania zadań danego czasu. Każdy chrześcijanin zjednoczony z Chrystusem przez tajemnicę chrztu będzie się starał dostosować do planu Ojca przewidzianego dla swojego Syna: «aby wszystko na nowo zjednoczyć w Chrystusie jako Głowie,

²⁹ Jan Paweł II, *Podstawowe prawa młodych krajów afrykańskich. Spotkanie z Korpusem Dyplomatycznym w Nairobi, wtorek, 6 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 510.

to co na niebiosach i to co na ziemi» (Ef 1,10)³⁰. Papież wskazał także na inne ważne zadanie dla chrześcijan – życie polityczne. „W państwie obywatele mają prawo i obowiązek brania udziału w życiu politycznym. Ponieważ naród ma zapewnić dobro wszystkim, a pragnienia i aspiracje poszczególnych członków tylko pod warunkiem, że wszyscy obywatele w pełnej wolności i z całkowitą odpowiedzialnością wnoszą swój wkład chętnie i bezinteresownie dla dobra wszystkich. Obowiązki dobrego chrześcijańskiego obywatela sięgają znacznie dalej niż unikanie korupcji oraz niewyzyskiwanie drugich; te obowiązki zawierają pozytywny wkład w ustanowienie sprawiedliwych praw i struktur, które wzmacniają ludzkie wartości. Jeżeli chrześcijanin widzi niesprawiedliwość lub coś, co sprzeciwia się miłości, pokojowi i jedności w społeczeństwie, musi on siebie zapytać: «W czym nie dopisałem? Co zrobiłem złego? Czego zaniedbałem, gdy prawda mojego powołania domagała się czynu? Czy zgrzeszyłem przez opuszczenie dobrego?»³¹.

3.2.3. Służyć ludziom, głosząc i praktykując Ewangelię

Jeszcze tego samego dnia po Mszy św. Jan Paweł II odbył szereg spotkań. Najpierw odwiedził klasztor sióstr karmelitanek, gdzie spotkał się z nimi oraz z innymi siostrami klauzurowymi z Kenii. W słowie skierowanym do nich podkreślał znaczenie ich życia dla dzieła ewangelizacji. „Jesteście rzeczywiście odbiorczyniami szczególnego daru od Boga: kontemplacyjnego powołania w Kościele. Wprowadzenie kontemplacyjnego życia do miejscowego Kościoła jest ważnym znakiem dynamicznego zaszczepienia Ewangelii w sercach ludu. Jest to znak, który razem z misyjną działalnością wskazuje na dojrzałość miejscowego Kościoła. Żyć świętością Chrystusa i dzielić z Nim żarliwie pragnienie Jego serca: «Także innym miastom muszę głosić Dobrą Nowinę o królestwie Bożym, bo na to zostałem posłany» (Łk 4,43). To są znaki autentyczności Kościoła Chrystusowego»³². Natomiast podczas spotkania z prezydentem kraju Ojciec Święty mówił, iż konieczny jest „szacunek dla ludzkiej godności, dla godności każdego mężczyzny, kobiety i dziecka, dla godności, którą wszyscy

³⁰ Jan Paweł II, *Przemieniać świat w duchu Ewangelii. Homilia wygłoszona podczas Mszy św. w Uhuru Park w Nairobi, środa, 7 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 516.

³¹ Tamże.

³² Jan Paweł II, *Orędzie ewangeliczne owocuje w modlitwie. Odwiedziny u sióstr klauzurowych w Nairobi, środa, 7 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 517.

noszą nie dlatego, że zostali obdarzeni przez bliźnich, ale dlatego, że otrzymali ją od Boga. Jest to fundamentalna podstawa, którą trzeba przyjąć, jeśli chce się dokonać prawdziwego postępu. Takie jest przekonanie i takie jest w tej sprawie przeświadczenie Kościoła i państwa co do godności drugiego człowieka. Kościół i państwo odnajdują je na tej samej drodze³³.

3.2.4. W służbie dialogu

Następnie w siedzibie nuncjatury w Nairobi papież po raz pierwszy spotkał się na ziemi afrykańskiej z przywódcami muzułmańskimi. „Przy różnych okazjach mówiłem o dziedzictwie religijnym islamu i jego wartościach duchowych. Kościół katolicki zdaje sobie sprawę z tego, że kult oddawany jednemu, żywemu, istniejącemu, miłosiernemu i wszechmogącemu Stwórcy nieba i ziemi jest wspólny jemu i islamowi. Jest to wielka więź łącząca wszystkich chrześcijan i muzułmanów. Z dużym zadowoleniem stwierdza też Kościół, że wśród różnych łączących go z islamem wartości znajduje się cześć oddawana Jezusowi Chrystusowi i Jego Niepokalanej Matce. Kościół katolicki, który podejmuje wszelkie wysiłki do podtrzymania dialogu religijnego z islamem, opierając się na istniejących więzach i próbując je coraz bardziej zgłębić – zwraca się stąd z zaproszeniem do poznania pełnego jego dziedzictwa, zwłaszcza przez tych, którzy są duchowo związani z Abrahamem i którzy wyznają monoteizm” – mówił do nich³⁴. O potrzebie dialogu i jego praktycznych wymiarach Jan Paweł II mówił do przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich w Kenii. Na spotkaniu z biskupami kenijskimi zaś podkreślał, że do wielkich priorytetów posługi biskupiej należy m.in. troska o tradycję afrykańską. „Wielka tradycja afrykańska jest wierna wielu wartościom rodzinnym, samemu życiu, które bierze początek w rodzinie. Głębokie poszanowanie rodziny i dobra dzieci jest specyficznym darem Afryki dla świata. To właśnie w rodzinie każde pokolenie uczy się przyswajając sobie te wartości i je przekazywać. Cały Kościół ceni wysoko wszystko to, co czynicie dla zachowania dziedzictwa waszego ludu, dla oczyszczenia go i podniesienia w pełni sakramentalnej przez nowe i oryginalne nauczanie Chrystusa. Dlatego też widzimy wielką wartość ukazywania rodziny

³³ Jan Paweł II, *Braterska zachęta do prawdziwego postępu. Spotkanie z prezydentem Nairobi, środa, 7 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), s. 519.

³⁴ Jan Paweł II, *Pozdrowienia dla przywódców muzułmańskich w siedzibie nuncjatury w Nairobi, środa, 7 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 520.

chrześcijańskiej w jej związku z Przenajświętszą Trójcą i zachowywania chrześcijańskich ideałów w ich ewangelicznej czystości”³⁵.

Tego samego dnia Ojciec Święty spotkał się także z prezydentem Kenii Danielem arap Moi, a następnie z prezydentem Ugandy Godfreyem Binaisą oraz z przedstawicielami hinduizmu.

8 maja rano Jan Paweł II odleciał z Kenii do Ghany.

3.3. Druga podróż apostolska Jana Pawła II do Kenii (16–19 sierpnia 1985)

Po raz drugi Jan Paweł II przybył do Kenii 16 sierpnia 1985 r., by uroczystie zamknąć 43. Międzynarodowy Kongres Eucharystyczny. Był to pierwszy w historii Międzynarodowy Kongres Eucharystyczny w Afryce, a trzeci, w którym uczestniczył papież. Na lotnisku w Nairobi Jana Pawła II powitali prezydent kraju Daniel arap Moi oraz kard. Maurice Otunga. Jan Paweł II, przemawiając na lotnisku, przypomniał swój pierwszy pobyt w Kenii i gorące przyjęcie, jakie mu wtedy zgotowano. Wyjaśnił główny motyw swego przyjazdu i podkreślił doniosłość Kongresu, który jest jednocześnie znakiem osiągnięcia etapu dojrzałości i żywotności młodego Kościoła afrykańskiego. Zaznaczył, że jest to owoc modlitw i pracy misjonarzy oraz ich współpracowników. „Kongres Eucharystyczny, który ściągnął do Nairobi pielgrzymów z wielu różnych części świata, skupia naszą uwagę na dwóch podstawowych rzeczywistościach wspólnoty chrześcijańskiej: Eucharystii i rodzinie” – tak papież sformułował główny temat Kongresu³⁶.

3.3.1. Eucharystyczne orędzie Kongresu

W południe Jan Paweł II przewodniczył Mszy św. na stadionie sportowym, podczas której pobłogosławił kilkanaście par małżeńskich. Homilia była poświęcona chrześcijańskiemu małżeństwu. Papież podkreślał, iż „w każdej epoce Kościół nieprzerwanie głosi niezmienną prawdę, że małżeństwo jest nierozdzielne. Pary, które dobrowolnie przyjmują ten sakrament, jak dzieje się dzisiejszego popołudnia, ustanawiają nierozdzielną jedność. Stawszy się nowym stworzeniem w wodzie chrztu, poprzez małżeństwo mogą stać się żywym

³⁵ Jan Paweł II, *Wielkie priorytety posługi biskupiej. Do biskupów Kenii, środa, 7 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec), dz. cyt., s. 526.

³⁶ Jan Paweł II, *Pierwszy Kongres Eucharystyczny w sercu Afryki. Nairobi. Przemówienie powitalne, piątek, 16 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 224.

znakiem niezmiennącej się miłości Chrystusa do Kościoła. Ich wzajemna miłość, ich małżeńska miłość, może trwać aż do śmierci nie dzięki ich własnym zasługom czy wytrwałości, ale dzięki temu, że działa w nich łaska Chrystusa”³⁷. „Owoce wiernej miłości jest zjednoczenie umysłów i serc. Miłość Chrystusa na Krzyżu przewyciężyła podziały stworzone przez grzech, a miłość małżeńska, która została uszlachetniona poprzez sakrament chrześcijańskiego małżeństwa, uczestniczy w jednoczącej potędze miłości Chrystusa” – mówił do zebranych³⁸.

Ojciec Święty nawiązał także do poważnego problemu w afrykańskich rodzinach – poligamii: „Jest także rzeczą ważną, aby sobie w tym miejscu przypomnieć, że «takiej komunii zaprzecza radykalnie poligamia; przekreśla ona bowiem wprost zamysł Boży, który został objawiony nam na początku, gdyż jest przeciwna równej godności osobowej mężczyzny i kobiety, w małżeństwie oddających się sobie w miłości całkowitej, a przez to samo jedynej i wyłącznej» (*Familiaris consortio*, 19). W Starym Testamencie poligamia bywała tolerowana. Ale w Nowym Przymierzu nasz Zbawiciel przywrócił małżeństwu pierwotną godność związku jednego mężczyzny i jednej kobiety”³⁹.

W niedzielę 18 sierpnia w Uhuru Park w centrum Nairobi papież przewodniczył uroczystej Mszy św. koncelebrowanej na zakończenie 43. Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego. Msza zgromadziła pół miliona osób. W orędziu Kongresu Jan Paweł II mówił m.in., iż „Chrystusowe wezwanie do miłości, raz jeszcze skierowane do nas podczas tego Kongresu Eucharystycznego, odnosi się przede wszystkim do chrześcijańskiej rodziny. To tak, jak gdyby sam Pan przemawiał do każdego członka rodziny. Żony, miłujcie waszych mężów tak, jak Chrystus was umiłował. Mężowie, miłujcie swoje żony, «bo i Chrystus umiłował Kościół i wydał za niego samego Siebie, aby go uświęcić» (Ef 5,25). Dzieci, bądźcie posłuszne w Panu waszym rodzicom, bo to jest sprawiedliwe... A [wy], rodzice, nie pobudzajcie do gniewu waszych dzieci, lecz wychowujcie je stosując karcenie i napominanie Pańskie! (por. Ef 6,14). Niech wzorem będzie dla was Święta Rodzina z Nazaretu – czystość i przepojona miłością czułość Maryi, wierność w codziennej pracy, pokora i posłuszeństwo Jezusa. Chrystusowe wezwanie do miłości ma szczególne znaczenie dla praktykowania miłości małżeńskiej. Wyłączny i nierozzerwalny

³⁷ Jan Paweł II, *Dziś zostaliście zaproszeni do Kany Galilejskiej. Nairobi. Msza św. dla młodzieży, sobota, 17 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 227.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże, s. 228.

związek męża i żony wyraża się najlepiej poprzez wzajemne dawanie siebie. Pary małżeńskie, które nieustannie starają się umacniać swą miłość i wzajemnie się wspierać, uczestniczą w szczególny sposób w życiu Trójcy Przenajświętszej. W ich związku jak w zwierciadle odbija się zawsze wierna miłość Boga do swego ludu”⁴⁰.

Przed udzieleniem końcowego błogosławieństwa, po odmówieniu modlitwy *Anioł Pański* Jan Paweł II podkreślił jeszcze: „Jeśli zatem chcemy zbliżyć się do Jezusa, musimy się zbliżać do Ołtarza Ofiary; musimy kochać Chrystusa w Eucharystii żarliwie i z czcią. Eucharystia jest źródłem wszelkich cnót. Jest duchowym pokarmem w codziennym życiu. Jest głównym źródłem życia i miłości chrześcijańskiej rodziny. Daje nam przedsmak wiecznej szczęśliwości, która stanie się kiedyś naszym udziałem, gdy wejdziemy ostatecznie do królestwa niebieskiego”⁴¹.

3.3.2. Inauguracja Instytutu Katolickiego Afryki Wschodniej

W niedzielę po południu papież zainaugurował działalność Wyższego Instytutu Katolickiego, który powstał w Nairobi z inicjatywy Stowarzyszenia Konferencji Episkopatów Afryki Wschodniej (AMECEA). Podczas uroczystości wygłosił przemówienie, w którym nakreślił zasadnicze zadania nowej uczelni, podkreślając zwłaszcza jej znaczenie dla inkulturacji Ewangelii: „Poza tymi zadaniami o charakterze duszpasterskim szczególne znaczenie dla waszych Kościołów ma ściśle teologiczna funkcja Instytutu jako gwarancja skuteczności wypełniania owych zadań. W konkretnych warunkach, w jakich odkrywacie w waszych diecezjach i w waszych krajach tajemnicę Zbawienia, jest rzeczą ważną, aby Kościoły lokalne miały swój czynny udział w życiu kulturalnym społeczeństwa, przedstawiając prawidłowy teologicznie obraz ewangelicznego orędzia oraz ludzkich problemów, których wyjaśnienia wierni poszukują”⁴². Nawiązując do działalności ewangelizacyjnej św. Cyryla i Metodego wśród narodów słowiańskich, Ojciec Święty mówił o potrzebie żywego dialogu pomiędzy wiarą

⁴⁰ Jan Paweł II, *Eucharystyczne orędzie Kongresu. Nairobi. Zakończenie Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego, niedziela, 18 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień), dz. cyt., s. 232–233.

⁴¹ Jan Paweł II, *Dziękczynienie za Eucharystię. Nairobi. Anioł Pański, niedziela, 18 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień), dz. cyt., s. 235.

⁴² Jan Paweł II, *On ustanowił jednych nauczycielami dla przysposobienia świętych. Nairobi. Inauguracja Instytutu Katolickiego Afryki Wschodniej, niedziela, 18 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień), dz. cyt., s. 239.

i kulturą. „Instytut został powołany po to, aby pomagać Kościołom lokalnym w prowadzeniu śmiałego dialogu pomiędzy wiarą i kulturą, pomiędzy Kościołem i społecznością ludzką, pomiędzy królestwem Bożym i zmienną rzeczywistością, poprzez którą rodzina ludzka zmierza ku swemu ostatecznemu przeznaczeniu. Instytut ma do odegrania własną rolę w propagowaniu na terenie Afryki Wschodniej tego dynamizmu, jaki przyniósł Kościołowi Sobór Watykański II”⁴³.

3.3.3. Współodpowiedzialność, solidarność, pokój

Jeszcze tego samego dnia, po południu, papież odwiedził siedziby dwóch ośrodków ONZ: ds. Ochrony Środowiska (UNEP) oraz ds. Osiedli Ludzkich (INCHS). Ojciec Święty położył szczególny nacisk na to, że problemów ekologicznych nie da się rozwiązać bez solidarnej współpracy międzynarodowej.

„Zaangażowanie Kościoła w sprawę zachowania i poprawy naszego środowiska wiąże się z nakazem Boga. [...] Nasza ludzka godność wymaga od nas, aby owo panowanie nad stworzeniem sprawować w taki sposób, żeby prawdziwie służyło rodzinie ludzkiej; jest to zatem sprawa wielkiej odpowiedzialności. Eksploatacja bogactw natury musi przebiegać według zasad, które uwzględniają nie tylko bezpośrednie potrzeby ludzi, ale także potrzeby przyszłych pokoleń. Zarządzanie naturą, które Bóg powierzył człowiekowi, nie może prowadzić do osiągnięcia doraźnych i egoistycznych celów, ale raczej brać pod uwagę fakt, że wszystkie stworzone dobra mają być używane z korzyścią dla całej ludzkości. Celem wykorzystania zasobów przyrody musi być integralny rozwój współczesnych i przyszłych pokoleń” – podkreślał papież⁴⁴. Przez ostatnie lata środowisko naturalne poddawane jest przemianom większym niż kiedykolwiek dotąd. Dzieje się tak za sprawą szybkiego postępu w nauki i technice, który daje nam wiele możliwości rozwoju ludzkości. Potrafimy w znacznym stopniu przekształcać otoczenie w celu poprawy jakości życia. Ale jeśli nie towarzyszą temu mądrość i wyobraźnia, może dojść do ogromnych lub nawet nieodwracalnych szkód w dziedzinie ekologii i życia społecznego. Dzisiaj zagrożenia są bardzo liczne: niszczenie lasów, erozja gleby, zanieczyszczenie wody i powietrza. Problemy ekologiczne występują ze szczególną ostrością w tropikalnych regionach świata, a zwłaszcza w Afryce. „Na problemy związane z naturalnym

⁴³ Tamże, s. 240.

⁴⁴ Jan Paweł II, *Współodpowiedzialność, solidarność, pokój. Nairobi. Przemówienie w ośrodku ONZ, niedziela, 18 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień), dz. cyt., s. 242.

środowiskiem człowieka trzeba patrzeć przez pryzmat potrzeb żywych ludzi, ich rodzin, uznawanych przez nich wartości, ich unikalnego społecznego i kulturowego dziedzictwa. Ostatecznym celem programów ochrony środowiska jest bowiem poprawa jakości ludzkiego życia, oddanie Bożego stworzenia w sposób jak najpełniejszy w służbę rodziny ludzkiej⁴⁵. Jan Paweł II apelował do pracowników Ośrodka Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Osiedli Ludzkich oraz do wszystkich tych, którzy są zaangażowani w działania na rzecz poprawy warunków życia biednych i zapewnienia dachu nad głową dla bezdomnych. „Tym, którzy wierzą w Jezusa Chrystusa, nie wolno zapominać Jego słów: «Lisy mają nory i ptaki podniebne – gniazda, lecz Syn Człowieczy nie ma miejsca, gdzie by głowę mógł położyć» (Łk 9,58). Tak więc w twarzach bezdomnych dostrzegamy twarz Chrystusa, Pana naszego. I czujemy potrzebę, przez miłość do Niego i przez Jego przykład, ofiarnego oddania siebie, czynienia wszystkiego, co jest w naszej mocy, aby pomóc tym, którzy żyją w warunkach urągających ich ludzkiej godności. Jednocześnie z radością podajemy ręce wszystkim ludziom dobrej woli, łącząc się z nimi w godnym szacunku wysiłku zmierzającym do zapewnienia godziwych mieszkań milionom obywateli współczesnego świata, którzy dziś żyją w bezgranicznej nędzy⁴⁶.

„Rozwój oznacza to samo, co pokój” – powiedział kiedyś Paweł VI. To kolejny ważny temat, w którym Jan Paweł II potwierdza, że integralny rozwój jest warunkiem pokoju i mówi, że „Aby zbudować pokój, krok po kroku, potrzebna jest dobra wola, zaufanie i wytrwały wysiłek. Budują go międzynarodowe agencje, organizacje rządowe i pozarządowe, włączając się we wspólne wysiłki zmierzające do zapewnienia potrzebującym żywności i schronienia i wspólnie pracujące nad poprawą naturalnego środowiska⁴⁷.

Pokój zbudują ludzie odpowiedzialni za środki masowego przekazu, gdyż to oni powinni pokazywać tych, którzy cierpią – uchodźców i wydziedziczonych, gdyż rozbudzą w ludziach zdecydowanie i chęć niesienia pomocy tym, którzy znaleźli się w potrzebie. I to ci, co wprowadzają pokój i warunki dla pokoju, będą na zawsze nazwani dziećmi Bożymi.

18 sierpnia Jan Paweł II spotkał się też z przedstawicielami religii muzułmańskiej i hinduizmu. Papież podkreślił dobitnie, że Bóg pragnie wzajemnej braterskiej miłości i pokoju. Wszyscy jesteśmy dziećmi tego samego Boga, „a nasze religie mają do spełnienia szczególną rolę w pokonywaniu tego zła

⁴⁵ Tamże, s. 243.

⁴⁶ Tamże, s. 244.

⁴⁷ Tamże, s. 245.

i w umacnianiu więzi zaufania i solidarności. Jest wolą Boga, aby ci, którzy Go wielbią – nawet jeśli w głoszeniu Jego chwały nie są zjednoczeni – pozostawali zjednoczeni w braterstwie i we wspólnej służbie dla dobra wszystkich ludzi”⁴⁸. Spotkanie wyznawców hinduizmu, religii muzułmańskich i religii chrześcijańskiej jest znakiem budzącym nadzieję. Żadna grupa wyznaniowa nie powinna żyć ani działać w izolacji. Aby szanować nawzajem swoje przekonania, potrzebujemy wzajemnej pomocy. „W Piśmie Świętym św. Paweł zachęca nas, abyśmy szukali dróg do braterstwa i jedności: «Jedno myślcie – mówi – pokój zachowujcie, a Bóg miłości i pokoju niech będzie z wami!» (2 Kor 13,11). Dziś stoimy wobec wyzwania, jakim jest pomoc światu, by żył w pokoju i harmonii, szanując ludzką godność wszystkich”⁴⁹.

W poniedziałek 19 sierpnia po ceremonii pożegnania na lotnisku Jan Paweł II udał się w podróż do Maroka.

3.4. Trzecia podróż apostolska Jana Pawła II do Kenii (18–20 września 1995 r.)

Trzecia podróż apostolska Jana Pawła II do Kenii związana była z uroczystym celebrowaniem zakończenia Synodu Biskupów poświęconego Afryce.

3.4.1. Troska o los narodów Afryki

18 września po południu Jan Paweł II przybył na lotnisko w Nairobi, gdzie powitali go: prezydent Kenii Daniel arap Moi, przedstawiciele rządu i korpusu dyplomatycznego, kard. Maurice Michael Otunga, biskupi kraju oraz bardzo wielu księży, zakonników i wiernych. Zwracając się do nich, Jan Paweł II powiedział m.in.: „Przybywam wiedziony głęboką troską o los narodów Afryki. Afryka stoi na rozstaju dróg. Jej narody i przywódcy muszą wyzyskać całą swoją mądrość, aby sprostać pilnemu i trudnemu zadaniu. Jest nim rozwój, który przyniesie nie tylko poprawę warunków ekonomicznych i materialnych, ale przyczyni się do zbudowania cywilizacji szacunku dla wszystkich członków społeczeństw – dla ich praw i swobód, a także dla duchowych potrzeb każdej osoby; cywilizacji opartej na najlepszych tradycjach tego kontynentu, uznających większą wartość

⁴⁸ Jan Paweł II, *Nikt nie może żyć i działać w izolacji. Nairobi. Spotkanie z przedstawicielami religii muzułmańskiej i hinduizmu, 18 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień), dz. cyt., s. 248.

⁴⁹ Tamże, s. 249.

ludzi niż rzeczy; cywilizacji, która umacnia porozumienie, zgodę i współpracę, a nie tendencje rozłamowe. Nawet w najbardziej pomyślnych okolicznościach niełatwo jest zapewnić jedność i solidarność społeczeństwa. Staje się to jeszcze trudniejsze, gdy konflikty etniczne, polityczne i społeczne zagłuszają tęsknotę za prawdziwym pokojem, ukrytą w ludzkich sercach. Kościół jest sprzymierzeńcem wszystkich, którzy budują lepszą przyszłość Afryki. Kościół będzie nadal nauczał dróg zgody i pokoju, ponieważ Ewangelia głosi: «Błogosławieni, którzy wprowadzają pokój» (Mt 5,9). Będzie ze wszystkich sił bronił ubogich, słabych i tych, którzy nie mają głosu, bo «błogosławieni, którzy łakną i pragną sprawiedliwości» (Mt 5,6). Synod afrykański, który z wami uroczyste celebrować, jest opatrnościowym darem dla Kościoła i dla całego afrykańskiego społeczeństwa. Synod wzywa Kościół, aby umacniał we wszystkich Afrykanach nadzieję na prawdziwe wyzwolenie»⁵⁰.

Tego samego dnia papież złożył wizytę kurtuazyjną prezydentowi Kenii w pałacu prezydenckim, po czym udał się do nuncjatury apostolskiej.

3.4.2. Rodzina fundamentem Afryki

Następnego dnia, 19 września, Ojciec Święty przewodniczył Mszy św. odprawianej w Uhuru Park w Nairobi. W Mszy św. uczestniczyło około miliona wiernych. W homilii Jan Paweł II skoncentrował się na rodzinie – innym wielkim temacie Synodu Biskupów Afryki, który określał Kościół jako „Rodzinę Bożą”. Ojciec Święty przypomniał, że rodzina jest fundamentem Afryki. „Nieraz stawiano pytanie: dlaczego Papież tak często odwiedza Afrykę? Odpowiedź jest następująca: Afryka jest kontynentem rodzin, a przyszłość misji ewangelizacyjnej Kościoła idzie poprzez rodziny”⁵¹. I dalej podkreślał: „Rodzina ma w Afryce znaczenie fundamentalne! Społeczeństwo afrykańskie jest głęboko zakorzenione w rodzinie! Ten skarb musi być chroniony i nie wolno go lekceważyć, bo jakiegokolwiek osłabienie rodziny jest źródłem złożonych problemów”⁵². Mówił, iż dzięki związkowi męża i żony misterium stworzenia odnawia się nieustannie. Papież przypomniał, że zawarty związek małżeński

⁵⁰ Kenia. Kronika podróży, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 28. Por. Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Jomo Kenyatta International Airport of Nairobi (Kenya). Monday, 18 September 1995*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1995/september/documents/hf_jp-ii_spe_19950918_arrivo-kenya.html [dostęp: 22.09.2020].

⁵¹ Jan Paweł II, *Kontynent rodziny. Msza św. w „Uhuru Park”*, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 29.

⁵² Tamże, s. 30.

musi by stały i nierozzerwalny. Jeśli rodzina staje się wspólnotą życia i miłości i zapewnia przyszłość swoim dzieciom, wówczas jest Kościołem domowym i głównym miejscem ewangelizacji. Wydarzenie w Kanie Galilejskiej uczy nas, że rodzina jest pierwszym miejscem ewangelizacji. Rodzina to skarb, którego trzeba strzec ze szczególną pieczołowitością. Podkreślał przy tym, że swoje dzieło odkupienia Chrystus zaczął właśnie w Rodzinie w Nazarecie. „To matki pierwsze uczą prawdy o Bogu, pierwsze też składają ręce dzieci do modlitwy, modlą się wraz z nimi. Matki uczą swoje dzieci odróżniać dobro od zła, uczą je Bożych przykazań: zarówno przykazań, które Bóg przekazał Mojżeszowi na górze Synaj, jak też przykazania miłości Boga i bliźniego, które Pan Jezus postawił w centrum chrześcijańskiej moralności”⁵³. Rodzina z Nazaretu powinna być wzorem dla rodzin afrykańskich, aby pomóc im przezwyciężyć trudności związane ze zmianami społecznymi, jakie w tym czasie zachodziły, by nie utraciły własnych korzeni. „W naszej wierze i w naszej pobożności Święta Rodzina jest żywą Ewangelią życia, Ewangelią pracy i miłości”⁵⁴.

Przed końcowym błogosławieństwem Jan Paweł II zwrócił się do uchodźców z Rwandy i z Burundi ze szczególnym przesłaniem. „Drodzy uchodźcy, wiedźcie, że bardziej niż kiedykolwiek jestem dzisiaj z wami i dziełem wasz ogromny ból. To, co dzieje się w waszych krajach, jest ogromną tragedią, której należy położyć kres. Wiedźcie, że nie jesteście sami, że Papież i Kościół są przy was. Zapewniam was, że uczynię wszystko, co w mojej mocy, abyście otrzymali konieczną pomoc i mogli wrócić do swoich domów. Modłę się do Boga, aby złagodził wasz ból i uczynił lżejszym wasz krzyż”⁵⁵.

3.4.3. Duch wzywa Afrykę do odnowy

Tego samego dnia w godzinach popołudniowych Jan Paweł II przewodniczył trzeciej już i ostatniej uroczystej sesji celebracyjnej Synodu Biskupów Afryki. Podczas trwania sesji papież przedstawił posynodalną adhortację apostolską *Ecclesia in Africa*. Mówił: „Gdy zbliża się trzecie tysiąclecie chrześcijaństwa, Duch wzywa Kościół, by coraz usilniej i z głębszą świadomością znaczenia, jakie ma to dla pomyślności ludzkiej rodziny, głosił pełne i prawdziwe wyzwolenie, które dokonuje się przez Jezusa Chrystusa. Kościół w Afryce usłyszał to wezwanie Ducha podczas Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Kenia. *Kronika podróży*, dz. cyt., s. 27.

Afryce”⁵⁶. Zachęcał Kościół afrykański, by dokument ten wyznaczał jego cele i kierunek życia. „Jednakże sam dokument to tylko narzędzie i początek. Tym, co się liczy, jest rzeczywista odnowa wszystkich członków Kościoła i ich coraz bardziej ofiarna postępa”⁵⁷. Papież podkreślił, że adhortacja stanowi jedynie instrument zapoczątkowujący tę drogę. „Jeśli Afryka cierpi na skutek ubóstwa, korupcji, niesprawiedliwości i przemocy, Kościół musi być wspólnotą uzdrowienia, pojednania, przebaczenia i pomocy. Miłość jest spoiwem tej wspólnoty, w której nikt nie jest aż tak ubogi, by nie mógł nic dać, i nikt nie jest aż tak bogaty, by nie potrzebował niczego przyjąć. Miłość Boga i miłość człowieka, zwłaszcza ubogiego i bezbronnego, jest mocą pobudzającą do podjęcia misji ewangelizacyjnej, do której zostaliście powołani”⁵⁸.

Ojciec Święty podkreślił, że posynodalną adhortację *Ecclesia in Africa* powierza zwłaszcza świeckim. Dojrzałość wspólnoty chrześcijańskiej w Afryce zależy w głównej mierze od ich postawy i wypełniania chrześcijańskiego powołania. „Proces dojrzewania wspólnoty katolickiej w Afryce musi w znacznej mierze polegać na przyznawaniu laikatowi odpowiednich uprawnień, by mógł on w sposób odpowiedzialny urzeczywistniać w pełni swoje chrześcijańskie powołanie i godność. Ludzie świeccy, zwłaszcza młodzi, są czasem rozczarowani rolą, jaką przyznaje im się w Kościele, oraz tym, że nie pomagają się im w pełnym rozwinięciu ich specyficznych charyzmatów. Ojcowie Synodalni uznali, że Kościół potrzebuje dynamicznego laikatu: głęboko wierzących rodziców, wychowawców świadomych swojej odpowiedzialności, przywódców politycznych obdarzonych głębokim poczuciem moralności”⁵⁹.

Ojciec Święty nawiązał raz jeszcze do roli i znaczenia rodziny w dziele ewangelizacyjnym Kościoła. Powiedział, iż tradycje i wartości afrykańskiej rodziny, oczyszczone i odmienione przez Ewangelię, mogą stać się dla katolików inspiracją do ponownego odkrycia istoty chrześcijańskiej miłości. „Właśnie w rodzinie i przez rodzinę można skutecznie podjąć ważną kwestię inkulturacji w kontekście doświadczeń codziennego życia. Serdeczne więzi w łonie rodziny afrykańskiej, troska jej członków o siebie nawzajem, zwłaszcza o dzieci i starców, solidarność wiążąca rodzinę z szerszą społecznością, jej głęboka miłość

⁵⁶ Jan Paweł II, *Adhortacja „Ecclesia in Africa” programem dla wszystkich. Trzecia sesja celebracyjna Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Afryce, 19 września – Nairobi*, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 31.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże, s. 32.

i szacunek dla poczętego i rodzącego się życia – wszystko to stanowi żyzną glebę, na której dzięki działaniu ducha Ewangelii może wspaniale rozkwitnąć duch błogosławieństw”⁶⁰.

3.4.4. Afryka nie może być marginalizowana

Jan Paweł II opuścił Afrykę 20 września rano. Na lotnisku w Nairobi Ojca Świętego żegnali: prezydent Kenii, biskupi, przedstawiciele innych Episkopatów Afryki Wschodniej. W wygłoszonym przemówieniu papież dokonał podsumowania swojej podróży, mówiąc m.in.: „Widzę kontynent, który bardzo pragnie żyć lepiej i godniej. Widzę, że dokonuje się tu proces głębokich przemian: ludzie zadają sobie pytania, zastanawiają się, dlaczego rozwój jest tak powolny, odważnie szukają nowych sposobów podejmowania wyzwań, jakie powstają w nieustannie zmieniającej się sytuacji politycznej i gospodarczej świata. Afrykanie wiedzą, że w świecie połączonym coraz ściślejszymi więzami współzależności muszą wykorzystywać nie tylko możliwości rozwoju materialnego, ale przede wszystkim postępu na drodze praw człowieka i prawdziwej demokratycznej wolności. Ludy Afryki chcą dać sobie szansę na lepszą przyszłość. Nie mogą zawieść samych siebie i nie powinny zostać opuszczone przez innych. Z serca Afryki podnosi się wołanie skierowane do wszystkich, którzy mogą jej pomóc. Tak zwane Południe świata domaga się od Północy, by nie rezygnowała z prób rozwiązania problemów ubóstwa, uchodźców, niedorozwoju gospodarczego i kulturowego”⁶¹.

4. Wzór życia i zaangażowania chrześcijańskiego.

Jan Paweł II na Madagaskarze (28 kwietnia – 1 maja 1989)

Jan Paweł II udał się z wizytą na Madagaskar w dniach 28 kwietnia – 1 maja 1989 r. w ramach piątej podróży apostolskiej do Afryki (28 kwietnia – 6 maja 1989 r.), która objęła ponadto Reunion, Zambię i Malawi.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ *Kenia. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 28. Por. Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Jomo Kenyatta International Airport of Nairobi (Kenya). Wednesday, 20 September 1995*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1995/september/documents/hf_jp-ii_spe_19950920_congedo-kenya.html [dostęp: 22.09.2020].

4.1. Kraj i Kościół

Madagaskar jest swoistym skrzyżowaniem kulturowym Afryki i Azji. Językowo i kulturowo zdecydowanie pozostaje bliższy tej drugiej. Ewangelia przybywała na wyspę wraz z trzecią kulturą – europejską. Wyspę zamieszkują przede wszystkim Malgaszę, podzieleni na osiemnaście grup etnicznych. Pod względem gospodarczym Madagaskar należy do najsłabiej rozwiniętych krajów świata.

4.1.1. Zarys historii kraju

Dzisiejsi mieszkańcy wyspy są potomkami kolejnych fal migracyjnych napływających z Malezji-Polinezji, a później także z Indonezji, od pierwszych wieków po Chrystusie aż do XVI w. Ich droga morska budzi do dziś nieklamany podziw wszystkich badaczy i pozostaje wielką tajemnicą. W pierwszych wiekach przybyło też na wyspę kilka fal migracyjnych z wybrzeża afrykańskiego, a w X–XI w. pojawili się Arabowie, którzy założyli swoje osady w północno-zachodniej części Madagaskaru⁶².

Wiek XVI i XVII na Madagaskarze jest czasem wielkiego rozdrobnienia politycznego. W poszczególnych regionach tworzą się nieco silniejsze organizmy polityczne, które można by nazwać „wodzostwami” – od rządzącego nimi lokalnego wodza, zwykle szefa dominującego rodu. Jedynie w zachodniej części wyspy wódz Andrianalimbe założył dynastię Maroseranana. W XVIII w. na potęgę zaczyna wyrastać królestwo Merinów na Płaskowyżu Centralnym⁶³. W XIX w. zdominowało ono duże połacie wyspy.

Już w pierwszej połowie XIX w. rozpoczęło się wzmożone zainteresowanie Francji i Anglii Madagaskarem. Obydwie potęgi kolonialne usiłowały uzyskać jak największe wpływy na wyspie, jednak początkowo bez szczególnych sukcesów. Wojna z Europejczykami doprowadziła do prześladowań chrześcijan jako zwolenników obcej (*vazaha*) religii i obcych zwyczajów. Prześladowania wzmogły się w 1857 r., po wykryciu spisku inspirowanego przez Europejczyków. W 1883 r. Francuzi rozpoczęli wojnę, która ciągnęła się przez trzydzieści

⁶² Por. B. Nowak, *Historia Madagaskaru do końca XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki*, dz. cyt., s. 703–708.

⁶³ Por. tenże, *Dzieje Madagaskaru i Maskarenów w XVII–XVIII w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki*, dz. cyt., s. 1070–1076.

miesiący i zakończyła się częściowym sukcesem Francji. Po kolejnej wojnie w 1895 r. władza na wyspie przeszła w ręce Francuzów⁶⁴.

Przez kraj od początku przetaczały się częste bunty antyfrancuskie. 29 marca 1947 r. wybuchło kolejne powstanie antyfrancuskie. Szacuje się, iż podczas 21 miesięcy walk zginęło ok. 100 tys. Malgaszów. W referendum narodowym 15 października 1958 r. Malgaszowie opowiedzieli się za statusem Autonomicznej Republiki Malgaskiej w ramach Wspólnoty Francuskiej. 1 maja 1959 r. pierwszym prezydentem republiki wybrany został Philibert Tsiranana z Mahajanga, założyciel Partii Socjaldemokratycznej. 26 czerwca 1960 r. została uroczystie proklamowana niepodległość Republiki Malgaskiej. Kraj jednak wciąż przeżywał trudności ekonomiczne i wstrząsały nim bunty. W wyniku przewrotu wojskowego w 1975 r. rozpoczął się okres Drugiej Republiki, zwanej Republiką Demokratyczną Madagaskaru. Kraj obrał drogę socjalizmu. W latach 80. XX w. zaczął jednak narastać kryzys ekonomiczny i społeczny. Odnowiono stosunki polityczne i gospodarcze z Francją, przyjęto pożyczkę z Międzynarodowego Funduszu Walutowego. W 1989 r. zniesiono cenzurę polityczną⁶⁵.

4.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Pierwsze kontakty chrześcijaństwa z Madagaskarem sięgały XVII w. Były to jednak kontakty ograniczone czasowo i obszarem. W 1643 r. Francuzi założyli na południu wyspy Fort Dauphin. W 1646 r. z nową grupą kolonistów przybył ks. de Bellebarbe. W 1647 r. nuncjusz apostolski w Paryżu zwrócił się z prośbą o misjonarzy dla tej kolonii do św. Wincentego à Paulo, założyciela nowego zgromadzenia misyjnego – lazarystów. 6 grudnia 1648 r. w Fort Dauphin wylądowali księża lazaryści Charles Nacquart i Nicolas Gondrée. Tymczasem Kongregacja Rozkrzewiania Wiary oficjalnie powierzyła wielką wyspę do ewangelizacji karmelitom bosym i trzeba było czekać aż do 1653 r., kiedy to karmelici przekazali formalnie misję lazarystom⁶⁶. W latach 1648–1674 w misję malgaską

⁶⁴ Por. W. Kluj, *Kształtowanie się podstawowych tekstów wiary w języku malgaskim*, Warszawa: Missio-Polonia 2013, s. 76–110.

⁶⁵ Por. J. Różański, *Misjonarze oblaci Maryi Niepokalanej na Madagaskarze (1980–2010)*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne, Wydawnictwo Grapio 2012, s. 21–31. Obszerna bibliografia: s. 208–210.

⁶⁶ Por. H. Froidevaux, *Les Lazaristes à Madagascar au XVIIe siècle*, Paris: C. Poussielgue 1903, s. 48–50.

zaangażowało się 31 księży i 10 braci zakonnych. Tylko dwóch z nich powróciło żywych wraz z ostatnimi Francuzami, którzy opuścili Fort Dauphin⁶⁷.

Misje chrześcijańskie – tak protestanckie, jak i katolickie – zaczęły rozwijać się dopiero na początku XIX w. W latach 1835–1861 zostały one zlikwidowane przez ukształtowane wówczas prawie na całej wyspie państwo malgaskie. Rozkwit chrześcijaństwa stał się możliwy po wprowadzeniu wolności religijnej w 1861 r., a złotym okresem rozwoju misji były lata 1914–1939. W 1911 r. w Antananarivo, stolicy kraju, powstało pierwsze niższe seminarium duchowne. Pięć lat później rozpoczęło działalność wyższe seminarium duchowne. Wreszcie 18 lutego 1925 r. bp Henri de Lespinasse de Saune SJ z Antananarivo wyświęcił dziewięciu malgaskich księży, wśród których był późniejszy pierwszy biskup malgaski, Ignace Ramarosandratana. Od ok. 1940 r. rozpoczął się okres tzw. malgaszycacji chrześcijaństwa, kiedy to coraz większa liczba rodzimych chrześcijan brała udział w życiu swojego Kościoła i czuła się za niego odpowiedzialna. Wielu chrześcijan łączyło to także z postawą patriotyczną, co znalazło wyraz w powstaniu antyfrancuskim w 1947 r. Jednak jego wybuch wstrzymał na krótko bujny rozwój misji⁶⁸.

14 września 1955 r. na Madagaskarze powstała stała hierarchia kościelna, utworzona przez Piusa XII. Archidiecezji w Antananarivo, stolicy kraju, podlegały sufraganie: Diego-Suarez, Ambanja, Majunga, Antsirabe, Tamatave (Toamasina), Miarinarivo, Fianarantsoa, Morondava, Fort Dauphin, oraz Prefektura Apostolska Tsiroanamandidy. Proces malgaszycacji personelu kościelnego rozpoczął się zwłaszcza po odzyskaniu przez Madagaskar niepodległości i po Soborze Watykańskim II. W Kościołach protestanckich ten sam proces polegał na tworzeniu Kościołów narodowych. W 1968 r. na Madagaskarze było już 17 diecezji. W 1979 r. cztery główne Kościoły chrześcijańskie (katolicki, anglikański, luterkański i reformowany) zjednoczyły się w ekumenicznej Radzie Kościołów Chrześcijańskich Madagaskaru⁶⁹.

⁶⁷ Por. B. Hübsch, *Premiers contacts du christianisme et de Madagascar*, w: B. Hübsch (éd.), *Madagascar et le Christianisme*, Paris, Analamahitsy, Antananarivo: Agence de coopération culturelle et technique, Editions Ambozontany, Editions Karthala 1993, s. 174–179.

⁶⁸ Por. J. Tiersonnier, *Madagascar. Les missionnaires acteurs du développement*, Antananarivo–Paris: Editions Ambozontany, Editions Karthala 2001, s. 51–52.

⁶⁹ Por. szerzej o ewangelizacji Madagaskaru: J. Różański, *Misjonarze oblaci Maryi Niepokalanej na Madagaskarze (1980–2010)*, dz. cyt., s. 31–38. Obszerna bibliografia: s. 208–210.

4.2. Pielgrzymka papieska

Jan Paweł II przybył do Antananarivo, stolicy Madagaskaru, po południu 28 kwietnia 1989 r. Na lotnisku odbyła się ceremonia powitalna z udziałem przedstawicieli lokalnego Kościoła i władz republiki z prezydentem Didierem Ratsiraką na czele.

4.2.1. Zaangażowanie chrześcijan w rozwój kraju

W przemówieniu powitalnym na lotnisku Jan Paweł II powiedział m.in.: „Troška o dobrobyt, rozwój i godność każdego człowieka sprawia, że czuję się bliski również tym członkom waszego narodu, którzy nie są wyznawcami wiary chrześcijańskiej. Niechaj będą pewni, że szanuję ich szczere przekonania i jestem pełen uznania dla ich dobrej woli i tolerancji, w tym kraju, który stara się urzeczywistniać pełną wolność religijną. Kościół katolicki pragnie wnosić jak najaktywniejszy wkład w dobro całego narodu. Biskupi tego kraju zobowiązali wszystkich swoich braci do wytężonej pracy na rzecz ogólnego, narodowego postępu. Z całego serca popieram te wysiłki, zmierzające do tych samych celów, które starali się zrealizować pierwsi chrześcijanie na waszej ziemi. W sposób szczególny uczestniczą oni z poświęceniem w wychowywaniu licznej i dynamicznej młodzieży, niepokojącej się nieraz, czy potrafi w jak najlepszy sposób włączyć się w aktywne życie. Szkoły chrześcijańskie mają nadzieję, że zarówno w dziedzinie kształcenia zawodowego, jak i rozwijania właściwej dojrzałości moralnej i duchowej potrafią oddać narodowi poważne usługi. Zgodnie z duchem Ewangelii chrześcijanie uważają również za swój obowiązek poświęcanie się opiece nad chorymi, a także wspieranie najuboższych, najbardziej opuszczonych spośród swoich braci”⁷⁰.

Z lotniska Ojciec Święty udał się do pałacu prezydenckiego z wizytą kurtuazyjną.

4.2.2. Troszczyć się o głoszenie Ewangelii i o ubogich

29 kwietnia papież odprawił Mszę św. na terenie lotniska w Antsiranana, 800 km od stolicy kraju. Homilię poświęcił w dużej mierze sprawie pojednania

⁷⁰ Jan Paweł II, *Komunia Kościoła w służbie solidarności całego narodu. 28 IV – Przemówienie powitalne*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 9–10.

i solidarności. W tym kontekście mówił o roli pracy misjonarzy. „Pamiętajcie też, jak bardzo misjonarzom zależało na spotykaniu zarówno ubogich, jak bogatych, potężnych i pokornych, chorych i cieszących się dobrym zdrowiem. Włożyli oni wiele energii i miłości w dzieła opieki zdrowotnej i oświaty” – mówił papież. Duży nacisk papież położył na potrzebę budowania pokoju. „Historia waszego kraju i waszego Kościoła nosi znamię cierpień, niezrozumienia, niezdolności do całkowitej miłości, takiej, jaką umiłował nas Pan, jednym słowem nosi piętno grzechu.

Ale w tym czasie wielkanocnym nie bójmy się i nie trwóźmy: Pan Jezus zmartwychwstały, który wstąpił do Ojca, zsyła nam Ducha prawdy i miłości, Ducha pojednania i Komunii. «Pokój mój daję wam» (J 14,27)⁷¹.

Tego samego dnia, po powrocie do Antananarivo, papież spotkał się kolejno na stadionie Alarobia z młodzieżą, w katedrze z chrześcijanami innych wyznań, w nuncjaturze z 21 biskupami Madagaskaru.

„Chcę powiedzieć, że moją misją jest skierowanie do was takiego oto wezwania: młody Malgaszu, odkryj w sobie bogactwo Bożego daru! Usłysz w moich słowach głos twojego starszego Brata, Chrystusa: Jest On dobrym pasterzem, który zna swoje owce i który dał swoje życie, aby ocalić je od zła i kłamstwa, aby zawrócić je z fałszywych dróg i nie pozwolić im runąć w otchłań⁷² – mówił papież podczas spotkania z młodzieżą i dawał jej szereg wskazań: „Życie otrzymałeś od Stworzyciela poprzez twoich rodziców; jednocześnie otrzymałeś siłę umysłu i zręczność rąk. Teraz sam musisz wykuć własną osobowość. Przewodników ci nie brakuje”. Nie ograniczał się w swoim słowie tylko do rad, ale dodawał jeszcze: „Odrzucajcie przemoc, odrzucajcie pogardę, odrzucajcie kłamstwo i nieuczciwość. Jeżeli trzeba, podejmujcie ryzyko, lecz pozostajcie wierni miłości, przede wszystkim miłości ubogich i małych, szanujcie godność każdego człowieka, nawet jeśli was zawiodł. Umiejcie przebaczać i godzić, bowiem jesteście uczniami Chrystusa, który w swej nieskończonej miłości oddał życie za wielu. Ta miłość jest istotą życia Boga, którą On dzieli z nami⁷³. Pod koniec spotkania poruszył jeszcze problem rozwoju. „Praca dla dobrze pojętego rozwoju jest obowiązkiem moralnym. Chodzi o to, by służyć człowiekowi i jego godności, zapewnić mu opiekę zdrowotną, wykształcenie i przygotowanie

⁷¹ Tenże, *Niech lud tej ziemi sławi Ciebie, Boże*. 29 IV 1989 – Antsiranana. Homilia podczas Mszy św. na lotnisku Arrachart, OsRomPol (1989) nr 4, s. 10.

⁷² Tenże, *Misja i odpowiedzialność*. 29 IV – Antananarivo. Spotkanie z młodzieżą na stadionie „Alarobia”, OsRomPol (1989) nr 4, s. 11.

⁷³ Tamże, s. 12.

zawodowe, by stworzyć takie warunki, w których każdy miałby środki do życia i dach nad głową dla swojej rodziny, a także cieszył się wolnością myśli, wiary i jej wyznawania. Na tym polega integralny rozwój, do którego należy dążyć. Drugi punkt: wobec trudności w zakresie rozwoju i nierównego podziału dóbr istnieje obowiązek solidarności tak w obrębie danego narodu, jak i ponad jego granicami. Jest to również problem na skalę całej planety: nakłada on na narody znajdujące się w lepszej sytuacji obowiązki względem najuboższych”⁷⁴. Papież wspominał też o poszanowaniu miejscowej kultury: „Nie po to przyszło do waszego kraju chrześcijaństwo, aby jedną kulturę zastąpić inną. Ewangelia jest przeznaczona dla wszystkich narodów i nie chce przekreślać tych tradycji, które rozwinęły się przed przybyciem misjonarzy”⁷⁵.

Podczas spotkania z biskupami malgaskimi papież wyraził życzenie, by jego „przybycie dało nowy impuls ewangelizacji, którą starają się prowadzić we wszystkich dziedzinach, i by dodało ono sił wszystkim, którzy w tym dziele uczestniczą”. Podkreślił, iż „ponad wszelkimi odrębnościami kulturowymi narodów wszyscy mamy udział w tej samej wierze i wezwani jesteśmy do organizowania Kościoła – w całej jego różnorodności – według tych samych podstawowych struktur. Kościół ma być «komunią w służbie solidarności narodu», zgodnie z hasłem wybranym przez was dla tej wizyty pasterskiej. Również do tego pragnę się przyczynić razem z wami”⁷⁶.

4.2.3. Przeżywać godnie ludzkie i chrześcijańskie życie

30 kwietnia w Mszy św. w Antananarivo, podczas której beatyfikowano Wiktorię Rasoamanarivo (1848–1894), uczestniczyło ok. 500 tys. osób. Nową błogosławioną papież ukazał jako wzór dla świeckich katolików Madagaskaru. „Chrześcijanom współczesnym Wiktorja pokazuje, w jaki sposób należy przeżywać własny Chrzest. [...] Sakrament Chrztu jest dla niej rzeczywiście całkowitym poddaniem się obecności zmartwychwstałego Chrystusa. Jej nawrócenie jest tak szczere i czyste, że od początku Wiktorja zdaje się być całkowicie przeniknięta chrześcijaństwem. Poprzez bierzmowanie staje się prawdziwą wierną, mówiąc słowami Apostołów, «świątynią Ducha Świętego». [...] Wiemy również, jak mężnie i wiernie Wiktorja przeżywała sakrament małżeństwa,

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ Jan Paweł II, *Aby Dobra Nowina przeniknęła ludzi aż do głębi. 29 IV – Antananarivo. Przemówienie do biskupów Madagaskaru*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 13.

pomimo prób, na jakie wystawione było jej życie małżeńskie. Jej zobowiązanie zostało przypieczone wobec Boga i dlatego nie zgodziła się na jego zakwestionowanie. Wspierana łaską, wbrew wszystkiemu szanowała swego małżonka i zachowała doń miłość, gorąco pragnąc, aby się nawrócił do Pana. [...] Pragnęła nie tylko dawać, ale również wychodzić na spotkanie ubogim, chorym i więźniom, świadczyć im całą miłość, do jakiej była zdolna. Niosła im ulgę w cierpieniach i z pokorą ofiarowywała to, co miała, niepompna na swoją uprzywilejowaną pozycję społeczną. Dlatego i w tym jest ona przykładem do naśladowania”⁷⁷. Patrząc na życie nowej błogosławionej, papież dostrzegał w niej także wzór zaangażowania świeckich w Kościele, a zwłaszcza kobiet.

Podczas Mszy św. papież wręczył arcybiskupowi Antananarivo, kard. Victorowi Razafimahatratze, orędzie do więźniów. Gest ten miał szczególną wymowę: Episkopat Madagaskaru w liście z 29 listopada 1987 r. wypowiedział się w obronie więźniów, którzy – jak stwierdzili biskupi – często są traktowani w sposób brutalny, niekiedy wręcz nieludzki. „Wiem, że niektórzy spośród was, w niełatwych więziennych warunkach, żyją w braterstwie i solidarności. Inni, wspierani przez bliskich i przyjaciół, dokonali znacznego postępu na drodze życia duchowego” – pisał do nich papież⁷⁸.

4.2.4. O solidarny rozwój wszystkich

Po południu w kościele św. Franciszka z Asyżu odbyło się spotkanie z katolickim laikatem, w kościele św. Franciszka Ksawerego – spotkanie z księżmi, zakonnikami, zakonnkami i seminarzystami, a na zakończenie dnia, w nuncjaturze – z korpusem dyplomatycznym. Do zgromadzonych świeckich papież mówił o potrzebie solidarności, która umożliwia prawdziwą *fihavananę*. To wymaga usunięcia z życia nierówności, korupcji, wszystkiego, co niszczy pokój i sprawiedliwość społeczną. „Misją Kościoła jest oferowanie etyki służby, sprawiedliwości, prawdy, miłości, przebaczenia, nadziei. Jak nie docenić tego zobowiązania, mając nadzieję, że zostanie ono konkretnie zrealizowane! Tak wielu Malgasy otrzymało chrześcijańskie wykształcenie, które powinno umożliwić im przejęcie społecznej odpowiedzialności jako chrześcijan, jeśli nie poddadzą się rezygnacji lub strachowi. Musimy także upewnić się, że to zobowiązanie

⁷⁷ Tenże, *Pierwsza malgaska błogosławiona. 30 IV – Antananarivo. Beatyfikacja Wiktorii Rasoamanarivo*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 14, 18.

⁷⁸ Tenże, *Orędzie Ojca Świętego do więźniów*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 19.

jest w zasięgu chrześcijan ze wszystkich środowisk, nie tylko niezależnych, ale także robotników i chłopów. Co więcej, nasi protestancy bracia, a nawet inni wierzący, mogą przyłączyć się do katolików, jeśli chodzi o to ożywienie moralne, w celu promowania poczucia wspólnego dobra, uczciwości, sprawiedliwości, godności ludzi⁷⁹.

Podczas spotkania z księżmi, zakonnikami, zakonnkami i seminarzystami Ojciec Święty zachęcał wszystkich do nieustannego rozwijania pobożności i życia religijnego. Mówił m.in. o komunii, która ma „wyrażać się w życiu poprzez miłość, która pochodzi od Chrystusa i oznacza poszukiwanie dobra drugiego człowieka, solidarność, przebaczenie, ducha współpracy, zbieżność wysiłków we wspólnym duszpasterstwie, wzajemną pomoc między regionami, a zawsze opcję preferencyjną na rzecz ubogich. Chodzi tu nie tylko o skuteczność, ale także o dawanie świadectwa temu, czym jest Kościół: rodziną. Narodowi malgaskiemu, który niekiedy cierpi z powodu podziałów, potrzebne jest to świadectwo. Temat wybrany dla mojej obecnej wizyty pasterskiej dotyczy owej potrzeby komunii, bliskiej charakterystycznemu dla waszej cywilizacji pojęciu «fihavanany»⁸⁰.

Na spotkaniu z korpusem dyplomatycznym papież mówił szeroko o drogach rozwoju. „Nierówny podział wszelkiego rodzaju dóbr na naszej planecie podkreśla oczywistą konieczność czynnej współpracy między narodami, aby ich obywatele mogli żyć w warunkach godnych człowieka. Dziś wiemy może lepiej niż kiedyś, że wymiana gospodarcza i współpraca nie mogą osiągnąć swego celu bez ducha solidarności i poszanowania tożsamości każdego narodu, jego kultury, jego środowiska naturalnego, jego niezawisłości⁸¹”.

1 maja rano Jan Paweł II udał się do Fianarantsoa, miasta położonego w odległości ok. 400 km na południe od stolicy. Papież odprawił Mszę św. na miejscowym stadionie. Uczestniczyło w niej ponad 100 tys. osób, wśród nich 180 trędowatych z pobliskiego leprozorium, założonego na początku XX stulecia przez o. Jana Beyzyna. Papież odprawił Mszę św. na drewnianym ołtarzu wykonanym przez o. Beyzyna, posługując się jego kielichem. Homilię poświęcił głównie godności pracy ludzkiej, prawu do założenia rodziny i przekazywania

⁷⁹ Tenże, *Rencontre du Pape Jean-Paul II avec les laïcat dans l'église paroissiale de Saint François d'Assise. Antananarivo (Madagascar), Dimanche, 30 avril 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1989/april/documents/hf_jp-ii_spe_19890430_laicato-madagascar.html [dostęp: 18.09.2020].

⁸⁰ Tenże, *Komunia, dążenie do świętości, kompetencja. 30 IV – Antananarivo. Przemówienie do kapłanów, zakonników, zakonnice i seminarzystów*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 19.

⁸¹ Tenże, *Drogi rozwoju. 30 IV – Antananarivo. Spotkanie z Korpusem Dyplomatycznym*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 20.

życia w sposób wolny i odpowiedzialny. Papież naciskał, „aby godność mężczyzn w pracy była w pełni respektowana; pierwszą wartością ludzką, która musi inspirować wszystkich partnerów, jest zwykła sprawiedliwość, wynagrodzenie za pracę, która pozwala pracownikowi i jego rodzinie żyć. [...] U was, podobnie jak w wielu innych krajach, istnieje poważna obawa, której nie możemy zignorować: znalezienie pracy jest bardzo trudne, szczególnie dla młodych ludzi. Bezrobocie powoduje wiele cierpień. Wiem, że takiego problemu nie da się rozwiązać słowami”⁸². W homilii papież nawiązał też do posługi apostołskiej i pracy o. Jana Beyzyna SJ na rzecz trędowatych.

Po południu w Antananarivo odbyła się ceremonia pożegnalna, po której Ojciec Święty udał się na wyspę Reunion.

5. Pogłębiać braterstwo, solidarność i wzajemne poszanowanie. Jan Paweł II na Mauritiusie (14–16 października 1989 r.)

Jan Paweł II odwiedził Mauritius w dniach 14–16 października 1989 r., na zakończenie swojej 44. podróży apostołskiej, która objęła region Oceanu Spokojnego (Korea Południowa i wyspy Indonezji).

5.1. Kraj i Kościół

Republika Mauritiusu wraz z kilkoma mniejszymi wysepkami stanowi niepodległe państwo w ramach Wspólnoty Narodów, którego głową jest królowa brytyjska, reprezentowana przez gubernatora, powołującego premiera rządu spośród większości parlamentarnej. Mauritius jest niewielkim państwem wyspiarskim, ale bardzo zróżnicowanym językowo, etnicznie, religijnie: językiem urzędowym jest angielski, językiem powszechnie używanym – francuski (kreolski); pod względem narodowościowym natomiast większość stanowią Hindusi (65% ogółu ludności, tj. 1 mln mieszkańców). Te paradoksy tłumaczy po części historia wyspy⁸³.

⁸² Tenże, *Messe pour les fidèles de l'archidiocèse malgache. Homélie de Pape Jean-Paul II. Fianarantsoa (Madagascar), Fête de Saint-Joseph Artisan – Lundi, 1er mai 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1989/documents/hf_jp-ii_hom_19890501_fianarantsoa.html [dostęp: 18.09.2020].

⁸³ Por. J. Różański [S. Świętokrzyski], *Perła i klucz Oceanu Indyjskiego. Wyspa Mauritius*, „Misyjne Drogi” (1990) nr 2, s. 20–22.

5.1.1. Zarys historii kraju

Dla Europy cały archipelag odkryty został dopiero w 1505 r. przez portugalskiego żeglarza Pedro Mascarenhasa, od którego też wziął swoją nazwę. Portugalczycy traktowali wyspę jako wygodną przystań w drodze morskiej do Indii i Indonezji. Podobną funkcję, chociaż z konieczności, spełniła ona również wobec holenderskiego zarządcy Batavii (dzisiejsza Dżakarta, stolica Indonezji), który w drodze do Holandii, utraciwszy dwa statki podczas burzy morskiej, przybył do brzegów wyspy 2 stycznia 1615 r. Ten przypadek przyczynił się do osiedlenia się na wyspie grupy Holendrów w 1638 r., którzy nadali wyspie jej obecną nazwę: Mauritius (składając w ten sposób hołd swojemu bohaterowi narodowemu, księciu Maurycemu Orańskiemu). Holendrzy też sprowadzili na wyspę jej bogactwo: trzcinę cukrową. Niestety jej uprawa nie powiodła się i holenderscy osadnicy przenieśli się na Przylądek Dobrej Nadziei⁸⁴.

5 kwietnia 1722 r. „Atlanta” i „Diana”, dwa francuskie statki, przybiły do brzegów Mauritiusa, by w imieniu króla Francji objąć wyspę w posiadanie i zmienić jej nazwę na Ile de France (Wyspa Francuska). Francuzi skolonizowali wyspę, ściągając na nią dużą liczbę niewolników. 3 grudnia 1810 r. Francuzi zostali pokonani przez Anglików i podpisali akt kapitulacyjny, zastrzegający dla mieszkańców wyspy nienaruszalność ich mienia, praw i wyznania⁸⁵.

Zniesienie niewolnictwa zachwiało poważnie dotychczasowymi strukturami gospodarczymi wyspy: niewolnicy odmawiali pracy na roli. Wobec tego poczęto zapraszać najemnych robotników z Indii, którzy coraz liczniej osiadali na wyspie. Mauritius uzyskał niezależność w 1968 r. W 1992 r. kraj stał się republiką w ramach brytyjskiej Wspólnoty Narodów.

5.1.2. Zarys historii ewangelizacji

5 kwietnia 1722 r. żołnierzom i kolonistom francuskim towarzyszyło dwóch księży i dwóch braci ze Zgromadzenia Misjonarzy św. Wincentego à Paulo (lazarystów). Oni zatknęli krzyż na terenie obecnej stolicy państwa Port Louis. Ten właśnie moment Kościoła katolickiego przyjmuje za początek swojej obecności na wyspie. Wraz z przejściem wyspy przez Wielką Brytanię w 1819 r. erygowano Wikariat Apostolski Mauritiusa, na którego czele stanął angielski

⁸⁴ Por. B. Nowak, *Dzieje Madagaskaru i Maskarenów w XVII-XVIII w.*, dz. cyt., s. 1076–1077.

⁸⁵ Tamże, s. 1077–1080.

benedyktyn. Jego bliski kontakt z klerem francuskim i wiernymi szybko zjednał mu sympatię. Szczególnej troski duszpasterskiej wymagała wówczas sytuacja niewolników: stali się oni po części ofiarami wyzwolenia, pozbawieni środków i przygotowania do wolnego życia w nowych warunkach. Pracą wśród nich wyróżnili się szczególnie pastor anglikański Jean Lebrun oraz przybyły na wyspę w 1841 r. o. Jakub Laval, lekarz i zarazem kapłan ze Zgromadzenia Misjonarzy Ducha Świętego. Ten drugi podbił wkrótce serca całych rzesz niewolników. Urzekło ich przede wszystkim pełne pokuty życie apostoła i jego gorliwość w służbie bliźnim. Jego wpływowi ulegali ponoć najzwardzialsi. Ten gorliwy apostoł, który wywarł znaczne piętno na obliczu wyspiarskiego Kościoła, zmarł w opinii świętości po ponad dwudziestu latach pracy w Port Louis. W dniu 29 kwietnia 1979 r. Jan Paweł II ogłosił o. Lavalą błogosławionym. Już w 1847 r. w Port Louis erygowano diecezję, na której czele stanął bp William B. Collier, benedyktyn angielski. Lata niepodległości przyniosły również znaczne zmiany w Kościele katolickim. W rok po odzyskaniu niepodległości biskupem Port Louis został rodzimy kapłan, Jean Margeot⁸⁶.

W roku wizyty papieskiej państwo liczyło ok. miliona mieszkańców. Chrześcijanie stanowili ok. 30% ogółu ludności (z tego katolicy ok. 27%), hinduiści – 53%, muzułmanie – 1,6%, buddyści i konfucjaniści – 1%. Kościół zorganizowany był w 47 parafii (z tego 3 na wyspie Rodriguez). Prowadził on 71 szkół podstawowych i średnich oraz 31 domów pomocy społecznej. Prężnie działały organizacje skupiające katolików świeckich⁸⁷. Kościół katolicki również mocno zaznaczał swoją obecność w budowaniu jedności międzywyznaniowej i międzyreligijnej. Wzajemne porozumienie pogłębiały znacznie związki międzykulturowe. Stąd też ważną kwestią docenianą przez papieża podczas jego pielgrzymki była specyficzna dla tego miejsca współzależność wielu wyznań.

5.2. Pielgrzymka papieska

14 października Ojciec Święty przybył na Mauritius. Na lotnisku w Port Louis, stolicy kraju, powitali go kard. Jean Margeot, biskup Port Louis, oraz premier rządu wyspy Aneerood Jugnauth. W odpowiedzi na powitanie Jan Paweł II wyraził radość z możliwości przybycia na wyspę i pragnienie, by jego posługa przyczyniła się do pogłębienia istniejącego tutaj braterstwa, solidarności

⁸⁶ Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 2, s. 535–538.

⁸⁷ AP 1990.

i wzajemnego poszanowania: „Jestem szczęśliwy, że mogłem przybyć na waszą wyspę, «Perłę i Klucz Oceanu Indyjskiego», którą pragnąłem poznać od dłuższego czasu – powiedział papież w odpowiedzi na słowa powitania. – Dziękuję Bogu, który dał mi dzisiaj tę radość przebywania z wami”⁸⁸. Wskazał też mieszkańcom wyspy, że ich powołaniem, będącym znakiem i wyzwaniem dla pełnego podziałów rasowych i religijnych świata, jest wspólne życie, takie jak dotychczas było na wyspie, różnych ras i wyznawców wielkich religii świata. Dzięki wypracowanemu wzajemnemu poszanowaniu i braterstwu oraz ze względu na swe położenie geograficzne Mauritius może znacznie przyczynić się do stworzenia syntezy największych wartości Wschodu i Zachodu⁸⁹.

5.2.1. Wartość rodziny

Po powitaniu na lotnisku Jan Paweł II odprawił Mszę św. w Port Louis, u stóp posągu Matki Boskiej Królowej Pokoju. W otaczającym sanktuarium parku zgromadziło się ponad 80 tys. wiernych. W homilii Ojciec Święty zachęcił zebranych, by dbali o tę naturalną więź, jaką jest rodzina. Wspominając bł. Jakuba Lavalą, misjonarza ze Zgromadzenia Ducha Świętego, który przyczynił się do rozwoju wiary na Mauritiusie, papież wskazał, że dar rodziny był dla tego świadka Ewangelii przedmiotem szczególnej troski⁹⁰. Ojciec Laval „doprowadził do sakramentalnego związku wiele małżeństw, chętnie powierzał rodzicom prowadzenie katechezy, modlitwy i dzieła pomocy przy licznych kaplicach⁹¹. Jan Paweł II podkreślał, że „kiedy budujemy na skale wiernej miłości, osobowość każdego człowieka rozkwita dzięki codziennej hojności ofiarowywania samego siebie i szacunkowi dla drugiego”⁹². Ta wierna miłość, odwzajemniona, jest niezastąpionym środkiem, oparciem dla młodych, dla dobrego, właściwego życia. Dzieci, młodzież potrzebują zrozumienia i wsparcia ze strony rodziców. Papież w swej wypowiedzi łączył zależność dwóch sfer: odpowiedzialnej miłości kobiety i mężczyzny, i odnalezienia w tej wspólnocie

⁸⁸ Jan Paweł II, *Cérémonie de bienvenue. Discours de Jean-Paul II.. Aéroport „Sir Seewoosagur Rangooram” de Plaisance (Maurice), Samedi, 14 octobre 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1989/october/documents/hf_jp-ii_spe_19891014_arrivo-mauritius.html [dostęp: 20.09.2020].

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ Jan Paweł II, *Dzieło nie jest skończone. 14 X – Port Louis. Homilia podczas Mszy św. dla mieszkańców Mauritiusa*, OsRomPol (1989) nr 12, s. 24.

⁹¹ Tamże.

⁹² Tamże.

miejsca zrozumienia, pomocy dla dziecka. „Młodzi potrzebują zrozumienia i wsparcia ze strony rodzin, chcą pokonywać przeszkody utrudniające pełen zaufania dialog z rodzicami. [...] Walka z rozpaczą, z ucieczką w narkomanię, siejącą spustoszenie niemoralnością to zadania całego społeczeństwa, ale w pierwszym rzędzie rodziców”⁹³.

Po Mszy św. Jan Paweł II udał się do Pałacu Gubernatora na spotkanie z władzami państwowymi, korpusem dyplomatycznym i przywódcami innych religii. Papież raz jeszcze podkreślił harmonijność współżycia różnych wspólnot religijnych w tej małej części świata: chrześcijan, hinduistów, muzułmanów i innych. Jest to przykład dla świata, który mówi, iż możliwe jest wzajemne duchowe ubogacanie się w pokoju, zrozumieniu i szacunku. Taka postawa służy dobru wszystkich obywateli kraju. Papież wyraził też radość z rozwijającego się na wyspie dzieła ekumenicznego. Mówiąc o pokoju, odwoływał się do tradycji hinduistycznej oraz do Koranu. Jan Paweł II życzył mieszkańcom wyspy Mauritius niczym niezakłóconego pokoju oraz zapewnił ich o swojej modlitwie⁹⁴.

5.2.2. Tradycja a nowoczesność

15 października papież odleciał na odległą o 650 km wyspę Rodrigues, należącą do państwa Mauritius. Tam, na stadionie w La Ferme, w pobliżu lotniska odprawił Mszę św. dla mieszkańców wyspy. Na Mszę św. przybyło ok. 15 tys. osób, tj. blisko połowa mieszkańców. Niezwykłość tego spotkania polegała m.in. na tym, iż zwierzchnik Kościoła katolickiego udaje się na małą, zagubioną na wodach oceanu wyspę, by spotkać tam ludzi pracujących na roli i niewielką grupę rybaków. W homilii papież nawiązał do problemu, z jakim borykała się ludność tego obszaru – zderzenia się dwóch rzeczywistości: tradycji przodków oraz otwartości na postęp i nowoczesność. „Przez długie lata wyspa Rodrigues żyła spokojnie jak wielka zżyta rodzina, gdzie wszyscy się znają i nikt nie jest wyobcowany. Nagle ogarnął was lęk o przyszłość, nadszedł czas próby. Nowoczesność dotarła na wyspę”⁹⁵. Papież wzywał do zachowania tradycyjnych

⁹³ Tamże, s. 25.

⁹⁴ Jan Paweł II, *Discours de Jean-Paul II aux représentants des confessions religieuses. Palais du Gouverneur Général à Le Réduit (Maurice), Samedi, 14 octobre 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1989/october/documents/hf_jp-ii_spe_19891014_la-reduit.html [dostęp: 20.09.2020].

⁹⁵ Tenże, *Od czego zależy przyszłość? 15 X – La Ferme. Homilia podczas Mszy św. dla mieszkańców wyspy Rodrigues*, OsRomPol (1989) nr 12, s. 25.

wartości. Wskazywał, że nowość, gdy nie jest weryfikowana, może zagrażać rodzinom. Wskazał, że wie o trudnościach, z jakimi borykała się ludność wyspy: o wzroście bezrobocia, emigracji. Przekonywał jednak, by nie tracić ducha i pokładać ufność w Bogu, „który pragnie naszego szczęścia i który w Ewangelii pokazuje ścieżki, jakimi należy kroczyć, by to szczęście osiągnąć”⁹⁶.

Prosił mieszkańców, by pogłębiali wiarę, poznawali naukę Kościoła. Zachęcał do modlitwy o powołania kapłańskie i zakonne, kładąc równocześnie nacisk na to, by kontynuować pracę formacyjną, animację wspólnot, grup modlitewnych. Wskazywał, że wiara „jest wielką siłą duchową. Wiara ma odgrywać wielką rolę w kształtowaniu przyszłości wyspy Rodrigues, podobnie jak w przeszłości pomogła jej mieszkańcom dążyć do postępu”⁹⁷.

Po Mszy św. Jan Paweł II powrócił na Mauritius, gdzie na stadionie w Rosa Hill spotkał się z młodzieżą. W czasie tego spotkania odpowiedział na pytania stawiane przez młodych. Ojciec Święty wyjaśnił, jak wielkie znaczenie ma właściwy sposób patrzenia na drugiego człowieka. Nazwał go „zdrowym okiem”. „W odniesieniu do jedności rodzaju ludzkiego posiadanie „zdrowego oka” oznacza mocne przekonanie o jednakowej godności wszystkich ras”⁹⁸. Zaznaczył, „że wszelki przesąd rasowy, będący bluźnierstwem wobec Stwórcy, można zwalczać jedynie u źródła – w sercu człowieka”. Mówił też, że pewne starcia w relacji pokoleń są czymś naturalnym. „Rodzice katolicy nie pragną narzucać swoim dzieciom wzorców własnego życia, lecz chcą pomagać wstępującemu pokoleniu w jego spotkaniu z Chrystusem”⁹⁹. Zachęcał, by uczyć się dialogu w rodzinie, gdyż takie nastawienie przenosi się również poza obręb rodziny. Ojciec Święty przypomniał, że trzeba poznawać drogi do prawdziwego szczęścia, a jest to możliwe przez wzrost w wolności i odpowiedzialności. Papież odpowiadał także na pytanie o wartość miłości w świecie, wskazując różnicę między miłością a samą seksualnością, ograniczaniem jej do sfery cielesnych doznań: „Uważajcie, drodzy przyjaciele, aby nie pomylić miłości z płciowością”¹⁰⁰. Przestrzegał też przed ułudami materialistycznego świata. „Wiecie już z własnego doświadczenia, że samo gromadzenie dóbr nie wystarcza człowiekowi do szczęścia. Jeżeli człowiek nie potrafi rozporządzać powierzonymi

⁹⁶ Tamże.

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ Jan Paweł II, *Powiedz nam, jak żyć zgodnie z wiarą. 15 X – Rose Hill. Spotkanie z młodzieżą*, OsRomPol (1989) nr 12, s. 26.

⁹⁹ Tamże.

¹⁰⁰ Tamże.

sobie zasobami, kierując się przy tym słusznymi moralnie intencjami, dobrobyt – nawet względny – łatwo obraca się przeciw niemu”¹⁰¹.

W czasie tego spotkania doszło również do niespodziewanego, wzruszającego zdarzenia. Zaczęło się ono od krótkiego wystąpienia wysokiego czarnoskórego młodzieńca i hinduskiej dziewczyny odzianej w sari. Papież powiedział do nich kilka słów, gdy wtem dziewczyna zakrzyknęła do mikrofonu: „Janie Pawle II, jesteś wspaniały!”. Spontaniczny Jan Paweł II otworzył ramiona i uściśnął ją.

Późnym wieczorem Ojciec Święty spotkał się jeszcze z klerem i laikatem w kościele Świętego Krzyża. Podczas tego spotkania nawiązał raz jeszcze do życia i pracy bł. Jakuba Lavalą, który „był tutaj wspaniałym posłańcem Dobrej Nowiny”. Zachęcił wszystkich, którzy sprawują różne urzędy w służbie wspólnego Kościoła, by dążyli do wzoru apostołstwa tego czcigodnego misjonarza, byli jego spadkobiercami w pracy dla nowych pokoleń. „Praca w Kościele trwa i jest odnawiana, podobnie jak kościół, w którym się gromadzimy, który nieustannie odbudowujecie, gdy wstrząsały nim cyklony”¹⁰².

16 października rano, w 11. rocznicę rozpoczęcia swojego pontyfikatu, ostatniego dnia swojej 44. pielgrzymki duszpasterskiej, Jan Paweł II spotkał się w kaplicy Centrum Formacji Laikatu w Telpi z maurytyjskimi dziećmi. Ku zaskoczeniu Ojca Świętego dzieci po polsku złożyły mu życzenia i zaśpiewały „Sto lat”. Jan Paweł II w odpowiedzi wyraził głębokie wzruszenie, dziękując za ten gest, za zaangażowanie się dzieci, za ich naturalną radość: „Dziękując wam, również odczuwam radość, gdyż dzieci potrafią w sposób prosty mówić rzeczy prawdziwe, umieją też sprawić przyjemność”¹⁰³. Zachęcał je, aby pomagały dorosłym „poprzez uśmiech, udzielanie pomocy, miłość, modlitwę. W ten sposób także dorośli poczują się dzięki wam nieco szczęśliwsi”¹⁰⁴. Apelowal do nich, by modliły się „o pokój, o ustanie nieszczęść, o zaleczenie ran”¹⁰⁵.

Tego samego dnia, po oficjalnym pożegnaniu na lotnisku, papież opuścił Mauritius i powrócił do Rzymu¹⁰⁶.

¹⁰¹ Tamże.

¹⁰² Jan Paweł II, *Rencontre du Saint-Père Jean-Paul II avec les prêtres, les religieux et les représentants di laïcat. Sainte-Croix (Maurice), Dimanche, 15 octobre 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1989/october/documents/hf_jp-ii_spe_19891015_sacerdoti-sainte-croix.html [dostęp: 20.09.2020].

¹⁰³ Tenże, *Niech was Bóg błogosławi. 16 X – Curepipe. Przemówienie podczas spotkania w kościele św. Teresy*, *OsRomPol* (1989) nr 12, s. 28.

¹⁰⁴ Tamże.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ Por. także J. Różański, *Pogłębiać braterstwo, solidarność i wzajemne poszanowanie. Jan Paweł II na wyspie Mauritius, 14–16 października 1989 r.*, „Misyjne Drogi” (1990) nr 2, s. 17–19.

6. „Nie” wobec przemocy, „tak” wobec pokoju! Jan Paweł II w Mozambiku (16–19 września 1988 r.)

Jan Paweł II odwiedził Mozambik w dniach 16–19 września 1988 r. podczas swojej czwartej wizyty apostolskiej w Afryce, obejmującej także Zimbabwe, Botswanę, Lesotho i Suazi.

6.1. Kraj i Kościół¹⁰⁷

Terytorium Mozambiku obejmuje urozmaicone szerokie wybrzeże na północy, zwężające się gwałtownie przy ujściu Zambezi, by potem znowu przejść w szeroką nizinę nadbrzeżną rozciągającą się na wschód od wyżyn Zimbabwe i Wysokiego Veldu, a schodzącą ku morzu Wielkim Urwiskiem, oraz płaskowyż położony we wnętrzu kraju. Kraj zamieszkują głównie ludy Bantu, reprezentowane przez liczne grupy plemienne używające różnych języków. Do większych z nich należą: na południu – Tsonga, Maszona, Angoni; na północy – Makua, Malawi, Wajao oraz Makonde. Ponadto Mozambik zamieszkują także Europejczycy (głównie Portugalczycy), Hindusi oraz Chińczycy. Do najgęściej zaludnionych należy prowincja Maputo, a także tereny przybrzeżne, na których położone są prawie wszystkie większe miasta kraju.

6.1.1. Zarys historii kraju

Ziemie te od dawna zamieszkiwały ludy Bantu, które począwszy od V w. po Chr. tworzyły tutaj szereg samodzielnych państewek prowadzących handel miejscowymi towarami na szeroką skalę. W VII–XII w. po Chr. na ziemi Mozambiku przybywali liczni osadnicy arabscy, perscy i hinduscy, zakładając, głównie na wybrzeżu, liczne faktorie handlowe (z tych właśnie czasów pochodzą m.in. porty Beira i Mozambik), pośredniczące w handlu z Bliskim i Środkowym Wschodem, a przez to i z dalej położonymi państwami Europy. Dochody płynące z handlu oraz z rozwijających się kopalni żelaza, miedzi i ołowiu skłaniały do tworzenia silniejszych organizmów państwowych, chroniących dobrobyt miejscowej ludności. W ten sposób między X a XIII w. powstało państwo Monomotapa, które przetrwało aż do pierwszej połowy XIX w. Jednak począwszy

¹⁰⁷ W niniejszym fragmencie tekstu obszernie wykorzystano tekst: J. Różański, *Nieść krzyż wraz z całym narodem. Kościół w Mozambiku*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 2, s. 23–27.

już od XVI w., tj. od chwili, kiedy Vasco da Gama jako pierwszy Portugalczyk dotarł do wybrzeży Mozambiku (1498), państwo to zaczyna ulegać coraz większym wpływom Korony Portugalskiej. Już w 1508 r. Portugalczycy zdobywają miasto Mozambik, wypierając stamtąd Arabów, a kilkadziesiąt lat później (od 1544) rozpoczynają budowę szeregu fortów i faktorii, które pokrywają niemal całe wybrzeże. Wówczas to w zatoce Delagoa powstała dzisiejsza stolica kraju Maputo (dawniej Lorenzo Marquez). Wybrzeże stało się również terenem, z którego wywożono niewolników¹⁰⁸.

Świadomość własnej odrębności i potrzeby własnego organizmu państwowego nasilała się coraz bardziej po II wojnie światowej. Rok 1960, „Rok Afryki”, stał się jakby bezpośrednim wyzwaniem dla wolnościowych wystąpień także i na tych terenach. We wrześniu 1962 r. powołano w Mozambiku organizację wolnościową pod nazwą Front Wyzwolenia Mozambiku (FRELIMO), który już dwa lata później rozpoczął walkę zbrojną z Portugalczykami. Portugalia odpowiedziała na jego akcję terrorem i nasiloną, zwłaszcza po roku 1972, akcją kolonizacyjną. Do odzyskania niepodległości przez Mozambik znacznie przyczyniły się wydarzenia z 1974 r. w samej Portugalii. Dzięki nim 25 czerwca 1975 r. Samora Machel, przywódca FRELIMO, proklamował w imieniu własnej organizacji niepodległość Mozambiku. Na III zjeździe FRELIMO partia przyjęła już oficjalnie znamię marksistowsko-leninowskie i w imię wcześniej propagowanego kierunku działania starała się zdławić działalność kościelną oraz przejawy katolickich praktyk religijnych, gdyż – jej zdaniem – opóźniały one przejście do wyższego poziomu życia¹⁰⁹.

Wprowadzony kurs rządów socjalistycznych doprowadził do upadku gospodarki i krwawej wojny domowej, która w Mozambiku przybrała wprost monstrualne kształty. Ośrodki miejskie i centra gospodarcze były opanowane przez wojska rządowe, z kolei prawie wszystkie okolice wiejskie znalazły się w rękach partyzantów z opozycyjnej partii RENAMO. Wojna domowa w Mozambiku przerodziła się w koszmar, przy czym bestialstwo okazywali zarówno żołnierze rządowi, jak i partyzanci¹¹⁰. Wskutek wojny oraz opłakanej sytuacji gospodarczej zagrożenie śmiercią głodową przybrało chyba największe rozmiary w Afryce.

¹⁰⁸ Por. M.J. Malinowski, *Afryka Południowa do końca XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki*, dz. cyt., s. 693–702.

¹⁰⁹ Por. M. Meredith, *Historia współczesnej Afryki*, dz. cyt., s. 279–295.

¹¹⁰ Por. m.in. A. Hastings, *Świat się dowiedział*, tłum. Z. Tyszka, Warszawa: „Pax” 1975.

6.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Rok 1544 – początek intensywnej kolonizacji Mozambiku przez kupców i osadników portugalskich – był również rokiem rozpoczęcia ewangelizacji tych terenów. Jako pierwsi przybyli tutaj misjonarze jezuicki. Jeden z nich, o. Gonçalo de Silveira SJ, ochrzcił nawet władcę Monomotapa wraz z jego otoczeniem, lecz wkrótce, w 1561 r., zginął śmiercią męczeńską. W 1577 r. przybyli również dominikanie, a następnie franciszkanie. Jednak swobodny rozwój Kościoła został niebawem zahamowany przez samych Portugalczyków. Prądy antykościelne obecne w polityce wielu państw, nabierające coraz większego znaczenia w Europie począwszy od XVII w., dały o sobie znać i w Portugalii. Z Mozambiku wypędzono zakonników. Pracę misyjną wznowiono dopiero po powrocie jezuitów w 1881 r. Nieco później przybyli tam także franciszkanie i inni misjonarze zakonni. Wydarzenia te, jak również krótkotrwałe wypędzenie misjonarzy z Mozambiku w 1918 r. w wyniku przemian rewolucyjnych w samej Portugalii, świadczą, jak dalece Kościół katolicki w Portugalii uzależniony był od władzy świeckiej¹¹¹.

Pomimo tej skomplikowanej sytuacji, która tak mocno zaważyła na późniejszych losach Kościoła w Mozambiku i która wciąż jeszcze daje o sobie znać, Kościół katolicki wzrastał liczebnie i rozwijał się pod względem administracyjnym. W latach 1954–1970 erygowano w Mozambiku aż sześć nowych diecezji: Ouelimane, Pemba (dawniejsza Porto Amelia), Lichinga (dawn. Vila Cabral), Tete, Inhambane oraz Xai-Xai (dawn. João Belo). Jednak tuż po odzyskaniu niepodległości w jednym tylko roku rząd FRELIMO zmusił do opuszczenia Mozambiku 146 księży, 55 braci zakonnych i 450 siostr. Pozostali w kraju kapłani (wśród nich 7 biskupów) na spotkaniu duszpasterskim w Beira w 1977 r. raz jeszcze podkreślili potrzebę wewnętrznej reorganizacji życia kościelnego oraz konieczność wypełniania powierzonego Kościołowi zadania przez wszystkich: kapłanów, zakonników i świeckich. Zaangażowanie Kościoła na rzecz pokoju oraz obrony praw ludzkich złagodziło trochę represje rządu, zwłaszcza po zwrocie politycznym, który rozpoczął się w 1984 r.¹¹²

W przededniu wizyty papieskiej Kościół w Mozambiku liczył 1 768 000 wiernych (12,2% ogółu mieszkańców), wśród których (w dziewięciu diecezjach) pracowało 11 biskupów, 23 kapłanów diecezjalnych oraz 246 kapłanów zakonnych, w tym zaledwie 14 rodzimych¹¹³.

¹¹¹ Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 2, dz. cyt., s. 383–390.

¹¹² Por. B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 816–818; 984–987.

¹¹³ AP 1989.

6.2. Pielgrzymka papieska

Do Maputo, stolicy Mozambiku, Jan Paweł II przybył 16 września 1988 r. wieczorem. Na lotnisku powitali go prezydent Joaquim Alberto Chissano oraz arcybiskup Maputo kard. Alexandre José Maria dos Santos. Oficjalna część powitania odbyła się w rezydencji prezydenta w Palacio da Ponta Vermelha, dokąd Ojciec Święty udał się bezpośrednio z lotniska. Ludność przyjmowała papieża niezwykle serdecznie i spontanicznie: na trasie z lotniska do rezydencji prezydenta na papieża oczekiwało przynajmniej pół miliona osób.

6.2.1. Kościół w służbie pokoju i pojednania

W rezydencji prezydenta, gdzie byli obecni także członkowie rządu, prezydent i papież wygłosili wstępne przemówienia, które dotyczyły tej samej sprawy – przywrócenia pokoju w Mozambiku. „Wielu mężczyzn, wiele kobiet i dzieci cierpi z powodu braku dachu nad głową, niewystarczającej ilości pożywienia, szkół, gdzie mogliby się uczyć, szpitali, by się leczyć, kościołów, w których mogliby się zbierać na modlitwę, oraz pól, na których mogliby z pożytkiem pracować. Wiele tysięcy osób jest zmuszonych do przenoszenia się w poszukiwaniu bezpieczeństwa i środków koniecznych do przeżycia; inni chronią się w krajach sąsiednich. Wobec tych godnych ubolewania warunków nie przestaję powtarzać przy każdej nadarzającej się okazji: «Nie» wobec przemocy, «tak» wobec pokoju! Zawsze też spieszyłem z poparciem dla działań moich braci, biskupów Mozambiku, na rzecz pokoju”¹¹⁴ – mówił Jan Paweł II. Podkreślał zdecydowane działania Kościoła, który „uważa za swoją powinność popieranie słuszných dążeń do pokoju i sprawiedliwości, chce być znakiem pojednania i miłości przeciwko wszelkim formom nienawiści; pragnie działać w swoim środowisku jako zaczyn zjednoczenia przeciwko wszelkim formom podziału; pragnie krzewić cywilizację miłości, obcą wszelkiej dyskryminacji opartej na uprzedzeniach odnoszących się do przekonań politycznych, filozoficznych czy religijnych, odmiennej sytuacji materialnej, posiadanej władzy, koloru skóry czy przynależności rasowej. Jego prawem jest miłować jak miłował Chrystus, co stara się czynić w przeświadczeniu, że tylko miłość buduje”¹¹⁵.

¹¹⁴ Jan Paweł II, *Kościół tutejszy jest gotów odpowiedzieć na wyzwanie chwili. 16 IX – Mozambik. Wizyta w „Palacio da Ponta Vermelha”*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 18.

¹¹⁵ Tamże.

6.2.2. Potrzeba głoszenia Ewangelii

W sobotę 17 września w godzinach rannych Ojciec Święty udał się do miasta portowego Beira, położonego 700 km na północ od stolicy. Miasto to leżało na terenach okupowanych przez partyzantów. Na Mszę św., którą papież odprawił na polu golfowym, przybyło ok. 80 tys. wiernych. W homilii Jan Paweł II przypomniał najpierw historię ewangelizacji Mozambiku, by potem przejść do aktualnych trudności w głoszeniu Ewangelii: „Obraz, jaki często ukazują żyjący pośród was misjonarze, nie jest pozbawiony cieni wskutek panującej powszechnie niepewności wywołanej przemocą, która – jak zawsze – rodzi przemoc, trwogę i śmierć, ograniczając przestrzeń wolności. Sytuację pogarsza rozpowszechnianie się w skali indywidualnej i społecznej postawy zamykania się na transcendencję, zamykania się na Boga”¹¹⁶.

Papież podkreślił rolę świadectwa w dziele ewangelizacji. „Ewangelizacja to dzieło wiary, ale również sztuka; jako taka wymaga ona przygotowania i odpowiednich środków. Wiem o waszych wysiłkach i ofiarach w tej dziedzinie, podejmowanych po to, aby Ewangelia rozprzestrzeniała się i zapuszczała korzenie w duszy waszego narodu. Zachęcam was do ich kontynuowania w poczuciu pewności, że głównym zobowiązaniem głosiciela Ewangelii jest Ewangelia”¹¹⁷.

Po Mszy św. Jan Paweł II poświęcił kamień węgielny pod przyszłą katedrę.

6.2.3. Nie dzielić Kościoła, lecz mu służyć

Po południu Jan Paweł II udał się samolotem do miasta Nampula, teren także kontrolowany w większości przez partyzantów. Było to możliwe, gdyż na czas wizyty papieża doszło do pięciodniowego zawieszenia broni. Na lotnisku, gdzie odbyła się liturgia słowa, zgromadziło się ok. 30 tys. wiernych. Treścią homilii papieża była jedność wspólnoty kościelnej. Ojciec Święty oddał hołd misjonarzom, którzy od pięciu wieków z dużym poświęceniem kładli fundamenty pod Kościół w Mozambiku. Przestrzegwał przed sztucznymi podziałami Kościoła na „Kościół urzędowy” i „Kościół ludu”: „Dlatego Kościół jest przedmiotem wiary i miłości dla wierzącego. Jednym ze znaków prawdziwego zaangażowania w Kościół jest szczerzy szacunek dla jego Magisterium, które jest podstawą komunii. Opozycja, która czasem powstaje między oficjalnym, instytucjonalnym

¹¹⁶ Jan Paweł II, *Niech zajaśnieje dla was Jego oblicze. 17 IX – Beira. Msza św. na „Largo de Goto”*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 19.

¹¹⁷ Tamże.

Kościółem a komunią Kościoła, jest niedopuszczalna. W rzeczywistości nie są i nie mogą one być oddzielnymi światami. Prawdziwy chrześcijanin wie, że Kościół jest jedynym Ludem Bożym wezwanym przez Jezusa Chrystusa¹¹⁸. Papież wyraził uznanie dla wszystkich, którzy z narażeniem życia, w tak trudnych warunkach, kontynuują ewangelizację i sprawują sakramenty św.: „Wiem, drodzy bracia, że wasz kontakt z wieloma społecznościami czasami staje się niemożliwy. Z hojnością i wielkimi ofiarami czyńcie, co możecie, udzielajcie ważnych posług w sferze ewangelizacji, życia sakramentalnego, pomocy duchowej, w sprawowaniu troski pasterskiej. Ile ryzykujecie, wykonując te posługi i realizując liczne projekty duszpasterskie w regionach tak rozległych i tak doświadczonych przez wojnę!”¹¹⁹. Podkreślił także potrzebę troski o nowe powołania oraz prosił o większe zaangażowanie świeckich w życie Kościoła. Papież zakończył homilię wezwaniem do obrony godności ludzkiej i sprawiedliwości, lecz bez użycia przemocy.

Na noc Ojciec Święty powrócił do Maputo, stolicy kraju.

6.2.4. Apel o pokój i sprawiedliwość

Niedzielę 18 września Jan Paweł II rozpoczął od odwiedzin pacjentów w szpitalu w Maputo. Przybył na oddział ortopedyczny, gdzie znajdowały się dzieci ranne w czasie toczącej się wojny domowej. Przemawiając do chorych i personelu służby zdrowia, papież wyraził solidarność z cierpiącymi. Papież przekazał w darze 50 tys. dolarów na potrzeby szpitala.

O godz. 10.00 na stołecznym Estádio da Machava Jan Paweł II przewodniczył koncelebrowanej Mszy św. dla ok. 100 tys. wiernych. Homilia Ojca Świętego była wielkim apelem o pokój i sprawiedliwość. Tuż po pozdrowieniu wiernych powiedział: „Wszyscy pragniemy pokoju: pokoju w naszych sercach, w rodzinach, we wspólnocie międzynarodowej i w świecie. Ponieważ jednak pokój jest darem Boga, trzeba o niego błagać w modlitwie. Z drugiej strony, musimy stać się otwarci na dar pokoju, musimy w jakiś sposób na niego «zasłużyć», żyjąc zgodnie z zasadami sprawiedliwości i współuczestnictwa we wspólnym dobru. Tam, gdzie nie ma sprawiedliwości, dobro wspólne nie może przetrwać,

¹¹⁸ Jan Paweł II, *Celebração da palavra com os fiéis da arquidiocese de Nampula. Homilia do Santo Padre, Nampula, Moçambique, Sábado, 17 de Setembro de 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/homilies/1988/documents/hf_jp-ii_hom_19880917_mozambico-nampula.html [dostęp: 21.09.2020].

¹¹⁹ Tamże.

a pokój społeczny jest zagrożony od wewnątrz¹²⁰. Ojciec Święty wyraził przekonanie, że „sprawiedliwość i pokój wtedy tylko mogą gościć w sercu człowieka, kiedy ma on Boga przed oczyma. Tylko też wtedy mogą one – sprawiedliwość i pokój – rozwijać się pomiędzy ludźmi i narodami, gdy ludzie i narody mają przed oczyma Boga”¹²¹.

Papież mocno podkreślił, iż sprawowanie rządów powinno się opierać na służbie ludziom. Odwołał się też do klasycznego wskazania ludzkiego serca, w którym także rodzi się zło, stając się w końcu „grzechem społecznym”. „Zebrałiśmy się tutaj na wspólnej modlitwie o to, by również w Mozambiku pokój wydał owoc sprawiedliwości, by przeżywany przez tę wspólnotę narodową niepokój ustąpił miejsca zaangażowaniu na rzecz rozwoju całego człowieka i wszystkich ludzi”¹²². „Ażeby zaś programy polityczne były jasne, muszą one – jak się wydaje – obierać wiodącą do pojednania drogę dialogu, który wstrzymuje rozlew bratniej krwi i oczyszcza atmosferę z nienawiści i niechęci. Nie przestaję, z całym szacunkiem, apelować o podejmowanie wysiłków zmierzających w tym kierunku”¹²³.

Jan Paweł II zaapelował też do społeczności międzynarodowej o „solidarność z Mozambikiem, solidarność, która powinna się rozpocząć od «pokoju zewnętrznego» – ideologicznego, militarnego i gospodarczego, dziś bowiem również pokój albo jest udziałem wszystkich, albo nie ma go wcale. To zaś wymaga zgodności zamiarów; wymaga także tego, aby w stosunkach międzynarodowych zapanowała nowa filozofia, która będzie czerpać natchnienie z solidarności i nadziei, ażeby rozwój w sprawiedliwości i pokoju stał się rzeczywistością”¹²⁴.

Ojciec Święty zakończył Mszę św. aktem zawierzenia całego narodu Maryi, Ucieczce Grzesznych i Pocieszycielce Strapionych¹²⁵.

6.2.5. Powołani do przebudowy świata

Po obiedzie Jan Paweł II udał się do kościoła pw. św. Antoniego na spotkanie eklezjologiczne. Uczestniczyło w nim przeszło 500 przedstawicieli 16 chrześcijańskich

¹²⁰ Jan Paweł II, *Apeluję o międzynarodową solidarność z Mozambikiem. 18 IX – Maputo. Msza św. na „Estádio da Machava”*, OsRomPol (1988) nr 10–11, s. 25.

¹²¹ Tamże.

¹²² Tamże, s. 26.

¹²³ Tamże.

¹²⁴ Tamże.

¹²⁵ Jan Paweł II, *Akt poświęcenia Mozambiku Matce Boskiej*, OsRomPol (1988) nr 10–11, s. 26.

wspólnot Mozambiku oraz członkowie Rady Kościołów Afryki Południowej pod przewodnictwem abp. Desmond Tutu z Kapsztadu. Podczas tego spotkania papież powiedział m.in.: „Istniejące między nami podziały wpływają zatem na żywotność i dokładność naszego głoszenia, a stają się one nawet skandalem w oczach świata, szczególnie dla młodych Kościołów Afryki. Jednak pomimo tych podziałów, dzięki temu, co nas łączy, możliwe jest szczerze świadectwo, nawet jeśli ograniczone, przed światem, który pragnie słuchać przesłania miłości i nadziei, które jest dobrą nowiną zbawienia, uzyskaną od Jezusa Chrystusa dla wszystkich ludzi. Wasza obecność tutaj w tym dniu jest wyrazem waszego pragnienia i dążenia do wspólnego przedstawienia wspólnego świadectwa ukochanemu ludowi Mozambiku: ludowi głodnemu i spragnionemu Boga, a oczekiwania te zostaną w pełni zaspokojone tylko w Chrystusie”¹²⁶. Ojciec Święty wyraził poparcie Kościoła katolickiego dla wspólnych wysiłków wszystkich Kościołów południowej Afryki w walce o wolność i prawa człowieka. Następnie Jan Paweł II pojechał na przedmieścia Maputo, do dzielnicy slumsów – Bairro da Polana Caniço, gdzie modlił się w szałasie z trzciny, służącym za szkołę i kaplicę, oraz gdzie odwiedził ubogą rodzinę i samotną staruszkę. W tej samej dzielnicy poświęcił kamień węgielny pod powstającą tam parafię. W przemówieniu skierowanym do tamtejszych parafian dał wyraz solidarności z wszystkimi cierpiącymi rodzinami, zwłaszcza z tymi, które musiały opuścić domy i własną ziemię, uchodząc przed okrucieństwem wojny¹²⁷.

Po południu w katedrze w Maputo odbyło się spotkanie papieża z młodzieżą, która wypełniła wnętrze świątyni i znajdujący się przed nią plac. Spotkanie miało charakter liturgii słowa. Jan Paweł II mówił do młodych: „Niektórzy z was urodzili się już w okresie wojny, w czasie wielkich udręczeń i cierpień. Iluż waszych rówieśników straciło życie jako ofiary wojny, przemocy, głodu i chorób. Iluż zostało okaleczonych! Iluż innych straciło szacunek dla życia, uznanie dla wyższych, tradycyjnych wartości, dla miłości i rodziny, i pozwoliło, by zawładnęły nimi nienawiść i bunt!”¹²⁸.

¹²⁶ Tenże, *Discurso do Santo Padre durante o en contro ecuménico em Maputo, Domingo, 18 de Setembro de 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880918_ecumenico-mozambico.html [dostęp: 21.09.2020].

¹²⁷ Tenże, *Discurso do Santo Padre por ocasião da visita à comunidade paroquial do Bairro da Polana Caniço em Maputo, Domingo, 18 de Setembro de 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880918_parrocchia-mozambico.html [dostęp: 21.09.2020].

¹²⁸ Tenże, *Powołani do przebudowy świata. 18 IX – Maputo. Spotkanie z młodzieżą*, OsRomPol (1988) nr 10–11, s. 27–28.

Papież zwrócił się do młodzieży: „Przeczuwacie, że to wam przypada piękne i fascynujące, ale niełatwe zadanie zbudowania społeczeństwa, nadania właściwej treści i wyrazu zdobytej niedawno niepodległości, która nie jest celem samym w sobie. Przeczuwacie, że czeka was zadanie nie tylko umocnienia zastanego społeczeństwa, ale i przebudowy wielu jego elementów, tak aby wyposażyć ten lud w struktury i instytucje, które pozwolą wszystkim obywatelom żyć jak prawdziwy naród, zbudowany wedle wzoru wielkiej, szczęśliwej i zgodnie żyjącej rodziny”¹²⁹.

Po spotkaniu z młodzieżą Jan Paweł II przewodniczył w katedrze nieszporem w obecności kapłanów, zakonników i świeckich zaangażowanych w duszpasterstwie, a na zakończenie tego pracowitego dnia spotkał się z wszystkimi biskupami kraju. Podczas przemówienia skierowanego do biskupów po raz kolejny nawiązał do problemów nękających Mozambik. „W chwili odzyskania niepodległości, w sytuacji nowej i pod wieloma względami delikatnej, Kościół w waszym kraju stanął na rozstaju dróg i znalazł się w obliczu różnego rodzaju ograniczeń. Pogłębiły się one na skutek przemocy, która nie była tu zjawiskiem nowym, ale przybrała całkiem nową postać, ogarniając cały obszar Mozambiku, niosąc ze sobą zło fizyczne, moralne i społeczne”¹³⁰. Ta przemoc – podkreślił papież – spowodowała liczne migracje ludzi w kraju, a także ucieczkę poza jego granice. „W ten sposób rozpadają się rodziny, rozsypują społeczności, a ewangelizacja cierpi z powodu stosowania przemocy; owa przemoc sieje strach i śmierć, pozbawia serca ludzkich uczuć i sprawia, że trudno jest żyć i współżyć z innymi”¹³¹. Jan Paweł II wskazał na genezę konfliktu w Mozambiku, który oprócz przyczyn wewnętrznych miał także przyczyny zewnętrzne, spowodowane interwencją obcą. „Ponieważ zaś przemoc rodzi przemoc, doszło do zaostrzenia skrajnych postaw, które zrodziły fanatyzm i wzajemną nienawiść pomiędzy poszczególnymi ugrupowaniami, co w sumie złożyło się na godną ubolewania sytuację, w jakiej się znaleźliście: kraj budzący tak wielkie nadzieje został podzielony i opanowany przez uzbrojonych ludzi, którzy dali upust instynktowi przemocy, siejąc zemstę i śmierć”¹³². Stąd też po raz kolejny apelował do wszystkich, którzy w jakikolwiek sposób uczestniczą w tej wojnie, by „zaniechali dzieła zniszczenia i starali się uszanować to, co pozostało, jako podstawę

¹²⁹ Tamże, s. 28.

¹³⁰ Jan Paweł II, *Wam powierzam to wszystko, co leży mi na sercu. 18 IX – Maputo. Spotkanie z Episkopatem Mozambiku*, OsRomPol (1988) nr 10–11, s. 28.

¹³¹ Tamże.

¹³² Tamże, s. 29.

dla leczenia otwartych ran i ratowania wielu braci i siostr od przedwczesnej i niesprawiedliwej śmierci; i by działali na rzecz rozwoju i postępu dla wszystkich, w braterskim i pokojowym współistnieniu”. Wołał: „Wojna prowadzi do wojny, a pokój zrodzony z wojny i przemocy będzie zawsze pokojem wymuszonym, złudnym i nietrwałym. Porzućcie drogi zemsty i przemocy; wróćcie na drogi sprawiedliwości, godności, prawa i rozsądku: przestańcie zabijać. Jeśli pragniecie, by wasz naród jutro żył w pokoju, solidarności i braterstwie, już dziś wejdźcie na drogi pojednania i dialogu”. Apelowal także po raz kolejny do społeczności międzynarodowej, by uczyniła „wszystko, co możliwe, by nikt już nie podburzał do niezgody w tym kraju; podejmijcie wszelkie możliwe wysiłki, by ludzka solidarność okazała się tu naprawdę skuteczna; chodzi przecież o społeczność, która znalazła się na granicy egzystencji: ludzie umierają tu na skutek przemocy i głodu. Ten naród potrzebuje pomocy innych narodów, a także społeczności międzynarodowej, która musi stworzyć warunki, by także on mógł z kolei ubogacić wspólne dobro swoimi skarbami wartości ludzkich i kulturowych, które w przeciwnym razie zostaną na zawsze stracone”¹³³.

Ojciec Święty mówił: „Kościół katolicki, podobnie zresztą jak inne Kościoły chrześcijańskie w Mozambiku, nigdy nie przestał głosić ewangelii pokoju; jest też zdecydowany, jak wielokrotnie powtarzałem, wnieść swój wkład w dzieło pojednania, zjednoczenia i rozwoju tego ludu. Wyrazem tego dążenia jest wszystko, co tutaj powiedziałem, a także posługa duszpasterska, którą sprawowałem w tym kraju”¹³⁴.

19 września rano odbyła się ceremonia pożegnania papieża. Ojca Świętego żegnali: prezydent Joaquim Chissano, korpus dyplomatyczny, cały Episkopat oraz przedstawiciele różnych Kościołów. Z Maputo papież odleciał do Rzymu, kończąc swoją czwartą wizytę apostolską w Afryce.

7. „Bądźcie światłem, które nie gaśnie”. Jan Paweł II na Reunione (1–2 maja 1989 r.)

Jan Paweł II odwiedził Reunion w dniach 1–2 maja 1989 r. Pobyt na wyspie był kolejnym etapem podróży duszpasterskiej, jaką odbył on do Afryki w dniach 28 kwietnia – 6 maja 1989 r. Papież odwiedził także Madagaskar, Zambię i Malawi.

¹³³ Tamże.

¹³⁴ Tamże.

7.1. Zarys historii wyspy i Kościoła¹³⁵

Reunion jest największą wyspą w Archipelagu Maskarenów. Jej powierzchnię prawie w całości zajmują dwa masywy wulkaniczne. Pod względem politycznym Reunion stanowi departament zamorski Francji. Skład etniczny ludności jest bardzo zróżnicowany. Zdecydowaną większość stanowią: ludność afrykańska i Mulaci (ok. 75%) oraz Malgasze, Europejczycy i Hindusi. Do największych miast należy St. Denis, stolica departamentu.

7.1.1. Zarys historii wyspy

Historia zasiedlania bezludnej dotąd wyspy zaczyna się wraz z odkryciem całego archipelagu w 1505 r. przez portugalskiego żeglarza Pedra Mascarenhasa. Następnie do jej wybrzeży dotarli żeglarze holenderscy, francuscy i angielscy, poszukujący wygodnej przystani w drodze do Indii. W 1649 r. przedstawiciele francuskiej Kompanii Wschodniej wzięli wyspę w posiadanie w imieniu króla Francji (oficjalnie wyspa stała się kolonią francuską dopiero w 1767 r.). W 1665 r. przybyli na Reunion trzema statkami pierwsi osadnicy: robotnicy, handlarze i ok. 200 chorych. Wiek XVIII i pierwsza połowa wieku XIX wpłynęły zasadniczo na ukształtowanie się mozaiki ludnościowej Reunionu. Oprócz przebywających na wyspie Europejczyków, a także zesłanych tam przez rząd francuski Malgaszów, na tereny te przybyli bardzo liczni niewolnicy. Założone przez Francuzów jeszcze w pierwszej połowie XVIII w. liczne plantacje trzciny cukrowej i kawy stały się dobrym rynkiem zbytu dla handlarzy niewolników, których sprowadzano z portugalskiego Mozambiku¹³⁶. Po zniesieniu niewolnictwa w połowie XIX w. przez mocarstwa zachodnie wyspa wzbogaciła się o jeszcze jedną grupę ludności – robotników kontraktowych z Indii, z których wielu osiedliło się na wyspie na stałe.

7.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Chrześcijaństwo pojawiło się na wyspie wraz z napływem pierwszych katolickich osadników. Wśród nich był pierwszy jej duszpasterz, ks. Louis de Matos, który wybudował tu kościół pw. Królowej Aniołów (1667). W 1711 r. papież

¹³⁵ W tym fragmencie tekstu wykorzystano obszernie: J. Różański, *Uczyć się razem. Kościół na Reunion*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 4, s. 14–15.

¹³⁶ Por. B. Nowak, *Dzieje Madagaskaru i Maskarenów w XVII–XVIII w.*, dz. cyt., s. 1076–1077.

Klemens XI powierzył duszpasterstwo na wyspie lazarystom. Pracą ewangelizacyjną wśród niewolników sprowadzonych z Mozambiku wślawił się brat Jean Bernard Rousseau (brat Scubilion) ze Zgromadzenia Braci Szkolnych. 27 września 1850 r. papież Pius IX erygował na wyspie biskupstwo ze stolicą w Saint Denis.

O zakorzenieniu kultury wyspy w katolicyzmie świadczą nawet nazwy wszystkich tamtejszych miast, utworzone od imion wielkich świętych: St. Denis, St. Pierre, St. Paul, St. Louis. Miejskowy Kościół, administracyjnie i personalnie powiązany przez te wieki z Francją, pozostaje swoistym łącznikiem na wielu płaszczyznach pomiędzy Europą i Afryką, a nawet Azją¹³⁷.

W przeddzień wizyty papieża wspólnota Kościoła była silnie zakorzeniona wśród mieszkańców wyspy: 97% z ponad 550 tys. mieszkańców stanowili katolicy, 2% muzułmanie, 1% hinduiści. Znaczny był też udział Kościoła w życiu społecznym i kulturalnym wyspy (prowadzenie licznych szkół i ośrodków socjalnych). W diecezji pracowało ponad 100 księży diecezjalnych i zakonnych, ok. 100 braci zakonnych oraz prawie 600 siostr zakonnych i kilkudziesięciu katechistów¹³⁸.

7.2. Pielgrzymka papieska

Na Reunion papież przybył 1 maja 1989 r. po południu prosto z Madagaskaru. Na lotnisku w Saint Denis, stolicy tego zamorskiego departamentu Francji, papieża witali: premier Francji Michel Rocard, bp Gilbert Aubry oraz najwyżsi dostojnicy władz lokalnych wyspy. W przemówieniu w prefekturze, bezpośrednio po przywitaniu na lotnisku, Jan Paweł II raz jeszcze podkreślił szczególną rolę, jaką Reunion odgrywa w dialogu Północ–Południe i w dialogu wysp tej części Oceanu Indyjskiego. Mieszkańcy Reunionu, pomimo bardzo wielkiego zróżnicowania etnicznego i kulturalnego, nauczyli się żyć razem i mogą być dla świata przykładem „dynamicznej jedności” i solidarności.

„Przybywam z Rzymu jako pielgrzym” – przypomniał Jan Paweł II w pierwszych słowach, podkreślając tym samym pasterski charakter swojej podróży, która zaprowadziła go na tę odległą od Afryki i Madagaskaru wyspę, by tam, zgodnie ze swoim powołaniem, umacniać braci w wierze. Wiara, która od kilku już wieków złączyła i zgromadziła na Reunionie różnorodne

¹³⁷ Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 2, dz. cyt., s. 540.

¹³⁸ AP 1990.

narodowości i tradycje, raz jeszcze zebrała mieszkańców wyspy, by zaświadczyli o swej jedności między sobą i z całym Kościołem i światem, by stali się w ten sposób znakiem dla świata i jego drogowskazem. Tak też się stało¹³⁹.

7.2.1. Kościół jest komunią

Z lotniska papież udał się do siedziby miejscowej prefektury na spotkanie z przedstawicielami rządu Francji i Reunionu oraz zaproszonymi gośćmi. Wieczorem tego samego dnia Jan Paweł II spotkał się w stołecznej katedrze z duchowieństwem wyspy i z przedstawicielami laikatu. Mówił o wspólnocie Kościoła i jej zadaniach we współczesnym świecie. „Tu nie chodzi o to – stwierdził papież – by zreferować taki czy inny punkt widzenia na Kościół – ale trzeba wniknąć w tajemnicę tej wspólnoty, aby mogła służyć światu”. Kolejno wspomniał o wielorakich funkcjach poszczególnych członków Kościoła, które się uzupełniają, bo „Kościół jest żywym organizmem”. Szczególna rola w tym organizmie przypada kapłanom. Zachęcając do dalszych starań w celu budzenia powołań kapłańskich na Reunionie, dodał: „Nie odpowiadajcie tylko na potrzeby własnej wyspy, lecz prowadźcie dalej pracę misjonarską zapoczątkowaną przez waszych przodków, którzy wyruszyli z tej wyspy, by budować Królestwo Boże na Madagaskarze i w Afryce Wschodniej”¹⁴⁰. Ojciec Święty podkreślił bardzo wyraźnie znaczenie parafialnych rad duszpasterskich jako cennej inicjatywy ożywiającej Kościół na Reunionie. We wspólnotach parafialnych papież dostrzega „Kościół zakorzeniony w konkretne środowisko ludzi”. Parafia jest pierwszym miejscem przeżywania wspólnoty Kościoła. „Jest otwarta dla wszystkich, służy wszystkim jak «wiejska studnia», do której ludzie przychodzą gasić pragnienie – używając wyrażenia Jana XXIII”¹⁴¹.

7.2.2. „Zmieniać się samemu, aby móc zmieniać świat”

Wtorek 2 maja był głównym dniem wizyty Jana Pawła II na Reunionie. Przed udaniem się na rozległe tereny parku miejskiego Jan Paweł II przyjął w ogrodzie

¹³⁹ Jan Paweł II, *Cérémonie de bienvenue. Discours de Jean-Paul II. Aéroport International „Gillot” de Saint-Denis (La Réunion), Lundi, 1er mai 1989*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890501_arrivo-la-reunion.html [dostęp: 21.09.2020].

¹⁴⁰ Tenże, *Kościół jest komunią. 1 V – Saint-Denis. Spotkanie z kapłanami, zakonnikami i przedstawicielami rad duszpasterskich*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 21.

¹⁴¹ Tamże.

siedziby biskupiej delegację młodzieży. Na jej ręce papież złożył posłanie „Do młodych Reunionu”, w którym już w pierwszych słowach wyraził żal z powodu niemożności dłuższego pobytu i kontaktu z nimi: „Wiecie dobrze – pisał Ojciec Święty do młodych – jak bardzo pragnę kontaktu z młodymi krajów, które odwiedzam. Z wami czynię to na piśmie, gdyż dłuższa rozmowa jest niemożliwa [...]”. W przesłaniu papież podkreślił wagę osobistego spotkania z Chrystusem, a także odpowiedzialność każdego człowieka za powierzone mu przez Boga powołanie. Każdy osobiście i wraz z całą wspólnotą powinien poddać się dogłębnej ewangelizacji Bożemu Słowu, które przenika ludzkie życie, jak zaczyn zakwaszający całe ciasto. „Trzeba najpierw zmieniać się samemu, aby móc potem zmieniać świat” – podkreślał papież¹⁴².

7.2.3. Brat szkolny Scubilion – błogosławionym

W czasie Mszy św. w parku miejskim, w którym zgromadziło się ok. 200 tys. wiernych, Jan Paweł II ogłosił błogosławionym Jana Bernarda Rousseau, znanego na wyspie jako brat Scubilion ze Zgromadzenia Braci Szkolnych. Nowy błogosławiony urodził się w czasie rewolucji francuskiej w 1797 r. w Annay-la-Côte w Burgundii. Po wstąpieniu do Zgromadzenia działał przez 10 lat we Francji jako nauczyciel. W 1833 r. przełożeni wysłali go na jego własną prośbę na wyspę Reunion. Tu stanął oko w oko z tragiczną sytuacją afrykańskich niewolników zatrudnionych na plantacjach. Bardzo szybko zorganizował dla dzieci tych niewolników pierwsze szkoły i stawał w ich obronie, gdy „panowie” próbowali w tym przeszkodzić. Dla wielu z nich udało mu się wywalczyć wolność. Jego celem było, aby pokojowymi metodami – jak szerzenie oświaty – wyzwolić wszystkich na wyspie. W 1848 r. Francja zniosła niewolnictwo całkowicie. Od tego momentu jeszcze gorliwiej poświęcił się działalności wychowawczej. Po 34 latach nieprzerwanej pracy na Reunion brat Scubilion zmarł w 1867 r. w Saint Denis. W swojej homilii, nawiązującej do słów Chrystusa z Kazania na Górze: „Wy jesteście solą dla ziemi! Wy jesteście światłem świata” (Mt 5,13–14), papież przypomniał wiernym o obowiązku życia wiarą i dawania świadectwa, które powinno przemieniać świat. „Sól nadaje pożywieniu smak, konserwuje je! Sól jest kosztowna” – mówił Jan Paweł II. Przypomniał też, jak wiara dojrzewała w życiu brata Scubiliona: „Był on światłem, jakiego pragnął Chrystus: «Bądźcie

¹⁴² Jan Paweł II, *Message de Sa sainteté Jean-Paul II aux jeunes de la Réunion*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890502_giovani-la-reunion.html [dostęp: 21.09.2020].

światłem świata». Pozwalał się przenikać światłu Jezusa Chrystusa i oświecał Jego światłem innych przez świadectwo swego życia, a szczególnie przez katechezę dawaną niewolnikom”. Prosił zebranych, by nie ulegali współczesnym złym tendencjom, które każą milczeć o prawdach wiary w życiu publicznym, tak że zupełnie z niego znikają. Jan Paweł II podkreślił, że brat Scubilion, „Apostoł Niewolników”, zrealizował przykazanie miłości bliźniego „w pełnym wymiarze Ewangelii. On naprawdę widział w każdym człowieku obraz i podobieństwo Boże”. Mówiąc o jego pracy wśród niewolników, papież wskazał na współczesne niewolnictwo zagrażające światu, również Reunionowi: na zniewolenie i uleganie dobrom materialnym, na myślenie konsumpcyjne – a równocześnie nawoływał, zwłaszcza młodzież, by zaangażowała się w budowanie nowego świata, w którym zdomowi się przede wszystkim miłość, zasada dzielenia się, sprawiedliwość i pokój. Na koniec swojej homilii papież skierował do zebranych słowa Jezusa: „To Wy jesteście światłem świata”, i dodał po kreolsku: „Nie pozostawajcie w ciemności, wyjdźcie na światło! Pozostawcie na boku to, co nie jest dobre i mając prawe sumienie, idźcie prostą drogą. Słońce wschodzi i zachodzi; księżyc wschodzi i zachodzi; wy natomiast bądźcie światłem, które nie gaśnie”¹⁴³.

Po Mszy św. beatyfikacyjnej żegnany owacyjnie Jan Paweł II udał się na spotkanie z premierem Michele Rocardem, ministrami i przybyłymi tu parlamentarzystami. Na ręce premiera papież raz jeszcze złożył podziękowania za niezwykle serdeczne przyjęcie i ponownie życzył błogosławieństwa Bożego i pokoju wszystkim mieszkańcom wysp Oceanu Indyjskiego. Zaraz po spotkaniu samolot z Ojcem Świętym skierował się ku Zambii – kolejnemu etapowi papieskiej pielgrzymki. Lot z Saint Denis do Lusaki Jan Paweł II po raz pierwszy odbył samolotem „Concorde”, z szybkością przekraczającą barierę dźwięku. Air France już od dawna czekało na taką okazję¹⁴⁴.

¹⁴³ Jan Paweł II, *Messe pour la béatification de frère Scubilion. Homélie du Saint-Père Jean-Paul. Saint Denis (La Réunion), Mardi, 2 mai 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1989/documents/hf_jp-ii_hom_19890502_saint-denis.html [dostęp: 21.09.2020].

¹⁴⁴ Por. relacja z podróży: J. Różański [S. Świętokrzyski], „*Bądźcie światłem, które nie gaśnie*”. *Jan Paweł II na Reunion, 1–2 V 1989 r.*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 4, s. 12–13.

8. Bycie chrześcijaninem zobowiązuje. Jan Paweł II w Rwandzie (7–9 września 1990 r.)

Jan Paweł II udał się z pielgrzymką do Rwandy w dniach 7–9 września 1990 r. Była to 49. jego podróż poza granice Włoch oraz 7. do Afryki. Ta podróż do Afryki objęła swym zasięgiem Rwandę oraz Tanzanię, Burundi i Wybrzeże Kości Słoniowej. Celem tej podróży apostołskiej było umocnienie chrześcijan w wierze.

8.1. Kraj i Kościół¹⁴⁵

Rwanda jest żyznym krajem gór i jezior i jednocześnie jednym z najmniejszych państw Afryki (26 300 km²). Góry (ok. 90% kraju leży powyżej 1000 m n.p.m.) dawały mu przez wieki militarną przewagę, a liczne jeziora (m.in. nadgraniczne jeziora Kiwu, Rugwero i Tshohoha) oraz rzeki (największa z nich – Kagera – uważana jest za rzekę źródłową Nilu) sprzyjały dużej gęstości zaludnienia.

8.1.1. Zarys historii kraju

Jako pierwsi na terytorium dzisiejszej Rwandy osiedlili się Pigmeje Twa. Pomiędzy VII a X w. zaczęło napływać nowe, rolnicze plemię Hutu. Pasterskie plemię Tutsi, przybyłe na ziemię Rwandy ok. XIII w., szybko przejęło władzę na terenie Międzyjezierza i utworzyło dwa małe, lecz bardzo prężne ośrodki państwowe: Rwandę i Burundi. Czas szybkiego rozwoju obydwu królestw, rządzonych przez arystokrację Tutsi, przypadł na okres pomiędzy XVI i XIX w., kiedy to pełna dynamiki Rwanda rozciągnęła swe panowanie także na sąsiednie państewka. W 1840 r. król (*mwami*) Rwandy Mutara II podbił sąsiednie państwo Gissaka, a jego potomek, Kigeli IV, uzbrojony w dostarczoną przez Arabów broń palną – ważne ośrodki strategiczne nad jeziorem Kiwu. Mimo że Tutsi przejęli dorobek cywilizacyjny i kulturowy od Hutu i nastąpiła unifikacja kulturowa, to jednak nigdy nie znikł podział na dwa odrębne plemiona¹⁴⁶.

¹⁴⁵ W tekście wykorzystano obszernie fragmenty wcześniejszej publikacji. Por. J. Różański [M. Szefran], *W kraju tysiąca wzgórz. Rwanda – państwo i Kościół*, „Misyjne Drogi” (1991) nr 1, s. 27–29.

¹⁴⁶ Por. B. Nowak, *Historia wnętrza Afryki Środkowo-Wschodniej do końca XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki*, dz. cyt., s. 667–683; tenże, *Historia wnętrza Afryki Środkowo-Wschodniej. Koniec XVI w. – początek XIX w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki*, dz. cyt., s. 1014–1036. S. Feierman, *Kultura polityczna i gospodarcza we wczesnej Afryce Wschodniej*, w: Ph. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki*, dz. cyt., s. 202–211.

Ze względu na korzystne położenie i utworzenie prężnych organizmów państwowych Rwanda i Burundi zachowywały względną samodzielność przez prawie cały okres niemieckiego panowania w Afryce Wschodniej, które było następstwem traktatów podziałowych zawartych pomiędzy Wielką Brytanią a Niemcami w 1886 i 1890 r. Samodzielność ta zaczęła się kurczyć wskutek walk wewnętrznych w łonie rządzących Tutsi w latach poprzedzających I wojnę światową, po zakończeniu której Rwanda i Burundi stały się terytoriami mandatowymi Ligi Narodów, powierzonymi Belgii¹⁴⁷.

W okresie panowania Belgów w Rwandzie nasiliły się bratobójcze walki pomiędzy rządzącą arystokracją Tutsi i niewolniczą większością Hutu. W ich wyniku nowo obrany król Kigeli V Ndahindurwa został wypędzony z kraju, a do władzy doszła Partia Ruchu Emancypacji Ludu Hutu (PARMEHUTU), pokonawszy zdecydowanie w pierwszych wyborach powszechnych z grudnia 1960 r. Narodowe Stowarzyszenie Rwandy (partia rządzących dotychczas Tutsi). Na czele nowego państwa stanął przywódca PARMEHUTU, Grégoire Kayibanda. W styczniu 1961 r. Rwandę proklamowano republiką, choć na pełną jej niepodległość trzeba było jeszcze poczekać kilka miesięcy (1 lipca 1961)¹⁴⁸.

Czas republiki, rządzonej przez przedstawicieli dotychczas niewolniczego plemienia Hutu, taił w sobie nierozwiązany do końca konflikt. W 1973 r., w obawie przed kolejną anarchią, władzę w kraju przejął generał Juvénal Habyarimana, założyciel nowej partii rządowej: Narodowego Ruchu Rewolucyjnego na rzecz Rozwoju (MRND). Na podstawie nowego prawa do władzy zostają dopuszczeni także Tutsi, którzy obsadzają ok. 9% stanowisk rządowych, tj. proporcjonalnie do swej liczebności. Te posunięcia nie rozwiązały w pełni utajonego konfliktu, powstrzymały jednak na dość długi czas otwarte walki plemienne. Dały one o sobie znać w 1990 r., kiedy to wybuchła ponownie wojna domowa. Na krótko przerwało ją porozumienie pokojowe zawarte w 1993 r. pod egidą ONZ. W kwietniu 1994 r. w katastrofie lotniczej zginął prezydent Habyarimana, co stało się pretekstem do przeprowadzenia masakry ludności Tutsi¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Por. J. Bar, *Rwanda*, Warszawa: Wydawnictwo „Trio” 2013, s. 27–67.

¹⁴⁸ Por. tamże, s. 102–106.

¹⁴⁹ Por. tamże, s. 117–190; M. Meredith, *Historia współczesnej Afryki*, dz. cyt., s. 432–466.

8.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Początki ewangelizacji Rwandy, podobnie jak i Burundi, związane są z pierwszymi wyprawami misyjnymi ojców białych na te tereny w 1878 r. Właściwa jednak historia Kościoła w Rwandzie rozpoczęła się wraz z początkiem XX w., kiedy to stojący na czele nowo utworzonego Wikariatu Apostolskiego Południowej Nyanzy bp Jean-Joseph Hirth złożył wizytę królowi Rwandy i otrzymał od niego zezwolenie na zakładanie stacji misyjnych. Pierwszą z nich, w Save, na południu kraju, ojcowie biali założyli już w lutym 1900 r. Wkrótce, w listopadzie tego samego roku, powstała następna stacja misyjna – w Zaza w pobliżu Kibungo.

W 1914 r. powstało pierwsze rodzime zgromadzenie zakonne siostr – Benebikira, a w trzy lata później, w 1917 r., wyświęcono pierwszych rodzimych kapłanów z Rwandy¹⁵⁰.

Do tych początków ewangelizacji nawiązywał Jan Paweł II podczas pielgrzymki do Rwandy, przywołując „pełną zasług pracę pierwszych misjonarzy: w szczególności pierwszych ordynariuszy Kabgayi, bp. Hirtha, bp. Classe i bp. Deprimosa, którzy stworzyli lokalne zgromadzenia zakonne: Bayozefiti, Benebikira i Bizeramariya”¹⁵¹.

W 1925 r. Kościół katolicki w Rwandzie miał już 30 tys. ochrzczonych i 10 tys. katechumenów przygotowujących się do chrztu w siedemnastu parafiach misyjnych. W 1929 r. powstało także nowe, rodzime zgromadzenie zakonne Braci Bayozefiti. Od 1959 r. na czele kościelnych jednostek administracyjnych poczynają też stawać rodzimi biskupi: pierwszym z nich był wikariusz apostolski Nyundo, bp Alojzy Bigirumwami¹⁵².

W przeddzień wizyty papieskiej Kościół katolicki zorganizowany był w jedną archidiecezję (Kigali – stolica kraju, ok. 200 tys. mieszkańców), której podlegało siedem sufraganii. Wśród 508 kapłanów pracujących w Rwandzie ponad połowę stanowili księża rodzimi, natomiast wśród 1040 siostr zakonnych liczba rodzimych powołań była jeszcze wyższa. W dwóch wyższych seminariach duchownych uczyło się ponad 300 alumnów, zaś w dziewięciu niższych – 1700. Pracę księży i siostr zakonnych wspomagało ponad 3,5 tys. katechistów. Kościół prowadził 1046 szkół pierwszego stopnia (623 tys. uczniów), 103 szkoły drugiego

¹⁵⁰ Por. B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 597–598.

¹⁵¹ Jan Paweł II, *Homélie du pape Jean-Paul II, Kabgayi (Rwanda), Samedi, 8 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900908_kabgayi.html [dostęp: 30.07.2020].

¹⁵² Por. B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 968–969.

stopnia (21 tys. uczniów) oraz szkoły wyższe. Sieć kościelnych ośrodków zdrowia składała się z 41 szpitali, 75 przychodni, ośrodka leczenia trędowatych, 11 domów starców i 15 sierocińców¹⁵³.

8.2. Pierwsza pielgrzymka papieska

W piątek 7 września 1990 r. na międzynarodowym lotnisku w Kigali, stolicy Rwandy, Jana Pawła II powitali prezydent kraju Juvénal Habyarimana oraz dostojnicy państwowi i kościelni. W przemówieniu powitalnym papież wyraził radość, iż mógł przybyć do „Kraju Tysiąca Wzgórz”, aby wzmocnić w nim wiarę wyznawców Chrystusa. Podkreślił, iż chrześcijanie powinni czuć odpowiedzialność zarówno za Kościół, jak i życie społeczne Rwandy¹⁵⁴.

8.2.1. Potrzeba solidarności

Bezpośrednio z lotniska papież udał się do katedry w Kigali, gdzie w krótkim przemówieniu przypomniał, iż każdy wierzący jest żywym kamieniem Kościoła¹⁵⁵.

Po spotkaniu w katedrze Jan Paweł II złożył kurtuazyjną wizytę prezydentowi republiki, a następnie spotkał się z korpusem dyplomatycznym w budynku nuncjatury. „Obecny na wszystkich kontynentach Kościół katolicki nie zamierza, jak wiadomo, zajmować się bezpośrednio problemami technicznymi, ale nieustannie zwraca uwagę odpowiedzialnych i wszystkich ludzi dobrej woli na potrzebę skutecznego budowania prawdziwej wspólnoty narodów. Żaden z nich nie może pozostać w tyle. Życie, zdrowie, edukacja, pokój stanowią dobra, których nikomu nie należy odmawiać” – mówił papież do dyplomatów¹⁵⁶.

W sobotę 8 września rano Jan Paweł II udał się samochodem z Kigali do Kabgayi. Miasto to było kolebką katolicyzmu w Rwandzie. Po drodze

¹⁵³ AP 1991.

¹⁵⁴ Por. Jan Paweł II, *Discours du pape Jean-Paul II. Aéroport international „Grégoire Kayibanda” de Kigali (Rwanda), Vendredi, 7 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900907_arrivo-rwanda.html [dostęp: 30.07.2020].

¹⁵⁵ Tenże, *Discours du pape Jean-Paul II. A l’occasion de la visite de la cathédrale de Kigali, Kigali (Rwanda), Vendredi, 7 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900907_cattedrale-kigali.html [dostęp: 30.07.2020].

¹⁵⁶ Tenże, *Discours du pape Jean-Paul II au Corps Diplomatique à la nonciature apostolique, Kigali (Rwanda), Vendredi, 7 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900907_corpo-dipl-kigali.html [dostęp: 30.07.2020].

pozdrawiał mieszkańców wiosek, a w jednej z parafii zatrzymał się, by porozmawiać z grupą rolników. W tym czasie w Radiu Watykańskim odczytywano przesłanie papieża do rolników rwandyjskich. Ojciec Święty podkreślał w nim, iż dostrzega ich trudny los, uwarunkowany złożonymi przyczynami, dodawał jednak, że to oni sami powinni być motorem własnego rozwoju. A to wymaga organizowania się i wspólnych projektów. „Ewangelia jest dobrą nowiną dla wszystkich, także dla rolnika z Tysiąca Wzgórz, który pracuje na rzecz rozwoju swojego kraju. W oczach Boga jest on wielki, jest ważny. Jezus przez całe życie był blisko ludzi prostych. Brał udział w ich życiu. Jego mowy i przypowieści odznaczają się dobrą znajomością kultury kraju. Podobnie jak Jezus, Kościół musi być blisko rolników”¹⁵⁷. Papież podkreślał także, iż całe społeczeństwo rwandyjskie powinno solidaryzować się z losem rolników. Wskazał też na znaczenie wspólnoty międzynarodowej i jej pomocy.

O godz. 10.00 papież odprawił na przedmieściach Kabgayi Mszę św. w rodzimym języku kinyarwanda. Podczas Mszy św. udzielił święceń kapłańskich 35 diakonom z Rwandy i Zairu (Konga). Homilię poświęcił sakramentowi kapłaństwa. Wskazał na ewangeliczny obraz żniw, które oczekują robotników. To wyjście na żniwo duchowe wymaga poświęcenia i konsekwencji. Ojciec Święty podkreślił w homilii, iż kapłan rezygnując z wielu rzeczy, musi także wyzbyć się wszelkiej segregacji plemiennej, musi mieć wolę, by wszędzie nieść pokój i pojednanie¹⁵⁸.

Następnie papież odwiedził katedrę w Kabgayi, gdzie modlił się nad grobami pierwszych biskupów i misjonarzy.

8.2.2. Pytania młodzieży o rasizm i miłość

Po powrocie do Kigali Jan Paweł II spotkał się najpierw z urzędnikami rwandyjskimi na stadionie Nyamirambo. „Drodzy bracia i siostry, starajcie się osiągnąć wewnętrzną jedność, aby nie było rozdzwiewku czy zerwania między waszym życiem jako chrześcijan a życiem obywateli. Nie powinno być dwóch równoległych żywotów: z jednej strony życia, które nazywamy «duchowym»,

¹⁵⁷ Tenże, *Radiomessage du pape Jean-Paul II aux paysans du Rwanda, Kigali (Rwanda), Samedi, 8 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900908_contadini-rwanda.html [dostęp: 30.07.2020].

¹⁵⁸ Tenże, *Homélie du pape Jean-Paul II, Kabgayi (Rwanda), Samedi, 8 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900908_kabgayi.html [dostęp: 30.07.2020].

a z drugiej «doczesnego», czyli życia rodzinnego, pracy, relacji społecznych, zaangażowania politycznego, działalności kulturalnej».

Wieczorem na stadionie Amahoro w Kigali Jan Paweł II spotkał się z młodzieżą rwandyjską. Wobec 25 tys. młodych Ojciec Święty odpowiadał na postawione wcześniej przez nich pytania. Ktoś z młodych zapytał, czy papież wie, iż w Rwandzie w coraz większym stopniu biorą górę rasizm i regionalizm, nawet w Kościele. Jan Paweł II odparł: „Żeby odpowiedzieć na to pytanie, należy oprzeć się na podstawowych elementach naszej wiary. Wszystkie istoty ludzkie to dzieci Ojca, stworzone na Jego podobieństwo. Ojcostwo Boga ma charakter uniwersalny, więc i braterstwo pomiędzy ludźmi tak samo jest uniwersalne. Noszenie w sobie odczuć rasistowskich jest niezgodne z przesłaniem Chrystusa, ponieważ bliźni, którego Jezus nakazuje nam kochać, to nie tylko człowiek z mojej grupy społecznej, z mojego regionu czy mojego kraju: bliźni to każdy człowiek, którego spotykam na mojej drodze”. Papież zacytował następnie list duszpasterski biskupów rwandyjskich („Chrystus, nasza jedność”), którzy pisali m.in.: „Niech Bóg da nam łaskę odnowienia się, wyrzekając się tego, co dzieli jego synów! Przede wszystkim szukajmy jedności: w naszych domach, w szkołach, w różnych rodzinach, z którymi się spotykamy, w stowarzyszeniach, w pracy i duszpasterstwie”¹⁵⁹.

Najwięcej pytań dotyczyło problemu miłości. Ojciec Święty podkreślił, iż miłość jest największą z cnót. Urzeczywistnia się ona w różny sposób. Najczęściej jej wyrazem jest założenie rodziny. Zachęcił młodych, aby na ten właśnie moment zakładania rodziny odpowiednio się przygotowali. Przy tej okazji nawiązał do pandemii AIDS, prosząc o ogarnięcie troską chorych. Wskazał przy tym, iż miłość przeżywana w wierności i czystości małżeńskiej, która sprzeciwia się swobodzie seksualnej, najlepiej zabezpiecza przed tą chorobą.

Późno w nocy Jan Paweł II spotkał się jeszcze z liczną grupą polskich misjonarzy i misjonek pracujących w Rwandzie.

8.2.3. Miłość w rodzinie i społeczeństwie

W niedzielę 9 września Jan Paweł II spotkał się najpierw z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich oraz innych religii. Papież docenił różne inicjatywy ekumeniczne, a zwracając się do przedstawicieli innych religii,

¹⁵⁹ Jan Paweł II, *Kościół pragnie przekazać wam to, co otrzymał od Chrystusa i co nadaje sens życiu. Przemówienie do młodych zgromadzonych na stadionie narodowym „Amahoro”, Kigali, 8 września 1990 r.*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII, dz. cyt., s. 688–689.

powiedział: „Wasza obecność tutaj jest znakiem wzajemnego szacunku oraz chęci zrozumienia i współpracy, która musi cechować każde dobrze zorganizowane społeczeństwo. Kilka lat temu, w Światowy Dzień Modlitw o Pokój w Asyżu, zgromadzenie chrześcijan i przedstawiciele innych religii wydawało się być zapowiedzią woli Boga, który pragnie, by historia ludzkości była braterską drogą, na której towarzyszymy sobie nawzajem, zmierzając do transcendentnego celu, jaki On dla nas ustanawia”¹⁶⁰.

Następnie Jan Paweł II przewodniczył uroczystej Mszy św. w Nyandungu na przedmieściach Kigali. Homilię poświęcił problemom rodziny. Przypomniał, iż to dzięki rodzicom, przodkom, dzięki ich miłości i poświęceniu, otrzymaliśmy życie. Wskazał na potrzebę miłości u każdego człowieka, a zarazem na źródło wszelkiej miłości, które znajduje się w Bogu. Jezus zaprasza ludzi do życia tą miłością. Jego zachęta: „Trwajcie w miłości mojej”, odnosi się także do miłości małżeńskiej. Mówiąc o miłości małżeńskiej, papież wspomniał także – podobnie jak na spotkaniu z młodzieżą – o zagrożeniach płynących z AIDS, które dawało o sobie znać zwłaszcza w stolicy kraju. „Mam nadzieję, że nie zabraknie konkretnych przejawów solidarności wobec tych, którzy cierpią, ani wobec dzieci, które zostają sierotami. Ale potrzebna jest jeszcze głębsza refleksja, ponieważ jeśli nie ma wciąż środków, by leczyć tę chorobę, na obecnych pokoleniach spoczywa prawdziwa odpowiedzialność, by leczyć jej pochod. Obowiązkiem jest walka z tą epidemią nie tylko na płaszczyźnie medycznej, ale również kontrola swojego zachowania, w taki sposób, aby nie narażać się na ryzyko kontaktu i przenoszenia tej choroby, która umniejsza człowieka, która godzi w naród”¹⁶¹.

Po Mszy św. Jan Paweł II powrócił do nuncjatury apostolskiej, gdzie spotkał się z biskupami Rwandy. W przemówieniu skierowanym do nich wyraził radość z postępów ewangelizacji kraju, a jednocześnie wskazał na konieczność inkulturacji, która jest niezbędnym elementem ewangelizacji. Pomimo wględnego wówczas spokoju w Rwandzie Ojciec Święty podkreślał konieczność zachowania braterstwa i jedności narodowej¹⁶².

¹⁶⁰ Tenże, *Rencontre du pape Jean-Paul II avec les représentants des communautés non-catholiques et d'autres religions, Kigali (Rwanda), Dimanche, 9 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/septembre/documents/hf_jp-ii_spe_19900909_altre-religioni-rwanda.html [dostęp: 30.07.2020].

¹⁶¹ Jan Paweł II, *Ty jesteś błogosławiony, Boże Wszechświata, Kigali, 9 września 1990 r.*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII, dz. cyt., s. 694.

¹⁶² Por. tenże, *Discours du pape Jean-Paul II aux membres de la Conférence Épiscopale du Rwanda, Kigali (Rwanda), Dimanche, 9 septembre 1990*, <https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/>

Po południu odbyła się ceremonia pożegnalna na międzynarodowym lotnisku w Kigali. Jan Paweł II udał się z Rwandy na Wybrzeże Kości Słoniowej.

9. Przygotujcie waszą przyszłość. Jan Paweł II na Seszelach (1 grudnia 1986 r.)

Jan Paweł II odwiedził Seszele 1 grudnia 1986 r., na zakończenie długiej, 32. podróży apostolskiej do Azji i krajów Pacyfiku. Seszele były jedynym krajem na trasie tej podróży zagranicznej Jana Pawła II, w którym katolicy stanowią większość ludności.

9.1. Kraj i Kościół

Seszele stanowią archipelag liczący ponad 90 wysp Oceanu Indyjskiego na północ od Madagaskaru, o łącznej powierzchni 442 km². Zaledwie 36 z nich jest zamieszkałych. Na największej z nich, Mahe, położona jest stolica kraju oraz jedynej diecezji: Port Victoria.

Republika Seszeli należy do Wspólnoty Narodów. Ludność państwa (65 tys.) stanowią głównie potomkowie kolonizatorów, a także Afrykanie, Malgasze, Hindusi i Chińczycy. Jej źródłem utrzymania jest rolnictwo, hodowla bydła, a przede wszystkim ruch turystyczny, któremu sprzyjają klimat i egzotyczne piękno wysp.

Pierwotnie wyspy były niezamieszkałe. W 1742 r. zostały one zajęte przez Francuzów, ale już po pięćdziesięciu latach w wyniku wojny przeszły w posiadanie Brytyjczyków. W czerwcu 1976 r. powstało na wyspach odrębne państwo. Rządziła w nim jedyna istniejąca partia – Postępowy Front Ludu Seszeli¹⁶³.

Historia ewangelizacji wysp łączy się początkowo ściśle z historią kolonizacji. 26 listopada 1852 r. Seszele zostały oddzielone od diecezji Port Louis i stały się prefekturą apostolską. W 1862 r. podjęli tam pracę kapucyni. W 1880 r. erygowano wikariat apostolski, a w dwanaście lat później diecezję Port Victoria, zależną od archidiecezji Kolombo na Cejlonie. W roku wizyty papieskiej

speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900909_conf-episc-kigali.html [dostęp: 30.07.2020]; A. Kurowski, *Czuć odpowiedzialność za bycie chrześcijaninem. 7–9 września 1990 r.*, „Misyjne Drogi” (1991) nr 1, s. 30–31.

¹⁶³ Por. T. Dusza, *Kościół lokalne Afryki*, cz. 2, s. 528–531.

katolicy stanowili 91% całej ludności (anglikanie 8%). W 17 parafiach pracowało 28 kapłanów wspomaganych przez 21 braci zakonnych i 58 siostr¹⁶⁴.

9.2. Pielgrzymka papieska

1 grudnia 1986 r. Jan Paweł II zatrzymał się w stolicy Seszeli, Victorii. Po ceremonii powitalnej papież został przyjęty przez prezydenta France-Alberta René. Następnie prosto z lotniska udał się na centralny stadion, gdzie odprawił Mszę św. Warto zwrócić uwagę, że pierwsze słowa homilii i jej zakończenie Jan Paweł II wypowiedział w języku kreolskim. Homilia natomiast była wygłoszona w języku francuskim. Już na początku kazania Jan Paweł II jasno zaznaczył cel wizyty: „Dziś następca Piotra przybywa tu, by umocnić waszą wiarę, by wezwać waszą wspólnotę do nowego zrywu w budowaniu Kościoła”¹⁶⁵.

W homilii papież rozwinął temat jedności, która wynika z faktu chrztu św. w jednym Duchu: „Jako ochrzczeni jesteśmy bliscy Bogu i nazywamy Go Ojcem. Jako ochrzczeni, gromadzimy się, by sprawować Eucharystię. Uczestniczymy w ofierze Chrystusa, naszego Zbawiciela. Uczestniczymy w królewskim kapłaństwie Chrystusa, który pozwala, byśmy razem z Nim składali ofiary duchowe. Otrzymujemy w Komunii św. Ciało i Krew Syna Bożego, naszego odkupiciela”¹⁶⁶. Jesteśmy powołani, „ażeby w jednym Duchu, współpracując z łaską Chrztu św., «stanowić jedno Ciało» (1 Kor 12, 3)”¹⁶⁷.

Papież apelował do zgromadzonych chrześcijan: „Drodzy bracia i siostry, pogłębiajcie waszą wiarę. Nie poprzestawajcie na elementarnej znajomości katechizmu otrzymanej w dzieciństwie. Nie zdołacie bowiem sprostać wyzwaniu ze strony sekt, ani odpowiedzieć na pytania, jakie niesie ze sobą nauka czy nowy styl życia”¹⁶⁸. Papież nie tylko przestrzegał, ale także wskazywał podstawowe środki do rozwijania i pogłębiania wiary. „Dlatego właśnie słuchajcie Słowa Bożego, zwłaszcza podczas niedzielnej Mszy św. Potem rozważajcie je wspólnie i módlcie się, skupiając się w ruchach, w grupach różańcowych i innych grupach modlitewnych, katechetycznych, neokatechumenalnych lub w podstawowych wspólnotach kościelnych”¹⁶⁹.

¹⁶⁴ AP 1987.

¹⁶⁵ Jan Paweł II, *Przygotujcie waszą przyszłość. 1 XII – Victoria (Seszele). Homilia podczas Mszy św.*, OsRomPol (1987) nr 4, s. 29.

¹⁶⁶ Tamże.

¹⁶⁷ Tamże.

¹⁶⁸ Tamże, s. 30.

¹⁶⁹ Tamże.

Zwracając się do małżonków, Jan Paweł II przypomniał: „Drodzy małżonkowie i rodzice chrześcijańscy, jako ci, którzy przyjęli sakrament małżeństwa, macie wypełnić określoną misję, pierwszoplanową w społeczeństwie i Kościele”¹⁷⁰. Wezwanie to było poprzedzone krótką papieską refleksją nad rozkładem małżeństwa w świecie.

Zwracając się do młodzieży, papież podkreślał autorytet rodziców i to, jak ważne jest przyjmowanie ich świadectwa. Jan Paweł II jasno zaznaczył, że młodzież nie może jednak na tym poprzestać: „Trzeba jednak, byście sami pogłębiali swoją wiarę, tak by stała się przekonaniem, osobistym wyborem. Wykształcenie, jakie otrzymacie w różnych szkołach, stanowi szansę dla waszej przyszłości, dla przyszłości Seszeli. Wykształceniu temu powinien towarzyszyć podobny wysiłek, zmierzający do poznania tego, co Bóg objawił ludziom na kartach Pisma Świętego i całej historii Kościoła. Objawienie to nie odpowiada, jak to czyni nauka, na pytanie «jak?» w odniesieniu do zjawisk natury, odpowiada natomiast na nasze pytania «dlaczego?»: ukazuje sens istnienia w planie Bożym”¹⁷¹.

Jan Paweł II wezwał także młodzież do pielęgnowania wartości moralnych. „Przygotujcie waszą przyszłość, rozwijając również wartości moralne: prostotę serca, lojalność, wytrwałość w wysiłku, przyjaźń. Przygotujcie się do miłości ludzkiej, na której, jeśli takie jest wasze powołanie, zbudujecie rodzinę. Trzeba się uczyć szacunku dla drugiego człowieka, wzajemnego poznawania się, opanowywania, dawania siebie”¹⁷².

W kolejnym punkcie przemówienia papież zwrócił się do kapłanów, nawiązując do dwusetnej rocznicy urodzin proboszcza z Ars: „Zachęcam wszystkich kapłanów, by spełniali swoją świętą posługę w wielkiej braterskiej komunii, współpracując ze swoim Biskupem, by odnaleźli duchowy entuzjazm, podejmowali inicjatywy duszpasterskie odpowiadające potrzebom świeckich”¹⁷³.

Papież zauważył także szczególne powołanie mieszkańców Seszeli do działań międzynarodowych. „A czyż także na płaszczyźnie wspólnoty międzynarodowej Seszele, otoczone przez ocean, leżące na naturalnym skrzyżowaniu dróg morskich i powietrznych, nie są powołane do odegrania własnej roli w światowej wymianie i ogólnym porozumieniu? Mniej liczne i mniej potężne

¹⁷⁰ Tamże.

¹⁷¹ Tamże.

¹⁷² Tamże.

¹⁷³ Tamże.

narody wnoszą własny wkład w sprawę pokoju w stosunkach międzynarodowych dzięki swej niezależności i otwarciu na problemy całego świata¹⁷⁴.

Po Mszy św. Jan Paweł II udał się samochodem do siedziby prezydenta republiki, po czym powrócił na lotnisko. Po prostej ceremonii pożegnania nastąpił odlot do Rzymu.

10. Pielęgnować pokój, jedność i braterstwo. Jan Paweł II w Tanzanii (1–5 września 1990 r.)

Jan Paweł II udał się na pielgrzymkę do Tanzanii w dniach 1–5 września 1990 r. Była to jego 49. podróż poza granice Włoch oraz 7. do Afryki. Ta podróż do Afryki objęła swym zasięgiem także Burundi, Rwandę oraz Wybrzeże Kości Słoniowej.

10.1. Kraj i Kościół¹⁷⁵

Tanzania to największy kraj Afryki Wschodniej, z wieloma górami (m.in. najwyższy, przez cały rok ośnieżony, szczyt Afryki – Kilimandżaro: 5895 m), wyżynami i kotlinami, przez które przedzierają się do Wielkich Jezior oraz Oceanu Indyjskiego liczne rzeki. Wśród mieszkańców przeważają rdzenne, afrykańskie grupy etniczne, głównie Bantu (ok. 97% ogółu mieszkańców), ale są obecni także Arabowie, Azjaci i Europejczycy. Wszyscy oni tworzyli bogatą historię dzisiejszej, słabo rozwiniętej pod względem gospodarczym, Zjednoczonej Republiki Tanzanii.

10.1.1. Zarys historii kraju

Buszmeni – pradawni mieszkańcy Tanzanii – na wiele tysięcy lat przed Chrystusem pokrywali ściany jaskiń scenami myśliwskimi i tworzyli zręby późniejszych kultur. Wyparła ich ludność Bantu oraz niektóre plemiona nilockie. W okresie wczesnego średniowiecza niezorganizowane jeszcze w większe organizmy państwowe miasta ze wschodniego wybrzeża Afryki prowadziły handel z Dalekim

¹⁷⁴ Tamże.

¹⁷⁵ W tekście wykorzystano obszernie fragmenty wcześniejszej publikacji. Por. J. Różański [S. Świętokrzyski], *Trudny eksperyment „afrykańskiego socjalizmu”. Państwo i Kościół w Tanzanii*, „Misyjne Drogi” (1991) nr 1, s. 10–13.

Wschodem oraz z Arabami, którzy coraz częściej osiedlali się w kraju „Zandzi”, tj. w ziemi czarnych ludzi. Osadnictwo to, żywe zwłaszcza w wiekach XIII–XV, utworzyło mieszaną kulturę arabsko-afrykańską zwaną suahili (język suahili jest dziś językiem urzędowym Tanzanii). W jej kręgu rozwijało się wiele miast wschodniego wybrzeża Afryki, będących właściwie aż po wiek XIX jedynymi łącznikami tej części Afryki ze światem zewnętrznym. Miasta suahili stały się także na tych terenach propagatorami islamu. Szczególną rolę w kontakcie interioru ze światem zewnętrznym odegrała wyspa Zanzibar, która na przełomie XVIII i XIX w. stała się głównym centrum handlu arabskiego imperium Omanu, a w 1840 r. miasto Zanzibar stało się nawet jego stolicą. Wszyscy kupcy, podróżnicy i misjonarze europejscy stąd właśnie rozpoczynali swoje podróże w głąb Afryki Wschodniej.

Dotychczasowy, zdominowany przez Arabów, układ stosunków na wschodnim wybrzeżu Afryki zmieniła wyprawa Vasco da Gamy do Indii (1498). Ze względu na strategiczne położenie oraz zasoby kości słoniowej i złota przez dwa kolejne stulecia Portugalia przejęła rolę arbitra i decydenta w tym rejonie świata¹⁷⁶.

Na mocy traktatów z 1886 i 1890 r. pomiędzy Niemcami i Wielką Brytanią utworzono Niemiecką Afrykę Wschodnią, obejmującą teren Tanzanii (bez Zanzibaru), Rwandy i Burundi. W wyniku I wojny światowej Niemcy utraciły swe posiadłości kolonialne w Afryce i Tanzania stała się terytorium mandatowym Ligi Narodów, a w praktyce – Wielkiej Brytanii. W 1929 r. powstało Afrykańskie Stowarzyszenie Tanganiki – miejscowa partia niepodległościowa, na której czele stanął w 1953 r. Julius Nyerere – pierwszy prezydent niepodległej Tanzanii, z zawodu nauczyciel, z wyznania chrześcijanin. Partii tej, występującej jako Afrykański Narodowy Związek Tanganiki (TANU), udało się przewyciężyć w praktycznym działaniu tradycyjne podziały etniczne. Jej delegacje skutecznie walczyły o niepodległość na forum ONZ. Przyszła ona 1 maja 1961 r. Pierwszy prezydent Tanzanii, Julius Nyerere, zdominował na wiele lat życie polityczne kraju, wprowadzając w nie wiele własnych, socjalistycznych reform, zmierzających ku likwidacji biedy, analfabetyzmu i niszczycielskich skutków epidemii. Starał się w nich przede wszystkim łączyć swój program gospodarczy z tradycjami współżycia wewnątrz różnych wspólnot plemiennych. Silnie podkreślał przy tym ideę „polegania na sobie”, samowystarczalności Tanzanii (Tanzania

¹⁷⁶ Por. B. Nowak, *Historia wnętrza Afryki Środkowo-Wschodniej do końca XVI w.*, dz. cyt., s. 667–683; tenże, *Historia wnętrza Afryki Środkowo-Wschodniej. Koniec XVI w. – początek XIX w.*, dz. cyt., s. 1014–1036.

posiada sporo bogactw mineralnych, zwłaszcza cynę, miedź, złoto i diamenty, jak również znacznie rozwinęła eksport sizalu i słynnych zanzibarskich goździków), w której duchu reorganizował stosunki społeczne na wsi, opierając je na wspólnocie rodzinnej (*Ujamaa*)¹⁷⁷.

10.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Spotkanie terenów dzisiejszej Tanzanii z Ewangelią rozpoczęło się już w rok po przybyciu Vasco da Gamy na wyspę Zanzibar. Osiedlił się tam wówczas pierwszy kapłan katolicki i założył placówkę misyjną, która przetrwała aż do XVIII w., tj. do czasu wzrostu potęgi omańskiej, która starała się dławić w zarodku rozwój chrześcijaństwa.

Pierwszymi misjonarzami – a zarazem badaczami – interioru okazali się członkowie anglikańskiego Londyńskiego Towarzystwa Misyjnego: Johann Ludwig Krapf i Johann Rebmann. Łączyli oni działalność misyjną i nauczycielską z pracą naukową. Niedługo po nich pojawił się niestrudzony podróżnik i misjonarz protestancki, David Livingstone, którego tragedia życia rozegra się właśnie na terenach Tanzanii. Spośród misjonarzy katolickich do interioru docierali ojcowie biali, którzy już w 1878 r. przez Zanzibar i nadbrzeże Bagamoyo wyruszyli ku Taborze, osadzie znanej z handlu niewolnikami. Wcześniej (1868) na wyspę Zanzibar z wyspy Reunion przybyli Misjonarze Ducha Świętego, a niedługo potem założyli także misję na wybrzeżu, w porcie Bagamoyo. „Ponad sto lat temu misjonarze przynieśli Chrystusowy dar pojednania i pokoju ludziom tej ziemi – wspominał o początkach ewangelizacji Tanzanii Jan Paweł II – począwszy od 1887 r. benedyktynom z opactwa St. Ottilien w Niemczech powierzono teren, który miał stać się wikariatem apostolskim, a później archidiecezją Dar-es-Salaam. Relikwie biskupa Cassiana Spiessa i tych, którzy zginęli z nim we wczesnych latach tego wieku – pochowanych w tej katedrze – potwierdzają, że dar pokoju Chrystusa nie jest z tego świata, ale jest owocem zjednoczenia z Nim w tajemnicy Jego Śmierci i Zmartwychwstania”¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Por. R. Ohly, *Tanzania dzisiaj i jutro*, Warszawa: „Iskry” 1978, s. 9–90; R. Ficek, *Tanzania: narodziny i funkcjonowanie państwa*, Toruń: Wydawnictwo „Adam Marszałek” 2007.

¹⁷⁸ Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II to the Faithful of Tanzania. Cathedral of Saint Joseph, Dar-es-Salaam, Saturday, 1 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900901_fedeli-tanzania.html [dostęp: 15.07.2020].

Misjonarze katoliccy dość wcześnie rozpoczęli próby przeniknięcia do mentalności zamkniętych społeczeństw tubylczych. W 1860 r. utworzono Prefekturę Apostolską Zanzibaru, której podlegało terytorium całej Afryki Wschodniej. Obejmowała ona także tereny interioru, do których nie dotarło jeszcze chrześcijaństwo¹⁷⁹.

Pierwsza połowa XX w. była czasem szybkiego wzrostu Kościoła katolickiego w Tanzanii. W 1952 r. pozyskał on pierwszego rodzimego biskupa, Laureana Rugambwę, który zostanie wkrótce pierwszym kardynałem z Afryki i zasłuży się wielce przy budowie rodzimego Kościoła afrykańskiego. W 1953 r. powstały dwie metropolie kościelne, ze stolicami w Dar-es-Salaam i Taborze¹⁸⁰.

Tuż przed wizytą Jana Pawła II w Tanzanii w kraju żyło ok. 35% wyznawców religii tradycyjnych, 31% muzułmanów, 30% chrześcijan oraz 3% hinduistów, głównie na wybrzeżu. Kościół katolicki był już dobrze zakorzeniony w miejscowej tradycji i strukturach społecznych (wszyscy biskupi byli biskupami rodzimymi, podobnie jak 70% kleru oraz 85% siostr zakonnych; w wyższych seminariach duchownych studiowało 61 kleryków)¹⁸¹.

10.2. Pielgrzymka papieska

W sobotę 1 września 1990 r. Jan Paweł II przybył do Dar-es-Salaam, gdzie na lotnisku przyjął go prezydent kraju Ali Hassan Mwinyi w obecności kard. Laureana Rugambwy. W przemówieniu powitalnym prezydent podkreślił przede wszystkim wielkie zasługi Ojca Świętego dla sprawy pokoju na świecie.

„Niech Bóg błogosławi Tanzanię i jej lud!” – papież pozdrowił wszystkich w języku suahili. „Przybyłem jako przyjaciel Afryki – jako ten, któremu bardzo zależy na przyszłości tego kontynentu. Jest oczywiste, że Afryka dysponuje ogromnymi zasobami ludzkimi i naturalnymi, umożliwiającymi stopniowy i powszechny wzrost dobrobytu materialnego, kulturowego i społecznego. Afryka posiada mądrość własnych tradycji i cenne doświadczenia, aby kierować tym rozwojem w sposób, który chroni religijną i wspólnotową wrażliwość swoich narodów”¹⁸².

¹⁷⁹ Por. B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 519–552.

¹⁸⁰ Por. *Tanzania = Džamhuri Republic of Tanzania United Republic of Tanzania*, Warszawa: Komisja Episkopatu ds. Misji 1986, s. 27–36.

¹⁸¹ AP 1991.

¹⁸² Jan Paweł II, *Welcome Ceremony Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Dar-es-Salaam (Tanzania)*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900901_arrivo-tanzania.html [dostęp: 15.07.2020].

10.2.1. Chrystusowy dar pokoju

Z lotniska papież udał się do katedry św. Józefa, witany po drodze przez setki tysięcy mieszkańców. W krótkim przemówieniu życzył zebrany Chrystusowego daru pokoju, nawiązując m.in. do nazwy miasta: „Teraz, gdy dotarłem do Dar-es-Salaam, «oazy pokoju», moje myśli zwracają się do słów Chrystusa wypowiedzianych do Apostołów w przeddzień Jego Męki: «Pokój zostawiam wam, pokój mój daję wam. Nie tak jak daje świat, Ja wam daję» (J 14,27). Na początku mojej wizyty duszpasterskiej modłę się, aby każdy z was mógł doświadczyć w głębi waszych serc – i w waszych rodzinach, parafiach i wspólnotach – Chrystusowego daru pokoju”¹⁸³.

Bezpośrednio z katedry Jan Paweł II udał się do pałacu prezydenta, gdzie spotkał się z członkami korpusu dyplomatycznego. W przemówieniu do dyplomatów dotknął dwóch zasadniczych problemów kontynentu afrykańskiego: sprawy uchodźców i choroby AIDS. „Powszechnie przyjmuje się, że w Afryce jest około pięciu milionów uchodźców, a także około trzynastu milionów wysiedleńców. Tak więc miliony naszych braci i sióstr pozostają bezdomnymi i na wygnaniu, są pozbawieni godności i nadziei. Niektórzy z nich są ofiarami klęsk żywiołowych, ale większość z nich to niewinne ofiary konfliktów etnicznych, walk o władzę lub nieudanej polityki rozwoju” – mówił papież¹⁸⁴. Zaapelował do państw i rządów o pilną interwencję ze strony społeczności międzynarodowej, aby pomóc tym ludziom nie tylko przetrwać, wyżywić się, zapewnić pomoc medyczną i opiekę zdrowotną, ale także by dać im szansę i nadzieję na lepszą przyszłość dla nich i ich dzieci. Stwierdził przy tym, iż także epidemia AIDS wymaga największego wysiłku współpracy międzynarodowej¹⁸⁵.

Po spotkaniu z dyplomatami Jan Paweł II złożył wizytę kurtuazyjną prezydentowi Tanzanii.

¹⁸³ Tenże, *Address of his Holiness John Paul II to the Faithful of Tanzania. Cathedral of Saint Joseph, Dar-es-Salaam, Saturday, 1 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900901_fedeli-tanzania.html [dostęp: 15.07.2020].

¹⁸⁴ Tenże, *Address of his Holiness John Paul II to the Heads of Mission and Diplomatic Personnel accredited to the Government of Tanzania, State House, Dar-es-Salaam, Saturday, 1 September 1990*, AAS t. 83 (1991), s. 210.

¹⁸⁵ Tenże, *Address of his Holiness John Paul II to the Heads of Mission and Diplomatic Personnel accredited to the Government of Tanzania, State House, Dar-es-Salaam, Saturday, 1 September 1990*, AAS t. 83 (1991), s. 212–213.

10.2.2. Razem służyć człowiekowi

W niedzielę 2 września rano Ojciec Święty spotkał się z przedstawicielami Konferencji Episkopatu Tanzanii. W przemówieniu skoncentrował się przede wszystkim na formacji kleru. „Formacja księży to przedmiot palącej troski całego Kościoła. Dlatego też została wybrana na temat następnej sesji zwykłej Synodu Biskupów, nie tylko w odniesieniu do seminarzystów, lecz również wyświęconych księży. Na całym świecie i w wielu rejonach Afryki można również dostrzec wyraźną troskę o bardziej uważną selekcję tych, którzy pragną zostać kandydatami do kapłaństwa, a także o to, by programy kształcenia w seminariach stały na odpowiednim, wysokim poziomie”¹⁸⁶. Papież podkreślił przy tym znaczenie życia konsekrowanego dla Kościoła.

Po spotkaniu z biskupami papież przewodniczył uroczystej Mszy św., podczas której udzielił święceń kapłańskich 43 diakonom. Msza św. została odprawiona w języku suahili. W homilii Jan Paweł II podkreślił znaczenie rodziny w wyborze i kształtowaniu powołania życiowego, w tym także kapłańskiego. Rodziny są szkołami modlitwy, wierności i miłości, posłuszeństwa i zaufania, wreszcie rodziny są szkołami miłosierdzia. A „kapłan jest powołany, aby być źródłem Bożego miłosierdzia. Jeśli zostanie on wychowany w kochającej rodzinie chrześcijańskiej, nauczy się znaczenia miłosierdzia od swoich rodziców, a zwłaszcza z aktów miłosierdzia i wzajemnego przebaczenia wyrażonych w życiu rodzinnym”¹⁸⁷. Na zakończenie uroczystości papież zawierzył cały naród tanzański Maryi – Matce Kościoła.

Po południu Jan Paweł II udał się do Centrum Mzimbazi, gdzie spotkał się z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich oraz muzułmanami. W przemówieniu papież podkreślał znaczenie dialogu w życiu społecznym, nawiązując m.in. do encykliki Pawła VI *Ecclesiam suam*. Mówił, iż dialog oznacza wzajemną komunikację, obopólną przyjaźń i szacunek, a także solidarny wysiłek na rzecz wspólnych celów, a wszystko to w duchu poszukiwania prawdy. W kontekście pluralizmu religijnego dialog musi opierać się na szacunku dla ludzi różnych religii. Dąży on do współpracy z innymi na rzecz poprawy życia

¹⁸⁶ Jan Paweł II, *Umacnianie waszego ludu to podstawowe zadanie waszej posługi. Przemówienie do Konferencji Episkopatu Tanzanii w kaplicy nuncjatury apostolskiej, Dar-es-Salaam, 2 września 1990 r.*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII, dz. cyt., s. 808.

¹⁸⁷ Tenże, *Homily of John Paul II. Dar-es-Salaam, Jangwani Grounds, Sunday, 2 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900902_dar-es-salaam.html [dostęp: 15.07.2020].

ludzi i zobowiązuje do budowania prawdziwego pokoju. Nawiązując do dialogu z muzułmanami, Ojciec Święty podkreślił, iż „chrześcijanie i muzułmanie w Tanzanii mogą być partnerami w budowaniu społeczeństwa kształtowanego przez wartości dane przez Boga: tolerancję, sprawiedliwość, pokój i troskę o najbiedniejszych i najsłabszych”¹⁸⁸.

Następnie papież spotkał się z duchowieństwem katolickim, zakonnikami i siostrami zakonnymi w kościele św. Piotra, gdzie mówił m.in.: „Wielka liczba powołań do kapłaństwa i życia konsekrowanego w Tanzanii jest wymownym świadectwem rosnącej dojrzałości waszych młodych Kościołów. To pokrzepiające wiedzieć, że Kościół w Tanzanii zaczął wysyłać swoich synów i córki jako misjonarzy do innych krajów. Otrzymaliście tak wiele dzięki oddanej pracy misjonarskiej mężczyzn i kobiet innych narodów, teraz zaczynacie dobrowolnie oddawać to, co tak darmo otrzymaliście (por. Mt 10,8). Podobnie duch współpracy i jedności, który istnieje między mężczyznami i kobietami różnych grup rasowych i etnicznych w waszych instytucjach zakonnych, daje całej Afryce przykład otwartości i powszechności, które są tak potrzebne, aby można było przezwyciężyć pewne negatywne aspekty trybalizmu”¹⁸⁹.

10.2.3. Przywracać nadzieję przez życie i działanie

W poniedziałek 3 września rano Jan Paweł II udał się na południe, do miasta Songea, położonego blisko granicy z Mozambikiem. W homilii zwrócił się on przede wszystkim do młodzieży, mówiąc o powołaniu i zadaniach młodych w społeczeństwie i w Kościele. „Chrystus liczy, że będziecie jego świadkami, zwłaszcza wobec waszego pokolenia, pokolenia młodych Afryki. On posyła was, byście byli budowniczymi Jego królestwa sprawiedliwości, pokoju i miłości pośród waszych braci i siostr. On umacnia was, byście zajęli właściwe dla siebie miejsce w misji Kościoła, by nieść ewangeliczne przesłanie prawdy i życia do każdego zakątka Kościoła”¹⁹⁰.

¹⁸⁸ Tenże, *Address of his Holiness John Paul II to the Leaders of other Confessions and Religions*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900902_msimbazi-centre.html [dostęp: 15.07.2020].

¹⁸⁹ Tenże, *Address of his Holiness John Paul II to Priests and Religious of Tanzania. St Peter's Church, Dar-es-Salaam, Sunday, 2 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900902_clero-tanzania.html [dostęp: 15.07.2020].

¹⁹⁰ Jan Paweł II, *Duch Prawdy pozwoli apostołom stać się świadkami Prawdy. Homilia podczas sakramentu bierzmowania, Songea, 3 września 1990 r.*, w: tenże, *Dziela zebrane*, t. XIII, dz. cyt., s. 812.

Po południu Jan Paweł II udał się na północ kraju, nad Jezioro Wiktorii, do miasta Mwanza, gdzie w katedrze spotkał się z chorymi. Papież mówił o solidarności Jezusa z chorymi. Zwrócił się także do personelu: „Chorzy potrzebują twojej opieki i pomocy; ale muszą również wiedzieć, że ich cenisz i szanujesz. Muszą wiedzieć, że ich choroba, bez względu na to, jak poważna, nie umniejsza ich w waszych oczach, ale czyni ich cenniejszymi i bliższymi waszym sercom. Pragnę podziękować tym z was, którzy pomagają chorym w szpitalu Bugando i w innych miejscach Tanzanii”¹⁹¹.

10.2.4. Służyć świętości życia ludzkiego

4 września rano Jan Paweł II odprawił w obecności przeszło 100 tys. wiernych Mszę św. na wzgórzu nad Jezioro Wiktorii. Spotkanie w Mwanza było poświęcone głównie rodzinie chrześcijańskiej. „Dar życia pochodzi od Boga, a jego świętość objawia się w uświęconej instytucji małżeństwa i w rodzinie. Słusznym jest więc, żeby podczas tej Eucharystii pary małżeńskie i rodzice odnowili swoje przysięgi małżeńskie, a małe dzieci przystąpiły do Pierwszej Komunii Świętej. W ten sposób reprezentowana jest cała rodzina, gdy Kościół «kosztuje, jak dobry jest Pan» (por. Ps 33,9) i umacnia się w wierności i miłości przed obliczem Boga. [...] Broniąc świętości małżeństwa i życia rodzinnego, Kościół nie tylko pozostaje wierny woli Bożej i Jego planowi, ale również przynosi nieocenioną korzyść społeczeństwu”¹⁹².

Po południu Jan Paweł II udał się samolotem do miasta Tabora w zachodniej Tanzanii, gdzie poprowadził liturgię słowa na stadionie im. Alego Hasana Mwinyi. Nawiązał w niej do przypowieści o robotnikach w winnicy. „Co jeszcze trzeba zrobić? Gdzie Pan przewodzi Kościołowi w Tanzanii po ponad stu latach ewangelizacji i w podejściu nowego chrześcijańskiego tysiąclecia? Specjalne Zgromadzenie Synodu Biskupów w Afryce, obecnie w przygotowaniu, jest «znakiem», że jest to szczególnie godzina łaski dla Kościoła na tym kontynencie (por. *Lineamenta*, 13). Przybywam do waszego kraju, a jedną z moich głównych intencji jest apel do was, abyście sprostali wyzwaniom tego nowego etapu ewangelizacji ze wszystkimi waszymi «darami» i wszystkimi zasobami

¹⁹¹ Tenże, *Address of his Holiness John Paul II to the Sick. Cathedral of Mwanza, Monday, 3 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900903_ammalati-tanzania.html [dostęp: 15.07.2020].

¹⁹² Jan Paweł II, *Świętość ludzkiego życia. Homilia podczas Mszy św., Mwanza, 4 września 1990 r.*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII, dz. cyt., s. 815–816.

waszych Kościołów lokalnych [...]. Istnieje wiele sposobów, w jakie świeccy mężczyźni i kobiety mogą głosić słowo Boże i głosić «nieskończony skarb Chrystusa» (Ef 3,8). W szczególności pragnę zachęcić matki i ojców rodzin, aby nadal prowadzili swoje dzieci w modlitwie i uczyli ich miłości Boga i zasad życia chrześcijańskiego. Szczególną formą głoszenia jest katecheza w parafiach, szkołach i ruchach młodzieżowych¹⁹³.

Wieczorem Jan Paweł II przybył do Moshi – miasta położonego w pobliżu najwyższego szczytu Afryki, Kilimandżaro. Tam jeszcze tego samego spotkał się z wiernymi w katedrze Chrystusa Króla. „Zachęcam was wszystkich, drodzy Bracia i Siostry, abyście pogłębili wiarę chrześcijańską, którą otrzymaliście. Pozwólcie, aby prawda Ewangelii nadal oczyszczała i przemieniała wasz sposób życia i wasze zwyczaje, aby stały się one coraz bardziej chrześcijańskie i w ten sposób pozwoliły wam stać się bardziej skutecznymi świadkami Bożego królestwa jedności i prawdy¹⁹⁴.

5 września rano Jan Paweł II odprawił Mszę św. na polach sportowych w Moshi, zwanych „Kilimanjaro Stadium”. Koncelebrowało ją przeszło czterystu kapłanów. W homilii papież ponownie zaakcentował potrzebę ewangelizacji. „Sto lat temu ojcowie Ducha Świętego, Commenger i Le Roy, wraz z ich biskupem J.M. de Courmont, postanowili zbudować misję w Kilema. To stamtąd Kościół katolicki rozprzestrzenił się na inne obszary obecnej diecezji Moshi, począwszy od Kibosho w 1892 r. i Rombo-Mkuu w 1896 r. [...] Wy, drodzy bracia i siostry, jesteście radosnym żniwem pracy misjonarzy; jesteście nowym stworzeniem Ducha Świętego, który zstąpił na Apostołów w Dniu Pięćdziesiątnicy, aby Dobra Nowina zbawienia napełniła świat światłem. A teraz, przez Opatrzność, która sprawia, że Ewangelia rozszerza się w czasie i przestrzeni, jest wasza kolej, aby być świadkami Chrystusa w diecezji Moshi, w Tanzanii, na kontynencie afrykańskim i «na krańcach ziemi»: *Sasa ni zamu yenu kuwa mashahidi wa Kristu katika Tanzania, katika bara la Afrika mpaka mwisho wa nchi*¹⁹⁵.

¹⁹³ Tenże, *Homily of his Holiness John Paul II, Ali Hassan Mwinyi Stadium – Tabora (Tanzania), Tuesday, 4 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900904_tabora.html [dostęp: 15.07.2020].

¹⁹⁴ Tenże, *Address of his Holiness John Paul II to the Faithful of Tanzania, Cathedral of Christ the King, Moshi, Tuesday, 4 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900904_moshi.html [dostęp: 15.07.2020].

¹⁹⁵ Tenże, *Homily of John Paul II, Kilimanjaro Stadium, Moshi (Tanzania), Wednesday, 5 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900905_moshi.html [dostęp: 15.07.2020].

Tego samego dnia po południu odbyła się uroczystość pożegnalna na międzynarodowym lotnisku w Moshi. W przemówieniu Jan Paweł II raz jeszcze zaapelował o solidarność świata z narodami Afryki, a Tanzanii życzył, aby trwała w pokoju. „W imię naszego wspólnego człowieczeństwa apeluję do bardziej rozwiniętych narodów ziemi o zainaugurowanie nowej ery solidarności z Afryką, opartej na sprawiedliwości i szacunku. Niech świat nie zapomni pilnych potrzeb narodów Afryki! W chwili, gdy odjeżdżam z Tanzanii, wzywam wszystkich jej obywateli, aby pielęgnowali pokój, jedność i braterstwo pod rządami Boga, które umożliwiły im stworzenie społeczeństwa odpowiadającego ich godności jako osób stworzonych na Jego obraz i podobieństwo. Modłę się, abyście zawsze potwierdzali, że wasze najwyższe aspiracje i największe dobro uobecniają się w pokoju i harmonii, zarówno między wami, jak i w waszych stosunkach z sąsiednimi państwami”¹⁹⁶.

11. W trosce o pokój i pojednanie. Jan Paweł II w Ugandzie (5–10 lutego 1993 r.)

Jan Paweł II udał się z wizytą do Ugandy w dniach 5–10 lutego 1993 r. Ta pielgrzymka odbyła się w ramach dziesiątej podróży apostołskiej Jana Pawła II do Afryki (57. poza granice Włoch) i objęła swym zasięgiem także Benin i Sudan.

11.1. Kraj i Kościół

Uganda jest krajem położonym wśród wielkich jezior środkowo-wschodniej Afryki: Wiktorii, Alberta i Edwarda. Ze względu na korzystny klimat i piękne krajobrazy Uganda zwana jest często „Perłą Afryki”. Jej ludność składa się z trzech głównych rodzin ludów: Bantu, Nilotów i tzw. ludów Sudanu Wschodniego. Dominują ludy Bantu, a zwłaszcza Baganda, Banjaruanda i Bagiszu. Mieszkańcy zajmują się głównie uprawą ziemi i hodowlą.

¹⁹⁶ Tenże, *Address of his Holiness John Paul II. Kilimanjaro International Airport, Moshi (Tanzania), Wednesday, 5 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900905_congedo-tanzania.html [dostęp: 15.07.2020].

11.1.1. Zarys historii kraju

Na początku naszej ery obszar Ugandy był zamieszkały głównie przez ludy Bantu, trudniące się rolnictwem. W pierwszej połowie I tysiąclecia przybyli Niloci, zajmujący się pasterstwem. W X–XI w. powstało tu państwo Kitwara, które rozpadło się na kilka mniejszych, m.in. Bugandę. W XIX w. królestwo Bugandy było dominującym w regionie, zwłaszcza za panowania Mutesy I, który przyjął islam. Od 1890 r. znalazło się ono w strefie wpływów Wielkiej Brytanii, a w 1894 r. stało się jej protektoratem. Na początku XX w. do kraju licznie przybywali Hindusi¹⁹⁷.

Po zakończeniu II wojny światowej zaczęły powstawać pierwsze afrykańskie organizacje o charakterze antykolonialnym. W 1952 r. utworzony został niepodległościowy Narodowy Kongres Ugandy, przekształcony w 1960 r. w Ludowy Kongres Ugandy (UPC), o charakterze lewicowym. 9 października 1962 r. proklamowano niepodległość kraju. Pierwszym prezydentem został na krótko król Mutesa II (Edward Mutesa), a premierem Milton Obote z UPC. W 1969 roku Obote odsunął od władzy króla Mutesę II, wprowadził rządy jednopartyjne oraz znacjonalizował przemysł i handel. W 1971 r. Obote sam stracił władzę w wyniku puczu wojskowego, na czele którego stanął gen. Idi Amin Dada. Za jego rządów zginęło ok. 300 tys. ludzi, a kraj cofnął się w rozwoju. Te tragiczne dla Ugandy lata zakończyły się inwazją wojsk Tanzanii w 1979 r. Do władzy powrócił Obote (1980), który stosując odwet wobec swoich przeciwników pogłębiał tragedię narodu ugandyjskiego. W 1985 r. Obote stracił stanowisko w wyniku puczu, a prezydentem został Tito Okello, obalony rok później przez Yoweriego Museveniego. Doprowadził on do względnej stabilności politycznej i gospodarczej kraju. Walki z jego rządem jednak nie ustały¹⁹⁸.

11.1.2. Zarys historii ewangelizacji

W 1877 r. jako pierwsi misjonarze ewangelizację terenów dzisiejszej Ugandy rozpoczęli anglikanie. Dwa lata później do Entebbe przybyli pierwsi misjonarze katolicki ze Zgromadzenia Misjonarzy Afryki (ojcowie biali). Pierwsi

¹⁹⁷ Por. M. Szupejko, *Spoleczeństwo Bugandy: zmiana i rozwój*, Warszawa: ZKP PAN 1992.

¹⁹⁸ Por. B. Davidson, *Spoleczna i polityczna historia Afryki w XX wieku*, tłum. B. Hlebowicz, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2011, s. 148–150; B. Dąbrowski, *Specyfika ewangelizacji inkulturacyjnej grupy etnicznej Baganda na przykładzie diecezji Kasana-Luweero*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne, Instytut Dialogu Kultury i Religii UKSW 2014, s. 51–63.

katechumeni wywodzili się z otoczenia króla Mutesy I. W tym czasie doszło do konfliktu między królestwem a państwami, z których pochodzili misjonarze. Mutesa ogłosił islam religią panującą, a misjonarzom katolickim rozkazał opuścić kraj. Powrócili oni po dwóch latach od jego śmierci. Król Mwanga, następca Mutesy, początkowo był przychylny misjonarzom, jednak w latach 1885–1887 zaczął prześladować chrześcijan – zarówno anglikanów, jak i katolików. Wielu z nich poniosło śmierć męczeńską przez spalenie żywcem. To z ich grona wywodzi się św. Karol Lwanga i jego 21 towarzyszy¹⁹⁹. Kościół rozwijał się jednak nadal mimo prześladowań. Do ojców białych dołączyli misjonarze z Mill Hill oraz kombonianie i pierwsze siostry. W 1893 r. zostało otwarte pierwsze niższe seminarium duchowne w Villa Maria, a w 1901 r. wyższe seminarium duchowne w Kisubi. 29 czerwca 1913 r. pierwsi Ugandyjczycy otrzymali święcenia kapłańskie. W 1928 r. święcenia biskupie przyjął Joseph Kiwanuka – pierwszy biskup ugandyjski (jeden z dwóch pierwszych biskupów pochodzenia afrykańskiego). Był on wnukiem jednego z męczenników z Namugongo. W 1953 r. w Ugandzie została ustanowiona regularna hierarchia kościelna²⁰⁰.

W przeddzień wizyty Jana Pawła II Kościół w Ugandzie posiadał prawdziwie rodzime oblicze. Na 16 diecezji tylko jednej przewodniczył ordynariusz spoza kraju. Z 1217 kapłanów prawie 1000 było rodzimego pochodzenia. Szczególnie liczne były ugandyjskie siostry zakonne (na 3100 siostr 2700 pochodziło z Ugandy). Ugandyjskie Zgromadzenie Córek Maryi (*Banna-bikiri*) miało 650 profesek. Wśród prawie 20 milionów mieszkańców 41% stanowili katolicy, 36% anglikanie, 10% muzułmanie, 9% wyznawcy religii tradycyjnych²⁰¹.

11.2. Pielgrzymka papieska

5 lutego po południu Jan Paweł II przybył na międzynarodowe lotnisko Entebbe w Kampali. W przemówieniu powitalnym prezydent Yoweri Museveni przypomniał podróż Pawła VI do Ugandy sprzed 24 lat i wyraził radość całego narodu z powodu kolejnych odwiedzin Zastępcy Chrystusa. Już na lotnisku papież zwrócił się do całego narodu z serdecznym apelem o pojednanie i współpracę w nowej rzeczywistości, w jakiej znalazł się kraj. Przypomniał,

¹⁹⁹ Por. m.in. J. Różański, *Świadectwo wiary męczenników z Ugandy*, „Misyjne Drogi” (1993) nr 3, s. 22–23.

²⁰⁰ Por. B. Dąbrowski, *Specyfika ewangelizacji inkulturacyjnej grupy etnicznej Baganda*, dz. cyt., s. 93–110; *Uganda = Republic of Uganda*, Warszawa: Komisja Episkopatu ds. Misji 1985, s. 21–30.

²⁰¹ AP 1993.

że w dziele odnowy nie tylko ekonomii, ale przede wszystkim tkanki moralnej narodu muszą uczestniczyć wszyscy obywatele: „Wszyscy Ugandyjczycy są wezwani do odłożenia na bok konfliktów z przeszłości, do dążenia do pojednania między sobą i do współpracy w celu budowania społeczeństwa, w którym godność osoby ludzkiej i poszanowanie praw człowieka będą normą postępowania dla wszystkich. W tym wielkim przedsięwzięciu Kościół katolicki będzie nadal odgrywał właściwą sobie rolę, zgodnie ze swoją religijną naturą i misją, w skutecznej i wielkodusznej współpracy ze wszystkimi grupami ludności. Podobnie jak w przypadku wszystkich moich podróży, i ta wizyta ma cel wybitnie religijny i duszpasterski. Jest to wizyta biskupa Rzymu, Następcy Świętego Piotra, w Kościołach lokalnych na tej ziemi. Jako ten, któremu powierzono opiekę nad Kościołem powszechnym, czuję szczególną odpowiedzialność wobec młodych Kościołów afrykańskich”²⁰².

Z lotniska papież odjechał samochodem do stolicy kraju – Kampali. Wzdłuż ponad czterdziestokilometrowej trasy stały wielotysięczne tłumy, witające go entuzjastycznie. W stołecznym centrum „Nil Mension” spotkał się on z prezydentem Ugandy.

11.2.1. Budujcie na gruzach cywilizację miłości

W sobotę 6 lutego w godzinach rannych Jan Paweł II odleciał do Gulu, miasta biskupiego położonego na północy kraju. Tam, na Kaunda Grounds, odprawił Mszę św. dla przeszło 10 tys. wiernych. W homilii osnutej na przypowieści Chrystusa o dobrym pasterzu Ojciec Święty wezwał wiernych do budowania – na gruzach zniszczeń materialnych i moralnych, spowodowanych przez wojnę – cywilizacji miłości. Powiedział m.in.: „Jezus zapłacił za wyzwolenie was spod władzy lęku i przemocy: odkupił was własną krwią! I oto wzywa was, byście byli Jego zwiastunami. Każę wam budować tam, gdzie inni niszczyli, głosić nadzieję przeciw cynizmowi i rozpacz, szerzyć miłość przeciw wszelkim formom przemocy. Dzisiaj w Gulu, w Ugandzie, wzywam was wszystkich: bądźcie wysłannikami Chrystusa, Dobrego Pasterza! Pokażcie wszystkim, jak się wzajemnie miłujecie, jak umiecie ze sobą współpracować, przewyciężając wszelkie podziały w duchu miłości i starając się służyć wszystkim, bo we wszystkich

²⁰² Cyt. za: *Uganda. Kronika podróży*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 20–21. Por. Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Entebbe (Uganda). Friday, 5 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930205_arri-vo-uganda.html [dostęp: 19.09.2020].

dostrzegacie dzieci Boże, swoich braci i siostry. Dla dobra waszych dzieci, dla przygotowanej przez Boga przyszłości Afryki musicie się stać wysłannikami światłości, która rozprasza mroki (por. J 1,5). Musicie pokonać kulturę śmierci, budując cywilizację miłości”²⁰³.

Wieczorem, po powrocie z Gulu, w Kampali odbyło się spotkanie z młodzieżą. Na boisku sportowym Nakivubo Stadium w centrum stolicy zgromadziło się ponad 60 tys. młodzieży. Spotkanie miało charakter liturgii słowa. W przemówieniu do młodzieży papież mówił o potrzebie przygotowania do życia w małżeństwie i rodzinie, w czym wielką pomoc stanowi zachowanie cnoty czystości. Rozwijając teologię cnoty czystości, Jan Paweł II zauważył: „Uczciwy «język» płciowości wymaga zobowiązania do wierności na całe życie. Oddać swoje ciało drugiej osobie znaczy ofiarować jej całego siebie. Jeśli jednak nie jesteście małżonkami, dopuszczacie możliwość zmiany decyzji w przyszłości. Nie ma wówczas mowy o całkowitym oddaniu siebie. Bez więzi małżeńskiej relacje seksualne są zakłamanie, zaś dla chrześcijan małżeństwo to sakrament. Czystość – która oznacza poszanowanie godności drugiego człowieka, ponieważ nasze ciała są świątyniami Ducha Świętego (1 Kor 6,19) – pozwala wam wzrastać w miłości ku innym i ku Bogu. Przygotowuje was do owego wzajemnego oddania siebie (por. *Gaudium et spes*, 48), które stanowi podstawę chrześcijańskiego małżeństwa. A co jeszcze ważniejsze, uczy was kochać tak, jak kocha Chrystus – oddając życie za innych (por. J 15,13). Nie pozwólcie się zwieść pustym słowom tych, którzy ośmieszają waszą czystość i zdolność do samokontroli [...] Zachowanie czystości płciowej jest jedynym skutecznym i godnym sposobem walki z plagą AIDS, która tak wiele zebrała już ofiar wśród młodzieży”²⁰⁴.

11.2.2. Bądźcie misjonarzami miłości

7 lutego rano Jan Paweł II przybył do anglikańskiego sanktuarium męczenników w Namugongo, gdzie w imieniu Kościoła anglikańskiego, Unii

²⁰³ Cyt. za: *Uganda. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 21. Por. Jan Paweł II, *Homily of his Holiness John Paul II. Kaunda Grounds, Gulu. Saturday, 6 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/1993/documents/hf_jp-ii_hom_19930206_gulu.html [dostęp: 19.09.2020].

²⁰⁴ Cyt. za: *Uganda. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 21–22. Por. Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Nakivubo Stadium in Kampala (Uganda). Saturday, 6 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930206_giovani-kampala.html [dostęp: 19.09.2020].

Ekumenicznej Kościoła Katolickiego i Kościoła Prawosławnego powitał go Yonna Okoth, arcybiskup anglikański Kampali. Papież powiedział tam m.in.: „Utrzymujące się wciąż podziały wśród nas osłabiają moc Ewangelii i są zgorzeniem dla świata, zwłaszcza wówczas, gdy wydaje się, że głosimy królestwo wewnętrznie skłócone (Łk 11,17). Nasze spory podważają wiarygodność Ewangelii. [...] Chciałbym wyrazić uczucie, jakiego doznaję w tym miejscu męczeństwa waszych przodków, męczenników ugandyjskich, katolików i anglikanów, którzy spłonęli w jednym ogniu. Był to ogień Ducha Świętego: pochłonął ich w Sercu Chrystusa i w jedności z Nim. Pragnę, by ten płomień Ducha Świętego zgromadził nas wszystkich w jednym Kościele, w jedności Chrystusa przez Ducha Świętego”²⁰⁵.

Następnie Ojciec Święty udał się do katolickiego sanktuarium 22 Świętych Męczenników, gdzie sprawował ofiarę eucharystyczną. W homilii papież dziękował za wszystkich, którzy kontynuowali dzieło męczenników, starając się budować Kościół prawdziwie katolicki i prawdziwie afrykański, na pierwszym miejscu za katechistów. Wyraził w imieniu Kościoła szczególny szacunek dla kobiet ugandyjskich. Widząc przedstawicieli różnych stowarzyszeń i ruchów kościelnych, mówił do nich: „Jezus wzywa was, byście byli misjonarzami Jego miłości, zacznem pojednania i odnowy pośrodku Jego ludu. Nie ustawajcie w wysiłkach, aby wszystkim nieść Chrystusową Dobrą Nowinę, szczególnie tym, którzy są «letni» i do których nie dociera zwyczajna posługa duszpasterska Kościoła”²⁰⁶.

Papież nawiązywał do bolesnych wydarzeń z niedawnej przeszłości, mówiąc m.in.: „Jak bardzo lud Ugandy potrzebuje światła Ewangelii, aby rozproszyc ciemności, które pozostały po długich latach wewnętrznych niepokojów, przemocy i lęku! Uganda stoi dzisiaj na rozdrożu: jej lud potrzebuje soli Słowa Bożego, aby rozwijać w sobie cnoty uczciwości, dobroci, sprawiedliwości, poszanowania godności innych, gdyż jedynie one mogą stanowić trwałą fundament odbudowy kraju”²⁰⁷.

Przed udzieleniem końcowego błogosławieństwa papież zawierzył Ugandę i cały jej lud opiece Matki Bożej.

²⁰⁵ Cyt. za: *Uganda. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 22. Por. Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Nakiyanja (Uganda). Sunday, 7 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930207_namugongo.html [dostęp: 19.09.2020].

²⁰⁶ Jan Paweł II, *Jako uczniowie Chrystusa oddali za Niego życie. Msza św. w sanktuarium Świętych Męczenników Ugandy, 7 lutego – Namugongo*, *OsRomPol* (1993) nr 4, s. 25.

²⁰⁷ Tamże, s. 25–26.

11.2.3. Wspólnie budować kulturę sprawiedliwości i pokoju

Po południu Jan Paweł II przybył do największego szpitala katolickiego w Kampali, w którym przebywało ok. 360 pacjentów (co trzeci chorował na AIDS). „Kościół wraz ze wszystkimi ludźmi dobrej woli – powiedział papież – głęboko boleje nad tym, że tak wielka liczba mieszkańców Ugandy, zwłaszcza dzieci i młodzież, choruje na AIDS, a rodziny, wspólnoty i cały naród stają w obliczu nieopisanych trudności”²⁰⁸.

Wieczorem Ojciec Święty spotkał się z Konferencją Episkopatu Ugandy, liczącą 20 pasterzy. Podczas tego spotkania raz jeszcze nawiązał do wizyty Pawła VI w Ugandzie i do potrzeby komunii między biskupami. Przypomniał list pasterski biskupów ugandyjskich. Poświęca on „wiele miejsca różnym dziedzinom, w których katolicy ugandyjscy mogą wnieść swój wkład w kształtowanie porządku społecznego. Zawarliście w nim wezwanie do podjęcia z nową energią budowy państwa w przełomowym momencie jego dziejów. Po okresie zaburzeń społecznych i rządów przemocy naród Ugandy stara się odbudować swój kraj, w czym członkowie wspólnoty katolickiej muszą koniecznie uczestniczyć poprzez bezinteresowne dzieła solidarności”²⁰⁹. Wskazał na prymat wartości duchowych i moralnych. „Bez nich nie można doświadczyć «rozwoju» zasługującego na to miano. Do istotnych elementów zdrowego życia społecznego należą takie wartości, jak uznanie godności każdej ludzkiej osoby, poszanowanie praw wpływających z tej godności – zwłaszcza prawa do życia i do wolności religijnej – oraz skuteczne zaspokajanie potrzeb ubogich, słabych i bezbronnych (por. *Sollicitudo rei socialis* 33, 42). Budować społeczeństwo, które traktuje te wartości jako cenne dziedzictwo, znaczy budować kulturę pokoju – środowisko, w którym obywatele będą mogli znacznie łatwiej osiągać cele, dla których zostali stworzeni”²¹⁰. Ojciec Święty stwierdził ze smutkiem, że „przez większą część okresu, jaki upłynął od momentu odzyskania przez Ugandę niepodległości, te duchowe dobra były zagrożone na skutek konfliktu, który często przeciwstawiał sobie nawzajem

²⁰⁸ Cyt. za: *Uganda. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 22. Por. Jan Paweł II, *Message of his Holiness John Paul II to the Sick and Disabled of Uganda. Saint Francis Hospital, Nsambya (Uganda). Sunday, 7 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930207_ammalati-kampala.html [dostęp: 19.09.2020].

²⁰⁹ Jan Paweł II, *Umacniajcie w ludziach dobra duchowe i moralne. Spotkanie z biskupami Ugandy, 7 lutego – Kampala*, *OsRomPol* (1993) nr 4, s. 28.

²¹⁰ Tamże.

władzę i społeczeństwo, prowadząc do walk między obywatelami. Fakt, że naród wynurza się już z mroku tych lat, nie oznacza bynajmniej, że nic już nie zagraża kulturze pokoju. Także dziś pokusa odnowienia dawnych uraz może stanowić zagrożenie dla dobrobytu społecznego²¹¹. Wskazał na pilną potrzebę przezwyciężenia nienawiści, na konieczność dialogu i pojednania. W tym dziele „współpraca obejmująca chrześcijan wszystkich Kościołów i Wspólnot kościelnych, a także wyznawców innych religii, jest nie tylko pożądana, ale wręcz niezbędna²¹². Podkreślił też potrzebę ewangelizacji inkulturowanej, której „początkiem i wzorem [...] jest tajemnica Wcielenia”. „W pełni zgadzam się z mocno podkreśloną w waszym liście pasterskim tezą, iż należy umacniać życie rodzinne” – mówił papież²¹³.

11.2.4. Konieczna pomoc wspólnoty międzynarodowej

W poniedziałek 8 lutego Jan Paweł II odleciał do miasta Kasese, gdzie koncelebrował Mszę św. dla wiernych z pięciu diecezji zachodniej Ugandy. Tematem liturgii była jedność Kościoła i jedność wszystkich ludzi. „Nadszedł czas – podkreślił w homilii Biskup Rzymu – aby Ugandyjczycy przezwyciężyli wszelkie niszczące podziały, wynikające z niesprawiedliwości, rywalizacji i zawiści szczepowej. Dla wprowadzenia trwałego pokoju, sprawiedliwości i jedności konieczne jest duchowe nawrócenie i odnowa moralna²¹⁴.

Po południu, w siedzibie nuncjatury apostolskiej w Kampali, Jan Paweł II spotkał się z członkami korpusu dyplomatycznego akredytowanego w Ugandzie. W przemówieniu Ojciec Święty zwrócił uwagę na konieczność położenia kresu konfliktom zbrojnym na kontynencie afrykańskim, zapewnienia żywności głodującym i opieki uchodźcom. Zaznaczył przy tym, że choć pomoc społeczności międzynarodowej dla narodów Afryki jest niezbędna, to jednak „musi być ona wyrazem relacji wzajemnej zależności, a nie jednostronnego uzależnienia²¹⁵.

²¹¹ Tamże.

²¹² Tamże.

²¹³ Tamże.

²¹⁴ Cyt. za: *Uganda. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 23. Por. Jan Paweł II, *Homily of his Holiness John Paul II. Kasese (Uganda). Monday, 8 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/1993/documents/hf_jp-ii_hom_19930208_kasese.html [dostęp: 19.09.2020].

²¹⁵ Jan Paweł II, *Odpowiedzialność narodów Afryki za budowę własnej przyszłości. Spotkanie z korpusem dyplomatycznym, 8 lutego – Kampala*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 30.

Papież stwierdził, że „społeczność międzynarodowa musi te problemy podjąć, jeśli pragnie naprawdę budować bardziej sprawiedliwy i ludzki świat, oparty na mocnym fundamencie poszanowania ludzkiej godności i praw człowieka”²¹⁶. I dalej wyjaśniał: „Każdy z tych problemów jest źródłem głębokiego lęku. Można je jednak rozpatrywać łącznie, ponieważ każdy jest zarówno przyczyną, jak skutkiem pozostałych. Głód w Afryce rzadko bywa spowodowany wyłącznie warunkami klimatycznymi. Często jest skutkiem rozkładu społeczeństwa w następstwie konfliktu. Z kolei do ofiar wojny i głodu należą także ci, którzy zostali zmuszeni do porzucenia swoich domostw i szukania schronienia gdzie indziej, a widocznym rezultatem tych zjawisk jest fakt, że w Afryce końca XX w. rzesze mężczyzn, kobiet i dzieci nie mają stałych siedzib: sześć milionów uchodźców i szesnaście milionów osób wysiedlonych w granicach własnych państw, jak mówią najczęściej przytaczane statystyki. Cierpienie tych milionów ludzi jest zarzewiem kolejnych wojen, pomnaża liczbę głodujących i uchodźców i staje się źródłem jeszcze większego cierpienia i śmierci”²¹⁷. Z bólem mówił: „W teorii prawie wszyscy uznają zasadę, że przemoc musi ustąpić miejsca dialogowi, że żywność nie może być używana jako broń oraz że należy szanować prawo wszystkich cierpiących do swobodnego dostępu do pomocy humanitarnej. Ale przejście od deklaracji zasad i dobrych intencji do konkretnych działań bywa często bardzo trudne. Dlatego właśnie apeluję do was, szanowni przyjaciele, byście wszelkimi środkami starali się zapewnić coraz większą skuteczność akcjom solidarnościowym”²¹⁸. Złożył przy tym hołd misjonarzom, którzy swym heroicznym trudem służą uboższym braciom i siostram.

Tego samego wieczoru Ojciec Święty spotkał się jeszcze z Polakami, głównie misjonarzami działającymi w Ugandzie i w Kenii.

11.2.5. Synod wyrazem komunii

9 lutego, w piątym dniu pobytu w Ugandzie, Jan Paweł II udał się samolotem do Soroti, miasta położonego we wschodniej części kraju, gdzie na boisku sportowym odprawił Mszę św. dla licznie zgromadzonych wiernych. W homilii Ojciec Święty podkreślił, że jednym z głównych zadań Kościoła w Ugandzie jest dzieło ewangelizacji. Chrześcijanie muszą wsłuchiwać się w głos ludzi

²¹⁶ Tamże.

²¹⁷ Tamże.

²¹⁸ Tamże.

wołających o wyzwolenie z ucisku. Ubodzy, osamotnieni, chorzy, starcy, uchodźcy, młodzież, a zwłaszcza osierocone dzieci i ofiary wojny oraz choroby AIDS – „oni wszyscy – powiedział papież – potrzebują serdecznej i konkretnej miłości, która będzie miłością okazaną samemu Chrystusowi”²¹⁹.

Wieczorem w katedrze w Kampali odbyła się inauguracja trzeciego posiedzenia Rady Sekretariatu Generalnego Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Afryce. „Słowo «synod», synodos, znaczy dosłownie: «iść razem» – mówił papież – jest to bardzo wyrazisty obraz, który można zastosować nie tylko do samego zgromadzenia Synodu, ale także do wszystkich etapów jego przygotowania [...] W tajemnicy komunii Kościoła Specjalne Zgromadzenie Synodu poświęconego Afryce jest wydarzeniem ważnym dla całego Kościoła, nie tylko dlatego, że otacza je wielkie zainteresowanie, ale przede wszystkim ze względu na samą naturę kościelnej komunii, która przekracza wszelkie granice czasu i przestrzeni”²²⁰.

10 lutego w przemówieniu pożegnalnym wygłoszonym na lotnisku Entebbe w Kampali prezydent Ugandy podziękował papieżowi za wizytę, którą zaliczył do najważniejszych wydarzeń w dziejach kraju. W odpowiedzi Ojciec Święty raz jeszcze przypomniał, że Uganda przeżywa obecnie decydujący moment swojej historii, którą muszą kształtować przede wszystkim sami obywatele. Potrzebuje Dobrej Nowiny świadczącej o tym, że życie ludzkie jest zawsze cenne, że sprawiedliwość i pokój mogą zwyciężyć wyzysk i przemoc, a solidarność społeczna może zająć miejsce egoistycznego indywidualizmu²²¹.

²¹⁹ Cyt. za: *Uganda. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 23. Por. Jan Paweł II, *Homily of his Holiness John Paul II. Sports Grounds, Soroti (Uganda). Tuesday, 9 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/1993/documents/hf_jp-ii_hom_19930209_soroti.html [dostęp: 19.09.2020].

²²⁰ Jan Paweł II, *Kościół w Afryce i jego misja ewangelizacyjna. Inauguracja konferencji Rady Sekretariatu Generalnego Synodu Biskupów ds. Specjalnego Zgromadzenia poświęconego Afryce, 9 lutego – Kampala*, *OsRomPol* (1993) nr 4, s. 33.

²²¹ Por. *Uganda. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 24; Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Entebbe (Uganda). Wednesday, 10 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930210_congedo-uganda.html [dostęp: 19.09.2020]. Relacja z podróży także: A. Kupka, *W sercu Afryki. Podróż Jana Pawła II do Ugandy. 5–10 lutego 1993 r.*, „*Misyjne Drogi*” (1993) nr 3, s. 9–12.

Rozdział V

Afryka Południowa

Niekiedy do Afryki Południowej jako regionu zalicza się nawet ponad dziesięć państw. W niniejszym opracowaniu ograniczono się do najbardziej klasycznego i minimalistycznego pojęcia tego regionu. Zaliczono doń: RPA, Lesotho, Eswatini, Malawi, Namibię, Botswanę, Zimbabwe i Zambię.

1. Wstęp do pielgrzymek do Afryki Południowej

Afryka Południowa jest obszarem wyżynnym (m.in. wyżyny Bije i Rodezyjska). Około jednej trzeciej powierzchni regionu zajmuje pustynia Kalahari. Sawannę na południe od równika zamieszkują głównie ludy Bantu. Hermann Baumann sklasyfikował ten obszar jako krąg cywilizacji zambezyjsko-angolańskiej. Obejmuje on większą część terytoriów Angoli, Zambii, Malawi i Mozambiku. Ziemię położone bardziej na południu także zamieszkują ludy Bantu oraz pierwotne ludy Kojas, przemieszane z osiadłą tu od dawna ludnością pochodzenia europejskiego i azjatyckiego. Są to głównie terytoria Namibii, Zimbabwe, Botswany, Republiki Południowej Afryki, Lesotho i Ngwane.

1.1. Misje w XIX i XX w.

Przez długi czas Afryka Południowa pozostawała zamknięta dla katolickiej działalności misyjnej z powodu opozycji holenderskich kalwinów i francuskich hugenotów, a następnie Brytyjczyków. W pierwszej połowie XIX w. księża katolicy mogli jedynie – i to z przerwami – prowadzić duszpasterstwo Europejczyków w Kraju Przylądkowym, pomimo iż w 1818 r. powołano formalnie

Wikariat Apostolski Przylądka Dobrej Nadziei. Misjonarze katoliccy rozpoczęli ewangelizację miejscowej ludności dopiero w 1850 r., kiedy to erygowano Wikariat Apostolski Natalu, obejmujący Oranię, Transwal i Basutoland. W 1892 r. oblaci rozpoczęli misję w Niemieckiej Afryce Południowo-Zachodniej (dzisiejsza Namibia). W 1902 r. dołączyli do nich duchacze. Oblaci zakładali także pierwsze misje w brytyjskiej Beczuanie (dzisiejsza Botswana). W 1879 r. Kongregacja Rozkrzewiania Wiary ustanowiła „Misję Zambeską” (obecne tereny Malawi, Zimbabwe, Zambii i Mozambiku) i powierzyła ją jezuitom. W 1889 r. dołączyli do nich ojcowie biali, którzy także prowadzili ewangelizację w Niasalandzie (Malawi). Chrystianizację Niemieckiej Afryki Południowozachodniej (dzisiejsza Namibia) rozpoczęli w roku 1805 misjonarze protestanci. W 1870 r. katolicką misję próbowali założyć duchacze, niestety bez powodzenia. W 1892 r. rozpoczęli tam misję oblaci, a w 1904 r. powrócili duchacze.

1.2. Współczesność Kościoła

Kościół katolicki w Afryce Południowej nie jest silnie reprezentowany procentowo. Największa grupa katolików – w stosunku do ogółu ludności – znajduje się w Lesotho, Namibii, Zambii i Malawi. Współcześnie Kościół w Afryce Południowej boryka się – wraz z całym społeczeństwami – z ogromną biedą ekonomiczną, która dotyka większość tutejszych krajów, jak również z poważną destabilizacją polityczną (Zimbabwe). W największym i najbogatszym państwie regionu – Republice Południowej Afryki – dramatem była trwająca przez dziesięciolecia polityka apartheidu, po której rany nie zostały do końca zaleczone do dzisiaj. Cechą charakterystyczną regionu jest ponadto nieustanne mnożenie się setek, a później nawet tysięcy niezależnych wspólnot afrochrześcijańskich. W regionie w większości państw dominują Kościoły protestanckie. Wielkim wkładem Kościoła katolickiego jest z pewnością jego duże zaangażowanie w szkolnictwo i opiekę zdrowotną, a także w proces pojednania narodowego.

2. Oaza pokoju. Jan Paweł II w Botswanie (13–14 września 1988 r.)

Botswana była drugim etapem na trasie 4. pielgrzymki Jana Pawła II do Afryki (39. podróż apostolska poza granice Włoch). Ta pielgrzymka do Afryki obejmowała także Zimbabwe, Lesotho, Suazi (Eswatini) i Mozambik.

2.1. Kraj i Kościół¹

Botswana zajmuje rozległą półpustynną nieckę Kalahari. Na tym obszarze w roku wizyty papieża mieszkało nieco ponad 1 mln ludności, skupionej głównie przy granicy z RPA i Zimbabwe. Wśród mieszkańców przeważają Bantu (Tswana). Jedyne ludy osiadłe na północy oraz nieliczne w głębi kraju należą do innej grupy etnicznej. Botswanę zamieszkują również nieliczni Europejczycy i Azjaci. Klimat nie sprzyja rozwojowi rolnictwa, ograniczającego się do niewielkich upraw kukurydzy, prosa i sorga, a wykorzystanie własnych rud miedzi, niklu i manganu oraz złóż diamentów pozostaje w zaczątkowym stanie. Podstawą gospodarki jest hodowla, głównie bydła.

2.1.1. Zarys historii kraju

Tereny dzisiejszej Botswany pierwotnie były zamieszkiwane przez Buszmenów. Na przełomie XVI i XVII w. na ziemie te zaczął napływać lud Tswana z rodziny Bantu. W 1885 r. Botswana (nazywana wówczas Beczuaną) została objęta protektorem brytyjskim. W latach 50. XX w. powstały ruchy narodowowyzwoleńcze. Po odzyskaniu przez Botswanę niepodległości (30 września 1966 r.), do czego starała się również przyczynić – i to z powodzeniem – niewielka wspólnota Kościoła katolickiego, prezydentem został Seretse Khama, ojciec niepodległości. W 1980 r. prezydenturę po nim objął wiceprezydent Quett Joni Masire. Kraj może być z pewnością przykładem stabilności politycznej i demokracji².

2.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Pierwsi misjonarze na terenach Botswany pochodzili z protestanckiego Londyńskiego Towarzystwa Misjonarskiego, które od 1813 r. podjęło tam pracę ewangelizacyjną. Wśród nich zasłynął zwłaszcza Robert Moffat. Wskutek oporu misjonarzy protestanckich i nieprzychylniej postawy naczelników plemiennych pierwsze próby osiedlenia się na tych terenach misjonarzy

¹ W tekście wykorzystano obszernie fragmenty wcześniejszej publikacji. Por. J. Różański, *Wielkie zadania młodego Kościoła. Botswana*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 2, s. 10–12.

² Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 2, dz. cyt., s. 418–419; L. Thompson, *Afryka Południowa do 1795 r.*, w: Ph. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki*, dz. cyt., s. 333–364.

katolickich (jezuici, misjonarze Ducha Świętego, franciszkanie) nie powiodły się. W 1889 r. ziemie te podzielono administracyjnie pomiędzy trzy wikariaty apostołskie (część wschodnia – Wikariat Apostolski Kimberley, część południowo-zachodnia – Wikariat Apostolski Windhoek, część północna – Wikariat Apostolski Bulawayo) i wkrótce potem podjęto kolejne próby misjonarskie. Ich inicjatorami byli oblaci Maryi Niepokalanej. Kolejnymi byli misjonarze z Marianhill, a następnie siostry Świętego Krzyża i dominikanki. W 1958 r. wyświęcony został pierwszy kapłan z Botswany, o. Józef Motsumi OMI, a w roku następnym, 2 kwietnia, Jan XXIII utworzył na ziemiach protektoratu Beczuany prefekturę apostołską, podniesioną w przededniu odzyskania przez kraj niepodległości do rangi diecezji³.

W przeddzień wizyty Jana Pawła II Kościół katolicki w Botswanie liczył ok. 44 tys. wiernych, wśród których pracowało 36 kapłanów diecezjalnych i zakonnych, 5 braci, 1 stały diakon, 5 seminarzystów, 65 zakonnic i 95 katechistów świeckich⁴.

2.2. Pielgrzymka papieska

13 września 1988 r. Jan Paweł II przybył z Harare w Zimbabwe do Gaborone, stolicy Botswany. Na lotnisku oczekiwały go wielotysięczne tłumy, które skandowały głośno: „Pula, Pula” – słowo oznaczające zarówno „deszcz”, jak i „błogosławieństwo”. Papieża powitali prezydent kraju Quett Masire oraz ordynariusz diecezji Gaborone bp Bonifacy Tshosa Setlalekgosi. Prezydent Botswany w przemówieniu powitalnym podkreślił rolę Kościoła w procesie odzyskiwania niepodległości przez kraje afrykańskie oraz zasługi Kościoła na polu oświaty i służby zdrowia. Jan Paweł II z kolei nazwał ten kraj „wyspą spokoju na wzburzonym morzu”, stwierdził również, iż tę „pomyślną sytuację Botswana zawdzięcza trzymaniu się czterech zasad: jedności, demokracji, wiary we własne siły i rozwoju”⁵.

³ Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 2, dz. cyt., s. 420–421.

⁴ AP 1989.

⁵ Jan Paweł II, *Welcome Ceremony. Address of John Paul II. International Airport of Gaborone, Botswana, Tuesday, 13 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880913_arrivo-botswana.html [dostęp: 2.10.2020].

2.2.1. Słudzy pojednania

Po ceremonii powitalnej na lotnisku i kurtuazyjnej wizycie w pałacu prezydenckim papież udał się do stołecznej katedry, gdzie spotkał się z grupą ok. 700 przedstawicieli duchowieństwa, zakonów oraz laikatu. W swoim przemówieniu Ojciec Święty podkreślał znaczenie formacji świeckich, świadectwa dawanego przez zakonników oraz wspierania przez kapłanów świeckich w ich zaangażowaniu na rzecz wspólnego dobra. „Drodzy przyjaciele, jesteście duchowymi spadkobiercami świętego Pawła i wszystkich tych misjonarzy, którzy poświęcili się bez zastrzeżeń, aby Chrystus i Jego Kościół byli znani i kochani przez ludy Afryki. Przez ostatnie sześćdziesiąt lat Kościół w Botswanie był budowany przez apostołską miłość i zapał misjonarzy, którzy zasłużyli sobie na ciepłą i trwałą pamięć w sercach mieszkańców tego kraju. Ci słudzy Ewangelii byli mężczyznami i kobietami wiary, których życie potwierdza hołd złożony zakonnikom w adhortacji apostołskiej” – mówił papież do zgromadzonych⁶.

Z katedry Jan Paweł II udał się do pobliskiego budynku na spotkanie z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich oraz nielicznej w Botswanie wspólnoty muzułmańskiej.

2.2.2. Nawrócenie serca warunkiem pokoju

Po południu, o godz. 16.45, na miejscowym stadionie odbyła się Msza św., w której wzięło udział ok. 60 tys. wiernych, chociaż stolica Botswany liczy zaledwie 79 tys. mieszkańców, a katolików w całym kraju było wówczas ok. 44 tys. Wśród uczestników Mszy św. było wielu pielgrzymów z RPA oraz niekatolików.

Jan Paweł II rozpoczął homilię od słów Jezusa: „Pokój wam! ... Weźmijcie Ducha Świętego! Którym odpuście grzechy, są im odpuszczone, a którym zatrzymacie, są im zatrzymane” (J 20,21–23). I wyjaśniał dalej: „W dzisiejszej Ewangelii czytamy, że po ukrzyżowaniu, pierwszego dnia tygodnia, tam, gdzie przebywali uczniowie Jezusa, drzwi były zamknięte, bowiem zdjęci byli oni lękiem. Jeszcze nie mieli dość czasu, aby się zastanowić nad tym, co mówili Piotr i Maria Magdalena o zmartwychwstaniu Pana. I nagle wszedł Jezus i stanął pośród nich. Powiedział im: «Pokój wam», a ich strach od razu przemienił się

⁶ Tenże, *Address of John Paul II to the Priests, Religious and Laity. Cathedral of Gaborone, Botswana, Tuesday, 13 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880913_cattedrale-gaborone.html [dostęp: 2.10.2020].

w radość. I my także, jak owi pierwsi uczniowie, możemy doświadczyć takiej przemiany”⁷. Jan Paweł II zwrócił uwagę na fakt, że cały świat i życie każdego człowieka pełne są różnorodnych obaw i tęsknoty za sprawiedliwością i pokojem. Jest to główny motyw przejawiający się w słowach Ojca Świętego podczas pobytu w Botswanie. Ogromna liczba konfliktów na całym świecie wprowadza nastrój przygnębienia. Jako przyczyny tychże konfliktów papież wymienia, za konstytucją Soboru Watykańskiego II *Gaudium et spes*, „nierówności społeczne i brak stanowczego zastosowania koniecznych środków zaradczych, a także żądzę panowania, pogardę dla człowieka, a sięgając do przyczyn głębszych – zazdrość, nieufność, pychę i inne egoistyczne namiętności”. Nie brak również przyczyn, które „wypływają z głębi nas samych, z tkwiących w nas wątpliwości i pytań, z naszych niepowodzeń i niepokojów, ze ślepego poszukiwania dróg, poszukiwania dróg prawdziwego wzrostu i wyzwolenia ludzkości, a przede wszystkim z rzeczywistości grzechu”⁸. Niestety mając świadomość tych niedoskonałości uderzających w całą ludzkość, Kościół nie ma rad i rozwiązań. Papież pokrzepił jednak słuchaczy słowami: „Dziś, drodzy bracia i siostry, gromadzimy się wspólnie w przekonaniu, że «doskonała miłość usuwa lęk» (1 J 4,18). Głosimy i świętujemy fakt, że doskonała miłość została objawiona w Jezusie Chrystusie. W Nim Bóg pojednał świat ze sobą i mocą Ducha Świętego dał nam dar pokoju”. Utrzymanie państwa w sprawiedliwości i pokoju zależy od wewnętrznego pokoju i prawego życia. Jako znak wzywający do wewnętrznego nawrócenia papież wskazał na krzyż, który na początku uroczystości został uroczystie wniesiony przez młodzież Botswany. „Krzyż przypomina nam o potrzebie odwrócenia się od grzechu i uwierzenia w Ewangelię. Prawdziwa sprawiedliwość i prawdziwy pokój zależą od nawrócenia, które od każdego wymaga codziennych starań o to, aby w obliczu pokus i przeszkód wiernie żyć według Ewangelii”⁹.

Papież podkreślił, że największe znaczenie w działaniu na rzecz sprawiedliwości i pokoju mają ludzie dobrej woli, którzy nawrócenie zaczynają od siebie. Szczególną rolę odgrywają tu rodziny. Są one miejscem pierwszego uspołeczniania, miejscem, gdzie w atmosferze miłości poszczególni członkowie uczą się składania samych siebie jako daru.

⁷ Tenże, *Zachowajcie umiłowanie życiodajnych darów Boga. 13 IX – Botswana. Msza św. w Gaborone*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 13.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże.

Szczególny nacisk Jan Paweł II położył na znaczenie życia sakramentalnego. Zagubionych i grzeszników papież z troskliwością zachęcił, aby korzystali z sakramentu pokuty, przez który Chrystus obdarza pokojem i udziela przebaczenia. Również każdy człowiek na wzór Chrystusa – dawcy sakramentów – zobowiązany jest do przebaczenia innym.

Młodych papież wzywał do zachowywania prawdziwej wolności – wolności od egoizmu i grzechu, do nieulegania pokusom permissywizmu dającego złudzenie wolności. Ostrzegął młodych przed wpadnięciem w wir konsumpcjonizmu i materializmu, gdyż szkodzą one życiu małżeńskiemu i rodzinnemu. Przypomniął również, że każdy żyje nie tylko dla siebie, ale jako członek wielkiej rodziny zobowiązany jest do życia na służbę innym.

Po Mszy św. papież dokonał aktu zawierzenia Botswany Matce Bożej.

14 września rano podczas oficjalnej ceremonii pożegnalnej na lotnisku w Gaborone Jan Paweł II podziękował wszystkim za gościnne przyjęcie, raz jeszcze nazwał Botswanę „oazą pokoju” i udał się do Lesotho. Jednak z powodu złych warunków atmosferycznych samolot papieski zmuszony został do lądowania w Johannesburgu, w RPA¹⁰.

3. Zawierzcie miłości i służbie. Jan Paweł II w Lesotho (14–16 września 1988 r.)

Jan Paweł II odwiedził Lesotho w dniach 14–16 września 1988 r., podczas jedenastej wizyty apostolskiej w Afryce, która oprócz Lesotho obejmowała jeszcze Zimbabwe, Botswanę, Suazi i Mozambik.

3.1. Kraj i Kościół

Królestwo Lesotho jest enklawą otoczoną ze wszystkich stron prowincjami Republiki Południowej Afryki (RPA). W roku wizyty papieża liczyło 1,5 mln mieszkańców, a 80% z nich stanowili Sotho. Lesotho było jednym z najbiedniejszych krajów świata. Ludność utrzymywała się z rolnictwa oraz z pracy zarobkowej w kopalniach w RPA.

¹⁰ Por. relacja z pielgrzymki: M. Wiosna, *Ojciec Święty Jan Paweł II w Botswanie 13–14 września 1988 r.*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 2, s. 9–12.

3.1.1. Zarys historii kraju

Najstarszymi mieszkańcami współczesnego Lesotho byli Buszmeni. Sotho przybyli z obszaru Wielkich Jezior w środkowej Afryce i osiedlili się nad rzeką Oranje. W XIX w. utworzyli swoje państwo – Basuto, które zawdzięcza przetrwanie królowi Moszoszo. W obliczu walk z Zulusami oraz zagrożenia ze strony Burów, w 1843 r. król Chaka oddał swoje państwo pod opiekę Wielkiej Brytanii, a w 1868 r. przyjął jej protektorat (Basutoland). Wielki król i dyplomata zarazem zmarł dwa lata później. W 1871 r. kraj włączono do Kolonii Przylądkowej¹¹.

W 1966 r. Wielka Brytania przywróciła Lesotho niepodległość. Nowy kraj borykał się jednak z wieloma problemami, w tym z silną rywalizacją międzypartyjną. W latach 80. XX w. stosunki Lesotho z RPA uległy zaostrzeniu z powodu utworzenia na terenie kraju baz szkoleniowych Afrykańskiego Kongresu Narodowego. Doszło nawet do wkroczenia w grudniu 1982 r. na teren Lesotho oddziałów sił specjalnych RPA, a później do blokady gospodarczej. Doprowadziło to do wojskowego zamachu stanu w 1986 r. Generał Justin Metsing Lekhanya przywrócił władzę Moszoszo II i stanął na czele junty wojskowej¹².

3.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Jako pierwsi do Basuto przybyli misjonarze z protestanckiego Misyjnego Towarzystwa Ewangelikalnego. Oni założyli pierwsze szkoły, ułożyli alfabet dla miejscowego języka sesotho i w 1861 r. zbudowali drukarnię. W lutym 1862 r. dwaj oblaci Maryi Niepokalanej, bp Franciszek Allard i o. Józef Gérard, otrzymali od króla Moszoszo pozwolenie założenia misji Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w dolinie Tlouthe, która później otrzymała nazwę Roma. Oblaci u początków pracy nauczyli się miejscowego języka sesotho, nauczyli katechizmu w lokalnym kościele, odwiedzali okoliczne wioski, otworzyli szkołę oraz przełożyli i wydrukowali katechizm w języku sesotho¹³. W 1865 r.

¹¹ Por. L. Thompson, *Afryka Południowa w latach 1795–1870*, w: Ph. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki*, dz. cyt., s. 389–390.

¹² M. Meredith, *Historia współczesnej Afryki*, dz. cyt., s. 380–382.

¹³ Szeroko o początkach misji oblackich i burzliwych dziejach królestwa: A. Roche, „Świat należy do tego, kto bardziej pokocha ...”: *bl. o. Józef Gérard OMI – Apostoł Basutosów*, tłum. I. Pluszczyk, J. Różański, Poznań: Misjonarze Oblaci Maryi Niepokalanej 1989.

oblatów wspomogły siostry św. Rodziny z Bordeaux. W 1894 r. erygowana została Prefektura Apostolska Basutolandu (w 1909 r. podniesiona do rangi wikariatu apostolskiego). W 1924 r. otwarto seminarium duchowne, a w 1931 r. wyświęcono pierwszego kapłana. W 1945 r. w Rzymie założono Kolegium Uniwersyteckie im. Piusa XII¹⁴.

Kościół katolicki w Lesotho rozwijał się bardzo dynamicznie. Oblatów Maryi Niepokalanej wspomagali bracia maryści i bracia Serca Jezusowego. W 1951 r. Maseru stało się diecezją, a w 1961 r. – archidiecezją. W 1964 r. kolegium uniwersyteckie w Rzymie stało się uniwersytetem państwowym¹⁵.

W 1986 r. Kościół w Lesotho liczył 675 tys. ochrzczonych (48% ogółu populacji), wśród których pracowało 149 kapłanów (w tym 74 rodzimych), 70 braci zakonnych z różnych zgromadzeń oraz 690 siostr (625 pochodzenia miejscowego)¹⁶.

3.2. Pielgrzymka papieska

14 września 1988 r. samolot z Janem Pawłem II na pokładzie wystartował z Gaborone w Botswanie, by wylądować w Maseru, w Lesotho. Jednak z powodu złych warunków atmosferycznych samolot przekierowano na lotnisko Jana Smutsa w Johannesburgu w RPA, co zakłóciło ustalony precyzyjnie program wizyty apostolskiej w Lesotho. Władze RPA serdecznie przywitały Jana Pawła II na lotnisku i zorganizowały transport lądowy. Po pięciu godzinach drogi, o zmroku, konwój autobusów z Janem Pawłem II dotarł do Maseru, gdzie papieża powitali król Lesotho i inne osobistości. Po pozdrowieniu oczekujących cierpliwie tłumów Jan Paweł II udał się do Romy, położonej ok. 30 km od stolicy miejscowości, w której w 1862 r. powstała pierwsza misja katolicka w tym kraju¹⁷.

¹⁴ Por. J. Różański, *Misje oblatów Maryi Niepokalanej w Afryce*, w: W. Kluj, J. Różański (red.), *Misje ad gentes Zgromadzenia Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej*, Warszawa: Instytut Dialogu Kultury i Religii, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2016, s. 81–82, 85–86.

¹⁵ Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 2, dz. cyt., s. 424–429.

¹⁶ AP 1987.

¹⁷ Por. A. Kupka, „Trzeba kochać, kochać mimo wszystko, kochać zawsze”. *Jan Paweł II w Lesotho, 14–16 września 1988 r.*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 1, s. 17.

3.2.1. Moc Krzyża – moc życia

Przewidzianą na terenach sportowych Mszę św. w Rzymie przeniesiono ze względu na niepogodę i późną porę do kościoła, który wypełnił się po brzegi. Tysiące ludzi stały poza świątynią.

Po wejściu do kościoła Jan Paweł II udał się najpierw do bocznej kaplicy, w której znajduje się grób o. Józefa Gérarda OMI, misjonarza Lesotho. Modlił się w niej długo w milczeniu, a potem odczytał modlitwę zawierzenia. Następnie odprawił Mszę św. W homilii nawiązał do przypadającej w tym dniu uroczystości Podwyższenia Krzyża Świętego. Papież pozdrowił biskupów, kapłanów i zakonników, a szczególnie rodziny Lesotho, podkreślając ich olbrzymią wartość, stwierdzając, że są fundamentem Kościoła i społeczeństwa. Przywitał katechetów i członków wielu chrześcijańskich stowarzyszeń. Nie zapomniał również o przedstawicielach innych wyznań, których serdecznie pozdrowił. W dalszej części homilii Jan Paweł II nawiązał do liturgii słowa, która przedstawia Chrystusa jako Syna Bożego, tajemnice Jego życia, śmierci i zmartwychwstania, bez którego człowiek nie zostałby zbawiony. „Krzyż Chrystusa odniósł prawdziwy triumf pośród ludu Basuto. Wiara chrześcijańska zapuściła korzenie i przyniosła obfite owoce. Jednakże ewangelizacja musi trwać nadal. Dobrą Nowinę śmierci i Zmartwychwstania Chrystusa trzeba wciąż w nowy sposób głosić, ponieważ Kościół musi być wciąż budowany poprzez wiarę i miłość. W sposób szczególny należy umacniać życie małżeńskie i rodzinne, najpierw przez głoszenie prawdziwej natury chrześcijańskiego małżeństwa, potem zaś – przez pracę nad zwalczaniem fałszywych idei i praktyk społecznych, które niszczą ludzką godność i przynoszą szkodę wzajemnej wierności współmałżonków. Jest to sprawa szczególnie paląca w społeczności poddanej napięciom i stresom spowodowanym nieobecnością wielu ojców rodzin, zmuszonych przez warunki ekonomiczne do szukania pracy poza granicami Lesotho”¹⁸.

Po Mszy św. Jan Paweł II spotkał się z miejscowymi biskupami. W słowie skierowanym do nich wskazywał m.in.: „Ewangelizacja jest zadaniem wieloaspektowym. Obejmuje ewangelizację umysłu, ewangelizację serca, ewangelizację kultury. Wymaga to aktywnej współpracy całego Ludu Bożego z żywym przywództwem kapłanów i zakonników oraz szczególnego wkładu dobrze wyszkolonych katechetów, którzy wszyscy pracują w jedności z miejscowym

¹⁸ Jan Paweł II, *Moc Krzyża – moc życia. 14 IX Lesotho. Msza św. w Rzymie*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 14–15.

biskupem. Szczególnie potrzebne jest, aby nasze wysiłki przyniosły owoce, aby zakorzeniły się w miłości Chrystusa. Jeśli naprawdę go kochamy, chętnie sprawimy, że inni go poznają i pokochają. Innymi słowy, nasze wysiłki głoszenia Chrystusa i Ewangelii są miarą naszej miłości do Niego¹⁹.

3.2.2. Całą ufność złożył w obietnicy Boga

15 września rano, w uroczystość Matki Boskiej Bolesnej, na terenie hipodromu w Maseru Jan Paweł II odprawił Mszę św., podczas której dokonał beatyfikacji misjonarza Afryki Południowej, o. Józefa Gérarda. W homilii papież położył szczególny nacisk na konieczność rozwijania i pogłębiania wiary, którą tamtejsi ludzie otrzymali jako dar Boży za pośrednictwem o. Józefa Gérarda. „Wszędzie, bez względu na to, gdzie się znajdował, błogosławiony Józef Gérard z niezwykłą apostołską gorliwością żył swoim powołaniem misyjnym. Miłość Boga, która płonęła w jego sercu, objawiała się w codziennej miłości bliźniego. Pozostał w pamięci przede wszystkim dzięki szczególnej trosce o chorych i cierpiących. Poprzez częste wizyty i łagodność zdawał się nieść zawsze nową odwagę i nadzieję. Dla tych w obliczu śmierci miał odpowiednie słowa, aby ich przygotować na pogodne spotkanie z Bogiem twarzą w twarz. Tajemnicą jego świętości, kluczem do jego radości i zapału było po prostu to, że nieustannie żył w obecności Boga”. Odwołując się do tradycyjnego pozdrowienia z Lesotho „Khotso, Pula, Nala” – „pokój, deszcz i obfitość”, mówił: „Błogosławiony Józef Gérard zapewne często się modlił o te dary, na pewno często wypowiadał w tym kraju słowa tego pozdrowienia. Nade wszystko zawsze starał się być sługą pojednania i pokoju, to bowiem jest podstawą ewangelizacji”²⁰.

W dalszej części homilii Jan Paweł II przybliżył ludziom postać Maryi i jej rolę w dziele zbawienia. Przypomniął, że jest Ona Matką każdego człowieka, a stojąc pod krzyżem, najbardziej rozumie nasze problemy i rozterki. Maryja wciąż wstawia się za nami do Boga i błaga o Jego miłosierdzie dla każdego człowieka, dlatego powinniśmy Ją czcić i szanować, bo jest naszą Matką²¹.

¹⁹ Tenże, *Address of John Paul II to the Members of the Episcopal Conference of Lesotho. Maseru (Lesotho), Wednesday, 14 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880914_conf-episcopale-lesotho.html [dostęp: 10.09.2020].

²⁰ Tenże, *Całą ufność złożył w obietnicy Boga. Beatyfikacja o. Józefa Gérarda, 15 IX – Maseru*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 16.

²¹ Tamże.

Po Mszy św. papież odczytał akt zawierzenia Maryi całego społeczeństwa Lesotho. Na zakończenie tej uroczystości Ojciec Święty nawiązał do tragicznego w skutkach uprowadzenia autobusu. W toku walk zginęło sześć osób, a dwanaście odniosło rany. Wyraził swoje ubolewanie: „Przybyłem jako pielgrzym pokoju i pojednania – dlatego boli mnie, że pielgrzymi będący w drodze do mnie padli ofiarą uprowadzenia, które zakończyło się przelewem krwi. Modłę się, aby Bóg zechciał przyjąć do siebie tych, którzy ponieśli śmierć, i pocieszył członków ich rodzin, a rannych szybko przywrócił do zdrowia”²².

Bezpośrednio po Mszy św. papież udał się do szpitala, aby odwiedzić rannych. Prosił, aby przebaczyli porywaczom i obiecał się modlić za nich.

3.2.3. Wszyscy mamy być zwiastunami Dobrej Nowiny

Po południu Ojciec Święty spotkał się na stadionie z dwudziestotysięczną grupą młodzieży. W Lesotho działało wtedy dziewięć ruchów młodzieżowych. Ich przedstawiciele witali papieża tańcami i śpiewami. Do młodych Jan Paweł II mówił: „Wiara ma swoje źródło w słuchaniu Boga i umacnia się stałym słuchaniem Słowa Bożego, słuchaniem Jego Ciała – Kościoła. Stąd jest rzeczą ważną, abyście już od pierwszych lat przyzwyczaili się słuchać, słuchać nade wszystko tego, co Bóg chce wam powiedzieć. Jak bł. Józef Gérard, tak każdy członek Kościoła musi przez całe życie być słuchaczem Słowa Bożego i musi je studiować”. W drugiej części przemówienia papież powtórnie nawiązał do realizowania przez młodzież idei pojednania i budowania pokoju. Mówił m.in.: „Niektórzy ludzie mogą powiedzieć, że wybór niestosowania przemocy jest w końcu bierną akceptacją sytuacji niesprawiedliwości. [...] Wybrać niestosowanie przemocy oznacza dokonać odważnego wyboru w miłości, który obejmuje aktywną obronę praw człowieka oraz zdecydowane zaangażowanie na rzecz sprawiedliwości i uporządkowanego rozwoju”²³.

Ze stadionu Ojciec Święty udał się do katedry w Maseru, gdzie spotkał się z kapłanami, zakonnikami, siostrami zakonnymi i seminarzystami. W przemówieniu Jan Paweł II oddał hołd wszystkim misjonarzom, na czele z o. Gérardem, którzy w ciągu 125-lecia ewangelizacji tego kraju tu pracowali.

²² Cyt. za: A. Kupka, „Trzeba kochać, kochać mimo wszystko, kochać zawsze”, dz. cyt., s. 22.

²³ Jan Paweł II, *Meeting of John Paul II to the Youth in „Pitso Grounds” of Maseru. Maseru (Lesotho), Thursday, 15 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880915_giovani-maseru.html [dostęp: 10.09.2020].

„Beatyfikacja o. Gérarda dowodzi, że Kościół wasz osiągnął już bardzo wysoki poziom chrześcijańskiej dojrzałości, znak waszego umiłowania przez Opatrzność Bożą i skuteczności łaski w sercach wierzących, dojrzałości, która nam o tym mówi, że wasz Kościół lokalny powinien wejść w nowy etap rozwoju. Kościół, który posiada już tak mocne korzenie, powinien teraz swój dar wiary pogłębić i uświadomić sobie otrzymany od Chrystusa, wciąż aktualny, nakaz przepowiadania Ewangelii, zwłaszcza w tych krajach, do których Dobra Nowina jeszcze nie dotarła”²⁴.

Następnie w Centrum Katolickim w Maseru Jan Paweł II spotkał się z przedstawicielami różnych wspólnot chrześcijańskich Lesotho, potem zaś złożył wizytę królowi Lesotho Moszoszo II w jego pałacu. W późnych godzinach wieczornych Ojciec Święty spotkał się z biskupami Lesotho. Spotkanie to, według programu, miało się odbyć poprzedniego dnia. W swoim przemówieniu papież zwrócił uwagę biskupom, że ich stałą troską powinno być nieustanne rozbudzanie entuzjazmu dla dzieła ewangelizacji ludu Bożego, zwłaszcza wśród ubogich i cierpiących²⁵.

16 września odbyła się na lotnisku ceremonia pożegnalna. Jan Paweł II podziękował ludowi Lesotho za bardzo serdeczne przyjęcie i jeszcze raz zachęcił wszystkich do kontynuowania rozpoczętego przez niego dzieła ewangelizacji, a zwłaszcza „cywilizacji miłości, tzn. kształtowania takiej atmosfery, w której cała uwaga ludzi skierowana jest na pokój i odrzuca się przemoc, w której serca skierowane są ku pięknu i dobru oraz ku najbardziej niezbędnym potrzebom bliźnich, w których ludzie podają sobie ręce jako bracia i siostry, by solidarnie współpracować dla sprawy respektowania praw i godności wszystkich, przede wszystkim najbiedniejszych i bezbronnych w społeczeństwie”²⁶.

²⁴ Cyt. za: A. Kupka, „Trzeba kochać, kochać mimo wszystko, kochać zawsze”, dz. cyt., s. 23. Por. Jan Paweł II, *Address of John Paul II to the Priests, Religious and Seminarians. Cathedral of Maseru (Lesotho), Thursday, 15 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880915_religiosi-maseru.html [dostęp: 10.09.2020].

²⁵ Por. Jan Paweł II, *Ecumenical Meeting. Address of John Paul II. Catholic Community Center, Maseru (Lesotho), Thursday, 15 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880915_catholic-community-center.html [dostęp: 10.09.2020].

²⁶ Cyt. za: A. Kupka, „Trzeba kochać, kochać mimo wszystko, kochać zawsze”, dz. cyt., s. 23. Por. Jan Paweł II, *Farewell Ceremony. Address of John Paul II. „Moshoeshoe I” Airport of Maseru (Lesotho). Friday, 16 September 1988*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880916_congedo-lesotho.html [dostęp: 10.09.2020].

4. Nawrócić się i żyć. Jan Paweł II w Malawi (4–6 maja 1989 r.)

Jan Paweł II udał się z wizytą do Malawi w dniach 4–6 maja 1989 r. w ramach piątej podróży apostolskiej do Afryki (28 kwietnia – 6 maja 1989 r.), która objęła ponadto Madagaskar, Reunion i Zambię. Malawi było ostatnim etapem piątej podróży apostolskiej Jana Pawła II do Afryki.

4.1. Kraj i Kościół

Malawi jest krajem wieloetnicznym. Największą grupę stanowią Chewa (lub Nyanja), a ich język jest drugim językiem urzędowym kraju. Liczni są także Tumbuka, Wayao (Yao), Ngoni (Angoni). Kraj należy do grona najsłabiej rozwiniętych na świecie. Gospodarka opiera się głównie na prymitywnym rolnictwie.

4.1.1. Zarys historii kraju

W wiekach X–XIII tereny dzisiejszego Malawi znajdowały się w granicach wielkiego państwa Monomotapa. W XV w. utworzone zostało wielkie państwo Marawi, które było lokalnym związkiem plemiennym. W wiekach XVII–XIX swoje wpływy na tych ziemiach zaznaczyły emiraty z Afryki Wschodniej. W połowie XIX stulecia do głosu doszli także wojowniczy Ngoni i Wayao. Tereny te Europie przybliżył David Livingstone, który nazwał wiele gór i miejscowości. To też przyciągnęło liczne misje handlowe i wojskowe, zarówno angielskie, jak i portugalskie. W 1891 r. Wielka Brytania ogłosiła swój protektorat nad terytorium Ngoni (Protektorat Brytyjskiej Afryki Centralnej), a w 1907 r. utworzono Protektorat Niasaland, w którym zakładano liczne plantacje.

Opór miejscowej ludności dławiono zbrojnie (np. powstanie w 1915 r.). Jednak mimo to w 1944 r. powstała pierwsza polityczna organizacja miejscowej ludności – Afrykański Kongres Narodowy Niasy (NANC). Po jego rozwiązaniu w 1959 r. powstała Partia Kongresowa Malawi (MCP). W latach 1953–1963 władze kolonialne utworzyły federacje Rodezji i Niasy. Jednak w 1964 r. Malawi uzyskało niepodległość, a dwa lata później prezydentem został Hastings Kamuzu Banda, który wprowadził rządy autorytarne i jednopartyjne (MCP)²⁷.

²⁷ Por. M. Meredith, *Historia współczesnej Afryki*, dz. cyt., s. 90–94; 153–166; 364–366.

4.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Pierwsze wysiłki ewangelizacyjne na terenach dzisiejszego Malawi podejmowali jezuici portugalscy w XVI w. (Monomotapa). Jednak pod wpływem Davida Livingstone'a i dominacji brytyjskiej rozwinęły się tam prężne misje protestanckie. W 1889 r. ojcowie biali założyli misję w Mponda. Do ich pracy w tej misji nawiązał Jan Paweł II podczas swojej pielgrzymki do Malawi: „Pierwsi misjonarze katoliccy przybyli do Mponda w 1889 r. Tak jak niegdyś Apostołowie, oni także usłyszeli polecenie Pana, aby w imię Tego głosić nawrócenie i odpuszczenie grzechów wszystkim narodom (por. Łk 24,47). Poświęcili się po to, aby Dobra Nowina zbawienia mogła zagościć we wszystkich sercach. Zasiał ziarno. Pan dał mu wzrost. Od czasu owych skromnych początków Kościół zapuścił korzenie w Malawi i przyniósł Ewangelię obfite żniwo. Dowodzi tego duża liczba katolików, ich żywa wiara, liczne powołania do kapłaństwa i życia zakonnego, gorliwość, z jaką pełni oddania świeccy służą wspólnocie Kościoła i niosą wiarę innym. Po stu latach rozwoju macie dziś siedem diecezji: Blantyre, Chikwawa, Dedza, Lilongwe, Mangochi, Mzuzu i Zomba”²⁸.

Słowa te mówią o powolnym, aczkolwiek widocznym wzroście Kościoła. W 1897 r. utworzono Wikariat Apostolski Niasa. W 1903 r. pracę ojców białych wspomogli montfortanie (Prefektura Apostolska Shire). Z czasem dołączyli do nich inni, których także wspominał papież podczas pielgrzymki: „Witam biskupa Chimole, kapłanów tej diecezji, ojców białych, którzy rozpoczęli tu misję; członków Zgromadzenia Ducha Świętego, którzy tak bardzo przyczynili się do ewangelizacji Południa, karmelitów, franciszkanów i ojców z Kiltegan; zakonników i zakonnice ze zgromadzeń zbyt licznych, aby je tu wszystkie wymienić, ale jednakowo kochanych i szanowanych za ich ewangeliczne świadectwo i pełną miłości posługę wobec Kościoła na tej ziemi. Specjalne pozdrowienie przesyłam kontemplacyjnemu zakonowi klarysek, których życie w modlitwie i pokucie przynosi ukryte owoce duchowe. Słowa zachęty kieruję do wszystkich katechetów, członków organizacji i stowarzyszeń kościelnych oraz całego ludu Bożego uczestniczącego w tej Mszy Świętej”²⁹.

²⁸ Jan Paweł II, *Sto lat Kościoła w Malawi. 5 V – Blantyre. Homilia podczas Mszy św. w Kwacha Park*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 28.

²⁹ Tenże, *Życie nowym życiem w Chrystusie. Homilia podczas Mszy św. na terenie lotniska wojskowego. 6 V – Lilongwe*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 30.

W 1959 r. w kraju ustanowiono zwykłą hierarchię kościelną – Blantyre stało się siedzibą metropolii. Po uzyskaniu niepodległości wzrosła znacznie liczba rodzimego duchowieństwa oraz rodzinnych siostr zakonnych³⁰.

W 1988 r. w liczącej ponad 8 mln społeczności Malawi było ponad 85% chrześcijan, głównie protestantów. Katolicy stanowili około 17%. W siedmiu diecezjach kraju pracowało 370 kapłanów, 86 braci, 647 siostr i ponad 10 tys. katechistów³¹.

4.2. Pielgrzymka papieska

Do Blantyre, dawnej stolicy kraju, Jan Paweł II przybył 4 maja po południu. Na lotnisku powitał papieża blisko 90-letni prezydent Hastings Kamuzu Banda. Obecni byli również wszyscy biskupi kraju.

4.2.1. Dramat sąsiedniego Mozambiku

Ojciec Święty już w przemówieniu powitalnym nawiązał do dramatu Mozambiku, z którym Malawi graniczy bezpośrednio i z którego napłynęło już prawie 800 tys. uchodźców. Jan Paweł II wyraził wielkie uznanie dla rządu i ludności, która tych ludzi przyjęła i żywi, pomimo że nie dysponuje wielkimi bogactwami naturalnymi i pomimo że kraj jest często nawiedzany przez susze i powodzie. „Trudności nie brakuje, a niektóre z nich są wynikiem wydarzeń poza waszymi granicami. Mam na myśli w szczególności setki tysięcy ludzi, którzy szukali schronienia na waszej ziemi z powodu konfliktów społecznych w sąsiednim Mozambiku. Społeczność międzynarodowa docenia waszą hojność w wyżywieniu i schronieniu tych uchodźców, pomimo ogromnego obciążenia, jakie nakłada to na wasze własne zasoby. Sytuację dodatkowo pogorszyła susza w ubiegłym roku, a następnie powodzie w ostatnich miesiącach. Zaprawdę, działaliście zgodnie ze swoimi najlepszymi tradycjami i w prawdziwym duchu współczucia. Ponawiam apel do sumień innych narodów i ludów, aby pomóc wam w zaspokojeniu potrzeb osób cierpiących na tak wielką skalę”³².

³⁰ Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 2, dz. cyt., s. 375–380.

³¹ AP 1989.

³² Jan Paweł II, *Welcome Ceremony in Malawi. Address of his Holiness John Paul II. Chileka Airport, Blantyre, Thursday, 4 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890504_arrivo-malawi.html [dostęp: 20.08.2020].

4.2.2. Potrzeba pracy misyjnej

Po oficjalnym powitaniu Jan Paweł II spotkał się z korpusem dyplomatycznym, a następnie złożył wizytę prezydentowi republiki w jego rezydencji. Wieczorem spotkał się w katedrze z duchowieństwem i siostrami zakonnymi. Papież wyraził uznanie dla pracy misjonarzy i skoncentrował się na chrześcijańskim przykazaniu miłości, realizowanym w życiu misjonarza. „Droży bracia i siostry: «dusza» komunii kościelnej i tych relacji w Kościele znajduje się w przykazaniu, które usłyszeliśmy kilka chwil temu w Ewangelii. Jezus mówi swoim uczniom: «To jest moje przykazanie, abyście się wzajemnie miłowali, tak jak Ja was umiłowałem» (J 15,12). Dzisiaj Jezus wypowiada te same słowa do swoich uczniów w Malawi i na całym świecie, kierując je w szczególny sposób do nas, kapłanów i zakonników swojego Kościoła”³³. Nawiązując do tekstu Ewangelii, Ojciec Święty zachęcał, by powołani przez Chrystusa „wyszli i owoc przynosili”. Chrystus „powierzył Kościołowi świętą misję nauczania w Jego imieniu aż po krańce świata i w wypełnianiu tej misji kapłani i zakonnicy zawsze odgrywali szczególną rolę”³⁴.

Następnego dnia, 5 maja przed południem, Jan Paweł II odprawił Mszę św. w parku Kwacha w Blantyre. Obecnych było przeszło 100 tys. osób. Uczestniczył w niej także prezydent Kamuzu Banda. Ojciec Święty pozdrowił zebranych w języku cziczewa. Homilia poświęcona była pracy misyjnej, gdyż w tym roku przypadało stulecie przybycia pierwszych misjonarzy na teren Malawi. „Od czasu owych skromnych początków Kościół zapuścił korzenie w Malawi i przyniósł Ewangelii obfite żniwo. Dowodzi tego duża liczba katolików, ich żywa wiara, liczne powołania do kapłaństwa i życia zakonnego, gorliwość, z jaką pełni oddania świeccy służą wspólnocie Kościoła i niosą wiarę innym”. „Mam nadzieję, że moja wizyta dopomoże wam – jako jednostkom i jako wspólnocie wiary – upodabniać się z każdym dniem coraz bardziej do Chrystusa, że pomoże wam żyć Ewangelią. Naszą misją jako członków Kościoła jest otwierać się na działanie Ducha Świętego, aby On przeobrażał nas i całą ludzkość swoją mocą”. Jan Paweł II wspominał o konkretnych, realizowanych w życiu chrześcijan w Malawi znakach przynależności do Chrystusa, w tym otwarciu na

³³ Tenże, *Meeting with the Priests, Men and Women Religious and Seminarists of Malawi. Address of his Holiness John Paul II. Limbe Cathedral in Blantyre, Thursday, 4 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890504_sacerdoti-malawi.html [dostęp: 20.08.2020].

³⁴ Tamże.

uchodźców z Mozambiku. „Niektórzy z was przyjęli w ten sposób Chrystusa do swoich wiosek i domów. Możecie także dostrzec Go w ludziach niepełnosprawnych. Kiedy pomagacie im zająć należne miejsce w społeczeństwie, pomagacie Chrystusowi. Odnosi się to także do miłości i troski, jaką okazujecie chorym i umierającym. Coraz więcej ludzi choruje dziś na AIDS. Musimy traktować ich tak, jak traktowalibyśmy samego Chrystusa. Musimy «nawrócić się i żyć» przez okazywane czynem miłosierdzie, przez potęgę miłości”³⁵.

W homilii papież nawiązał raz jeszcze do przyjmowania uchodźców z sąsiedniego Mozambiku: „To Chrystusa witacie w Malawi, kiedy okazujecie miłość i życzliwość uciekinierowi, który przybywa do waszego kraju z Mozambiku w poszukiwaniu bezpieczeństwa, żywności i schronienia. Niektórzy z was przyjęli w ten sposób Chrystusa do swoich wiosek i domów. Możecie także dostrzec Go w ludziach niepełnosprawnych. Kiedy pomagacie im zająć należne miejsce w społeczeństwie, pomagacie Chrystusowi. Odnosi się to także do miłości i troski, jaką okazujecie chorym i umierającym. Coraz więcej ludzi choruje dziś na AIDS. Musimy traktować ich tak, jak traktowalibyśmy samego Chrystusa. Musimy «nawrócić się i żyć» przez okazywane czynem miłosierdzie, przez potęgę miłości”³⁶.

Na zakończenie Mszy św. Jan Paweł II powierzył Malawi Matce Bożej – Matce Pocieszenia – Matce Afryki³⁷.

4.2.3. Troska o rodzimy Kościół

Po Mszy św. Jan Paweł II spotkał się w siedzibie arcybiskupa Blantyre z Episkopatem Malawi. Mówiąc o stuleciu ewangelizacji kraju, papież zaznaczył, iż obecny „etap intensywnej działalności misjonarzy zagranicznych w Malawi stopniowo ustępuje miejsca kolejnemu etapowi: katolicy Malawi przyjmują coraz większą odpowiedzialność za swe Kościoły lokalne i starają się coraz głębiej rozumieć, co to znaczy być katolikiem i Afrykaninem”³⁸. Wskazał na trudności, którym Kościół musi obecnie sprostać. „Trzeba przede wszystkim zauważyć, że głosicie Ewangelię w społeczeństwie obejmującym chrześcijan także z innych Kościołów i wspólnot kościelnych. Jak już wspomniałem podczas

³⁵ Jan Paweł II, *Sto lat Kościoła w Malawi*, dz. cyt., s. 28.

³⁶ Tamże.

³⁷ Jan Paweł II, *Akt zawierzenia Malawi Matce Bożej*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 28.

³⁸ Tenże, *W przededniu Synodu Biskupów poświęconego Afryce. 5 V – Blantyre. Przemówienie do biskupów Malawi*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 29.

wizyty *ad limina*, należy mocniej podkreślać wspólne więzy łączące chrześcijan. Więzy te trzeba umacniać przez wspólną modlitwę, wspólną działalność społeczną i światłą dyskusję teologiczną³⁹. To otwarcie należy także okazać muzułmanom i wyznawcom innych religii. „Różnorodność religii w Malawi sprawia, iż szczególnie ważne jest, aby katolicy dobrze znali prawdy swej wiary i dobrze umieli stosować tę wiarę w życiu”. Temu służy bogactwo istniejących ruchów i organizacji kościelnych, ale także troska o dobre przygotowanie kapłanów, braci i sióstr zakonnych. „W ramach ewangelizacji i formacji Kościoła konsekwentnie broni godności osoby ludzkiej i dąży do dobra społeczeństwa poprzez autentyczny rozwój człowieka. Wobec pluralizmu wyznań religijnych w Malawi oznacza to opowiedzenie się za sprawiedliwością i pokojem, we współpracy z wszystkimi, którym zależy na prawdziwych wartościach ludzkich”⁴⁰.

4.2.4. Powołani do świętości

W godzinach popołudniowych Jan Paweł II udał się na stadion Kamuzu w Blantyre, gdzie spotkał się na liturgii słowa z 50 tys. młodzieży. Cytując list św. Pawła do Kolosan, mówił im o potrzebie dążenia do świętości. „Tak, moi drodzy młodzi przyjaciele z Malawi, jesteście powołani do świętości. To prawdziwe powołanie, a nie tylko pobożne życzenie. Bóg specjalnie wybrał was z miłości, abyście byli Jego świętymi. Wzywa was teraz jako studentów, młodych pracowników lub seminarzystów. Nawet jeśli jesteś bezrobotny i masz niewielkie szanse na znalezienie pracy, nadal jesteś wybrany, kochany, aby być świętym. Nawet jeśli doświadczyłeś ciemności wielkiego grzechu i wędrowałeś na pustynię beznadziejności, Bóg wciąż cię wzywa”⁴¹.

Bezpośrednio ze stadionu Jan Paweł II udał się do centrum szkół „Our Lady of Wisdom” na spotkanie z katolickim laikatem. W pierwszych swoich słowach papież odwołał się do miejscowej tradycji: „W waszym języku istnieje powiedzenie: *Dziko ndi anthu* – «to ludzie tworzą świat». To samo można powiedzieć o Kościele: «To ludzie tworzą Kościół». Razem ze swoimi pasterzami jesteście Kościołem tu i teraz na tej afrykańskiej ziemi. Dlatego z wielką radością spotykam się z wami – świeckimi przywódcami – podczas

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Jan Paweł II, *Meeting with the Young People of Malawi. Address of his Holiness John Paul II. Kamuzu Stadium, Blantyre, Friday, 5 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890505_giovani-malawi.html [dostęp: 20.08.2020].

tej wizyty duszpasterskiej, aby utwierdzić was w wierze katolickiej, zachęcić was do uczestnictwa w życiu i misji Kościoła oraz wyrazić wdzięczność za wszystkie dobre rzeczy, które dokonały się w Malawi dzięki hojnej odpowiedzi świeckich na dary Ducha Świętego”⁴². Papież podkreślał, iż w Malawi świeccy zawsze odgrywali wielką rolę w Kościele. Wyraził duże uznanie dla nich i skupił uwagę na trudnościach, jakie w życiu napotykają i jakie mu przedstawili, przede wszystkim na zagrożeniu rodziny, która jest kolebką miłości i życia społecznego. Chrześcijańskie świadectwo dawane w rodzinie jest świadectwem prawdziwie ewangelicznym i wchodzi w zakres ważnego zadania Kościoła – ewangelizacji kultury: „Wzywam was zatem, abyście pozwolili słowu Chrystusa kształtować wasz styl życia jako prawdziwi chrześcijanie i prawdziwi Malawijczycy. Niech korzenie Ewangelii głębiej zapadną w waszą kulturę. Ponieważ w kulturze wiara chrześcijańska staje się częścią historii i twórcą historii”⁴³.

Następnie Jan Paweł II spotkał się w szkolnej bibliotece z przedstawicielami różnych wspólnot wyznaniowych i religijnych. Papież mówił m.in.: „W ostatnich latach poczyniono znaczne postępy we współpracy ekumenicznej. Z przyjemnością zauważam w szczególności współpracę w wielu obszarach życia religijnego i społecznego między Chrześcijańską Radą Malawi a Konferencją Episkopatu. Wspólne inicjatywy, które wdrażacie, na przykład za pośrednictwem Christian Service Committee i Private Hospital Association, świadczą o waszym wspólnym pragnieniu okazywania Bożej miłości waszemu ludowi”⁴⁴.

4.2.5. Życie nowym życiem w Chrystusie

6 maja rano Jan Paweł II opuścił Blantyre i samolotem udał się do Lilongwe, nowej stolicy Malawi. Tam na lotnisku wojskowym odprawił Mszę św. dla 150 tys. wiernych. W homilii mówił: „W czasie moich wizyt duszpasterskich

⁴² Tamże.

⁴³ Jan Paweł II, *Meeting with the Catholic Lay Leaders of Malawi. Address of his Holiness John Paul II. Our Lady of the Wisdom School, Blantyre, Friday, 5 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890505_movim-laicali-malawi.html [dostęp: 20.08.2020].

⁴⁴ Tenże, *Meeting with the Representatives and Leaders of Christian Churches and Ecclesial Communities and Leaders of Other Religions. Address of his Holiness John Paul II. Our Lady of the Wisdom School, Blantyre, Friday, 5 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890505_confessioni-cristiane-malawi.html [dostęp: 20.08.2020].

w różnych częściach świata zwracam się z tym apelem do ludzi wszystkich ras i języków: trwajcie blisko Chrystusa! To orędzie kieruję dziś do wszystkich tu zgromadzonych”. Papież mówił o królestwie Chrystusa i o tym, że w życiu „niestety, przejawy ciemności są wszystkim dobrze znane. Jednostki doznają cierpienia i niepowodzeń. Istnieją też różne rodzaje zła społecznego, których przewyciężenie wymaga odwagi i ustawicznych wysiłków. Wiem, że wielu młodych ludzi nie może znaleźć pracy i szybko traci nadzieję. Bezrobocie nie sprzyja zachowaniu ludzkiej godności [...]. Przy wielu okazjach apelowałem o ustanowienie takiego ładu ekonomicznego, który umożliwiłby społeczeństwom krajów rozwijających się kierowanie własnym losem i zapewnienie miejsc pracy dla zawodowo czynnej części ludności (por. *Sollicitudo rei socialis*, 26)”⁴⁵. Nawiązał też do losu uchodźców: „Od kilku lat Afryka z niepokojem obserwuje wzrost liczby ludzi, którzy muszą uciekać z ojczyzny z powodu wojny lub głodu. Malawi otworzyło drzwi na przyjęcie tysięcy uchodźców, z których wielu jest katolikami. Należy udzielać zachęty i poparcia wszelkim wysiłkom podejmowanym przez władze państwowe, Kościół i organizacje międzynarodowe w celu udzielenia pomocy naszym braciom i siostram. Do was, którzy musieliście przekroczyć granicę, wołam: Nie traćcie nadziei! Sam Chrystus był kiedyś uchodźcą”⁴⁶.

Jan Paweł II w homilii zachęcił też gorąco wiernych do świętości życia w rodzinie. „Wzywam was dziś, abyście odrzucali styl życia niezgodny z tym, co najlepsze w waszych tradycjach i z wiarą chrześcijańską”⁴⁷.

Po Mszy św. Jan Paweł II udał się na lotnisko, skąd odleciał do Rzymu.

5. Pokój i sprawiedliwość społeczna. Jan Paweł II w Republice Południowej Afryki (16–18 września 1995 r.)

Jan Paweł II odwiedził Republikę Południowej Afryki w dniach 16–18 września 1995 r., podczas swojej jedenastej wizyty apostolskiej w Afryce, która oprócz RPA obejmowała Kamerun i Kenię.

⁴⁵ Jan Paweł II, *Życie nowym życiem w Chrystusie*, dz. cyt., s. 30.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże.

5.1. Kraj i Kościół

Burzliwa historia dzisiejszej Republiki Południowej Afryki uczyniła z tego bardzo zasobnego w bogactwa naturalne regionu mieszkanie dla różnych ludów i narodów. Według danych miejscowego Urzędu Statystycznego najliczniej reprezentowane są ludy afrykańskie (głównie ludy Bantu) – ok. 80%, a także ludność biała (Burowie, Anglicy) – ok. 9%, tzw. koloredzi (ludność w bardzo dużym stopniu wymieszana rasowo), Azjaci i inni. Większość mieszkańców wyznaje chrześcijaństwo, głównie w formie protestanckiej.

5.1.1. Zarys historii kraju

Już w I tysiącleciu przed Chrystusem pierwszymi mieszkańcami współczesnego RPA byli Buszmeni. Wiele wieków później na te tereny przybyli Hotentoci, a od IX w. zaczęły napływać ludy Bantu. Pierwsi Europejczycy pojawili się w XV w. Za początek europejskiej eksploracji Afryki Południowej uważa się dzień 6 kwietnia 1652 r., kiedy to Holendrzy założyli stację zaopatrzeniową na Przylądku Dobrej Nadziei. Rozwój osad holenderskich na tym terenie był powolny, ale stały. Do holenderskich Burów dołączyli niemieccy protestanci i francuscy hugenoci. Na przełomie XVIII i XIX w. kolonię na Przylądku Dobrej Nadziei opanowali Brytyjczycy. Od 1818 r. funkcjonowało tu państwo zuluskie pod wodzą legendarnego Czaki. Napływ brytyjskich osadników wyparł Burów z Kolonii Przylądkowej i skłonił ich do tzw. Wielkiego Treku – ekspansji na wschód i południowy wschód. Po zaciętych walkach z Bantu Burowie utworzyli republiki Transwalu i Oranii. Niedługo później i tam rozpoczęły się regularne walki brytyjskich oddziałów z Burami (tzw. wojny burskie, zakończone włączeniem republik burskich do Imperium Brytyjskiego). W 1879 r. Brytyjczycy dokonali podboju państwa Zulusów⁴⁸.

W 1910 r. Natal, Transwal, Orania i Kolonia Przylądkowa utworzyły Związek Południowej Afryki, który pozostawał brytyjskim dominium, zarządzanym jednak przez Afrykanerów. W 1912 r. powstał Południowoafrykański Tubylczy Kongres Narodowy (od 1923 r. Afrykański Kongres Narodowy), walczący o prawa Afrykanów. Po I wojnie światowej nastąpił znaczny rozwój

⁴⁸ Por. M. Leśniewski, *Afrykanie, Afrykanerzy i Brytyjczycy. Studium wzajemnych relacji, 1795–1854*, Warszawa: Bel Studio Sp. z o.o. 2008; tenże, *Wojna burska, 1899–1902*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper 2001.

gospodarczy kraju. W 1931 r. ogłoszono niepodległość państwa. Po II wojnie światowej rozpoczęto wdrażanie systemu segregacji rasowej. W 1961 r. proklamowano powstanie Republiki Południowej Afryki, przycinając ostatecznie konstytucyjne więzy łączące kraj z Wielką Brytanią. Narastał jednak opór czarnej większości oraz wspólnoty międzynarodowej przeciwko polityce apartheidu. Ustawodawstwo apartheidu zniesiono w 1991 r., a 1994 r. odbyły się pierwsze w pełni demokratyczne wybory powszechne. Zwyciężył w nich Afrykański Kongres Narodowy, a jego przewodniczący, Nelson Mandela, został wybrany na pierwszego czarnoskórego prezydenta w historii kraju⁴⁹.

5.1.2. Zarys historii ewangelizacji

W pierwszej połowie XIX w. – ze względu na radykalny protestantyzm – księża katolicy mogli jedynie – i to z przerwami – prowadzić duszpasterstwo Europejczyków w Kraju Przylądkowym, pomimo iż w 1818 r. powołano formalnie Wikariat Apostolski Przylądka Dobrej Nadziei. Misjonarze katolicy rozpoczęli ewangelizację miejscowej ludności dopiero w 1850 r., kiedy to erygowano Wikariat Apostolski Natalu, obejmujący Oranię, Transwal i Basutoland. Kościół katolicki przez dziesięciolecia stanowił mniejszość w porównaniu z Kościołami protestanckimi. Rozwijał się on przede wszystkim wśród Czarnych. W 1951 r. utworzono zwykłą hierarchię kościelną, dzieląc kraj na cztery prowincje z metropoliami w miastach Bloemfontein, Kapsztad, Durban i Pretoria. Od 1952 r. Kościół wielokrotnie sprzeciwiał się dyskryminacji rasowej⁵⁰.

Po latach apartheidu w RPA segregacja rasowa została zniesiona i Jan Paweł II przyjął zaproszenie do złożenia wizyty w tym kraju, bogatym gospodarczo, ale borykającym się z wieloma problemami społecznymi. Tak jak niedawno Kościół opowiadał się za zniesieniem segregacji rasowej, tak teraz włączył się w dzieło leczenia jej ran i pojednania. W 1994 r. w kraju było ok. 3 mln

⁴⁹ Na temat historii RPA i wewnętrznych relacji istnieje bogata literatura w języku polskim, por. chociażby: J. Balicki, *Historia Burów: geneza państwa apartheidu*, Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1980; G. Jaszuński, *Czarny prezydent: rewolucja w RPA*, Warszawa: „Rytm” 1995; M.W. Solarz, *Republika Południowej Afryki: trwałość czy zmierzch potęgi w regionie?*, Warszawa: „Dialog” 1999; M. Leśniewski, *Miejsce Południowej Afryki w kształtowaniu koncepcji polityki imperialnej Wielkiej Brytanii, 1899–1914*, Warszawa: DiG 2001. A. Żukowski, *System konstytucyjny Republiki Południowej Afryki*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe – Kancelaria Sejmu 2003; A. Gąsowski, *RPA*, Warszawa: Wydawnictwo „Trio” 2006.

⁵⁰ Por. B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 323–440; 818–840.

(8% ludności kraju) katolików, a Kościół zorganizowany był w 4 prowincje kościelne i 23 diecezje⁵¹.

5.2. Pielgrzymka papieska

Pielgrzymka Jana Pawła II do RPA związana była z tzw. fazą celebracyjną Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Afryce. Przypadła ona na czas przełomowych, demokratycznych przemian w kraju.

5.2.1. W trosce o postęp człowieka

16 września 1995 r. na lotnisku w Johannesburgu Jana Pawła II powitali: prezydent kraju Nelson Mandela, laureat Pokojowej Nagrody Nobla z 1993 r., przedstawiciele rządu i korpusu dyplomatycznego, dwaj kardynałowie z Angoli i Mozambiku, 35 biskupów południowoafrykańskich oraz tłumy wiernych. W swoim przemówieniu Nelson Mandela mówił o historycznym znaczeniu wizyty papieskiej nie tylko dla Kościoła w RPA, ale też dla całego kraju. Papież natomiast przedstawił znaczenie pokojowej drogi przeobrażeń w Afryce: „Gdziekolwiek spojrzymy, widzimy przemiany dokonujące się w Afryce. Nie wiemy jeszcze, dokąd doprowadzą. Wiemy jednak, że nie wolno ignorować nadziei i oczekiwań milionów ludzi. Są one dla nas moralnym wyzwaniem. Dlatego właśnie moja obecna podróż ma szczególne znaczenie, przede wszystkim dla mnie samego i dla wiernych Kościoła katolickiego, ale także – mam nadzieję – dla tych, którym leży na sercu dobro Afryki”. Następnie powiedział o celu swojej wizyty, którym było przedstawienie dorobku Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Afryce. „Synod ponownie zobowiązał Kościół, by wszelkimi dostępnymi sobie środkami dążył do duchowego i w pełni ludzkiego postępu narodów Afryki. Wspólnota katolicka w całej Afryce będzie dążyć do odnowy duchowej, aby ogarnąć miłością wszystkich ludzi, w głębokim przekonaniu, że Syn Boży przez swoje wcielenie zjednoczył się w pewien sposób z każdym człowiekiem”⁵².

⁵¹ AP 1995.

⁵² Cyt. za: *Republika Południowej Afryki. Kronika podróży*, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 21. Por. Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Johannesburg International Airport (South Africa). Saturday, 16 September 1995*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1995/september/documents/hf_jp-ii_spe_19950916_arrivo-sud-africa.html [dostęp: 22.09.2020].

Z lotniska w Johannesburgu papież udał się do odległej Pretorii, administracyjnej stolicy kraju, gdzie zatrzymał się w nuncjaturze. Wieczorem złożył wizytę kurtuazyjną prezydentowi Mandeli, po czym powrócił do nuncjatury.

5.2.2. Wezwanie do pokoju

W niedzielę 17 września przed południem Jan Paweł II przewodniczył koncelebrowanej Mszy św. na hipodromie w Gosforth Park na przedmieściach Johannesburga. Uczestniczyło w niej ok. 500 tys. wiernych, obecny był także prezydent Mandela.

Podczas Mszy św. w Johannesburgu Jan Paweł II poświęcił homilię problemowi pokoju w świecie i w RPA. Zaczął ją od słów: „«Pokój zostawiam wam, pokój mój daję wam» (J 14,27). [...] Dziś proszę o ten pokój dla wszystkich ludów południowej Afryki”⁵³. Podkreślał przy tym, że „pokój Chrystusa różni się od innych rodzajów pokoju. Jest on wylaniem Ducha Świętego, Pana i Ożywiciela [...] Kościół wierzy, że pokój jest darem Bożym, a równocześnie jest on nam wszystkim zadany. Wam wszystkim: moim braciom biskupom, wspólnocie katolickiej Johannesburga i wszystkim innym diecezjom Afryki Południowej i sąsiednich krajów, naszym braciom i siostram z innych wspólnot chrześcijańskich, wyznawcom innych religii, wszystkim mężczyznom i kobietom, niezależnie od ich pochodzenia, rasy i kultury – pragnę powtórzyć słowa z dzisiejszego czytania z Księgi proroka Izajasza: «Budujcie, budujcie, uprzątnijcie drogę, usuńcie przeszkody z drogi mego ludu! [...] Pokój! Pokój dalekim i bliskim!» (Iz 57,14.19)”⁵⁴.

Papież podkreślił, że to wezwanie do wytężonej pracy na rzecz autentycznego pokoju jest myślą przewodnią Mszy św. w Gosforth Park. Przypomniał słowa Soboru Watykańskiego II, zwłaszcza konstytucji duszpasterskiej *Gaudium et spes*, o związkach między ewangelizacją a wyzwoleniem człowieka. Takie zadanie miała utworzona Papieska Rada Iustitia et PAX, mająca swe odpowiedniki w poszczególnych konferencjach Episkopatu i na całym świecie. Przywołał także międzyreligijne spotkanie w Asyżu i jego znaczenie dla utrwalania pokoju. „Zmiana sytuacji światowej miała swoje znaczenie dla położenia Afryki. Epoka kontrastów ideologicznych przeminęła; trzeba teraz

⁵³ Tenże, *Zbawienie, sprawiedliwość, pokój. Msza św. w „Gosforth Park”, 17 września – Johannesburg*, *OsRomPol* (1995) nr 11–12, s. 22.

⁵⁴ Tamże.

przystąpić do rozwiązywania przy użyciu wszystkich posiadanych zasobów rzeczywistych problemów mieszkańców Afryki. Adhortacja apostołska [*Ecclesia in Africa*], którą przedstawiamy, nie proponuje programu materialnego i politycznego rozwoju, jest to bowiem zadanie należące do obywateli i przywódców poszczególnych krajów. Prezentuje ona natomiast wizję moralnej odpowiedzialności wszystkich i wskazuje drogę, jaką zamierza pójść Kościół, aby przyczynić się do pełnego dobrobytu ludności afrykańskiej. Kościół wie, jak wielkie są to wyzwania”⁵⁵.

„Pierwszym wyzwaniem dla ludów Afryki jest obecnie nawrócenie i pogłębienie solidarności, którą cechuje wielkoduszność, wzajemne przebaczenie i pojednanie. [...] Ukazują one jednak jedyną możliwą drogę do przezwyciężenia całkowitego bankructwa moralnego, uprzedzeń rasowych i etnicznej rywalizacji”⁵⁶.

Papież zwrócił się też ze szczególnym wezwaniem do kobiet afrykańskich, by wychowywały swe dzieci do pokoju i stały na straży życia. W czasie homilii powiedział: „Kościół wie, że wy, kobiety afrykańskie, odgrywacie niezastąpioną rolę w procesie humanizacji społeczeństwa [...] Kościół zatem zwraca się do was ze szczególnym apelem o szacunek, ochronę, miłość i postawę służby wobec życia, każdego życia, od jego poczęcia aż po naturalną śmierć! [...] Każdy rozlew krwi jest raną dla waszego geniuszu. [...] Historia dowodzi, że wojny bywają nade wszystko udziałem mężczyzn. Tak było zawsze i tak jest również dzisiaj”⁵⁷.

5.2.3. Ewangelizacja i rozwój narodów

Po południu Jan Paweł II udał się do katedry Chrystusa Króla w Johannesburgu, gdzie przewodniczył drugiej sesji celebracyjnej Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Afryce⁵⁸. W przemówieniu cieszył się z ostatnich wydarzeń i mówił, iż podczas synodu osobiste doświadczenie biskupów „kazało im często mówić o «szczególnie niepokojących sytuacjach», w jakich żyje większość Afrykanów: «obniżanie się jakości życia, niedostatek środków na wychowanie młodzieży, brak elementarnych służb sanitarnych

⁵⁵ Tamże, s. 23.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Pierwsza sesja odbyła się podczas tej samej podróży w Jaunde, w Kamerunie, trzecia w Nairobi, w Kenii.

i społecznych, powodujący utrzymywanie się chorób endemicznych, szerzenie się straszliwej plagi AIDS, przytłaczający ciężar zadłużenia zagranicznego, przerażające bratobójcze wojny podsycane przez cyniczny handel bronią, haniebny i tragiczny los uchodźców i wygnańców» (*Ecclesia in Africa*, 114). Moralny osąd tej sytuacji wydany przez Synod jest zarazem surowy i pełen współczucia⁵⁹. Ojciec Święty podkreślał, że Afryka ma za sobą długą i smutną historię wyzysku, ale też, że „dzisiaj ta sytuacja utrzymuje się nadal, przybierając nowe formy, takie jak przytłaczające zadłużenie, niesprawiedliwe warunki handlu, składowanie szkodliwych odpadów, zbyt surowe wymagania stawiane przez programy reform strukturalnych. Nie tylko Kościół, ale również wiele instytucji międzynarodowych, a także spotkanie na szczycie poświęcone rozwojowi społecznemu, które obradowało pod egidą ONZ w Kopenhadze w marcu tego roku, domaga się, by programy pomocy i polityka ekonomiczna wspomagały prawdziwy postęp i rozwój społeczny, dążąc do wykorzenienia ubóstwa, zwiększając zatrudnienie i popierając bardziej aktywny udział wszystkich środowisk społecznych w publicznej debacie nad polityką państwa”⁶⁰. I po raz kolejny apelował: „Powtarzam w tym miejscu zalecenia Synodu, wzywając kraje sprzedające broń, by tego zaniechały, i prosząc rządy państw afrykańskich, aby «zrezygnowały z przesadnych wydatków na cele wojskowe i przeznaczyły więcej środków na oświatę, ochronę zdrowia, troskę o dobrobyt swoich narodów»”⁶¹.

Idąc za głosem Synodu, Jan Paweł II zwracał się „do samych Afrykanów, kierując do nich najbardziej naglące i ufne wezwanie, ponieważ oni sami powinni być głównymi budowniczymi lepszej przyszłości. Pośród różnych przejawów zła, które zasłużyły na jednomyślne potępienie Ojców Synodalnych, jeden wyróżnia się ze względu na swe szczególne konsekwencje w Afryce: mam na myśli podziały i konflikty etniczne, które prowadzą czasem do straszliwych zbrodni [...]. Kościół w Afryce jest głęboko świadom wyzwania, jakim są te podziały, i uważa, że ma obowiązek dopomóc w zapobieganiu ich konsekwencjom”⁶².

Papież za Synodem zwracał uwagę na korupcję panującą w Afryce, niedostosowane do potrzeb społeczeństwa programy gospodarcze, brak poszanowania

⁵⁹ Jan Paweł II, *Ewangelizacja i rozwój narodów. Druga sesja celebracyjna Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Afryce, 17 września – Johannesburg*, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 25.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Tamże.

⁶² Tamże.

prawa oraz demokracji. I deklarował, iż Kościół będzie nadal niósł z Afryką brzemień jej problemów i trudności. „Nie przestanie wspomagać cię i zachęcać do wytrwania w poszukiwaniu większej sprawiedliwości, pokoju i pojednania, rozwoju gospodarczego, społecznego i politycznego, który odpowiada godności ludzkiej osoby”⁶³.

5.2.4. Cały świat patrzy na RPA

18 września, przy pożegnaniu na lotnisku w Johannesburgu, Jan Paweł II powiedział m.in.: „Najnowsza historia Afryki Południowej dowodzi, że pokój jest zwycięstwem ludzkiego ducha, który porzuca drogi podziałów i konfliktów, aby wejść na ścieżkę przebaczenia i braterstwa. Naród, który zaczyna od początku i zmagają się z trudnościami wszelkiego rodzaju, potrzebuje współpracy i solidarności wszystkich. Odwaga, jakiej wymaga pokój, jest czymś znacznie większym niż bezsensowne zuchwalstwo, które chciałoby dalej chodzić starymi drogami przemocy. Chociaż trzeba ujawnić prawdę o dawnych krzywdach i wskazać odpowiedzialnych, nade wszystko trzeba ochraniać wschodzącą roślinę sprawiedliwego, zgodnego i wielorasowego społeczeństwa i pozwolić jej wzrastać. Cała Afryka, a wręcz cały świat śledzi każdy wasz krok, jest bowiem świadom, że każdy sukces na drodze do społeczeństwa bardziej sprawiedliwego, bardziej ludzkiego i godnego swoich obywateli jest zwycięstwem wszystkich ludzi, staje się bowiem źródłem inspiracji i nadziei na podobne sukcesy gdzie indziej”⁶⁴.

6. Chrystus jest Królem Pokoju. Jan Paweł II w Królestwie Suazi (16 września 1988 r.)

Jan Paweł II odwiedził Królestwo Suazi 16 września 1988 r., podczas swojej czwartej wizyty apostolskiej w Afryce, która oprócz Suazi obejmowała Zimbabwę, Botswanę, Lesotho i Mozambik.

⁶³ Tamże, s. 26.

⁶⁴ Cyt. za: *Republika Południowej Afryki. Kronika podróży*, dz. cyt., s. 21–22. Por. Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Johannesburg International Airport (South Africa). Monday, 18 September 1995*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1995/september/documents/hf_jp-ii_spe_19950918_congedo-sud-africa.html [dostęp: 22.09.2020].

6.1. Kraj i Kościół

Dawne Królestwo Suazi od 2018 r. nazywa się Królestwem Eswatini. W przeddzień pielgrzymki papieskiej było ono słabo rozwiniętym krajem górniczo-rolniczym. Podstawę gospodarki stanowiła hodowla bydła, owiec i trzody chlewnej oraz uprawa bawełny, tytoniu, kukurydzy i sorga. Górnictwo ograniczało się do wydobywania niewielkich ilości rud żelaza, cyny, węgla i azbestu. Głównymi mieszkańcami kraju byli Suazi (Swazi) – grupa etniczna należąca do ludów Bantu.

6.1.1. Zarys historii kraju

Tereny dzisiejszego Eswatini znajdowały się w orbicie wpływów wielkiego państwa Monomotapa. Jego rozpad wykorzystały plemiona Suazi, tworząc w XVIII w. własne państwo, które w 1903 r. oddało się pod protektorat Wielkiej Brytanii. W dniu 6 września 1968 r., za panowania króla Sobhuza (1899–1982), kraj uzyskał niepodległość i stał się monarchią konstytucyjną. Jednak już w pięć lat później, w 1973 r., z inicjatywy samego króla Suazi zrezygnowano z rządów parlamentarnych naśladujących wzory zachodnioeuropejskie i przyjęto system rządów opartych na kolegium miejscowych wodzów plemiennych, z których 15 utworzyło Najwyższą Radę Państwową – Liquqo. Król sprawował władzę absolutną. Śmierć króla Sobhuzy II w sierpniu 1982 r. doprowadziła do kilkuletniego kryzysu rządowego wywołanego walką o władzę pomiędzy poszczególnymi osobami z rodziny królewskiej. Sytuacja ustabilizowała się, kiedy w 1986 r. królem został Mswati III (urodzony w tym samym roku – w jego imieniu rządy sprawowała matka, królowa Ntfombi)⁶⁵.

6.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Pierwszymi głosicielami Ewangelii w Suazi byli protestanci z Wielkiej Brytanii, Skandynawii i Niemiec, którzy założyli tam szereg prężnych placówek. Fundamenty pod Kościół katolicki kładli serwici (Zgromadzenie Sług Najświętszej Maryi Panny), którzy przybyli na te tereny w 1913 r. Duży nacisk położyli oni na system edukacji. W 1953 r. wspomogli ich salezianie, także rozwijając

⁶⁵ Por. Ph. Curtin, *Europejski podbój*, w: Ph. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki*, dz. cyt., s. 555–557.

szkolnictwo. Wzrostowi wspólnoty kościelnej towarzyszyła rozbudowa struktur administracyjnych: w 1923 r. erygowana została Prefektura Apostolska Suaziland, podniesiona w 1939 r. do rangi wikariatu apostolskiego, a w 1961 r. – diecezji Mazini. W 1976 r. jej ordynariuszem został rodzimy kapłan, bp Aloysius Zwane⁶⁶.

W 1987 r. chrześcijanie stanowili 70% z 700 tys. ludności Suazi, w tym katolicy ok. 8%. Pozostałe 30% ludności wyznawało religie tradycyjne. Szczególną zasługą Kościoła katolickiego była szeroko rozwinięta działalność oświatowa (57 szkół o charakterze podstawowym, do których uczęszczało ponad 15 tys. uczniów, oraz 12 szkół ponadpodstawowych z prawie 4 tys. uczniów), a także działalność charytatywno-społeczna (8 szpitali, 12 przychodni lekarskich, dom starców, 4 domy dziecka). W diecezji Manzini pracowało 140 katechistów, 3 rodzimych kapłanów diecezjalnych i 36 kapłanów zakonnych (w tym 8 rodzimych). Ich pracę wspomagało 3 braci zakonnych i ponad 100 siostr⁶⁷.

6.2. Pielgrzymka papieska

Pobyt Jana Pawła II w Suazi trwał zaledwie 8 godzin, jednak był on niezwykle ważnym wydarzeniem w życiu Kościoła w tym kraju. Samolot z Ojcem Świętym wylądował na lotnisku w Matshapa w Manzini. Papieża powitali premier Sotsha Dlamini i bp Louis Ndlovu.

6.2.1. Pojednanie i rodzina

Z lotniska Jan Paweł II udał się na stadion Somhlolo, gdzie odprawił Mszę św. Uczestniczyło w niej ok. 15 tys. osób. Na początku homilii papież odwołał się do Chrystusa Króla: „Stajemy wobec Jezusa Chrystusa, który jest królem pokoju. Jego królestwo: królestwo łaski i prawdy, królestwo sprawiedliwości i miłości – jest zarazem królestwem pokoju”, a następnie do Maryi, której Kościół Suazi oddaje szczególną cześć pod imieniem „Królowej Pokoju”. Wyjaśniał, co to znaczy, że Chrystus jest Królem Pokoju. „Chrystusowe dzieło pojednania przemienia nas od wewnątrz. Wyzwala nas z egoizmu i grzechu i daje nam nowe życie w Nim. [...] Chrystus jest Królem Pokoju, ponieważ ustanawia

⁶⁶ Por. T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 2, dz. cyt., s. 432–435; J. Różański [S. Świętokrzyski], *Służyć skromnymi środkami wszystkim. Kościół w Suazi*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 2, s. 16–17.

⁶⁷ AP 1988.

nowe stworzenie i przywraca wymiar braterstwa ludzkiemu życiu na ziemi. Wszyscy ludzie są wzajemnie dla siebie braćmi i siostrami, ponieważ Bóg jest ich wspólnym Ojcem. Chrystus objawił nam to, ucząc nas nazywać Boga naszym Ojcem. Jest to fundament pokoju w królestwie Bożym⁶⁸. Przypomniał słowa św. Pawła, że jako ambasadorzy Chrystusa „spełniamy posłannictwo jakby Boga samego, który przez nas udziela napomnień. W imię Chrystusa prosimy: pojednajcie się z Bogiem!”⁶⁹. „Po wielu wiekach owo apostołskie posłannictwo, opisane w drugim Liście do Koryntian i wyrażone w słowach dzisiejszej liturgii, trafiło do tego kraju w południowym regionie kontynentu afrykańskiego”⁷⁰. Papież wyjaśniał dalej: „Ambasador legitymuje się listami uwierzytelniającymi. Musi przedstawić wiarygodny dowód, że został posłany. Również my, jako ambasadorzy Chrystusa, musimy przedstawić dowód naszej misji. Otóż najlepszym dowodem jest nasza wierność dla chrześcijańskiego sposobu życia. Jeśli jesteśmy pojednani z Bogiem, sami z sobą i z innymi ludźmi i jeśli z kolei propagujemy to pojednanie w społeczeństwie, zasługujemy na miano ambasadorów Króla Pokoju. W ten sposób dobra nowina o tym, że Bóg w Chrystusie pojednał świat ze sobą, stanie się wiarygodna dla tych, którzy nas widzą i słyszą”⁷¹.

Następnie Ojciec Święty przeszedł do drugiego głównego tematu swojej homilii – rodziny. „Ważnym wyzwaniem dzisiaj w życiu indywidualnym każdego z nas i w życiu społeczeństwa jest wielka potrzeba wsparcia i umocnienia rodziny – owej głębokiej wspólnoty życia i miłości, która stanowi główny fundament społeczeństwa. [...] Jezus wszedł w nasz świat jako człowiek i stał się członkiem ludzkiej rodziny – Świętej Rodziny z Nazaretu. A czyniąc to, potwierdził godność i wartość życia rodzinnego” – mówił i wyjaśniał, że „podobnie jak Święta Rodzina z Nazaretu, tak też każda rodzina w Suazi, każda rodzina na świecie jest zbudowana na miłości i istnieje dla miłości. [...] Rodzina otrzymuje misję strzeżenia, objawiania i przekazywania miłości, będącej żywym odbiciem i rzeczywistym udzieleniem się miłości Chrystusa Pana Kościołowi, Jego oblubienicy”⁷². I przypomniał katolickie spojrzenie na małżeństwo i rodzinę: „Małżeństwo chrześcijańskie charakteryzuje się więc szczególną więzią

⁶⁸ Jan Paweł II, *Chrystus jest królem pokoju, 16 IX – Suazi, Msza św. na „Somhlolo Stadium”*, OsRom-Pol (1988) nr 9, s. 16.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Tamże, s. 17.

⁷¹ Tamże.

⁷² Tamże.

jedności i nierozzerwalności, bowiem Chrystus daje każdej parze na całe życie łaskę przewycięzania wszystkich przeszkód i wyłącznego związku w miłości. Z tej racji chrześcijanie uważają, że monogamiczny związek małżeński daje podstawę, na której można budować trwałą rodzinę, zgodnie z pierwotnym Bożym zamysłem dotyczącym małżeństwa. Od samego początku Bóg ustanowił przymierze małżeńskie na zasadzie równej godności osobowej mężczyzny i kobiety, oddających się sobie w miłości całkowitej, a przez to samo jedynej i wyłącznej. Wszelkie zatem formy nieposzanowania równej godności mężczyzny i kobiety trzeba uznać za poważne zaprzeczenie prawdzie, którą przyniósł na świat Chrystus, Król Pokoju⁷³.

Na zakończenie liturgii eucharystycznej Jan Paweł II zawierzył Suazi opiece Maryi⁷⁴, a następnie udał się z oficjalną wizytą do rezydencji króla Suazi.

6.2.2. „Błogosławieni jesteście...”

Po południu odbyło się spotkanie Jana Pawła II z kapłanami, zakonnikami, seminarzystami, siostrami, uchodźcami i niepełnosprawnymi, którzy zgromadzili się w katedrze w Manzini. W swoim przemówieniu Ojciec Święty nawiązał do przeczytanej Ewangelii o błogosławieństwach z Kazania na Górze (Mt 5,1–12). „Te błogosławieństwa – mówił papież – są wyrazem miłości Bożej dla tych wszystkich, którzy w jakikolwiek sposób zostali zranieni na tym świecie, dla tych, których świat współczesny uważa za obywateli drugiej kategorii. Te błogosławieństwa zapewniają o miłości Bożej względem wszystkich, którzy w obliczu przeżywanych zagrożeń i trudności trwają wiernie przy Ewangelii”.

Ojciec Święty zwrócił się najpierw do chorych i niepełnosprawnych, zapewniając ich, że uczestniczą w sposób szczególny w dziele zbawczym Chrystusa, który zwyciężył zło, grzech, cierpienie i śmierć miłością okazaną na krzyżu. To uczestnictwo polega na jednoczeniu ich cierpień z cierpieniami Chrystusa i daje owoc w postaci duchowej przemiany świata dokonującej się w sercach. Następnie papież zwrócił się do kapłanów i zakonników w Suazi. Oddał hołd pionierom ewangelizacji w tym kraju⁷⁵.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Jan Paweł II, *Akt zawierzenia Suazi Matce Bożej*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 17.

⁷⁵ Tenże, *Meeting of John Paul II with the Priests, Religious and Sick. Cathedral of Manzini (Swaziland), Friday, 16 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880916_cattedrale-manzini.html [dostęp: 20.08.2020].

Po tym spotkaniu Ojciec Święty pojechał na lotnisko, gdzie pożegnał go książę Masitsela, ubrany w tradycyjny strój. W imieniu króla podarował papieżowi tarczę oraz topór wojenny – symbole, którymi obdarowuje się najdosłojniejszych gości⁷⁶.

7. Żyjący Kościół. Jan Paweł II w Zambii (2–4 maja 1989 r.)

Jan Paweł II odbył swoją pielgrzymkę do Zambii w dniach 2–4 maja 1989 r. w ramach piątej podróży apostolskiej do Afryki (28 kwietnia – 6 maja 1989 r.), która objęła ponadto Madagaskar, Reunion i Malawi.

7.1. Kraj i Kościół

Zambia jest krajem słabo rozwiniętym gospodarczo, wieloetnicznym i wieloreligijnym, ale politycznie stabilnym. Wśród miejscowych grup etnicznych (jest ich ponad 70) najliczniejsi są Bemba, Tonga i Chewa (ludy Bantu). Chrześcijanizm, którzy stanowią większość, podzieleni są na liczne odłamy.

7.1.1. Zarys historii kraju

Pierwotnie tereny dzisiejszej Zambii zamieszkiwali Buszmeni, a od ok. VI w. zaczął się napływ ludów Bantu. W wiekach XIV–XV duża część terenów Zambii znajdowała się pod wpływami państwa Monomotapa. W XIX w. lud Lozi założył w południowo-zachodniej części dzisiejszej Zambii Barotse, a w południowo-wschodniej części powstało państwo Ngoni, na północy zaś związsek plemienny utworzyli Bemba. W 1890 r. przedstawiciele Brytyjskiej Kompanii Południowoafrykańskiej (*British South African Company*) podpisali układ z kilkoma wodzami z terenów obecnej Zambii, na mocy którego powstały protektoraty północno-wschodniej i północno-zachodniej Rodezji, połączone w 1911 r. w Rodezję Północną. Została ona w roku 1924 oficjalnie podporządkowana rządowi brytyjskiemu. W latach 1953–1963 Rodezja Północna tworzyła federację z Niasą (obecnie Malawi).

⁷⁶ Por. relacja z pielgrzymki: A. Kurowski, „Miłość Chrystusa przynagła nas” (2 Kor 5,4). *Jan Paweł II w Królestwie Suazi, 16 września 1988 r.*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 2, s. 13–15.

W 1964 r. Rodezja Północna uzyskała niepodległość i przyjęła obecną nazwę – Zambia. Rok później Zambia przekształciła się w republikę. Prezydentem Zambii w 1965 r. został dotychczasowy premier Kenneth Kaunda. Od 1969 r. wprowadzał on reformy zgodne z koncepcją tzw. filozofii humanizmu, w ramach której rząd przejął kontrolę nad amerykańskimi i brytyjskimi towarzystwami gospodarczymi. W 1972 r. rząd dokonał zmian konstytucyjnych, na mocy których Zambia stała się państwem jednopartyjnym. Wspierał też aktywnie ruchy narodowyzwolenicze, co doprowadziło do konfliktów z RPA i Rodezją Południową. We wczesnych latach 80. narastał kryzys, którego przyczyną był spadek cen miedzi – głównego źródła dochodów Zambii⁷⁷.

7.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Pierwsi portugalscy misjonarze przybyli na tereny dzisiejszej Zambii prawdopodobnie na przełomie XVI i XVII w., jednak o systematycznej działalności misyjnej w tym kraju można mówić dopiero w XIX w. Pionierem wśród misjonarzy w Zambii był słynny protestancki podróżnik David Livingstone z Londyńskiego Towarzystwa Misyjnego. Przybył on na tereny dzisiejszej Zambii po raz pierwszy w 1851 r. Za nim poszli w 1859 r. misjonarze z Londyńskiego Towarzystwa Misyjnego, zachowując przez długie lata dominującą pozycję⁷⁸.

Pierwszą próbę katolickiej ewangelizacji w XIX w. podjęli jezuita z terenów Mozambiku. Ich trzykrotne wyprawy w latach 1881–1885 zakończyły się niepowodzeniem. Wśród jezuitów był także Polak, o. Emmanuel Gabriel z prowincji galicyjskiej, który zmarł podczas uciążliwej podróży na pograniczu współczesnej Zambii (1885). Sukcesem zakończyły się dopiero misje ojców białych, podjęte w ostatnich latach XIX w. na północnym wschodzie, oraz późniejsze misje jezuitów na południowym zachodzie. Do tych początków nawiązał Jan Paweł II podczas pielgrzymki, mówiąc m.in.: „Cieszę się, że moja wizyta w Zambii zbiega się z rozpoczęciem obchodów setnej rocznicy obecności Kościoła w tym regionie świata. Co prawda portugalscy misjonarze przybyli tu po raz pierwszy w XVI i XVII w., ale dopiero pod koniec wieku XIX rozpoczęła się systematyczna działalność misyjna. Nie możemy zapominać o pierwszych jezuitach i ojcach białych, którzy tu wtedy przybyli, ani o przybyłych później

⁷⁷ Szerzej o historii Zambii: A. Roberts, *A History of Zambia*, London: Heinemann 1981; A. De Roche, *Kenneth Kaunda, the United States and Southern Africa*, London: Bloomsbury 2016.

⁷⁸ Por. B. Sundkler, Ch. Steed, *A History of the Church in Africa*, dz. cyt., s. 454–468.

włoskich franciszkanach i irlandzkich kapucynach”⁷⁹. W innym miejscu dodał on: „Kamieniem milowym było tu otwarcie przez ojców białych w roku 1891 pierwszej katolickiej parafii. Następnym – nominacja pierwszego na tym terenie biskupa, Josepha Dupont – ojca białego z Francji. Został wyświęcony na ziemi zambijskiej, wśród ludu tego kraju, w misji Kayambi. Dokładnie trzydzieści lat temu Lusaka stała się archidiecezją i stolicą metropolitalną całego kraju, które to wyróżnienie dzieli obecnie z miastem Kasama”⁸⁰.

W 1911 r. polscy jezuici rozpoczęli pracę misyjną w Zambii, która wydała wielkie owoce, zwłaszcza na terenie dzisiejszej archidiecezji Lusaka, będącej sercem ich misji. Była to jedyna w historii misji w Afryce diecezja, którą polscy misjonarze założyli od podstaw i rozwinęli⁸¹.

Rozwojowi misji katolickich towarzyszył rozrost struktur kościelnych. W 1959 r. na terenie Rodezji Północnej ustanowiono zwykłą hierarchię kościelną. Lusaka stała się stolicą metropolii, a jej pierwszym arcybiskupem został polski jezuita, abp Adam Kozłowiecki⁸². W 1967 r. powołano drugą metropolię, ze stolicą w Kasama. W roku wizyty papieskiej w Zambii było siedem diecezji, które skupiały ok. 1 650 000 katolików, czyli ok. 25% ogólnej populacji kraju (6 500 000)⁸³.

7.2. Pielgrzymka papieska

2 maja 1989 r. po południu Jan Paweł II wylądował na międzynarodowym lotnisku: w Lusace. Oczekiwały go tam wielotysięczne tłumy. Papieża witali na lotnisku: pronuncjusz apostolski abp Eugenio Sbarbaro, arcybiskup Lusaki Adrian Mung’andu, przewodniczący Konferencji Episkopatu bp Medardo Mazombwe oraz prezydent Kenneth Kaunda, twórca tzw. humanizmu zambijskiego, który od chwili uzyskania niepodległości w 1964 r. kierował państwem.

Jan Paweł II w przemówieniu scharakteryzował Zambię jako „kraj autentycznej wolności, braterstwa i solidarności, kraj, w którym lud może rosnąć

⁷⁹ Jan Paweł II, *By szukający odnaleźli Chrystusa wśród was*. 3 V – Kitwe. Homilia podczas Mszy św. dla wiernych diecezji Ndola, OsRomPol (1989) nr 4, s. 24.

⁸⁰ Tenże, *Wy, którzy stanowicie Kościół w Zambii*. 4 V – Lusaka. Homilia podczas Mszy św. dla wiernych archidiecezji, OsRomPol (1989) nr 4, s. 26.

⁸¹ Monografia misji jezuickich: L. Grzebień, *Pionierski trud misjonarzy słowiańskich 1881–1962*, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy 1977.

⁸² Por. A. Kozłowiecki, *Moja Afryka, moje Chingombe: dzieje misjonarza opisane w listach do przyjaciół*, Kraków: Wydawnictwo WAM 1998.

⁸³ AP 1990.

w atmosferze godności i wolności dzieci Bożych”⁸⁴. Tym uznaniem dla kraju i rządu papież pragnął podkreślić znamieny dla Afryki fakt, że Zambia zdobyła swoją niepodległość drogą pokojową. Jednak już w przemówieniu powitalnym Ojciec Święty wyszedł poza granice Zambii, dotykając problematyki apartheidu w południowej Afryce. „Udało się wam zbudować społeczeństwo, w którym układają się harmonijnie stosunki pomiędzy różnymi rasami. Wasze wysiłki prowadzenia dialogu pomiędzy zainteresowanymi stronami są najlepszą odpowiedzią na system apartheidu. Rasizm jest powszechnie potępiany, ale nie wystarcza go potępiać. Trzeba usunąć wszelkie uwarunkowania, które udaremniają wolę pojednania”⁸⁵. Po oficjalnej ceremonii powitania Ojciec Święty wmieszał się w tłum, witając rozentuzjasmowanych wiernych. Następnie udał się z kurtuazyjną wizytą do rezydencji prezydenta.

7.2.1. Prowadzić i nauczać lud Boży

Po wizycie u prezydenta o godz. 18.00 Ojciec Święty spotkał się w katedrze z duchowieństwem, zakonnikami i siostrami zakonnymi. Przypominając historię Kościoła w Zambii i oddając hołd misjonarzom-pionierom, papież podkreślił w homilii konieczność kontynuowania dzieła ewangelizacji: „jej celem było i jest to, aby ludzie uwierzyli, że Jezus Chrystus jest Synem Bożym i aby wierząc w Niego życie mieli (por. J 20,31)”. Cytując słowa Chrystusa o zagubionej owieczce (Łk 15,4), nalegał: „Kapłaństwo wymaga od nas, abyśmy mieli odwagę opuścić nasze własne drogi i zanieśli wiarę tym wszystkim, którzy jeszcze Chrystusa nie poznali albo też przestali praktykować swoją wiarę”⁸⁶.

Ojciec Święty mocno uwydatnił potrzebę pójścia przede wszystkim do ubogich i najbardziej opuszczonych: „Tak wielu waszych rodaków żyje w nędzy i stoi wobec niepewności jutra i braku perspektyw swego życia. Wasze

⁸⁴ Cyt. za: R. Tomanek, „Kraj, w którym lud może rozwijać się w atmosferze godności dzieci Bożych”. *Podróż apostolska Jana Pawła II do Zambii 2–4 maja 1989 r.*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 4, s. 16. Por. Jan Paweł II, *Welcome Ceremony in Zambia. Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Lusaka, Tuesday, 2 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890502_arrivo-zambia.html [dostęp: 10.07.2020].

⁸⁵ Cyt. za: R. Tomanek, „Kraj, w którym lud może rozwijać się w atmosferze godności dzieci Bożych”, dz. cyt., s. 16. Por. Jan Paweł II, *Welcome Ceremony in Zambia*, dz. cyt.

⁸⁶ Cyt. za: R. Tomanek, „Kraj, w którym lud może rozwijać się w atmosferze godności dzieci Bożych”, dz. cyt., s. 16. Por. Jan Paweł II, *Meeting with the Priests, Religious and Seminarians of Zambia. Address of his Holiness John Paul II. Cathedral of Lusaka. Tuesday, 2 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890502_sacerdoti-zambia.html [dostęp: 10.07.2020].

apostolstwo i wasz styl życia powinny stać w służbie właśnie tych ludzi i być odzwierciedleniem więzi z nimi. Proszę was usilnie o prawdziwą i pełną wyuczucia solidarność z tymi waszymi braćmi i siostrami”⁸⁷.

Jeszcze w godzinach wieczornych Jan Paweł II spotkał się w nuncjaturze z wszystkimi biskupami Zambii. W przemówieniu skierowanym do nich papież skupił się głównie na misji głoszenia powierzonej im za pomocą łaski Ducha Świętego: „Spełniając to wielkie zadanie, drodzy bracia, możemy być pewni, że Bóg, który nam je powierzył, udzieli nam również łaski, byśmy je wykonali. My sami natomiast musimy zawsze z wytrwałością wypełniać naszą misję nauczania; musimy poszukiwać najbardziej odpowiednich i skutecznych środków, by to zadanie wykonać; musimy też zawsze ufać w moc Ducha Świętego, którego łaskę otrzymaliśmy w sakramencie święceń”⁸⁸.

W dalszej części przemówienia papież skupił się na zadaniach głosiciela, którego posługa ma wypływać z trwania w jedności z Chrystusem, która zakłada nieustanną współpracę z Nim, by następnie przejawić się w owocnej współpracy z innymi. Szczególnie uwrażliwiał Jan Paweł II zambijskich biskupów na formację głosicieli, by ci, którzy z mandatu Kościoła posłani są do posługi Słowa, nieustannie poddawali się formacji mającej na celu owocniejszą posługę: „Kapłani są waszymi niezastąpionymi pomocnikami w nauczaniu, uświęcaniu i pasterzowaniu Ludowi Bożemu, powinni zatem otrzymać formację duchową i intelektualną odpowiadającą ich obowiązkom. Z tej przyczyny zachęcam was usilnie, byście poświęcili szczególną uwagę formacji tych, którzy przygotowują się do kapłaństwa, jak również dalszemu kształceniu już wyświęconych, aby wasi kapłani byli jednego umysłu i serca z wami w posłudze głoszenia Słowa (por. *Presbyterorum ordinis*, 7). Miłość Chrystusa oznacza gorliwość wobec całej Jego owczarni, zwłaszcza wobec tych, którzy Go jeszcze nie znają, i tych, którzy od Niego odeszli”⁸⁹.

Nie została pominięta w spotkaniu z biskupami również kwestia świeckich i ich współpracy w dziele ewangelizacji: „Jako biskupi macie obowiązek troszczyć się o to, by wiara «jaśniała i owocowała» (por. *Lumen gentium*, 25), oraz dbać o duchowy rozwój ludzi świeckich. Słusznie możecie być dumni z wielu

⁸⁷ Cyt. za: R. Tomanek, „Kraj, w którym lud może rozwijać się w atmosferze godności dzieci Bożych”, dz. cyt., s. 16–17. Por. Jan Paweł II, *Meeting with the Priests, Religious and Seminarians of Zambia. Address of his Holiness John Paul II. Cathedral of Lusaka. Tuesday, 2 May 1989*, dz. cyt.

⁸⁸ Jan Paweł II, *Pasterze i nauczyciele. 2 V – Lusaka. Przemówienie do biskupów Zambii*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 22.

⁸⁹ Tamże, s. 23.

świeckich organizacji z Zambii, jak również z licznych katechetów i świeckich działaczy, którzy tak wiele czynią w służbie Ewangelii. Katolicy są powołani do zajmowania odpowiedzialnych stanowisk w publicznym i kulturalnym życiu tego kraju”⁹⁰.

7.2.2. By szukający odnaleźli Chrystusa wśród was

3 maja rano papież z Lusaki udał się do odległego o 300 km miasta Kitwe, ważnego centrum przemysłowego Zambii. Na terenie dawnego lotniska odprawił Mszę św. dla wiernych diecezji Ndola, w obrębie której leży miasto. Na Mszę św. przybyło 150 tys. wiernych. Ojca Świętego powitał Dennis Jong, miejscowy biskup.

Papieska homilia, wygłoszona w Kitwe podczas Mszy św. dla wiernych diecezji Ndola, osnuta była wokół pytania, co to znaczy być katolikiem: „Warto zadać sobie pytanie, co to znaczy być katolikiem w zagłębiu miedziowym w dzisiejszej Zambii. Z pewnością znaczy to czynnie uczestniczyć w życiu Kościoła. Od czasu swoich początków rodzina wierzących rozrosła się, a orędzie Ewangelii głęboko zapaściło korzenie. Zbliżające się obchody stulecia są momentem łaski dla Kościoła w Zambii – młodego Kościoła o wielkich możliwościach. Rocznicą ta jest cenną okazją do odnowienia i pogłębienia waszego stosunku do Chrystusa, który jest kamieniem węgielnym Kościoła i Dobrym Pasterzem. Każda parafia, każda lokalna wspólnota powinna jeszcze intensywniej modlić się, aby nie zabrakło jej siły i odwagi szerzenia Ewangelii i wzajemnego służenia sobie w braterskiej miłości”⁹¹. Nawiązując do historii Zambii, do uwarunkowań społeczno-przemysłowych i do obecnej sytuacji mieszkańców tego kraju, Jan Paweł II mówił o obecności Chrystusa, zarówno kiedyś, jak i teraz, pośród ludności Zambii, pośród jej codzienności i trosk: „Dowodzi tego również historia Zambii: Pan zawsze był z wami, gdy dążyliście do niepodległości i jedności narodowej. Jest z wami, gdy zjeżdżacie do kopalń, jest z wami w kopalniach, jest z wami, gdy zbieracie się w gronie rodzin lub grup społecznych, jest z wami, gdy idziecie do pracy w fabrykach, w szkołach, w domu czy na polu”⁹². W sposób szczególny ta obecność wyraża się, co podkreślił papież, w sakramentach Kościoła.

⁹⁰ Tamże.

⁹¹ Jan Paweł II, *By szukający odnaleźli Chrystusa wśród was. 3 V – Kitwe. Homilia podczas Mszy św. dla wiernych diecezji Ndola*, dz. cyt., s. 24.

⁹² Tamże.

Po Mszy św. w Kitwe Jan Paweł II powrócił samolotem do Lusaki, gdzie na stadionie Independence spotkał się z młodzieżą. Śpiewem i tańcem witało go 50 tys. młodych ludzi. W przemówieniu na stadionie Ojciec Święty ukazał zambijskiej młodzieży ideał życia z Chrystusem: „Macie ogromne możliwości czynienia dobra, wprowadzania pokoju, tolerancji, harmonii i polepszenia swoich warunków ekonomicznych i społecznych. Macie słuszność, żądając większych możliwości kształcenia się i zdobycia zawodu. Nie możecie jednak o tym zapomnieć, że jakiegokolwiek zmiany tylko wtedy przyniosą pozytywny skutek, gdy będą oparte na sprawiedliwości. Prawdziwego dobrobytu nie można mierzyć większą liczbą samochodów czy odbiorników radiowych, ale mierzy się go naszym stosunkiem do ludzi ubogich, opuszczonych”⁹³. Najbardziej znamienne były jednak następujące słowa: „Droży młodzi Przyjaciele, poddajcie się wymaganiom Chrystusa i Jego nauki. Dla Chrystusa nieważne jest, co i ile posiadacie, ale liczy się to, kim jesteście. Zambia potrzebuje młodzieży, która za tym wezwaniem Chrystusa pójdzie i z odwagą wyjdzie naprzeciw współczesnym problemom”⁹⁴.

Po południu w siedzibie nuncjatury w Lusace papież spotkał się z Polakami pracującymi w Zambii⁹⁵.

7.2.3. Zasada solidarności i komunii

Wieczorem 3 maja w jednej z sal Mulungushi Congress Hall, zbudowanego w 1970 r. wielkiego centrum kongresowego, Ojciec Święty spotkał się z korpusem dyplomatycznym. Papież w swym wystąpieniu omówił szereg szczegółowych problemów związanych z rozwojem, m.in. sprawę zadłużenia państw ubogich. Podkreślał, iż w misji Kościoła, w centrum, jako bezwzględny punkt odniesienia, znajduje się osoba ludzka: „Przedmiotem misji Kościoła i jego odpowiedzialności jest osoba ludzka, pełna swojej ludzkiej godności. Stolica Apostolska żywi przekonanie, że jedynie przyjęcie szerszej perspektywy ideałów

⁹³ Cyt. za: R. Tomanek, „Kraj, w którym lud może rozwijać się w atmosferze godności dzieci Bożych”, dz. cyt., s. 17. Por. Jan Paweł II, *Meeting with the Young People of Zambia. Address of his Holiness John Paul II. Independence Stadium, Lusaka, Wednesday, 3 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890503_giovani-zambia.html [dostęp: 10.07.2020].

⁹⁴ Cyt. za: R. Tomanek, „Kraj, w którym lud może rozwijać się w atmosferze godności dzieci Bożych”, dz. cyt., s. 17. Por. Jan Paweł II, *Meeting with the Young People of Zambia. Address of his Holiness John Paul II. Independence Stadium, Lusaka, Wednesday, 3 May 1989*, dz. cyt.

⁹⁵ Jan Paweł II, *Spotkanie z Polakami. 3 V – Lusaka*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 25.

moralnych oraz zasad dobra, prawdy i sprawiedliwości w stosunkach między ludźmi pozwoli znaleźć odpowiedzi na złożone pytania, wobec których stoi światowa wspólnota”⁹⁶.

Jan Paweł II już w trakcie pierwszego powitalnego przemówienia na zambijskiej ziemi podkreślał, jak wielką wagę ma stawianie osoby i jej godności w centrum wszelkich działań. W tym to kontekście pojawia się też pierwsze nawiązanie do problemu rasizmu, przedstawionego na spotkaniu z korpusem dyplomatycznym jako jedna z dwóch głównych bolączek: „Podejmując ten moralny problem, Kościół wzywa do niezbędnych przemian, ale przemian konstruktywnych, wprowadzanych metodami pokojowymi. Dyskryminację trzeba zwalczać nie przez kolejne akty przemocy, ale na drodze pojednania. Często i żarliwie modłę się o to, aby Bóg Wszechmogący pozwolił zrozumieć wszystkim tym, których to dotyczy, że podstawą prawdziwego rozwiązania problemu rasizmu w ogóle i problemu apartheidu w szczególności jest przekonanie o równej godności każdej ludzkiej istoty, jako członka rodziny ludzkiej i dziecka Bożego”⁹⁷.

Drugim problemem, na który papież zwrócił uwagę w trakcie wspomnianego spotkania, było zadłużenie międzynarodowe i próba odpowiedzi na pytanie, jak mu przeciwdziałać: „Problem międzynarodowego zadłużenia jest wyraźnym przykładem wzajemnej zależności, jaka charakteryzuje stosunki między krajami i kontynentami. Jest to problem, którego nie da się rozwiązać bez wzajemnego zrozumienia i umowy między krajami-dłużnikami i krajami-wierzycielami, bez uwrażliwienia instytucji wierzycielskich na rzeczywistą sytuację zadłużonych narodów, a także bez mądrej i konsekwentnej polityki rozwoju samych narodów rozwijających się”⁹⁸.

Papież położył duży nacisk na solidarność międzynarodową jako na drogę współpracy i pomocy tym, którzy znaleźli się w trudnej sytuacji z powodu historycznych i politycznych uwarunkowań: „Nie czas dziś ubolewać nad polityką przeszłości i nad tymi czynnikami międzynarodowej sytuacji finansowej i gospodarczej, które doprowadziły do obecnej sytuacji. Potrzeba dziś nowej, odważnej, międzynarodowej solidarności, solidarności opartej nie na własnych interesach, ale inspirowanej i kierowanej rzeczywistą troską o człowieka”⁹⁹.

⁹⁶ Tenże, *Zasada międzynarodowej solidarności*, 3 V – Lusaka. Spotkanie z Korpusem Dyplomatycznym, OsRomPol (1989) nr 4, s. 25.

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ Tamże.

Papieskie wezwanie do solidarności jest apelem o postępowanie zgodnie z duchem Ewangelii, oparte na braterstwie, a także będące przejawem działalności Kościoła broniącego ludzkiej godności: „Uwaga Kościoła skupia się przede wszystkim na wartościach etycznych i moralnych. Kościół apeluje do sumień i serc tych, którzy mogą doprowadzić do sprawiedliwego rozwiązania tego problemu, w duchu poszanowania jednakowej godności wszystkich ludzi. Zadaniem Kościoła, zgodnym z nakazami Ewangelii, jest zawsze i wszędzie kłaść nacisk na sprawiedliwość, pojednanie i miłość. Staje się rzeczą coraz bardziej widoczną, że solidarne działanie jest niezbędnym dla przywrócenia nadziei wielu boleśnie doświadczonym narodom”¹⁰⁰.

Jan Paweł II nie pominął też bolesnej kwestii uchodźców. Papież wspominał o tragicznej sytuacji, która w Afryce i w innych częściach świata jest udziałem milionów istot ludzkich, zmuszonych do porzucenia domów rodzinnych i ojczyzny z powodu głodu, wojny i terroryzmu.

Jeszcze tego samego dnia – 3 maja – papież spotkał się w tej samej hali kongresowej z reprezentantami katolickiego laikatu. „Obrazy «soli» i «światła» mają szczególne znaczenie dla świeckich, którzy aktywnie angażują się w działanie w świecie. Te obrazy powinny przypominać wam, że zaangażowanie i uczestnictwo w codziennych czynnościach życia musi odzwierciedlać wezwanie, które otrzymaliście od Boga” – mówił do nich papież¹⁰¹. Przypomniał także o znaczeniu Kościelnych Wspólnot Podstawowych w życiu miejscowego Kościoła.

Kolejnym punktem papieskiej wizyty było spotkanie ekumeniczne w anglikańskiej katedrze Świętego Krzyża. Odbędzie się ono 4 maja rano. Podczas tego spotkania Jan Paweł II zwrócił uwagę przede wszystkim na świadectwo jedności, jakie zobowiązani są dawać wszyscy chrześcijanie pomimo istniejących podziałów, ponieważ „łączy nas wspólne zadanie: głoszenie światu Chrystusa, by świat uwierzył. Równocześnie jednak zdajemy sobie sprawę, iż wiarygodność ewangelicznego przesłania i samego Chrystusa związana jest z problemem chrześcijańskiej jedności (por. *Unitatis redintegratio*, 1). Jeśli teraz jeszcze nie możemy całkowicie się zgodzić, to możemy i musimy unikać wszelkich form współzawodnictwa i rywalizacji. Dotyczy to szczególnie Afryki, gdzie wspólnota i jedność stanowią główne wartości tradycyjne. Afryka pragnie

¹⁰⁰ Tamże.

¹⁰¹ Por. Jan Paweł II, *Meeting with the Catholic Lay Leaders of Zambia. Address of his Holiness John Paul II. Mulungushi Congress Hall, Lusaka, Wednesday, 3 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890503_laicato-zambia.html [dostęp: 10.07.2020].

gorąco usłyszeć orędzie Bożej miłości i nadziei, którą pokładamy w Jezusie Chrystusie. Zambia z utęsknieniem wygląda Dobrej Nowiny o zbawieniu. Wasza obecność tutaj dziś rano jest wymownym dowodem szczerego pragnienia, by dawać wspólne świadectwo Bożej miłości wobec ludzi waszego kraju, ludzi autentycznie żłaknionych i spragnionych Boga. Szczera i ofiarna współpraca ekumeniczna jest konieczna, by odpowiedzieć na ich duchowe potrzeby”¹⁰².

W czasie tego samego spotkania papież pochwalił wszelkie inicjatywy ekumeniczne będące udziałem zambijskich chrześcijan i zachęcił do ich kontynuowania: „Źródłem otuchy jest fakt, że Kościoły chrześcijańskie i religijne wspólnoty Zambii podejmują wiele ważnych form współpracy w dziedzinie ochrony zdrowia, szkolnictwa i rozwoju. Trwają wielkie, wspólne prace nad przekładem Biblii na lokalne języki. Te przedsięwzięcia są same w sobie szkołą chrześcijańskiej jedności. Pomagają dostrzegać to, co wspólne i podsycają pragnienie przewyżczenia różnic. [...] W każdej wspólnotcie winno znaleźć się miejsce na wspólną działalność ekumeniczną. Obejmuje ona badania historyczne i teologiczne oraz dyskusję, a także wzajemną pomoc w codziennym życiu (por. *Unitatis redintegratio*, 5)”¹⁰³.

7.2.4. Życ światłem błogosławieństw

Ostatnim ważnym momentem papieskiej pielgrzymki do Zambii była Eucharystia w Lusace, sprawowana 4 maja dla wszystkich wiernych archidiecezji Lusaka. Msza św. odbyła się na terenie, na którym budowano nową katedrę katolicką. Podczas homilii Jan Paweł II mówił przede wszystkim, jak Ewangelia w Zambii żyje i się rozprzestrzenia. Jako model postępowania dla chrześcijan papież przedstawił błogosławieństwa: „Słyszemy, że będziemy prawdziwie błogosławieni, jeśli w naszym naśladowaniu Chrystusa pozwolimy Bożej Miłości przekształcać każdą sytuację ludzkiej słabości, niedostatku i cierpienia. Tylko wiara w ukrzyżowanego i zmartwychwstałego Zbawiciela pozwala nam uważać się za błogosławionych, gdy jesteśmy ubodzy, pogrążeni w smutku lub prześladowani. Tylko zwycięstwo Chrystusa zapewni błogosławieństwo tym, którzy są cisi, miłosierni, czystego serca, którzy łakną sprawiedliwości, pokoju. [...] Błogosławieństwa są dla nas wyzwaniem, byśmy przewyżczyli ludzkie

¹⁰² Jan Paweł II, *Usiłujcie zachować jedność Ducha*, 4 V – Lusaka. Spotkanie ekumeniczne, OsRomPol (1989) nr 4, s. 26.

¹⁰³ Tamże.

słabości, braki i cierpienie z pomocą przeobrażającej mocy Ducha. Równocześnie uczą nas, byśmy nie tylko oceniali nasze sukcesy w kategoriach materialnych, lecz także mierzyli ludzkie serca miarą miłości, nawet w sytuacjach krzywdy, grzechu i rozpacz¹⁰⁴. To właśnie wcielanie w życie błogosławieństw ma być imperatywem, a także receptą na przemianę życia ludzi zamieszkujących ten kraj: „Drodzy bracia i siostry: Chrystus zaprasza was i cały Kościół, abyście wcielali błogosławieństwa w życie. Prosi bogatych, by pamiętali, że w oczach Boga błogosławionymi są ubodzy. Zachęca ich, by odmienili swoje serca, by duchowo oderwali się od rzeczy materialnych, zatroszczyli o ubogich, poświęcili pracy na rzecz sprawiedliwszego społeczeństwa. Ubodzy z kolei nie mogą zatracać poczucia własnej godności, swego powołania dzieci Bożych, nie mogą uważać, że brak ziemskich dóbr wyklucza ich w oczach Boga z rzeszy błogosławionych. Nawet skrajna nędza czy krzywda nie są nigdy usprawiedliwieniem dla nienawiści¹⁰⁵”.

Ostatnim bardzo ważnym elementem, na który zwrócił uwagę Ojciec Święty w homilii, było specyficzne poczucie przynależności i wspólnoty, tak charakterystyczne dla zambijskiego ludu. Papież przedstawił je jako wartość ludzką, na której wierzący mogą budować społeczeństwo według Bożych zamiarów¹⁰⁶. Papież zakończył homilię aktem zawierzenia Zambii Matce Bożej¹⁰⁷.

Po ceremonii pożegnania na stołecznym lotnisku papież udał się samolotem do Malawi¹⁰⁸.

8. „Prawa człowieka: godność osoby ludzkiej”. Jan Paweł II w Zimbabwie (10–13 września 1988 r.)

Jan Paweł II odwiedził Zimbabwe w dniach 10–13 września 1988 r. podczas czwartej podróży apostołskiej do Afryki (10–19 września 1988 r.). Podróż ta objęła ponadto Botswanę, Lesotho, Suazi i Mozambik.

¹⁰⁴ Jan Paweł II, *Wy, którzy stanowicie Kościół w Zambii*, dz. cyt., s. 27.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ Jan Paweł II, *Akt zawierzenia Zambii Matce Bożej*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 27.

¹⁰⁸ Tenże, *Farewell Ceremony from Zambia. Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Lusaka. Thursday, 4 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890504_congedo-zambia.html [dostęp: 10.07.2020].

8.1. Kraj i Kościół

Zimbabwe jest krajem wieloetnicznym i wieloreligijnym. Największymi grupami ludności są Szona (ponad 50%) i Matabele (Ndebele) – przedstawiciele ludów Bantu. Podstawę gospodarki stanowi rolnictwo, a także hodowla bydła. Kraj od lat boryka się z problemami gospodarczymi i politycznymi.

8.1.1. Zarys historii kraju

Pierwotnymi mieszkańcami kraju byli Buszmeni. Napływ ludów Bantu rozpoczął się ok. VIII w. Prawdopodobnie to przodkowie Szona są twórcami wielkiego imperium Monomotapa z Wielkim Zimbabwe. Państwo to powstało w X–XIII w. Podbijając kolejne terytoria, osiągnęło największy rozkwit w XIV–XV w.¹⁰⁹ W XVI w. na jego tereny zaczęli docierać Portugalczycy. W XIX w. swoje państwo na tych ziemiach założył lud Matabele. W drugiej połowie XIX stulecia napłynęli tu agenci Brytyjskiej Kompanii Południowoafrykańskiej. Wraz z nimi przybyli osadnicy. W latach 1896–1897 Brytyjczycy krwawo stłumili powstania Matabele i Szonów. Pokonaną ludność zamykano w rezerwach.

W 1923 r. kraj stał się kolonią Wielkiej Brytanii. Od 1953 r. istniała federacja Rodezji Południowej i Północnej oraz Niasa (Malawi). Jednak dążenie miejscowej ludności do samodzielności nie ustawało. W latach 60. powstały dwie główne partie polityczne: Afrykański Ludowy Związek Zimbabwe (*Zimbabwe African People's Union* – ZAPU) oraz Afrykański Narodowy Związek Zimbabwe (*Zimbabwe African National Union* – ZANU) z Robertem Mugabe na czele. W 1965 r. Ian Smith, działacz rasistowskiego Frontu Rodezyjskiego, ogłosił – wbrew ONZ – Rodezję krajem niezależnym. Kraj ogarnęły walki partyzanckie. W 1978 r. premier Smith zgodził się na ustępstwa. Wybory z 1980 r. wygrała ZANU, która utworzyła wraz z ZAPU i Frontem Zimbabwe rząd koalicyjny z Robertem Mugabe na czele. Po rozpadzie koalicji i walkach między Matabele i Szona w 1987 r. zmieniono ustrój kraju na prezydencki. Prezydentem został Robert Mugabe¹¹⁰.

¹⁰⁹ Por. L. Thompson, *Afryka Południowa do 1795 r.*, dz. cyt., s. 345–348.

¹¹⁰ Por. M. Meredith, *Historia współczesnej Afryki.*, dz. cyt., s. 293–296.

8.1.2. Zarys historii ewangelizacji

Początki ewangelizacji na tych terenach sięgają XVI w. i łączą się z o. Gonçalvo da Silveira, który nad górnym biegiem rzeki Zambezi w państwie Monomotapa ochrzcił jego władcę. Jego postać wspominał Jan Paweł II podczas pielgrzymki do Zimbabwe, mówiąc, iż „właśnie prawda i miłość Boża natchnęły ojca Gonçalvo da Silveira, który w roku 1560 przybył do doliny rzeki Zambezi, a w następnym roku złożył w ofierze swoje życie, aby zasiać w tym kraju pierwsze ziarna wiary chrześcijańskiej. W jego ślady poszli inni misjonarze, poczynając od jezuitów i dominikanów”¹¹¹. Nowej próby ewangelizacji państwa podjęli się w roku 1577 dominikanie. Ale i ta misja się nie powiodła. Nieco lepiej wiodło się jezuitom w wieku XVII, ale zostali oni wypędzeni niespełna 100 lat później.

W wieku XIX misje na terenie dzisiejszego Zimbabwe rozwijają protestanckie towarzystwa misyjne. W 1859 r. powracają jezuita i zakładają misję w Bulawayo. W 1879 r. utworzona zostaje jezuicka Misja Zambezi (od 1915 r. Prefektura Apostolska Zambezi), wyodrębniona z Prefektury Apostolskiej Natalu. W 1891 r. do kraju przybyły siostry dominikanki, a w 1932 r. powstało rodzime żeńskie zgromadzenie zakonne Dzieci Matki Bożej. W tym samym roku erygowana została Prefektura Apostolska Bulawayo, podniesiona pięć lat później do rangi wikariatu apostolskiego.

W 1955 r. w Rodezji Południowej utworzono zwykłą hierarchię kościelną. Salisbury zostało stolicą metropolii, a sufraganiumi uczyniono diecezje Bulawayo i Gweru. W 1960 r. biskupi wystąpili otwarcie przeciwko niesprawiedliwości w kraju. Rozpoczęła się walka rządu z Kościołem i nakładanie nań kolejnych restrykcji, takich jak choćby zamknięcie szkół prowadzonych dla Afrykanów (1967) czy zawieszenie tygodnika katolickiego „Moto” (1974). W 1977 r. komisja Iustitia et Pax opublikowała raport o zabitych, rannych i przesiedlonych (ok. 100 tys.) do tymczasowych obozów. Rok później opublikowano wykaz strat poniesionych przez Kościół wskutek działań sił rządowych: 16 zabitych, 13 wydalonych, 13 uwięzionych, 13 misji zamkniętych, ponadto zamknięte szkoły, seminaria duchowne, nowicjaty, a nawet szpitale¹¹². Papież przywoływał te czasy, mówiąc: „Niewątpliwie najbardziej wymownym wyrazem łaski Bożej

¹¹¹ Jan Paweł II, *Przybywam głosić prawdę przymierza z Bogiem. 11 IX – Zimbabwe, Msza św. w Harare, OsRomPol (1988) nr 9, s. 7.*

¹¹² Por. T. Dusza, *Kościół lokalne Afryki*, cz. 2, dz. cyt., s. 368.

oraz mocy prawdy i miłości jest heroiczne świadectwo tych, którzy oddali swoje życie w służbie Ewangelii. Mam tu na myśli szczególnie tych, którzy zostali zabici w okresie ostatnich piętnastu lat – w tej liczbie biskupa Adolfa Schmitta, wielu kapłanów, zakonników i zakonnice oraz wielu świeckich. Wszystkim im pragnę dzisiaj złożyć hołd. Ich mężne świadectwo nigdy nie będzie zapomniane. Ukazali oni nam wszystkim moc prawdy i miłości. W nich widzimy personifikację zwycięstwa krzyża i zmartwychwstania Chrystusa¹¹³.

W roku pielgrzymki papieskiej Kościół w Zimbabwe liczył 732 tys. osób, czyli 9% z ponad 8687 tys. ogółu mieszkańców. Zorganizowany był w jedną metropolię Harare (dawne Salisbury) oraz 6 diecezji z 339 księżmi, 95 braćmi zakonnymi, 1010 siostrami zakonnymi i 1297 katechistami¹¹⁴.

8.2. Pielgrzymka papieska

10 września 1988 r. po południu Jan Paweł II wylądował w Harare, stolicy Zimbabwe. Na lotnisku powitali go prezydent republiki Robert Mugabe oraz inne osobistości państwowe i władze kościelne.

8.2.1. Bolesne rany regionu

W przemówieniu powitalnym Jan Paweł II podkreślił, iż przybywa jako „Zastępca Księcia Pokoju”: „Zwracam się do wszystkich, którzy ponoszą odpowiedzialność za los mieszkańców tego regionu, o wyrzeczenie się używania przemocy z jakichkolwiek rasowych czy ideologicznych inspiracji”. Podkreślił, że konflikty na tle etnicznym, plemiennym i ideologicznym są zagrożeniem dla pokoju. Te słowa wypowiedziane w obecności prezydenta Roberta Mugabe odnosiły się także do terroru i gwałtów popełnianych przez siły rządowe na przeciwnikach politycznych i ich rodzinach, zwłaszcza na cywilnej ludności Matabelelandu. Prześladowania te dotknęły także duchowieństwo¹¹⁵.

Z lotniska Jan Paweł II udał się do klasztoru dominikanek w Harare, gdzie obradowali biskupi zebrani na drugiej Konferencji Plenarnej Episkopatu Afryki Południowej (IMBISA – *Inter-Regional Meeting of Bishops of Southern Africa*),

¹¹³ Jan Paweł II, *Przybywam głosić prawdę przymierza z Bogiem*, dz. cyt., s. 7. O dziejach i współczesności Kościoła w Zimbabwe: T. Dusza, *Kościół lokalny Afryki*, cz. 2, dz. cyt., s. 365–371.

¹¹⁴ AP 1989.

¹¹⁵ Por. *Zimbabwe, Botswana, Lesotho, Suazi, Mozambik. Kronika podróży*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 12.

w której uczestniczyli duchowni z Angoli, Botswany, Lesotho, Mozambiku, Namibii, Wysp św. Tomasza i Książęcej, RPA, Suazi oraz Zimbabwe. O problemach, którym Kościół w tej części Afryki musi stawiać czoło, mówił przewodniczący IMBISA abp Jaime Pedro Gonçalves z Mozambiku. Były to przede wszystkim problemy wynikające z różnego rodzaju przemocy (wojny domowe) oraz niesprawiedliwości (dyskryminacja rasowa). W odpowiedzi Jan Paweł II przypomniał, iż tematem tego spotkania biskupów była „godność osoby ludzkiej”. „Liczne narody spoglądają dziś na Kościół w nadziei, że pokaże im on, jak żyć w sposób bardziej godny i wolny, jak budować sprawiedliwsze i bardziej ludzkie społeczeństwo, jak skuteczniej osiągnąć i obronić pokój. Jednym słowem, świat oczekuje od Kościoła przekonującego świadectwa pełnego zbawienia, ofiarowanego przez Chrystusa”¹¹⁶. Odwołując się do dokumentów ostatniego soboru oraz innych dokumentów synodalnych, Jan Paweł II zaznaczył, iż „pasterskie wysiłki Kościoła; nawet te, w których wyraźnie będzie widoczna jego preferencyjna opcja na rzecz ubogich i najbardziej zapomnianych, okażą się nieskuteczne, o ile nie będą zakorzenione w niezmiernym dążeniu samego ewangelizatora do świętości chrześcijańskiej”¹¹⁷.

Powołując się na pouczenia Konstytucji dogmatycznej o Kościele, papież podkreślił, „że istnieje ścisły związek pomiędzy świętością życia i działaniem na rzecz bardziej ludzkiego społeczeństwa (por. *Lumen gentium*, 40). Nie ma sprzeczności pomiędzy wezwaniem Kościoła do wiary i jego zaangażowaniem w służbie miłości i sprawiedliwości”¹¹⁸. Przypomniał, że „wysiłki na rzecz rozwoju powinny czerpać inspirację z zasad etycznych i dlatego Kościół ma obowiązek głoszenia wymagań Ewangelii w formie chrześcijańskiej nauki społecznej, w której zawiera się poparcie dla sprawiedliwości i pokoju między narodami, obrona godności człowieka oraz społecznych, kulturalnych i moralnych praw osoby ludzkiej. Na członkach Kościoła spoczywa obowiązek skutecznej troski o to, aby owo nauczanie przenikało do rzeczywistości codziennego życia”¹¹⁹. Ojciec Święty docenił troskę biskupów o ludzi cierpiących z powodu konfliktów w tym regionie oraz zaniepokojenie istnieniem przeciwstawnych bloków ideologicznych i pogarszaniem się sytuacji społeczno-ekonomicznej w poszczególnych krajach. „Dyskryminacja rasowa, konflikty, w wyniku których

¹¹⁶ Jan Paweł II, *Cieszę się, że we wszystkim mogę Wam zaufać. Harare. Do biskupów Południowej Afryki (IMBISA)*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 1, 8.

¹¹⁷ Tamże, s. 9.

¹¹⁸ Tamże.

¹¹⁹ Tamże.

ciągle rośnie liczba uchodźców, śmierć niewinnych osób i inne przejawy przemocy – wszystko to jest oczywiście złem moralnym. Jest to rezultat indywidualnych grzechów, współdziałania lub obojętności poszczególnych ludzi, które doprowadziły do powstania «struktur grzechu», trwale obecnych w waszych społeczeństwach»¹²⁰.

Jan Paweł II w drugiej części przemówienia podkreślił, iż każdy z reprezentowanych na spotkaniu krajów jest wielką nadzieją Kościoła. Zwracając się do biskupów z Republiki Południowej Afryki, zaznaczył: „Ważną część waszego pasterskiego posługiwania stanowi wspieranie chrześcijańskich postaw wobec podziałów istniejących w waszym społeczeństwie. Problem apartheidu, rozumianego jako system dyskryminacji społecznej, ekonomicznej i politycznej, sprawia, że jako nauczyciele i przewodnicy duchowi swoich wiernych podejmujecie niezbędne i energiczne wysiłki, by przeciwdziałać niesprawiedliwości, oraz występujecie na rzecz zastąpienia tej polityki inną, zgodną z wymogami sprawiedliwości i miłości. Zachęcam was do dalszego, mężnego i niezachwianego trwania przy zasadach leżących u podstaw pokojowego i sprawiedliwego zaspokajania słusznym aspiracji wszystkich waszych współobywateli”. Przypomniał im swoje słowa: „Ponieważ pojednanie znajduje się w samym sercu Ewangelii, chrześcijanie nie mogą akceptować struktur dyskryminacyjnych, gwałcących prawa człowieka. Muszą oni jednak także zrozumieć, że zmiana struktur związana jest z przemianą serc”. Przypominał im: „Wzywając do postępu w kierunku uznawania praw wszystkich obywateli RPA i ich pełnego uczestnictwa w życiu kraju, często znajdujecie się w centrum dramatycznej konfrontacji sprzecznych stanowisk. Jest rzeczą ważną, żebyście zachowali wolę znalezienia rozwiązań na drodze dialogu wspieranego modlitwą. Musicie być w pełni przekonani, że tylko uzgodnienie różnic na drodze negocjacji może przynieść prawdziwy pokój i sprawiedliwość. Utrata wiary w możliwość pokojowego rozwiązania mogłaby łatwo doprowadzić do dalszej frustracji i przemocy, zwiększając zagrożenie dla pokoju nie tylko w tym regionie”¹²¹.

Papież mówił także o bolesnej sytuacji ludu w Namibii. „Wspólnota międzynarodowa jasno i zdecydowanie opowiedziała się za waszym prawem do samookreślenia. Stolica Apostolska w pełni popiera te słuszne aspiracje i zachęca strony toczących się obecnie negocjacji nie tylko do jak najszybszego uznania prawa Namibii do suwerenności i niepodległości, ale także do przedsięwzięcia

¹²⁰ Tamże.

¹²¹ Tamże.

koniecznych kroków, aby wreszcie te aspiracje urzeczywistnić. Żywimy nadzieję, że odpowiednie władze, mając na względzie długotrwałe cierpienia narodów tych obszarów, uczynią wszystko, co możliwe, aby usunąć przeszkody stojące jeszcze na drodze do ostatecznego, sprawiedliwego dla wszystkich uregulowania tej kwestii. Musimy zawsze pamiętać, że nie może być prawdziwego rozwiązania bez braterskiej miłości. Nienawiść jest pierwszym wrogiem sprawiedliwości i pokoju”¹²².

8.2.2. Męczeństwo w służbie Ewangelii

Następnego dnia po przylocie, 11 września, papież spotkał się najpierw z biskupami Zimbabwe w budynku nuncjatury apostolskiej w Harare. W słowie do nich papież podkreślił ich gorliwość duszpasterską, która była szczególnie widoczna w czasie walki o niepodległość, gdy ludzie boleśnie odczuwali straszliwe skutki konfliktu zbrojnego. Kościół wówczas wspierał ludność i towarzyszył jej w tych trudnych okolicznościach. „Misje i instytucje katolickie stały się miejscem schronienia dla prześladowanych, ośrodkami opieki dla rannych, głodnych i bezdomnych. Wszystkiego tego dokonano z ewangeliczną odwagą i miłością, bez dyskryminacji ze względu na rasę, wyznanie lub przynależność polityczną. Po wznowieniu normalnej działalności duszpasterskiej u zarania nowej Republiki, Kościół natychmiast pospieszył ze wsparciem w zakresie odbudowy i budowy nowego społeczeństwa”¹²³.

Po tym spotkaniu papież udał się na miejscowy hipodrom, gdzie odprawił Mszę św., w której uczestniczyło ok. 300 tys. wiernych. W homilii wygłoszonej podczas tej Mszy św. Jan Paweł II mówił o męczeństwie miejscowego Kościoła. Między innymi podkreślił aspekt mesjański osoby Jezusa Chrystusa oraz przypomniał, że każda Eucharystia, również ta, którą sprawuje, jest pamiątką odkupieńczej Ofiary Chrystusa. „Wasz kraj poznał aż nadto dobrze ból i cierpienia spowodowane takimi grzechami jak dyskryminacja i segregacja rasowa, które negują godność ludzką i pełną równość innych po prostu z racji koloru skóry czy przynależności do określonego plemienia. Grzechy chciwości i żądzdy władzy, a także grzechy nieuczciwości i egoizmu niszczą więzi zaufania i osłabiają samą tkankę społeczeństwa. Są to grzechy godzące w harmonijny

¹²² Tamże, s. 10.

¹²³ Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II to the Bishops of Zimbabwe. Apostolic Nunciature, Harare, Sunday, 11 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880911_vescovi-zimbabwe.html [dostęp: 14.07.2020].

i pełny rozwój waszego narodu. Ale te wszystkie grzechy mogą z pomocą Boga Przymierza i poprzez waszą wiarę w Niego być przezwyciężone¹²⁴.

Po Mszy św. papież zawierzył Matce Bożej cały lud Zimbabwe. Modlił się wówczas: „Wstawiaj się za nami u Ojca. Proś Go, aby zesłał na nas swego Ducha Świętego. Niech Duch umocni nasze zatrwożone serca i rozjaśni nasze wątpiące umysły, byśmy potrafili uwierzyć tak mocno, jak Ty, że «dla Boga... nie ma nic niemożliwego» (Łk 1,37). [...] Wejrzyj na tych swoich synów i córki, których dzisiaj z ufnością Ci zawierzam. Zaznali oni grozy nienawiści i gwałtu. Łakną sprawiedliwości i pokoju. Pragną pojednania i zgody wśród plemion i ras zamieszkujących Zimbabwe, wśród wszystkich ludzi na ziemi¹²⁵».

8.2.3. Razem rozwiązywać trudne problemy

Po południu Jan Paweł II spotkał się w katedrze z ok. 450 przedstawicielami laikatu. Głównym tematem papieskiej refleksji podczas tego spotkania była rola świeckich w Kościele i społeczeństwie współczesnego Zimbabwe¹²⁶.

Następnie papież spotkał się z młodzieżą. Orędzie papieskie skierowane było za pośrednictwem Mondowizji do 50 mln młodzieży ze 123 państw uczestniczących w akcji „Sport Aid-88”, mającej na celu zbiórkę pieniędzy dla głodujących dzieci. Mówił do młodych: „W ten sposób wy, młodzi ludzie z Zimbabwe, możecie udowodnić swoją miłość do Chrystusa. Musicie pomagać innym ludziom. Musicie im służyć. I możecie pomagać i służyć swoim braciom i siostram w Chrystusie, budując świat, w którym godność każdego będzie uznana, broniona i szanowana, gdzie nie będzie dyskryminacji ze względu na rasę, kolor skóry lub pochodzenie narodowe! Pamiętajcie, kiedy Bóg na was patrzy, nie widzi czarnej twarzy, białej twarzy ani brązowej twarzy; widzi twarz swego Syna, Chrystusa. A kiedy Chrystus patrzy na ciebie, patrzy «na twoje serce». I uczy każdego z was – i nas wszystkich – czynić tak samo!¹²⁷» Następnie papież mówił młodym o rodzinie: „Jedynie poprzez

¹²⁴ Tenże, *Przybywam głosić prawdę przymierza z Bogiem*, dz. cyt., s. 8.

¹²⁵ Tenże, *Akt zawierzenia Matce Boskiej narodu Zimbabwe, 11 IX – Harare. Przed modlitwą „Anioł Pański”*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 7.

¹²⁶ Por. tenże, *Address of his Holiness John Paul II to the Representatives of the Laity of Zimbabwe. Cathedral of Harare, Sunday, 11 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880911_laicato-harare.html [dostęp: 14.07.2020].

¹²⁷ Tenże, *Address of his Holiness John Paul II to the Zimbabwean Young People. Glamis Stadium, Harare, Sunday, 11 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880911_giovani-harare.html [dostęp: 14.07.2020].

wartości miłości i życia rodziny mogą się stać mocne i stabilne i w ten sposób troszczyć się skutecznie o swych członków. Gdy różne modele przedstawiane są jako postęp i wyzwolenie, mierzcie je według prawdy Chrystusa, a Jego obietnice staną się rzeczywistością w Waszym życiu”. Wreszcie na koniec jako przesłanie do młodych w kraju, w którym tak łatwo dochodzi do przemocy, skierował słowa św. Pawła: „Błogosławcie waszych prześladowców... Nikomu złem za zło nie odpłacajcie... Nie dajcie się zwyciężyć złu, ale zło dobrem zwyciężajcie”¹²⁸.

Wieczorem w nuncjaturze apostolskiej odbyło się spotkanie papieża z korpusem dyplomatycznym akredytowanym przy rządzie Zimbabwe. „W służbie rodzinie ludzkiej Stolica Apostolska uważa środowisko dyplomatów za szczególnie kompetentnego partnera. Każdy z Państw służy interesom własnego kraju, ale sam charakter waszego zawodu i osobista znajomość innych krajów i kultur dają wam szerszą perspektywę spojrzenia, uświadamiają solidarność całego rodzaju ludzkiego wyrażającą się nieodwracalnym procesem współzależności, który sprawia, że pomyślność każdej części zależy od pomyślności całości. Pod tym względem stoi przed nami wspólne zadanie: musimy być budowniczymi międzynarodowego pokoju, sługami dobra wspólnego, inspiratorami wzajemnego zrozumienia i dialogu w całym świecie”. W przemówieniu papież przypomniał swój apel z 1980 r. z Wagadugu, wzywający do solidarności z cierpiącymi narodami Afryki. Podkreślił, że tragedia ludów tego kontynentu trwa nadal i że zaradzenie klęskom głodu, nędzy, analfabetyzmu domaga się solidarnego działania całej ludzkości. „Wszystkim, którzy przejęli się wielką ludzką tragedią, należy wyrazić wdzięczność. Ale problem nie został rozwiązany i jeszcze dziś życie niezliczonych Afrykańczyków jest zagrożone głodem. Od tego czasu dotknęły Afrykę nowe klęski żywiołowe, z których ostatnia przyniosła ogromne nieszczęście Sudanowi. I znowu potrzebna jest ogólnoświatowa solidarność. Samo tylko utrzymanie się przy życiu milionów naszych braci i sióstr w całym świecie zależy od naszej troski o nich!”¹²⁹.

Jan Paweł II w swoim przemówieniu poruszył także problem nieszczęścia uchodźców. „Z różnych powodów, w tym również takich, które pozostają w związku z aktami niesprawiedliwości i klęskami żywiołowymi, ci nasi bracia i siostry są zmuszeni do ucieczki z ojczystego kraju, do porzucenia wszystkiego,

¹²⁸ Tamże.

¹²⁹ Jan Paweł II, *O solidarność całego rodzaju ludzkiego. 11 IX – Harare. Spotkanie z Korpusem Dyplomatycznym*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 10.

co jest dla nich swojskie i drogie, wszystkiego, co zapewnia im fizyczne i socjalne bezpieczeństwo, i do stanięcia jako uchodźcy w obliczu niepewnej i groźnej przyszłości, mając często jako jedyne oparcie swoją wiarę w Boga¹³⁰.

8.2.4. Nie będą się więcej zaprawiać do wojny

Trzeci dzień pobytu w Zimbabwe, 12 września, Jan Paweł II spędził w Bulawayo, drugim co do wielkości mieście Zimbabwe i zarazem centrum opozycji. W odprawionej tam Mszy św. uczestniczyło ponad 100 tys. wiernych. W homilii papież snuł rozważania, dając odpowiedź na pytanie: „Co to jest ewangelizacja?”. Papież najpierw przypominał fakt pierwszej ewangelizacji tych ziem. „Imponujące wyniki ewangelizacji są wyraźnie widoczne w dzisiejszym Kościele Zimbabwe i w obecnie sprawowanej liturgii eucharystycznej” – mówił¹³¹. „Jest zatem ewangelizacja przyjęciem samoobjawienia się Boga w Jezusie Chrystusie. Jest przyjęciem przez wiarę tego, co Bóg w Nim objawił ludzkości. Jest przyjęciem prawdy o Chrystusie ukrzyżowanym i zmartwychwstałym. [...] Ewangelizacja rozpoczyna się w ludzkim sercu owym intymnym dialogiem między każdym z nas a Bogiem, kiedy uznajemy swoje grzechy i to, że potrzebujemy Zbawiciela, kiedy zaczynamy wierzyć i wyznawać swymi ustami, że Jezus Chrystus jest Panem. Ale wiara nie może pozostawać sprawą jedynie prywatną¹³². Papież przypominał też wiernym, czym dla nich jest ewangelizacja i w jakim stopniu ich dotyczy. Podejmując ten temat, Jan Paweł II nawiązał do narodowowyzwoleńczej walki o niepodległość kraju. Mówił o cierpieniu, przemocy, partyzanckiej walce, ale również o pomaganiu sobie nawzajem. I za prorokiem wołał: „«Tak, nie będą się więcej zaprawiać do wojny». Będą się natomiast zaprawiać do pokoju i rozwoju, szczególnie zaś kształcić w prawdzie. Oto dlaczego oświata jest tak ważna zarówno dla rozwoju, jak i dla ewangelizacji. «Zaprawa» taka zawiera więc w sobie zobowiązanie do apostołatu w dziedzinie nauczania i w szkołach, zwłaszcza wśród młodzieży. Od tego zależy przyszłość Zimbabwe¹³³. Jan Paweł II poruszył problemy rodziny i wychowania rodzinnego oraz potrzebę misji i ewangelizacji.

¹³⁰ Tamże.

¹³¹ Jan Paweł II, *Nie będą się więcej zaprawiać do wojny. 12 IX – Bulawayo. Msza św. na hipodromie „Ascot Race Course”*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 11.

¹³² Tamże, s. 11–12.

¹³³ Tamże, s. 12.

Po Mszy św. Jan Paweł II spotkał się z przedstawicielami duchowieństwa Zimbabwe, którym przypominał m.in. ich rolę w posłudze pojednania. Następnie papież spotkał się w katedrze anglikańskiej z anglikanami, wyznawcami tradycyjnych religii afrykańskich i przedstawicielami wspólnoty żydowskiej. Papież mówił o tajemnicy jedności, podkreślając, że podstawą każdej działalności ekumenicznej jest codzienna modlitwa i rozważanie Ewangelii¹³⁴.

Następnego dnia, 13 września, po ceremonii pożegnalnej na lotnisku Jan Paweł II udał się do Botswany.

¹³⁴ Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II to the Priests, Men and Women Religious and the Seminarians of Zimbabwe. Cathedral of Bulawayo, Monday, 12 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880912_preti-bulawayo.html [dostęp: 14.07.2020].

Bibliografia

1. Dokumenty Jana Pawła II

1.1. Encykliki i adhortacje

Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska „Ecclesia in Africa”*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. II: *Adhortacje*, Kraków: Wydawnictwo M 2006, s. 423–490.

Jan Paweł II, *Encyklika „Redemptor hominis”*, w: tenże, *Encykliki*, Kraków: Wydawnictwo Znak 2007, s. 5–76.

Jan Paweł II, *Encyklika „Redemptoris missio”*, w: tenże, *Encykliki*, Kraków: Wydawnictwo Znak 2007, s. 509–616.

1.2. Przemówienia, homilie, modlitwy podczas pielgrzymek afrykańskich

Jan Paweł II w Afryce, 2–12 V 1980, 12–19 II 1982. Przemówienia i homilie (Przekład J. Jarco, A. Polkowski, „L'Osservatore Romano” [wyd. polskie]), oprac. A. Polkowski, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1985.

Jan Paweł II, *Aby Dobra Nowina przeniknęła ludzi aż do głębi. 29 IV – Antananarivo. Przemówienie do biskupów Madagaskaru*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 13–14.

Jan Paweł II, *Aby wasza działalność przyniosła Afryce pokój, Libreville – wizyta u prezydenta Gabonu, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroach SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 238–239.

Jan Paweł II, *Address of John Paul II to the Priests, Religious and Laity. Cathedral of Gaborone, Botswana, Tuesday, 13 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880913_cattedrale-gaborone.html [dostęp: 2.10.2020].

Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II to Priests and Religious of Tanzania. St Peter's Church, Dar-es-Salaam, Sunday, 2 September 1990*, <https://www.vatican.va/content/>

- john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900902_clero-tanzania.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II to the Bishops of Zimbabwe. Apostolic Nunciature, Harare, Sunday, 11 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880911_vescovi-zimbabwe.html [dostęp: 14.07.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II to the Faithful of Tanzania. Cathedral of Saint Joseph, Dar-es-Salaam, Saturday, 1 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900901_fedeli-tanzania.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II to the Faithful of Tanzania, Cathedral of Christ the King, Moshi, Tuesday, 4 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900904_moshi.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II to the Heads of Mission and Diplomatic Personnel accredited to the Government of Tanzania, State House, Dar-es-Salaam Saturday, 1 September 1990*, AAS t. 83 (1991), s. 209–213, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900901_corpodiomatico.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II to the Leaders of other Confessions and Religions*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900902_msimbazi-centre.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II to the Priests, Men and Women Religious and the Seminarians of Zimbabwe. Cathedral of Bulawayo, Monday, 12 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880912_preti-bulawayo.html [dostęp: 14.07.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II to the Representatives of the Laity of Zimbabwe. Cathedral of Harare, Sunday, 11 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880911_laicato-harare.html [dostęp: 14.07.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II to the Sick. Cathedral of Mwanza, Monday, 3 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900903_ammalati-tanzania.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II to the Zimbabwean Young People. Glamis Stadium, Harare, Sunday, 11 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880911_giovani-harare.html [dostęp: 14.07.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Banjul, The Gambia, Sunday, 23 February 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920223_giovani-gambia.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Cathedral of the Assumption, Banjul, Sunday, 23 February 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920223_catt-assunta.html [dostęp: 2.09.2020].

- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Cathedral of Khartoum. Wednesday, 10 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930210_sacerdoti-khartoum.html [dostęp: 22.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Entebbe (Uganda). Friday, 5 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930205_arrivo-uganda.html [dostęp: 19.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Entebbe (Uganda). Wednesday, 10 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930210_congedo-uganda.html [dostęp: 19.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Khartoum (Sudan). Wednesday, 10 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930210_arrivo-sudan.html [dostęp: 22.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Khartoum (Sudan). Wednesday, 10 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930210_congedo-sudan.html [dostęp: 22.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Johannesburg International Airport (South Africa). Saturday, 16 September 1995*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1995/september/documents/hf_jp-ii_spe_19950916_arrivo-sud-africa.html [dostęp: 22.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Johannesburg International Airport (South Africa). Monday, 18 September 1995*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1995/september/documents/hf_jp-ii_spe_19950918_congedo-sud-africa.html [dostęp: 22.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Jomo Kenyatta International Airport of Nairobi (Kenya). Monday, 18 September 1995*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1995/september/documents/hf_jp-ii_spe_19950918_arrivo-kenya.html [dostęp: 22.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Jomo Kenyatta International Airport of Nairobi (Kenya). Wednesday, 20 September 1995*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1995/september/documents/hf_jp-ii_spe_19950920_congedo-kenya.html [dostęp: 22.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Kilimanjaro International Airport, Moshi (Tanzania). Wednesday, 5 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900905_congedo-tanzania.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Nakivubo Stadium in Kampala (Uganda). Saturday, 6 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930206_giovani-kampala.html [dostęp: 19.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Nakiyanja (Uganda). Sunday, 7 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930207_namugongo.html [dostęp: 19.09.2020].

- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Yundum International Airport of Banjul, The Gambia, Sunday, 23 February 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920223_arrivo-gambia.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of his Holiness John Paul II. Yundum International Airport of Banjul, The Gambia, Monday, 24 February 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920224_congedo-gambia.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of John Paul II to the Members of the Episcopal Conference of Lesotho. Maseru (Lesotho), Wednesday, 14 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880914_conf-episcopale-lesotho.html [dostęp: 10.09.2020].
- Jan Paweł II, *Address of John Paul II to the Priests, Religious and Seminarians. Cathedral of Maseru (Lesotho), Thursday, 15 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880915_religio-si-maseru.html [dostęp: 10.09.2020].
- Jan Paweł II, *Adhortacja „Ecclesia in Africa” programem dla wszystkich. Trzecia sesja celebracyjna Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Afryce, 19 września – Nairobi*, *OsRomPol* (1995) nr 11–12, s. 30–32.
- Jan Paweł II, *Afryka ma coś własnego do ofiarowania światu. Przemówienie do prezydenta Republiki Ghany w Akrze, czwartek, 8 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 534–537.
- Jan Paweł II, *Akt poświęcenia Mozambiku Matce Boskiej*, *OsRomPol* (1988) nr 10–11, s. 26.
- Jan Paweł II, *Akt zawierzenia Botswany Matce Bożej*, *OsRomPol* (1988) nr 9, s. 14.
- Jan Paweł II, *Akt zawierzenia Malawi Matce Bożej*, *OsRomPol* (1989) nr 4, s. 28.
- Jan Paweł II, *Akt zawierzenia Matce Boskiej narodu Zimbabwe, 11 IX – Harare. Przed modlitwą „Anioł Pański”*, *OsRomPol* (1988) nr 9, s. 7.
- Jan Paweł II, *Akt zawierzenia Matce Bożej narodu gwinejskiego. 25 II – Konakri. Nabożeństwo ku czci Niepokalanej*, *OsRomPol* (1992) nr 5, s. 25.
- Jan Paweł II, *Akt zawierzenia Suazi Matce Bożej*, *OsRomPol* (1988) nr 9, s. 17.
- Jan Paweł II, *Akt zawierzenia Zambii Matce Bożej*, *OsRomPol* (1989) nr 4, s. 27.
- Jan Paweł II, *Apel o poszanowanie praw człowieka w Togo*, *OsRomPol* (1993) nr 4, s. 17–18.
- Jan Paweł II, *Apel Ojca Świętego na rzecz Sahelu. Homilia wygłoszona w Quagadougou, sobota, 10 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 561–564.
- Jan Paweł II, *Apeluję o międzynarodową solidarność z Mozambikiem. 18 IX – Maputo. Msza św. na „Estádio da Machava”*, *OsRomPol* (1988) nr 10–11, s. 25–26.
- Jan Paweł II, *Bądźcie dla swoich braci i siostr znakiem miłości Chrystusa. Czad, 30 I, N’Djamena. Nabożeństwo maryjne w katedrze*, *OsRomPol* (1990) nr 4, s. 23.
- Jan Paweł II, *Bądźcie godni waszego powołania. 28 I, Bamako. Przemówienie podczas spotkania z młodzieżą*, *OsRomPol* (1990) nr 2–3, s. 21–22.
- Jan Paweł II, *„Bądźcie rodziną według planu Boga”. Homilia podczas Liturgii Słowa dla rodzin na „Praça da Revolução”. 5 VI 1992 r. – Lubango*, *OsRomPol* (1992) nr 8–9, s. 28–29.

- Jan Paweł II, *Bądźcie solą, bądźcie światłem, 23 II, Banjul. Msza św. na Stadionie Niepodległości*, OsRomPol (1992) nr 5, s. 18–20.
- Jan Paweł II, *Bądźcie tutaj żywym ciałem Jezusa. Casablanca. Homilia podczas Mszy św., poniedziałek, 19 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 249–252.
- Jan Paweł II, *Bądźcie zacyznem jedności i solidarności. Msza św. w katedrze*, OsRomPol (1996) nr 6, s. 16–17.
- Jan Paweł II, *Bądźcie zacyznem tej ziemi. Do kapłanów i seminarzystów Nigerii w Enugu, sobota, 13 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 187–190.
- Jan Paweł II, „*Będzicie moimi świadkami*”, *mówi Pan do całego Kościoła. Przemówienie do Konferencji Episkopatu Burundi, Bużumbura, 5 września 1990 r.*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII: *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Azja, Afryka, Australia i Oceania*, Kraków: Wydawnictwo M 2009, s. 680–683.
- Jan Paweł II, *Będziemy sławić zasługi jednej z was. Kinszasa. Przemówienie powitalne, środa, 14 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 201–202.
- Jan Paweł II, *Bóg kocha was w nieszczęściu. Odwiedziny w szpitalu dla trędowatych w Adzopé, poniedziałek, 12 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 588–589.
- Jan Paweł II, *Braterska zachęta do prawdziwego postępu. Spotkanie z prezydentem Nairobi, środa, 7 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 519–520.
- Jan Paweł II, *Budowa społeczeństwa opartego na braterstwie. Spotkanie z młodzieżą nigeryjską w Onitsha, sobota, 13 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 184–185.
- Jan Paweł II, *Budujcie wasz dom, wasz Kościół na skale, nie na piasku. 31 I, Moundou. Homilia podczas Mszy św. na Stadionie Pokoju*, OsRomPol (1990) nr 4, s. 24.
- Jan Paweł II, *By Kościół wasz mógł ponieść Ewangelię innym. Bata – homilia na Mszy Świętej, czwartek, 18 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 243–246.
- Jan Paweł II, *By szukający odnaleźli Chrystusa wśród was. 3 V – Kitwe. Homilia podczas Mszy św. dla wiernych diecezji Ndola*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 24.
- Jan Paweł II, *Być w pełni chrześcijaninem i w pełni Afrykaninem. Jaunde. Spotkanie z intelektualistami Kamerunu, wtorek, 13 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 180–186.
- Jan Paweł II, *Całą ufność złożył w obietnicy Boga. Beatyfikacja o. Józefa Gérarda, 15 IX – Maseru*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 15–16.
- Jan Paweł II, *Celebração da palavra com os fiéis da arquidiocese de Nampula. Homilia do Santo Padre, Nampula, Moçambique, Sábado, 17 de Setembro de 1988*, <http://www>.

- vatican.va/content/john-paul-ii/pt/homilies/1988/documents/hf_jp-ii_hom_19880917_mozambico-nampula.html [dostęp: 21.09.2020].
- Jan Paweł II, *Cérémonie de bienvenue. Discours de Jean-Paul II. Aéroport International „Gillot” de Saint-Denis (La Réunion), Lundi, 1er mai 1989*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890501_arri-vo-la-reunion.html [dostęp: 21.09.2020].
- Jan Paweł II, *Cérémonie de bienvenue. Discours de Jean-Paul II. Aéroport „Sir Seewoosagur Rangoolam” de Plaisance (Maurice), Sabamedi, 14 octobre 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1989/october/documents/hf_jp-ii_spe_19891014_ar-rivo-mauritius.html [dostęp: 20.09.2020].
- Jan Paweł II, *Cérémonie de bienvenue. Discours du Pape Jean-Paul II. Aéroport International de Bamako-Senou (Mali). Dimanche, 28 janvier 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/january/documents/hf_jp-ii_spe_19900128_arrivo-mali.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Cérémonie de congé. Discours du Pape Jean-Paul II*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/february/documents/hf_jp-ii_spe_19900201_congedo-ciad.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Choć z dala od Ojczyzny, służycie jej w Nigerii. Spotkanie z Polakami, Lagos, wtorek, 16 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 214–216.
- Jan Paweł II, *Chrystus jest królem pokoju, 16 IX – Suazi, Msza św. na „Somhlolo Stadium”, OsRomPol (1988) nr 9*, s. 16–17.
- Jan Paweł II, *Chrystus łączy, a nie dzieli. Do przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich w Kenii, środa, 7 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 522–523.
- Jan Paweł II, *Chrystus Was wzywa do budowy nowego społeczeństwa. Do studentów Wybrzeża Kości Słoniowej w Yamoussoukro, niedziela, 11 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 584–587.
- Jan Paweł II, *Chrześcijański sens cierpienia i starości. W szpitalu św. Karola Boromeusza w Onitsha, sobota, 13 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 186–187.
- Jan Paweł II, *Chrześcijańskie powołanie ludów afrykańskich czerpie swoje znaczenie i pokarm z waszego posługiwania. Spotkanie z kapłanami w Kinszasie, niedziela, 4 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 477–481.
- Jan Paweł II, *Chrześcijaństwo jest siłą pokornych. 26 I – Mindelo. Przemówienie podczas liturgii Słowa na stadionie „Fontinha”, OsRomPol (1990) nr 1*, s. 24–25.
- Jan Paweł II, *Ciesz się, że we wszystkim mogę Wam zaufać. Harare. Do biskupów Południowej Afryki (IMBISA), OsRomPol (1988) nr 9*, s. 1, 8–10.
- Jan Paweł II, *Co czynimy dla dobra braci i siostr z Afryki? Jaunde. Spotkanie z władzami Kamerunu i Korpusem Dyplomatycznym, poniedziałek, 12 sierpnia 1985*, w: tenże,

- Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 165–171.
- Jan Paweł II, *Dani jesteście ludowi, który łaknie Miłosierdzia Bożego. Święcenia kapłańskie, Kaduna, niedziela, 14 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 191–193.
- Jan Paweł II, *Dialog, świadectwo współpraca. Spotkanie z Konferencją Episkopatu Afryki Północnej*, OsRomPol (1996) nr 6, s. 18–19.
- Jan Paweł II, *Discours de Jean-Paul II aux représentants des confessions religieuses. Palais du Gouverneur Général à Le Réduit (Maurice), Samedi, 14 octobre 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1989/october/documents/hf_jp-ii_spe_19891014_la-reduit.html [dostęp: 20.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discours de Jean-Paul II. Aéroport „Gbessia” de Conakry (Guinée), Mardi, 25 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920226_congedo-guinea.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discours de sa sainteté Jean-Paul II aux représentants du Synode Diocésain de Dakar. Cathédrale Notre-Dame des Victoires, Dakar (Sénégal), Mercredi, 19 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920219_sinodo-dakar.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discours de sa sainteté Jean-Paul II avec les représentants d'autres religions. Cathédrale de Ziguinchor (Sénégal), Jeudi, 20 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920220_al-tre-religioni.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discours de sa sainteté Jean-Paul II. Aéroport Yoff de Dakar (Sénégal), Mercredi, 19 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920219_arrivo-senegal.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discours de sa Sainteté Jean-Paul II. Aéroport international de Tunis. Dimanche 14 avril 1996*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1996/april/documents/hf_jp-ii_spe_19960414_welcome-tunisia.html [dostęp: 25.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du pape Jean-Paul II à l'occasion de la visite aux malades à l'hôpital „Prince régent Charles”, Bujumbura (Burundi), Vendredi, 7 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900907_infermi-burundi.html [dostęp: 26.07.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du pape Jean-Paul II à un groupe de fonctionnaires dans la stade de Nyamirambo, Kigali (Rwanda), Samedi, 8 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900908_stadionyamirambo.html [dostęp: 30.07.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du pape Jean-Paul II au Conseil du Secrétariat Général de l'Assemblée Spéciale pour l'Afrique du Synode des Évêques, Yamoussoukro (Côte-d'Ivoire), Lundi, 10 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900910_sinodo.html [dostęp: 30.07.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du pape Jean-Paul II au Corps Diplomatique à la nonciature apostolique, Bujumbura (Burundi), Mercredi, 5 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900905_corpo-dipl-burundi.html [dostęp: 26.07.2020].

- Jan Paweł II, *Discours du pape Jean-Paul II au Corps Diplomatique à la nonciature apostolique, Kigali (Rwanda), Vendredi, 7 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900907_corpo-dipl-kigali.html [dostęp: 30.07.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du pape Jean-Paul II aux membres de la Conférence Épiscopale du Rwanda, Kigali (Rwanda), Dimanche, 9 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900909_conf-e-pisc-kigali.html [dostęp: 30.07.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du pape Jean-Paul II. A l'occasion de la visite de la cathédrale de Kigali, Kigali (Rwanda), Vendredi, 7 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900907_cattedrale-kigali.html [dostęp: 30.07.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du pape Jean-Paul II. Aéroport international de Bujumbura (Burundi), Vendredi, 7 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900907_congedo-burundi.html [dostęp: 26.07.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du pape Jean-Paul II. Aéroport international Grégoire Kayibanda de Kigali (Rwanda), Vendredi, 7 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900907_arrivo-rwanda.html [dostęp: 30.07.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du pape Jean-Paul II. Aéroport international de Cotonou (Bénin) Mercredi, 3 février 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930203_arrivo-benin.html [dostęp: 14.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du Saint Père Jean-Paul II aux jeunes dans le stade „Demba Diop”. Dakar (Sénégal). Vendredi, 21 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920221_giovani-dakar.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du Saint Père Jean-Paul II aux religieux dans la cathédrale de saint Antoine-de-Padoue. Ziguinchor (Sénégal), Jeudi, 20 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920220_catt-s-antonio.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du Saint-Père Jean-Paul II aux catéchistes et aux membres des conseils paroissiaux. Collège Sainte-Marie de Dixin, Conakry (Guinée), Mardi, 25 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920225_s-maria-dixinn.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du Saint-Père Jean-Paul II aux chefs religieux musulmans au Palais du Peuple. Conakry (Guinée), Mardi, 25 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920225_musulmani-guinea.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du Saint-Père Jean-Paul II aux jeunes de Guinée. Palais du Peuple de Conakry (Guinée), Lundi, 24 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920224_giovani-guinea.html [dostęp: 2.09.2020].

- Jan Paweł II, *Discours du Saint-Père Jean-Paul II. Aéroport international de Cotonou (Bénin). Vendredi, 5 février 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930205_congedo-benin.html [dostęp: 14.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du Saint-Père Jean-Paul II. Aéroport international de Nsimalen à Yaoundé (Cameroun). Jeudi 14 septembre 1995*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1995/september/documents/hf_jp-ii_spe_19950914_arrivo-camerun.html [dostęp: 22.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discours du Saint-Père Jean-Paul II. Aéroport international de Nsimalen à Yaoundé (Cameroun). Samedi 16 septembre 1995*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1995/september/documents/hf_jp-ii_spe_19950916_congedo-camerun.html [dostęp: 22.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre aos catequistas na cathedral dedicada a Nossa Senhora de Fátima. Benguela, Angola, Terça-feira, 9 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920609_benguela-catechisti.html [dostęp: 9.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre aos jovens de Angola no Pavilhao Central da Cidadela. Luanda, 7 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920607_luanda-giovani.html [dostęp: 9.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre aos representantes de outras comunidades e confissoes religiosas. Luanda, 7 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920607_angola-ecumenico.html [dostęp: 9.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre aos sacerdotes, religiosos e outros agents da pastoral. Luanda, 4 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920604_luanda-sacerdoti.html [dostęp: 9.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre aos sacerdotes, religiosos, religiosas, catequistas e representantes ecuménicos na cathedral de Saõ Tomé. Sábado, 6 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920606_sao-tome-sacerdoti.html [dostęp: 9.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre durante a cerimònia de Boas-vindas no Aeroporto International de Luanda. Quinta-feira, 4 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920604_arrivo-angola.html [dostęp: 9.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre durante a cerimònia de Boas-vindas no Aeroporto de Saõ Tomé. Sábado, 6 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920606_arrivo-sao-tome.html [dostęp: 9.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre durante a cerimònia de despedida da Guiné-Bissau. Aeroporto Osvaldo Vieira, Bissau, Domingo, 28 de Janeiro de 1990*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1990/january/documents/hf_jp-ii_spe_19900128_congedo-bissau.html [dostęp: 11.07.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre durante o en contro com os movens no palacio Dos desportos. Praia (Cabo Verde), Sexta-feira, 26 de Janeiro de 1990*, <http://www.vatican.va/>

- content/john-paul-ii/pt/speeches/1990/january/documents/hf_jp-ii_spe_19900126_capo-verde-giovani.html [dostęp: 15.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre durante o en contro ecuménico em Maputo, Domingo, 18 de Setembro de 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880918_ecumenico-mozambico.html [dostęp: 21.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre na cerimónia de despedida no aeroporto de Luanda. Quarta-feira, 10 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1992/june/documents/hf_jp-ii_spe_19920610_congedo-angola.html [dostęp: 9.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre por ocasião da inauguração do edifício do seminário menor. Bissau, 27 de Janeiro de 1990*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1990/january/documents/hf_jp-ii_spe_19900127_bissau-seminario.html [dostęp: 11.07.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre por ocasião da visita à comunidade paroquial do Bairro da Polana Caniço em Maputo, Domingo, 18 de Setembro de 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880918_parrochia-mozambico.html [dostęp: 21.09.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso do Santo Padre por ocasião do en contro com os sacerdotes, religiosos, seminaristas e catequistas. Catedral de Nossa Senhora da Conceição de Bissau Sábado, 27 de Janeiro de 1990*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/speeches/1990/january/documents/hf_jp-ii_spe_19900127_bissau-sacerdoti.html [dostęp: 11.07.2020].
- Jan Paweł II, *Discurso si Giovanni Paolo II ai sacerdoti, ai religiosi, ai seminaristi e ai laici. Cattedrale di Nostra Signora delle Grazie a Praia (Capo Verde), Giovedì, 25 gennaio 1990*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1990/january/documents/hf_jp-ii_spe_19900125_capo-verde-sacerdoti.html [dostęp: 15.09.2020].
- Jan Paweł II, *Dla jednego wspólnego świadectwa o miłości Chrystusa. Do przedstawicieli wyznań chrześcijańskich, wtorek, 16 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 217–218.
- Jan Paweł II, *Dostosowujcie plany duszpasterskie do potrzeb ewangelizacji. Do biskupów Wybrzeża Kości Słoniowej w Abidżanie, niedziela, 11 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 581–583.
- Jan Paweł II, *Drogi nadziei Kościoła w Angoli. Tekst oficjalnego przemówienia Ojca Świętego przekazany Konferencji Episkopatu, 7 VI Luanda*, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 35–37.
- Jan Paweł II, *Drogi rozwoju. 30 IV – Antananarivo. Spotkanie z Korpusem Dyplomatycznym*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 20.
- Jan Paweł II, *Duch misyjny w Ludzie Bożym Angoli. Homilia wygłoszona podczas Liturgii Słowa na placu przed katedrą Najświętszego Zbawiciela, 8 VI 1992 r., Mbanza Kongo*, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 38–39.
- Jan Paweł II, *Duch Prawdy pozwoli apostołom stać się świadkami Prawdy. Homilia podczas sakramentu bierzmowania, Songea, 3 września 1990 r.*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII: *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Azja, Afryka, Australia i Oceania*, Kraków: Wydawnictwo M 2009, s. 811–814.

- Jan Paweł II, *Dzieło nie jest skończone. 14 X – Port Louis. Homilia podczas Mszy św. dla mieszkańców Mauritiusa*, OsRomPol (1989) nr 12, s. 24–25.
- Jan Paweł II, *Dziesięcioro Przykazań prawem miłości i wolności człowieka. Liturgia Słowa w klasztorze św. Katarzyny. 26 lutego – Góra Synaj*, OsRomPol (2000) nr 4, s. 17–19.
- Jan Paweł II, *Dziewięćdziesiąt lat obecności Kościoła w Togo. Pya. Przemówienie w rezydencji prezydenta, piątek, 9 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 118–119.
- Jan Paweł II, *Dziękczynienie za Eucharystię. Nairobi. Anioł Pański, niedziela, 18 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 235–236.
- Jan Paweł II, *Dzięki wam rozrosną się gałęzie drzewa posadzonego przez Boga. 30 I, Bobo Dioulasso. Homilia podczas Mszy św.*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 27.
- Jan Paweł II, *Dziś zostaliście zaproszeni do Kany Galilejskiej. Nairobi. Msza św. dla młodzieży, sobota, 17 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 226–229.
- Jan Paweł II, *Ecumenical Meeting. Address of John Paul II. Catholic Community Center, Maseru (Lesotho), Thursday, 15 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880915_catholic-community-center.html [dostęp: 10.09.2020].
- Jan Paweł II, *Elity narodu powinny jako pierwsze wejść na ścieżkę przebaczenia i pojednania. Przemówienie do przedstawicieli świata kultury, Bużumbura, 5 września 1990 r.*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII: *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Azja, Afryka, Australia i Oceania*, Kraków 2009, s. 677–679.
- Jan Paweł II, *Eucharystia jest wielką modlitwą o jedność. Nairobi. Spotkanie z przedstawicielami religii chrześcijańskich, niedziela, 18 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 246–247.
- Jan Paweł II, *Eucharystyczne orędzie Kongresu. Nairobi. Zakończenie Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego, niedziela, 18 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 230–234.
- Jan Paweł II, *Ewangelizacja i rozwój narodów. Druga sesja celebracyjna Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Afryce, 17 września – Johannesburg*, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 24–26.
- Jan Paweł II, *Ewangelizacja świata jest obowiązkiem każdego z nas. Do Kościoła w Ghanie, czwartek, 8 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 531–534.
- Jan Paweł II, *Ewangelizacja, dialog, praca dla wspólnego dobra. 28 I, Bamako. Do biskupów Mali*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 19–20.
- Jan Paweł II, *Farewell Ceremony from Zambia. Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Lusaka. Thursday, 4 May 1989*, <http://www.vatican.va/content/>

- john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890504_congedo-zambia.html [dostęp: 10.07.2020].
- Jan Paweł II, *Farewell Ceremony. Address of John Paul II. „Moshoeshoe I” Airport of Maseru (Lesotho). Friday, 16 September 1988*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880916_congedo-lesotho.html [dostęp: 10.09.2020].
- Jan Paweł II, „*Gdy Duch Święty zstąpi na was, otrzymacie Jego moc*”. 31 I, N’Djamena. Do biskupów Czadu, *OsRomPol* (1990) nr 4, s. 25.
- Jan Paweł II, *Godność i znaczenie rodziny. Msza św. na błoniach Kubwa. 23 marca – Abudża*, *OsRomPol* (1998) nr 5–6, s. 15–17.
- Jan Paweł II, *Homagium dla ziemi kongijskiej, poniedziałek, 5 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 486–487.
- Jan Paweł II, *Homélie de Jean-Paul II. Aéroport „Gbessia” de Conakry (Guinée), Lundi, 24 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1992/february/documents/hf_jp-ii_spe_19920224_arrivo-guinea.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Homélie de Jean-Paul II. Dakar (Sénégal), Samedi, 22 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1992/documents/hf_jp-ii_hom_19920222_dakar.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Homélie de Jean-Paul II. Parakou (Bénin), Jeudi, 4 février 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1993/documents/hf_jp-ii_hom_19930204_parakou.html [dostęp: 14.09.2020].
- Jan Paweł II, *Homélie de sa sainteté Jean-Paul II. Poponguine (Sénégal), Vendredi, 21 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1992/documents/hf_jp-ii_hom_19920221_poponguine.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Homélie du pape Jean-Paul II, Kabgayi (Rwanda), Samedi, 8 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900908_kabgayi.html [dostęp: 30.07.2020].
- Jan Paweł II, *Homélie du pape Jean-Paul II, Kigali (Rwanda), Dimanche, 9 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900909_kigali.html [dostęp: 30.07.2020].
- Jan Paweł II, *Homélie du pape Jean-Paul II, Yamoussoukro (Côte-d’Ivoire), Lundi, 10 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900910_yamoussoukro.html [dostęp: 30.07.2020].
- Jan Paweł II, *Homélie du pape Jean-Paul II, Bujumbura (Burundi), Vendredi, 7 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900907_bujumbura.html [dostęp: 26.07.2020].
- Jan Paweł II, *Homélie du pape Jean-Paul II, Gitega (Burundi), Jeudi, 6 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900906_gitega.html [dostęp: 26.07.2020].
- Jan Paweł II, *Homélie du pape Jean-Paul II, Sarh (Tchad), Mercredi, 31 janvier 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900131_sarh.html [dostęp: 15.07.2020].

- Jan Paweł II, *Homélie du Saint Père Jean-Paul II. Ziguinchor (Sénégal), Jeudi, 20 février 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1992/documents/hf_jp-ii_hom_19920220_ziguinchor.html [dostęp: 2.09.2020].
- Jan Paweł II, *Homilia do Santo Padre na celebração Eucarística Em Cabinda, Angola. Segunda-feira, 8 de Junho de 1992*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pt/homilies/1992/documents/hf_jp-ii_hom_19920608_cabinda-angola.html [dostęp: 9.09.2020].
- Jan Paweł II, *Homily of his Holiness John Paul II, Ali Hassan Mwinyi Stadium – Tabora (Tanzania). Tuesday, 4 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900904_tabora.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Homily of his Holiness John Paul II. Kasese (Uganda). Monday, 8 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/1993/documents/hf_jp-ii_hom_19930208_kasese.html [dostęp: 19.09.2020].
- Jan Paweł II, *Homily of his Holiness John Paul II. Kaunda Grounds, Gulu. Saturday, 6 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/1993/documents/hf_jp-ii_hom_19930206_gulu.html [dostęp: 19.09.2020].
- Jan Paweł II, *Homily of his Holiness John Paul II. Sports Grounds, Soroti (Uganda). Tuesday, 9 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/1993/documents/hf_jp-ii_hom_19930209_soroti.html [dostęp: 19.09.2020].
- Jan Paweł II, *Homily of John Paul II, Kilimanjaro Stadium, Moshi (Tanzania), Wednesday, 5 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900905_moshi.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Homily of John Paul II. Dar-es-Salaam, Jangwani Grounds, Sunday, 2 September 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/1990/documents/hf_jp-ii_hom_19900902_dar-es-salaam.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Idźcie i ucźcie Ewangelii słowem i przykładem. 29 I, Wagadugu. Spotkanie z kapłanami, zakonnikami, zakonnkami, seminarzystami i katechistami*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 24.
- Jan Paweł II, *Inkulturacja i głośnienie Dobrej Nowiny. Msza św. na lotnisku wojskowym*, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 16–18.
- Jan Paweł II, *Jaką drogę proponuje Kościół? 25 I – Praia. Przemówienie powitalne na lotnisku*, OsRomPol (1990) nr 1, s. 22–23.
- Jan Paweł II, *Jako uczniowie Chrystusa oddali za Niego życie. Msza św. w sanktuarium Świętych Męczenników Ugandy, 7 lutego – Namugongo*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 24–26.
- Jan Paweł II, *Jedność posłannictwa – różnorodność posług. Do świeckich katechistów i organizacji kobiet katolickich, niedziela, 14 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 194–197.
- Jan Paweł II, *Jedność, wiara, dobro społeczeństwa, Cotonou – spotkanie z biskupami Beninu, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 230–231.
- Jan Paweł II, *Jestem wśród was, aby was umocnić w wierze. Przyłot do Beninu, Cotonou, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 221–222.

- Jan Paweł II, *Jesteście Kościołem, jesteście Chrystusem żyjącym w świecie wiejskim. Homilia w czasie Mszy św. w Kisangani, wtorek, 6 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 497–500.
- Jan Paweł II, *Jesteście włączeni w prorockie posłannictwo Kościoła. Do zakonnic zgromadzonych w karmelu w Kinszasie, sobota, 3 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 461–462.
- Jan Paweł II, *Jesteśmy ludem odkupionym Najdroższą Krwią Chrystusa. Pozdrowienie dla Kościoła w Kenii w katedrze w Nairobi, wtorek, 6 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 507–509.
- Jan Paweł II, *Katechiści afrykańscy – heroldowie pokoju. Z okazji udzielenia Nagrody Pokojowej Jana XXIII, piątek, 9 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 547–548.
- Jan Paweł II, *Katolicy muszą być świadkami wiary w życiu prywatnym i publicznym. Msza św. i beatyfikacja o. Cypriana Michała Iwene Tansi. 22 marca – Onitsha*, OsRomPol (1998) nr 5–6, s. 11–13.
- Jan Paweł II, *Kocham was i cierpię, patrząc na wasze cierpienie. 28 I – Cumura*, OsRomPol (1990) nr 1, s. 32.
- Jan Paweł II, *Kolegialność biskupów warunkiem samodzielności waszego Kościoła. Libreville – spotkanie z biskupami Gabonu, czwartek, 18 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 252–255.
- Jan Paweł II, *Komunia Kościoła w służbie solidarności całego narodu. 28 IV – Przemówienie powitalne*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 9–10.
- Jan Paweł II, *Komunia, dążenie do świętości, kompetencja. 30 IV – Antananarivo. Przemówienie do kapłanów, zakonników, zakonnic i seminarzystów*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 19–20.
- Jan Paweł II, *Kontynent rodziny. Msza św. w „Uhuru Park”*, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 28–30.
- Jan Paweł II, *Kontynuacja, pogłębianie i odnawianie ewangelizacji. Jaunde. Spotkanie z Konferencją Episkopatu Kamerunu, wtorek, 13 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 186–190.
- Jan Paweł II, *Kościołe Gabonu, w imię Jezusa Chrystusa: wstań i chodź! Libreville – homilia, piątek, 19 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 256–260.
- Jan Paweł II, *Kościół – Boża Rodzina. 29 I, Jagma. Homilia podczas Mszy św. w sanktuarium*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 22–23.
- Jan Paweł II, *Kościół – Ciałem Chrystusa i widzialnym znakiem wspólnoty. Homilia w czasie Mszy św. w Abidżanie, sobota, 10 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 572–575.

- Jan Paweł II, *Kościół jest komunią. I V – Saint-Denis. Spotkanie z kapłanami, zakonnikami i przedstawicielami rad duszpasterskich*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 21–22.
- Jan Paweł II, *Kościół liczy na wasze świadectwo. I II, N'Djamena. Homilia podczas Mszy św. dla rodzin*, OsRomPol (1990) nr 4, s. 25–26.
- Jan Paweł II, *Kościół pragnie przekazać wam to, co otrzymał od Chrystusa i co nadaje sens życiu. Przemówienie do młodych zgromadzonych na stadionie narodowym „Amahoro”, Kigali, 8 września 1990 r.*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII: *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Azja, Afryka, Australia i Oceania*, Kraków: Wydawnictwo M 2009, s. 687–691.
- Jan Paweł II, *Kościół przynosi Chrystusa, a nie kulturę innej rasy. Do biskupów Nigerii, Lagos, poniedziałek, 15 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 205–210.
- Jan Paweł II, *Kościół tutejszy jest gotów odpowiedzieć na wyzwanie chwili. 16 IX – Mozambik. Wizyta w „Palacio da Ponta Vermelha”*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 18.
- Jan Paweł II, *Kościół W Afryce i jego misja ewangelizacyjna. Inauguracja konferencji Rady Sekretariatu Generalnego Synodu Biskupów ds. Specjalnego Zgromadzenia poświęconego Afryce, 9 lutego – Kampala*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 31–35.
- Jan Paweł II, *Kraj wielce obiecujący. Przybycie do Abidżanu, Wybrzeże Kości Słoniowej, sobota, 10 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 568–569.
- Jan Paweł II, *Krzyk wieków i pokoleń. 22 II – Gorée. Wizyta w Domu Niewolników i spotkanie w kościele św. Karola Boromeusza*, OsRomPol (1992) nr 5, s. 15–16.
- Jan Paweł II, *Laus Deo! Przybycie na lotnisko Fiumicino, poniedziałek, 12 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 595–596.
- Jan Paweł II, *Ludzkość ma prawo do pokoju i bezpieczeństwa. Do Korpusu Dyplomatycznego w Zairze, sobota, 3 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 466–468.
- Jan Paweł II, *Macie się stać objawieniem Pana dla ludów i kultur afrykańskich. 28 I, Bamako. Spotkanie z kapłanami, zakonnikami, zakonnkami i seminarzystami*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 18–19.
- Jan Paweł II, *Małżeństwo chrześcijańskie jest zacznym postępu moralnego dla społeczeństwa. Do rodzin w Kinszasie, sobota, 3 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 450–454.
- Jan Paweł II, *Matka Boża czuwa nad młodymi Kościołami, niedziela, 11 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 580–581.
- Jan Paweł II, *Meeting of John Paul II to the Youth in „Pitso Grounds” of Maseru. Maseru (Lesotho), Thursday, 15 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880915_giovani-maseru.html [dostęp: 10.09.2020].

- Jan Paweł II, *Meeting of John Paul II with the Priests, Religious and Sick. Cathedral of Manzini (Swaziland), Friday, 16 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880916_cattedrale-manzini.html [dostęp: 20.08.2020].
- Jan Paweł II, *Meeting with the Catholic Lay Leaders of Malawi. Address of his Holiness John Paul II. Our Lady of the Wisdom School, Blantyre, Friday, 5 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890505_movim-laicali-malawi.html [dostęp: 20.08.2020].
- Jan Paweł II, *Meeting with the Catholic Lay Leaders of Zambia. Address of his Holiness John Paul II. Mulungushi Congress Hall, Lusaka, Wednesday, 3 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890503_laicato-zambia.html [dostęp: 10.07.2020].
- Jan Paweł II, *Meeting with the Priests, Men and Women Religious and Seminarians of Malawi. Address of his Holiness John Paul II. Limbe Cathedral in Blantyre, Thursday, 4 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890504_sacerdoti-malawi.html [dostęp: 20.08.2020].
- Jan Paweł II, *Meeting with the Priests, Religious and Seminarians of Zambia. Address of his Holiness John Paul II. Cathedral of Lusaka. Tuesday, 2 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890502_sacerdoti-zambia.html [dostęp: 10.07.2020].
- Jan Paweł II, *Meeting with the Representatives and Leaders of Christian Churches and Ecclesial Communities and Leaders of Other Religions. Address of his Holiness John Paul II. Our Lady of the Wisdom School, Blantyre, Friday, 5 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890505_confessionni-cristiane-malawi.html [dostęp: 20.08.2020].
- Jan Paweł II, *Meeting with the Young People of Malawi. Address of his Holiness John Paul II. Kamuzu Stadium, Blantyre, Friday, 5 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890505_giovani-malawi.html [dostęp: 20.08.2020].
- Jan Paweł II, *Meeting with the Young People of Zambia. Address of his Holiness John Paul II. Independence Stadium, Lusaka, Wednesday, 3 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890503_giovani-zambia.html [dostęp: 10.07.2020].
- Jan Paweł II, *Message de Sa Sainteté Jean-Paul II aux jeunes de la Réunion*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890502_giovani-la-reunion.html [dostęp: 21.09.2020].
- Jan Paweł II, *Message of his Holiness John Paul II to the Sick and Disabled of Uganda. Saint Francis Hospital, Nsambya (Uganda). Sunday, 7 February 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930207_ammalati-kampala.html [dostęp: 19.09.2020].
- Jan Paweł II, *Messe pour la béatification de frère Scubilion. Homélie du Saint-Père Jean-Paul. Saint Denis (La Réunion), Mardi, 2 mai 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1989/documents/hf_jp-ii_hom_19890502_saint-denis.html [dostęp: 21.09.2020].

- Jan Paweł II, *Messe pour les fidèles de l'archidiocèse malgache. Homélie de Pape Jean-Paul II. Fianarantsoa (Madagascar), Fête de Saint-Joseph Artisan – Lundi, 1er mai 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/homilies/1989/documents/hf_jp-ii_hom_19890501_fianarantsoa.html [dostęp: 18.09.2020].
- Jan Paweł II, *Misja i odpowiedzialność. 29 IV – Antananarivo. Spotkanie z młodzieżą na stadionie „Alarobia”*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 11–12.
- Jan Paweł II, *Moc Krzyża – moc życia. 14 IX Lesotho. Msza św. w Romie*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 14–15.
- Jan Paweł II, *Modlitwa Chrystusa o jedność jest fundamentem naszej nadziei. Do przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich w Ghanie, czwartek, 8 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 537–538.
- Jan Paweł II, *Módlmy się do Matki Bożej w wielkich intencjach Afryki. Modlitwa w Kinszasie, niedziela, 4 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 472.
- Jan Paweł II, *Musimy być ludźmi dialogu. 22 II – Dakar. Spotkania z muzulmańskimi przywódcami religijnymi*, OsRomPol (1992) nr 5, s. 16–18.
- Jan Paweł II, *Myszę o ofiarach krwawych starć w Afryce Południowej. Jaunde. Anioł Pański, niedziela, 11 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 152.
- Jan Paweł II, *Na drodze do Wielkiego Jubileuszu. Audiencja generalna po podróży. 17 kwietnia – Watykan*, OsRomPol (1996) nr 6, s. 13–14.
- Jan Paweł II, *Naród, który czci Boga, otrzyma błogosławieństwo. Przy odlocie z Kenii, czwartek, 8 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 529–530.
- Jan Paweł II, *Nasza nadzieja w Bogu. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”. 22 marca – Onitsha*, OsRomPol (1998) nr 5–6, s. 13.
- Jan Paweł II, *Nasze podziały nie są całkowite. Jaunde. Spotkanie ekumeniczne, poniedziałek, 12 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 162–164.
- Jan Paweł II, *Nie będą się więcej zaprawiać do wojny. 12 IX – Bulawayo. Msza św. na hipodromie „Ascot Race Course”*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 11–12.
- Jan Paweł II, *„Nie” dla wszelkiego rodzaju dyskryminacji. 26 I – Praia. Msza św. dla wiernych Republiki Wysp Zielonego Przylądka*, OsRomPol (1990) nr 1, s. 25–26.
- Jan Paweł II, *Nie ustawajmy w drodze, Libreville – spotkanie ekumeniczne, czwartek, 18 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 255–256.
- Jan Paweł II, *Nie wolno zapomnieć o potrzebach Afryki. Pożegnanie na lotnisku. 23 marca – Abudża*, OsRomPol (1998) nr 5–6, s. 20–21.
- Jan Paweł II, *Niech lud tej ziemi sławi Ciebie, Boże. 29 IV 1989 – Antsiranana. Homilia podczas Mszy św. na lotnisku Arrachart*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 10–11.

- Jan Paweł II, *Niech płonie w nich ogień. Lomé. Przemówienie w katedrze, piątek, 9 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 129–131.
- Jan Paweł II, „*Niech światłość wasza świeci przed ludźmi*”. 28 I, Bamako. *Homilia podczas Mszy św. na stadionie „Omnisport”*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 20–21.
- Jan Paweł II, *Niech was Bóg błogosławi. 16 X – Curepipe. Przemówienie podczas spotkania w kościele św. Teresy*, OsRomPol (1989) nr 12, s. 28.
- Jan Paweł II, *Niech zajaśnieje dla was Jego oblicze. 17 IX – Beira. Msza św. na „Largo de Goto”*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 19–20.
- Jan Paweł II, *Niechaj świat uczy się brać także od ludów afrykańskich. Do prezydenta i narodu Zairu, piątek, 2 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 448–450.
- Jan Paweł II, *Nikt nie może żyć i działać w izolacji. Nairobi. Spotkanie z przedstawicielami religii muzułmańskiej i hinduizmu, 18 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 247–249.
- Jan Paweł II, *Nowa ewangelizacja owocem miłości. Msza św. na Stade de l’Amitie, Cotonou, 3 lutego 1993*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 16–17.
- Jan Paweł II, *O solidarność całego rodzaju ludzkiego. 11 IX – Harare. Spotkanie z Korpusem Dyplomatycznym*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 10.
- Jan Paweł II, *Obowiązek i prawo przepowiadania. Garoua. Msza św. o ewangelizację narodów, niedziela, 11 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 153–158.
- Jan Paweł II, *Od czego zależy przyszłość? 15 X – La Ferme. Homilia podczas Mszy św. dla mieszkańców wyspy Rodrigues*, OsRomPol (1989) nr 12, s. 25–26.
- Jan Paweł II, *Odnowa świata wymaga poświęceń. Douala. Przemówienie do młodzieży, wtorek, 13 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 178–179.
- Jan Paweł II, *Odpowiedzialność misyjna Kościoła w Afryce. 21 II – Poponguine. Spotkanie z biskupami afrykańskimi*, OsRomPol (1992) nr 5, s. 11–12.
- Jan Paweł II, *Odpowiedzialność narodów Afryki za budowę własnej przyszłości. Spotkanie z korpusem dyplomatycznym, 8 lutego – Kampala*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 29–31.
- Jan Paweł II, *On ustanowił jednych nauczycielami dla przysposobienia świętych. Nairobi. Inauguracja Instytutu Katolickiego Afryki Wschodniej, niedziela, 18 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 236–240.
- Jan Paweł II, *Orędzie ewangeliczne owocuje w modlitwie. Odwiedziny u siostr klauzurowych w Nairobi, środa, 7 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 517–519.
- Jan Paweł II, *Orędzie Ojca Świętego do więźniów*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 19.

- Jan Paweł II, *Państwo i Kościół w służbie człowiekowi. Do prezydenta i narodu Konga, poniedziałek, 5 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 490–491.
- Jan Paweł II, *Papieskie Orędzie na Światowy Dzień Chorych na Trąd*, OsRomPol (1990) nr 1, s. 32.
- Jan Paweł II, *Pasterze i nauczyciele. 2 V – Lusaka. Przemówienie do biskupów Zambii*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 22–23.
- Jan Paweł II, *Pewność wiary niech was podtrzymuje w codziennych kłopotach. W katedrze w Brazzaville, poniedziałek, 5 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 488–490.
- Jan Paweł II, *Pierwsza beatyfikowana córka waszej ziemi. Kinszasa. Msza św. beatyfikacyjna, czwartek, 15 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 203–206.
- Jan Paweł II, *Pierwsza malgaska błogosławiona. 30 IV – Antananarivo. Beatyfikacja Wiktorii Rasoamanarivo*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 14, 18.
- Jan Paweł II, *Pierwszy Kongres Eucharystyczny w sercu Afryki. Nairobi. Przemówienie powitalne, piątek, 16 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 224–225.
- Jan Paweł II, *Pięćset lat ewangelizacji Angoli. Homilia wygłoszona podczas Mszy św. na „Praia do Bispo”, 7 VI 1992, Luanda*, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 31–33.
- Jan Paweł II, *Poczucie tego, co święte. Togoville. Do kapłanów religii tradycyjnych, piątek, 9 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 128–129.
- Jan Paweł II, *Podstawowe prawa młodych krajów afrykańskich. Spotkanie z Korpusem Dyplomatycznym w Nairobi, wtorek, 6 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 509–514.
- Jan Paweł II, *Pokora, czystość, ubóstwo – dary dla Kościoła lokalnego. Spotkanie z zakonnikami i zakonnikami, poniedziałek, 15 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 202–204.
- Jan Paweł II, *Pokój i sprawiedliwość, prawdziwe świadectwo Ewangelii. Homilia podczas Mszy św. w Lagos, piątek, 12 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 176–178.
- Jan Paweł II, *Pokój istotnym warunkiem rozwoju Afryki. Wywiad z Ojcem Świętym, poniedziałek, 12 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 592–594.
- Jan Paweł II, *Pokój z wami! Przemówienie powitalne na lotnisku. 24 lutego – Kair*, OsRomPol (2000) nr 4, s. 13.

- Jan Paweł II, *Ponowne spotkanie z Polonią w Kinszasie w nuncjaturze. Niedziela, 4 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 483–484.
- Jan Paweł II, *Posłannictwo wasze jest tak rozległe jak ludzkość. Kara. Homilia podczas Mszy św. ze święceniami kapłańskimi, piątek, 9 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 119–125.
- Jan Paweł II, *Poszanowanie praw człowieka drogą do rozwoju i postępu. 21 marca – Abudża. Ceremonia powitalna na lotnisku*, OsRomPol (1998) nr 5–6, s. 10–11.
- Jan Paweł II, *Poszanowanie praw wszystkich drogą do pokoju i bezpieczeństwa. Spotkanie z prezydentem Sudanu, 10 lutego – Chartum*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 37–38.
- Jan Paweł II, *Powiedz nam, jak żyć zgodnie z wiarą. 15 X – Rose Hill. Spotkanie z młodzieżą*, OsRomPol (1989) nr 12, s. 26, 28.
- Jan Paweł II, *Powierzenie Afryki Matce Bożej. Sanktuarium w Togoville, piątek, 9 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 125–128.
- Jan Paweł II, *Powołani do przebudowy świata. 18 IX – Maputo. Spotkanie z młodzieżą*, OsRomPol (1988) nr 10–11, s. 27–28.
- Jan Paweł II, *Powołanie „błogosławionych”. 27 I – Bissau. Homilia podczas Mszy św. na stadionie 24. Września*, OsRomPol (1990) nr 1, s. 28–29.
- Jan Paweł II, *Powołanie pochodzi od Boga. Homilia wygłoszona podczas Mszy św. na „Praça de Casseque”, 9 VI 1992*, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 40–41.
- Jan Paweł II, *Pozdrowienia dla przywódców muzułmańskich w siedzibie nuncjatury w Nairobi, środa, 7 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 520–521.
- Jan Paweł II, *Pozdrowienia dla wspólnoty polskiej w siedzibie nuncjatury w Kinszasie, niedziela, 4 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 481–483.
- Jan Paweł II, *Pozdrowienie dla biskupów przybyłych z innych krajów afrykańskich, sobota, 3 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 460–461.
- Jan Paweł II, *Promieniujcie Duchem prawdy, miłości i pokoju. 25 II – Konakri. Msza św. dla wiernych archidiecezji i święcenia kapłańskie na Stadionie 28 Września*, OsRomPol (1992) nr 5, s. 23–24.
- Jan Paweł II, *Przede mną otwiera się wizja nadziei. Przybycie do Nigerii, lotnisko w Lagos, piątek, 12 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 175.
- Jan Paweł II, *Przemieniać świat w duchu Ewangelii. Homilia wygłoszona podczas Mszy św. w Uhuru Park w Nairobi, środa, 7 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 514–517.

- Jan Paweł II, *Przemówienie Papieża. Spotkanie w Bujumburze*, OsRomPol (1990) nr 9, s. 22.
- Jan Paweł II, *Przez misje do ewangelizacji i wielkiego rozwoju katechizacji. Homilia w czasie Mszy św. w Brazzaville, poniedziałek, 5 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 492–495.
- Jan Paweł II, *Przez rodzinę człowiek wzrasta. Homilia podczas Mszy św. dla rodzin w Onitsha, sobota, 13 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 181–184.
- Jan Paweł II, *Przybywam głosić prawdę przymierza z Bogiem. 11 IX – Zimbabwe, Msza św. w Harare*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 7–8.
- Jan Paweł II, *Przybywam jako człowiek religii, nadziei i pokoju. Przemówienie na lotnisku w Kinszasa, piątek, 2 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 443–444.
- Jan Paweł II, *Przybywam, aby podziwiać owoce ewangelizacji. Lomé. Przemówienie powitalne, czwartek, 8 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 110–111.
- Jan Paweł II, *Przybywam, by razem z wami złożyć dziękczynienie Bogu. Jaunde. Przemówienie powitalne, sobota, 10 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 139–141.
- Jan Paweł II, *Przychodzę jako człowiek Boży, który przemawia językiem serca. Do prezydenta i narodu Górnej Wolty, sobota, 10 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 559–560.
- Jan Paweł II, *Przygotujcie waszą przyszłość. 1 XII – Victoria (Seszele). Homilia podczas Mszy św.*, OsRomPol (1987) nr 4, s. 29–30.
- Jan Paweł II, „Przyjmijcie i wypełniajcie przykazanie miłości”. *Homilia wygłoszona podczas Mszy św. dla wiernych archidiecezji na stadionie „Largo Tiro aos Pombos”, Huambo, 5 VI 1992 r.*, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 26–27.
- Jan Paweł II, *Przyjmijmy Boże prawo jako cenny skarb. Msza św. w Pałacu Sportu. 25 lutego – Kair*, OsRomPol (2000) nr 4, s. 13–15.
- Jan Paweł II, *Przyszłość człowieka w Afryce w dużej mierze zależy od woli człowieka. 19 IX – Maputo. Przemówienie pożegnalne*, OsRomPol (1988) nr 10–11, s. 30.
- Jan Paweł II, *Przyszłość gabońskiego społeczeństwa. Libreville – do młodzieży, studentów, robotników Gabonu, czwartek, 18 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 248–252.
- Jan Paweł II, *Przywróćcie nadzieję waszemu ludowi. Spotkanie z Konferencją Episkopatu Beninu, Cotonou, 3 lutego 1993*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 18–20.
- Jan Paweł II, *Radiomessage du pape Jean-Paul II aux paysans du Rwanda, Kigali (Rwanda), Samedi, 8 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900908_contadini-rwanda.html [dostęp: 30.07.2020].

- Jan Paweł II, *Razem musimy dawać świadectwo o Ewangelii. Spotkanie ekumeniczne w katedrze Matki Bożej Patronki Egiptu. 25 lutego – Kair*, OsRomPol (2000) nr 4, s. 16–17.
- Jan Paweł II, *Razem tworzyć wspólne dobro. Spotkanie z przedstawicielami środowisk politycznych, kulturalnych i religijnych*, OsRomPol (1996) nr 6, s. 19–21.
- Jan Paweł II, *Razem z Maryją pokochajcie Kościół. Obraz Matki Bożej jako dar papieski, poniedziałek, 5 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 484–485.
- Jan Paweł II, *Razem z wami obchodzić będą stulecie ewangelizacji. Spotkanie z duchowieństwem w katedrze, piątek, 2 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 445–448.
- Jan Paweł II, *Réconciliez-vous, consolidez votre unité. Discours à l'arrivée*, „La Documentation Catholique” (1990) nr 2014, s. 900–901.
- Jan Paweł II, *Religia nie może być wykorzystywana do złych celów. Spotkanie z muzulmańskimi zwierzchnikami religijnymi. 22 marca – Abudża*, OsRomPol (1998) nr 5–6, s. 14–15.
- Jan Paweł II, *Rencontre de prière du Pape Jean-Paul II avec les représentants de autres Églises chrétiennes. Cathédrale catholique d'Antananarivo (Madagascar). Samedi, 29 avril 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1989/april/documents/hf_jp-ii_spe_19890429_altre-chiese-cristiane.html [dostęp: 18.09.2020].
- Jan Paweł II, *Rencontre du Pape Jean-Paul II avec LES AUTORITÉS À LA PRÉFECTURE, Saint-Denis (La Réunion), Lundi, 1er mai 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890501_autorita-la-reunion.html [dostęp: 21.09.2020].
- Jan Paweł II, *Rencontre du Pape Jean-Paul II avec les laïcat dans l'église paroissiale de Saint François d'Assise. Antananarivo (Madagascar), Dimanche, 30 avril 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1989/april/documents/hf_jp-ii_spe_19890430_laicato-madagascar.html [dostęp: 18.09.2020].
- Jan Paweł II, *Rencontre du pape Jean-Paul II avec les laïcs dans cathédrale du Christ-Roi, Gitega (Burundi), Jeudi, 6 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900906_laici-burundi.html [dostęp: 26.07.2020].
- Jan Paweł II, *Rencontre du pape Jean-Paul II avec les prêtre et les religieux du Burundi. Cathédrale de Bujumbura (Burundi), Jeudi, 6 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900906_sacerdoti-burundi.html [dostęp: 26.07.2020].
- Jan Paweł II, *Rencontre du pape Jean-Paul II avec les prêtre, les religieux et les séminaristes dan la cathédrale de N'Djamena. N'Djaména (Tchad). Mercredi, 31 janvier 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/january/documents/hf_jp-ii_spe_19900131_sacerdoti-ciad.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Rencontre du pape Jean-Paul II avec les prêtre, les religieux, les séminaristes et les laïcs. Cathédrale de Notre Dame des Miséricordes à Cotonou (Bénin). Jeudi, 4 février 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930204_sacerdoti-cotonou.html [dostęp: 14.09.2020].

- Jan Paweł II, *Rencontre du pape Jean-Paul II avec une délégation des disciples du vaudou. Siège du „Comité pour l'Organisation et le Développement des Investissements en Afrique et à Madagascar” (CODIAM) à Cotonou (Bénin), Jeudi, 4 février 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930204_vodu-cotonou.html [dostęp: 14.09.2020].
- Jan Paweł II, *Rencontre du pape Jean-Paul II avec les repréentants des communautés non-catholiques et d'autres religions, Kigali (Rwanda), Dimanche, 9 septembre 1990*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900909_altre-religioni-rwanda.html [dostęp: 30.07.2020].
- Jan Paweł II, *Rencontre du Saint-Père Jean-Paul II avec les prêtres, les religieux et les représentants di laïcat. Sainte-Croix (Maurice), Dimanche, 15 octobre 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1989/october/documents/hf_jp-ii_spe_19891015_sacerdoti-sainte-croix.html [dostęp: 20.09.2020].
- Jan Paweł II, *Rencontre du Saint-Père Jean-Paul II avec les représentants de la communauté musulmane au „Centre Départemental d'Alphabétisation du Borgou”. Parakou (Bénin), Jeudi, 4 février 1993*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/fr/speeches/1993/february/documents/hf_jp-ii_spe_19930204_musulmani-parakou.html [dostęp: 14.09.2020].
- Jan Paweł II, *Rozwój społeczeństwa zależy od każdego człowieka. 1 II, N'Djamena. Spotkanie z mieszkańcami miasta i przedstawicielami różnych religii*, OsRomPol (1990) nr 4, s. 27.
- Jan Paweł II, *Różne są rodzaje posługiwania, ale jeden Pan. Jaunde. Nabożeństwo w katedrze, Jaunde. Przemówienie powitalne, sobota, 10 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 141–147.
- Jan Paweł II, *Samodzielność, solidarność, pokój. Bangi. Przemówienie pożegnalne, środa, 14 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 199–201.
- Jan Paweł II, *Solidarni w budowaniu wspólnej ojczyzny. 27 I – Bissau. Przemówienie powitalne*, OsRomPol (1990) nr 1, s. 26–27.
- Jan Paweł II, *Solidarność całego Kościoła z trudem misjonarzy. Odwiedziny misji św. Gabriela w Kisangani, wtorek, 6 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 501–502.
- Jan Paweł II, *Spotkanie z Polakami. 3 V – Lusaka*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 25.
- Jan Paweł II, *Spotykam tu Kościół żywy i pełen zasług. Bangi. Przemówienie powitalne, środa, 14 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec-grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 192–193.
- Jan Paweł II, *Sprawiedliwość i pokój dla wszystkich narodów. Cotonou – do prezydenta Beninu, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 228–229.
- Jan Paweł II, *Stała pamięć o misjonarzach – źródłem waszej jedności w wierze, Libreville – przyłot do Gabonu, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 232–234.

- Jan Paweł II, *Sto lat Kościoła w Malawi. 5 V – Blantyre. Homilia podczas Mszy św. w Kwacha Park*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 27–28.
- Jan Paweł II, *Synod – kolejny etap na drodze ewangelizacji Afryki. 29 I, Wagadugu. Przemówienie do biskupów Burkina Faso i Nigru*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 26.
- Jan Paweł II, *Szczep Ewangelii karmi się sokami Afryki i przynosi owoce. Homilia podczas Mszy Świętej, Cotonou, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 222–228.
- Jan Paweł II, *Szukajmy prawdy w samym źródle, w Chrystusie. Do przedstawicieli innych wyznań w Kinszasie, sobota, 3 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 464–465.
- Jan Paweł II, *Świadkowie i szafarze przemienienia. Jaunde. Msza św. ze święceniami kapłańskimi, sobota, 10 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 147–152.
- Jan Paweł II, *Świat potrzebuje świadków Ewangelii. Audiencja dla reprezentantów ugrupowań katolickich Wybrzeża Kości Słoniowej, niedziela, 11 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 577–579.
- Jan Paweł II, *Światło Roku Jubileuszowego na sakrament bierzmowania. Homilia podczas Mszy św. w Krakowie, 10 czerwca 1979*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, II, 1: 1979 (styczeń–czerwiec), Poznań: Pallottinum 1990, s. 709–710.
- Jan Paweł II, *Świętość ludzkiego życia. Homilia podczas Mszy św., Mwanza, 4 września 1990 r.*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII: *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Azja, Afryka, Australia i Oceania*, Kraków: Wydawnictwo M 2009, s. 815–817.
- Jan Paweł II, *Tam, gdzie osłabiona jest rodzina, zagrożona jest przyszłość społeczeństwa. Bamenda. Msza św. dla rodzin, poniedziałek, 12 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 158–162.
- Jan Paweł II, *To, co dawne, minęło i narodził się nowy świat. Lomé. Homilia podczas Mszy św., czwartek, 8 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 112–117.
- Jan Paweł II, *Trudna droga do międzynarodowej solidarności. 1 II, N’Djamena. Przemówienie do korpusu dyplomatycznego*, OsRomPol (1990) nr 4, s. 26–27.
- Jan Paweł II, *Trudne zadania państwa. 29 I, Wagadugu. Spotkanie z prezydentem Burkina Faso, rządem, korpusem dyplomatycznym*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 23.
- Jan Paweł II, *Trzeba odpowiadać na prawdziwe potrzeby ludzkie. Do prezydenta Wybrzeża Kości Słoniowej i narodu, sobota, 10 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 569–571.
- Jan Paweł II, *Tylko prawdziwie ludzki świat może być mocny i spokojny. Do Korpusu Dyplomatycznego w Akrze, piątek, 9 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980

- (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 554–555.
- Jan Paweł II, *Umacniając jedność narodową Nigerii, umacnialiście jedność całej Afryki. Do prezydenta i do rządu Nigerii, w Lagos, piątek, 12 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, t. V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 178–181.
- Jan Paweł II, *Umacniajcie w ludziach dobra duchowe i moralne. Spotkanie z biskupami Ugandy, 7 lutego – Kampala*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 27–29.
- Jan Paweł II, *Umacnianie waszego ludu to podstawowe zadanie waszej posługi. Przemówienie do Konferencji Episkopatu Tanzanii w kaplicy nuncjatury apostolskiej, Dar-es-Salaam, 2 września 1990 r.*, w: tenże, *Dzieła zebrane*, t. XIII: *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Azja, Afryka, Australia i Oceania*, Kraków: Wydawnictwo M 2009, s. 807–810.
- Jan Paweł II, *Usiłujcie zachować jedność Ducha, 4 V – Lusaka. Spotkanie ekumeniczne*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 26.
- Jan Paweł II, *W imię sprawiedliwości wzywam: nie zapominajcie o ludziach głodujących. 29 I, Wagadugu. Apel Biskupa Rzymu do ludzkości w sprawie krajów Sahelu*, OsRomPol (1990) nr 2–3, s. 24–25.
- Jan Paweł II, *W katechizacji Jezus Nauczyciel kontynuuje swoją działalność. Homilia do katechistów w Kumasi, piątek, 9 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 545–547.
- Jan Paweł II, *W pracy naukowej, w badaniach służycie człowiekowi. Homilia podczas Mszy św. dla studentów i intelektualistów, poniedziałek, 15 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 199–202.
- Jan Paweł II, *W przededniu Synodu Biskupów poświęconego Afryce. 5 V – Blantyre. Przemówienie do biskupów Malawi*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 29.
- Jan Paweł II, *W przyjaźni umacniamy godność człowieka. Do przywódców muzułmańskich w Ghanie, czwartek, 8 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 538.
- Jan Paweł II, *W służbie wspólnego dobra. Bangi. Homilia podczas Mszy św., środa, 14 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 193–199.
- Jan Paweł II, *Wam powierzam to wszystko, co leży mi na sercu. 18 IX – Maputo. Spotkanie z Episkopatem Mozambiku*, OsRomPol (1988) nr 10–11, s. 28–29.
- Jan Paweł II, *Waszą bronią jest dialog i współpraca. Spotkanie z Korpusem Dyplomatycznym, Lagos, wtorek, 16 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 212–214.
- Jan Paweł II, *Wasze wspólnoty są Rodzinami Bożymi. Przyjeździe z Górnej Wolty, sobota, 10 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 567–568.

- Jan Paweł II, *Welcome Ceremony Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Dar-es-Salaam (Tanzania)*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1990/september/documents/hf_jp-ii_spe_19900901_arrivo-tanzania.html [dostęp: 15.07.2020].
- Jan Paweł II, *Welcome Ceremony in Malawi. Address of his Holiness John Paul II. Chileka Airport, Blantyre, Thursday, 4 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890504_arrivo-malawi.html [dostęp: 20.08.2020].
- Jan Paweł II, *Welcome Ceremony in Zambia. Address of his Holiness John Paul II. International Airport of Lusaka, Tuesday, 2 May 1989*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1989/may/documents/hf_jp-ii_spe_19890502_arrivo-zambia.html [dostęp: 10.07.2020].
- Jan Paweł II, *Welcome Ceremony. Address of John Paul II. International Airport of Gaborone, Botswana, Tuesday, 13 September 1988*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/september/documents/hf_jp-ii_spe_19880913_arrivo-botswana.html [dostęp: 2.10.2020].
- Jan Paweł II, *Wiara jest najcenniejszym skarbem Afryki. Homilia wygłoszona na Independence Square w Akrze, czwartek, 8 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 539–541.
- Jan Paweł II, *Wiara w pluralizmie kultur. Przemówienie do biskupów Ghany w Kumasi, piątek, 9 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 548–551.
- Jan Paweł II, *Wiele winniśmy krajom Afryki, ale równie dużo możemy od nich otrzymać, Libreville – przed odlotem do Rzymu, piątek, 19 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 261–263.
- Jan Paweł II, *Wielki sakrament w Chrystusie i w Kościele. Homilia wygłoszona podczas Mszy św. na placu przed Pałacem Kongresowym, 6 VI 1992 r. – Saô Tomé*, *OsRomPol* (1992) nr 8–9, s. 30–31.
- Jan Paweł II, *Wielkie priorytety posługi biskupiej. Do biskupów Kenii, środa 7 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 524–529.
- Jan Paweł II, *Wierna aż do śmierci. Lubumbashi. Homilia podczas Mszy św., piątek, 16 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 219–223.
- Jan Paweł II, *Wierność. Libreville – spotkanie z duchowieństwem, środa, 17 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 234–238.
- Jan Paweł II, *Wierzymy w Boga, wielbimy Boga, szukamy Boga. Casablanca. Spotkanie z młodzieżą muzułmańską, poniedziałek, 19 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 252–260.

- Jan Paweł II, *Wizyta przyjaźni i pokoju. Przyłot do Ghany, w Akrze, czwartek, 8 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 530–531.
- Jan Paweł II, *Wolność religijna prawem każdego człowieka. Msza św. na Green Square, 10 lutego – Chartum*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 39–41.
- Jan Paweł II, *Wolność, prawda, służba człowiekowi. Spotkanie ze światem uniwersyteckim, niedziela, 4 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 473–477.
- Jan Paweł II, *Wprowadzajcie autentyczność Ewangelii w kultury afrykańskie. Do biskupów Zairu, sobota, 3 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 454–460.
- Jan Paweł II, *Wprowadzajcie słowo Boże w wasze języki i kultury. Pierwsza sesja celebracyjna Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Afryce, 15 września – Jaunde*, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 18–20.
- Jan Paweł II, *Wspólnota i ludzkie braterstwo. Jaunde. Spotkanie z muzułmanami, poniedziałek, 12 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 164–165.
- Jan Paweł II, *Wspólnota międzynarodowa musi stawić czoło problemom ludzkości. 21 II – Spotkanie z korpusem dyplomatycznym*, OsRomPol (1992) nr 5, s. 13–14.
- Jan Paweł II, *Współodpowiedzialność, solidarność, pokój. Nairobi. Przemówienie w ośrodku ONZ, niedziela, 18 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 241–245.
- Jan Paweł II, *Wszyscy jesteście powołani, aby przynosić owoc obfity dla Kościoła, 24 II – Kōnakri, Msza św. w katedrze Najświętszej Maryi Panny*, OsRomPol (1992) nr 5, s. 21–22.
- Jan Paweł II, *Wszyscy pracujecie dla tej samej sprawy. Kinszasa. Spotkanie z księżmi, zakonnikami i zakonnkami, czwartek, 15 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 208–212.
- Jan Paweł II, *Wszystko jest możliwe, otrzymaliście bowiem Ducha Świętego. Jaunde. Przemówienie pożegnalne, środa, 14 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 190–191.
- Jan Paweł II, *Wszystko, co przyczynia się do dobra ludzkości, należy do misji Kościoła. Kinszasa. Spotkanie z prezydentem Zairu i władzami kraju, czwartek, 15 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 212–215.
- Jan Paweł II, *Wy jesteście świątynią Boga. Abidżan. Konsekracja katedry, sobota, 10 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 135–139.
- Jan Paweł II, *Wy, którzy stanowicie Kościół w Zambii. 4 V – Lusaka. Homilia podczas Mszy św. dla wiernych archidiecezji*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 26–27.

- Jan Paweł II, *Wybrani spośród tego ludu. Konsekracja ośmiu biskupów w Kinszasie, niedziela, 4 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 468–471.
- Jan Paweł II, *Wychowanie młodego pokolenia. Douala. Homilia podczas Mszy św., wtorek, 13 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 172–177.
- Jan Paweł II, *Wykorzystać całą energię moralną do trudnej odbudowy kraju. Malabo – spotkanie z prezydentem Gwinei Równikowej, czwartek, 18 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 241–242.
- Jan Paweł II, *Wzywajmy wstawiennictwa Maryi. Rozważanie przed modlitwą „Regina caeli”*, OsRomPol (1996) nr 6, s. 17.
- Jan Paweł II, *Z odwagą i wytrwałością podejmujcie dzieło nowej ewangelizacji. Spotkanie z Konferencją Episkopatu Nigerii. 23 marca – Abudża*, OsRomPol (1998) nr 5–6, s. 17–20.
- Jan Paweł II, *Z radością przybywam tu po raz drugi. Abidżan. Przemówienie powitalnie, sobota, 10 sierpnia 1985*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, VIII, 2: 1985 (lipiec–grudzień). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 2005, s. 132–134.
- Jan Paweł II, *Zachowajcie umiłowanie życiodajnych darów Boga. 13 IX – Botswana. Msza św. w Gaborone*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 13.
- Jan Paweł II, *Zaczyn ewangeliczny niech ożywi wartości tradycji afrykańskiej. Powrót do Rzymu, piątek, 19 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 264–265.
- Jan Paweł II, *Zadania ludzi pracy w posłannictwie Kościoła Nigerii. Msza św. dla świata pracy, Lagos, wtorek, 16 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 210–211.
- Jan Paweł II, *Zasada międzynarodowej solidarności, 3 V – Lusaka. Spotkanie z Korpusem Dyplomatycznym*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 25.
- Jan Paweł II, *Zbawienie, sprawiedliwość, pokój. Msza św. w „Gosforth Park”, 17 września – Johannesburg*, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 22–24.
- Jan Paweł II, *Zgoda i współpraca dla wspólnego dobra. Spotkanie z przywódcami różnych wspólnot religijnych, 10 lutego – Chartum*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 38–39.
- Jan Paweł II, *Złożyliście odważne świadectwo waszej łączności z Chrystusem. Przybycie do Malabo w Gwinei Równikowej, czwartek, 18 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 240–241.
- Jan Paweł II, *Znaczenie powołań w planie Bożym. Do biskupów Górnej Wolty, sobota, 10 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 565–566.
- Jan Paweł II, *Znak budowy Królestwa Bożego. Poświęcenie kamienia węgielnego pod katedrę w Abidżanie, niedziela, 11 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980

- (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 575–577.
- Jan Paweł II, *Zwartości Nigerii sprzyja połączenie się w imię Boże. Spotkanie z ludnością muzulmańską, Kaduna, niedziela, 14 lutego 1982*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, V, 1: 1982 (styczeń–maj). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań: Pallottinum 1993, s. 197–198.
- Jan Paweł II, *Żegnam Cię, Afryko. Przemówienie pożegnalne na lotnisku w Abidżanie, poniedziałek, 12 maja 1980*, w: tenże, *Nauczanie papieskie*, III, 1: 1980 (styczeń–czerwiec). Przygotowali do druku: E. Weron SAC, A. Jaroch SAC, Poznań–Warszawa: Pallottinum 1985, s. 589–591.
- Jan Paweł II, *Życie nowym życiem w Chrystusie. Homilia podczas Mszy św. na terenie lotniska wojskowego. 6 V – Lilongwe*, OsRomPol (1989) nr 4, s. 30.
- Kronika podróży*, OsRomPol (1996) nr 6, s. 14–16.

2. Literatura podstawowa

- Baszczuk K., *Pokój i sprawiedliwość dla wszystkich. Podróż apostolska Jana Pawła II do Sudanu. 10 lutego 1993 r.*, „Misyjne Drogi” (1993) nr 3, s. 24–26.
- Benin. Kronika podróży*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 13–14.
- Caprile G., *Tanzania, Burundi, Ruanda, Wybrzeże Kości Słoniowej – VII apostolska podróż Jana Pawła II do Afryki, 1–10 września 1990 r.*, OsRomPol (1990) nr 9, s. 21–24.
- Druga podróż Papieża Jana Pawła do Afryki. Kronika podróży apostolskiej*, OsRomPol (1982) nr 2, s. 6, 13.
- Działalność Stolicy Apostolskiej. Kronika podróży*, OsRomPol (1980) nr 5, s. 2, 19.
- Gołębiowski K., *Egipt – współkolebka chrześcijaństwa*, „Misyjne Drogi” (2000) nr 3, s. 4–7.
- Jackowski A., Sołjan I. (red.), *Leksykon pielgrzymek Jana Pawła II*, Kraków: Wydawnictwo WAM 2005.
- Jackowski A., Sołjan I., *Wstęp*, w: Jackowski A., Sołjan I. (red.), *Leksykon pielgrzymek Jana Pawła II*, Kraków: Wydawnictwo WAM 2005, s. 7–10.
- Kamerun. Kronika podróży*, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 15–16.
- Kenia. Kronika podróży*, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 27–28.
- Kronika podróży*, OsRomPol (2000) nr 4, s. 11–12.
- Kupka A., „*Trzeba kochać, kochać mimo wszystko, kochać zawsze*”. *Jan Paweł II w Lesotho, 14–16 września 1988 r.*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 1, s. 16–21.
- Kupka A., *W sercu Afryki. Podróż Jana Pawła II do Ugandy. 5–10 lutego 1993 r.*, „Misyjne Drogi” (1993) nr 3, s. 9–12.
- Kupka A., *Wierzący w Boga spotykają się po bratersku. Jan Paweł II w Senegal, 19–23 II 1992 r.*, „Misyjne Drogi” (1992) nr 3, s. 14–17.
- Kurowski A., *Czuć odpowiedzialność za bycie chrześcijaninem. 7–9 września 1990 r.*, „Misyjne Drogi” (1991) nr 1, s. 30–31.
- Kurowski A., „*Miłość Chrystusa przynagła nas*” (2 Kor 5,4). *Jan Paweł II w Królestwie Suazi, 16 września 1988 r.*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 2, s. 13–15.

- Ojciec Święty w Angoli i na Wyspach św. Tomasza i Księżęcej*, OsRomPol (1992) nr 8–9, s. 22–25.
- Ojciec Święty w Senegal, Gambii i Gwinei*, OsRomPol (1992) nr 5, s. 8–10.
- Polak G., „*Dialog pomiędzy chrześcijanami a muzułmanami jest dzisiaj bardziej niż kiedykolwiek potrzebny*”. *Ojciec Święty w Maroku, 19 sierpnia 1985 r.*, „Misyjne Drogi” (1986) nr 4, s. 24–27.
- Republika Południowej Afryki. Kronika podróży*, OsRomPol (1995) nr 11–12, s. 21–22.
- Różański J. [Świętokrzyski S.], „*Gorąco pragnę was zobaczyć...*” *Jan Paweł II w Beninie*, „Misyjne Drogi” (1993) nr 4, s. 6–8.
- Różański J. [Świętokrzyski S.], *Nie panować, lecz służyć. Państwo i Kościół w Gwinei Bissau*, „Misyjne Drogi” (1990) nr 3, s. 10–11.
- Różański J., *Nieść krzyż wraz z całym narodem. Kościół w Mozambiku*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 2, s. 23–27.
- Różański J., *Oczekiwanie na pokój. Jan Paweł II w Nigerii*, „Tygodnik Powszechny” (1998) nr 14, s. 7.
- Różański J., *Orędownik Chrystusa i człowieka. Misyjny wymiar podróży apostołskich Jana Pawła II do Afryki*, „Misyjne Drogi” (2011) nr 3, s. 4–7.
- Różański J., *Pogłębiać braterstwo, solidarność i wzajemne poszanowanie. Jan Paweł II na wyspie Mauritius, 14–16 października 1989 r.*, „Misyjne Drogi” (1990) nr 2, s. 17–19.
- Różański J. [Świętokrzyski S.], *Pojednanie – najważniejszym zadaniem Kościoła. Jan Paweł II w Gwinei, 24–26 II 1992 r.*, „Misyjne Drogi” (1992) nr 3, s. 27–29.
- Różański J. [Świętokrzyski S.], *Rodzina – pierwsze miejsce ewangelizacji. Jan Paweł II w Kenii, 18–20 września 1995 r.*, „Misyjne Drogi” (1996) nr 1, s. 14–15.
- Różański J. [Świętokrzyski S.], *Służyć skromnymi środkami wszystkim. Kościół w Suazi*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 2, s. 16–17.
- Różański J. [Świętokrzyski S.], *Trudny eksperyment „afrykańskiego socjalizmu”. Państwo i Kościół w Tanzanii*, „Misyjne Drogi” (1991) nr 1, s. 10–13.
- Sudan. Kronika podróży*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 35–36.
- Tomanek R., „*Chcę dodać otuchy wszystkim, którym leży na sercu świat bardziej sprawiedliwy*”. *Ojciec Święty w Republice Środkowoafrykańskiej, 14 sierpnia 1985 r.*, „Misyjne Drogi” (1986) nr 4, s. 34–35.
- Tomanek R., „*Kraj, w którym lud może rozwijać się w atmosferze godności dzieci Bożych*”. *Podróż apostołska Jana Pawła II do Zambii 2–4 maja 1989 r.*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 4, s. 16–19.
- Tomanek R., „*Nigdy więcej przemocy na waszych wzgórzach*”. *Podróż Jana Pawła II do Burundi. 5–7 września 1990 r.*, „Misyjne Drogi” (1991) nr 1, s. 21–23.
- Tomanek R., *Ojciec Święty w Togo, 8–10 sierpnia 1985 r.*, „Misyjne Drogi” (1986) nr 2, s. 5–8.
- Uganda. Kronika podróży*, OsRomPol (1993) nr 4, s. 20–24.
- Wiosna M., *Ojciec Święty Jan Paweł II w Botswanie 13–14 września 1988 r.*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 2, s. 9–12.
- Zielenda K., *W poszukiwaniu współpracy i dialogu. Wizyta Jana Pawła II w Tunezji, 14 kwietnia 1996 r.*, „Misyjne Drogi” (1993) nr 4, s. 42–43.
- Zimbabwe, Botswana, Lesotho, Suazi, Mozambik. Kronika podróży*, OsRomPol (1988) nr 9, s. 7, 10, 12, 14, 20.

3. Literatura pomocnicza

- Andreini J.C., Lambert M.C., *Guinée Bissau: d'Amilcar Cabral à la reconstitution nationale*, Paris: Éditions L'Harmattan 1978.
- Annuario Pontificio per l'anno ... : pubblicazione ufficiale*, Roma: Tipografia Poliglotta Vaticana: 1930; 1951; 1980; 1981; 1982; 1983; 1985; 1986; 1987; 1988; 1989; 1990; 1991; 1992; 1993; 1994; 1995; 1996; 1997; 1998; 2000.
- Arnauld D., *Histoire du christianisme en Afrique. Les sept premiers siècles*, Paris: Éditions Karthala 2001.
- Atiya A.S., *Historia Kościołów wschodnich*, przekł. zbiorowy, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1978, s. 374–376.
- Atlas T., *Ruch charyzmatyczny w Republice Konga i jego wpływ na kształtowanie życia osobistego i społecznego*, Warszawa: Missio-Polonia 2005.
- Balandier G., *Życie codzienne w państwie Kongo (XVI–XVIII w.)*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1970.
- Balicki J., *Historia Burów: geneza państwa apartheidu*, Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1980.
- Bar J., *Rwanda*, Warszawa: Wydawnictwo „Trio” 2013.
- Bartnicki A., *Egipt i Sudan w polityce Wielkiej Brytanii 1882–1936*, Warszawa: PWN 1974.
- Bartnicki A., Mantel-Niecko J., *Historia Etiopii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1987.
- Baulin J., *La Politique intérieure d'Houphouët-Boigny*, Paris: Eurafor Press 1982.
- Baur J., *2000 Years of Christianity in Africa. An African Church History. Second revised edition*, Nairobi: Paulines Publications Africa 1994.
- Benoist Joseph-Roger de, *Histoire de l'Église catholique au Sénégal. Du milieu du XVe siècle à l'aube du troisième millénaire*. Préface du cardinal T.A. Sarr, archevêque de Dakar, Paris: Éditions Karthala 2008.
- Briggs E.T., *The protestant Church in the Cameroon. The early days – 1841 to 1887*, w: E. Mveng, *Histoire des Églises chrétiennes au Cameroun: les origines*, Yaoundé: Saint-Paul Mvolyé 1990, s. 5–53.
- Brittain V., *Death of dignity: Angola's civil war*, London, Chicago: Pluto Press 1997.
- Buah F.K., *A History of Ghana (Revised and Updated)*, Oxford: Macmillan Education 1998.
- Burundi = Republika y'i Burundi = République du Burundi*, Warszawa: Komisja Episkopatu ds. Misji 1985.
- Cuoq J.M., *Les musulmans en Afrique*, Paris: Maisonneuve et Larose 1975.
- Curtin Ph., *Europejski podbój*, w: Ph. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, przeł. M. Jannasz, wstęp W. Jagielski, konsultacja naukowa B. Nowak, Gdańsk: Wydawnictwo Marabut 2003, s. 533–567.
- Curtin Ph., Feierman S., Thompson L., Vansina J., *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, przeł. M. Jannasz, wstęp W. Jagielski, konsultacja naukowa B. Nowak, Gdańsk: Wydawnictwo Marabut 2003.
- Curtin Ph., *Wybrzeże Afryki Zachodniej w dobie handlu niewolnikami*, w: Ph. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, przeł. M. Jannasz, wstęp W. Jagielski, konsultacja naukowa B. Nowak, Gdańsk: Wydawnictwo Marabut 2003, s. 255–296.

- Curtin Ph. *Afryka Północna – na styku dwóch światów*, w: Ph. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, przeł. M. Jannasz, wstęp W. Jagielski, konsultacja naukowa B. Nowak, Gdańsk: Wydawnictwo Marabut 2003, s. 53–97.
- Cuvelier J., *L'ancien royaume du Kongo. Fondation, découverte, première évangélisation de l'ancien royaume de Congo, règne du grand roi Afonso Mvemba Nzinga (+1541)*, Bruges: Desclée de Brouwer 1946.
- Czyż B., *Afryka Północno-Wschodnia*, Warszawa: Wydawnictwa UW 1972.
- Dąbrowski B., *Specyfika ewangelizacji inkulturacyjnej grupy etnicznej Baganda na przykładzie diecezji Kasana-Luweero*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne, Instytut Dialogu Kultury i Religii UKSW 2014.
- Davidson B., *Spoleczna i polityczna historia Afryki w XX wieku*, tłum. B. Hlebowicz, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2011.
- DeRoche A., *Kenneth Kaunda, the United States and Southern Africa*, London: Bloomsbury 2016.
- Djimranger D., *La force publique et la protection des droits de personne au Tchad*, w: D. Maugeness, P.G. Pougoué, *Droits de l'Homme en Afrique centrale. Colloque régional de Yaoundé (9–11 novembre 1994)*, Yaoundé, Cameroun: Presses de l'UCAC; Paris, France: Karthala 1995, s. 155–167.
- Dul J., *Ghana: rozwój polityczno-gospodarczy: 1957–1972*, Warszawa: PWN 1976.
- Dusza T., *Kościół lokalny Afryki*, cz. 1, Rzym: Misjonarze św. Rodziny 1980.
- Dusza T., *Kościół lokalny Afryki*, cz. 2, Rzym: Misjonarze św. Rodziny 1980.
- Dzierżykray-Rogalski T., *Sudan: kraj i ludzie*, Warszawa: ZKP PAN 1991.
- Dziubiński A., *Historia Maroka*, Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1983.
- Dziubiński A., *Historia Tunezji*, Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1994.
- Eposy Czarnej Afryki*, wybór, wstęp i przypisy W. Leopold, przekłady tekstów E. Fiszer, Z. Stolarek, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1977.
- Falola T., Heaton M.M., *A history of Nigeria*, Cambridge: University Press 2008.
- Feierman S., *Kultura polityczna i gospodarcza we wczesnej Afryce Wschodniej*, w: Ph. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, przeł. M. Jannasz, wstęp W. Jagielski, konsultacja naukowa B. Nowak, Gdańsk: Wydawnictwo Marabut 2003, s. 185–211.
- Ficek R., *Tanzania: narodziny i funkcjonowanie państwa*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2007.
- Froidevaux H., *Les Lazaristes à Madagascar au XVIIIe siècle*, Paris: C. Poussielgue 1903.
- Gazda D., *Powstanie Mahdiego 1881–1899*, Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona 2004.
- Gąsowski A., *RPA*, Warszawa: Wydawnictwo „Trio” 2006.
- Gergont K., *Działalność edukacyjno-religijna Kościoła katolickiego w Ghanie w latach 1957–2005: studium pedagogicznoreligijne*, Warszawa: Wydawnictwo Księży Werbistów „Verbinum” 2008.
- Goerg O., *Commerce et colonisation en Guinée: 1850–1913*, Paris: L'Harmattan 1986.
- Gornung M.B., Lipiec J.G., Olejników I.N., *Historia poznania Afryki*, tłum. J. Krystek Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1977.

- Grzebień L., *Pionierski trud misjonarzy słowiańskich 1881–1962*, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy 1977.
- Grzebień L., *Wśród ludu Zambii*, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy 1978.
- Hastings A., *Świat się dowiedział*, tłum. Z. Tyszka, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1975.
- Hübsch B., *Premiers contacts du christianisme et de Madagascar*, w: B. Hübsch (éd.), *Madagascar et le Christianisme*, Paris, Analamahitsy, Antananarivo: Agence de coopération culturelle et technique, Editions Ambozontany, Editions Karthala 1993, s. 163–184.
- Iffono A.G., *Lexique historique de la Guinée-Conakry*, préf. C. Wauthier, Paris: L'Harmattan 1992.
- Jakobielski S., *Chrześcijaństwo nubijskie w świetle najnowszych badań*, w: A.S. Atiya, *Historia Kościołów wschodnich*, przekł. zbiorowy, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1978, s. 385–393.
- Jakubiec S., *Rozwój misji katolickiej na terenach dzisiejszej Zambii w latach 1891–1991*, Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne 1999.
- Jaremczuk E.J., *Konflikt kongijski*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2006.
- Jaremczuk E.J., *Zair, Demokratyczna Republika Konga, przemiany wewnętrzne i ich implikacje międzynarodowe*, Elbląg: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej 2007.
- Jaszuński G., *Czarny prezydent: rewolucja w RPA*, Warszawa: Rytm 1995.
- Karpiński R., *Sudan Centralny do końca XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1996, s. 498–544.
- Keeble J., *Maroko*, tłum. Z. Bochenek, Warszawa: Wiedza i Życie 2000.
- Kluj W., *Kształtowanie się podstawowych tekstów wiary w języku malgaskim*, Warszawa: Missio-Polonia 2013.
- Komorowski Z., *Senegal – kształtowanie się jedności i niepodległości*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 1977.
- Komorowski Z., *Tradycje i współczesność Afryki Zachodniej: wstęp do antropologii kulturowej regionu*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 1973.
- Komorowski Z., *Wśród legend i prawd Afryki*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1974.
- Kongo = République Populaire du Congo*, Warszawa: Komisja Episkopatu ds. Misji 1984.
- Kosidło A., *Dekolonizacja Afryki: droga Ghany do samorządu 1947–1951*, Gdańsk: Wydawnictwo UG 1991.
- Kotula T., *Afryka Północna w starożytności*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1972.
- Kozłowiecki A., *Moja Afryka, moje Chingombe: dzieje misjonarza opisane w listach do przyjaciół*, Kraków: Wydawnictwo WAM 1998.
- Kurek A., *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrkańskiej*, w: H. Zimoń (red.), *Kultury i religie Afryki a ewangelizacja*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL 1995, s. 189–222.
- Laffitte J., *Le pays des nègres et la côte des esclaves*, Tours: Alfred Mame et fils 1881.
- Lehnert M., *Spotkania z Polakami*, OsRomPol (1990) nr 9, s. 22.
- Leśniewski M., *Afrykanie, Afrykanerzy i Brytyjczycy. Studium wzajemnych relacji, 1795–1854*, Warszawa: Bel Studio Sp. z o.o. 2008.

- Leśniewski M., *Miejsce Południowej Afryki w kształtowaniu koncepcji polityki imperialnej Wielkiej Brytanii, 1899–1914*, Warszawa: DiG 2001.
- Leśniewski M., *Wojna burska, 1899–1902*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper 2001.
- Linder J., *Afryka Północna – Maghreb*, Warszawa: Wydawnictwa UW 1972.
- Lobban Jr. R.A., Mendy P.K., *Historical Dictionary of the Republic of Guinea-Bissau*, 4th edition, Scarecrow Press 2013.
- Lobban R., *Cape Verde: Crioulo Colony to Independent Nation*, Boulder: Westview Press 1995.
- Lobban R., Lopes M., *Historical Dictionary of the Republic of Cape Verde*, 3rd edition, Lanham: Scarecrow Press 1995.
- Łoś R., *Konflikty w Sudanie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2013.
- Łukaszczuk K., *Wśród angolskich partyzantów: zapiski misjonarza wprowadzonego przez partyzantów UNIT-y*, Warszawa: Wydawnictwo Księży Werbistów „Verbinum” 2009.
- Mączka E.M., *Święci chrześcijańscy w kulcie vodou na Haiti*, Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Wydział Teologii 2020.
- Malinowski M.J., *Afryka Południowa do końca XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1996, s. 684–702.
- Małowist M., *Europa a Afryka Zachodnia w dobie wczesnej ekspansji kolonialnej*, Warszawa: PWN 1969.
- Meredith M., *Historia współczesnej Afryki. Pół wieku niepodległości*, przeł. S. Piłaszewicz, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog 2011.
- Miotk A., *Program chrystianizacji Afryki w XIX wieku (na przykładzie misji ojców białych)*, Olsztyn: Studio Poligrafii Komputerowej SQL 2009, s. 146–194.
- Mrozek-Dumanowska A., Stajuda T., *Kształtowanie się nowoczesnej państwowości egipskiej*, Warszawa: Instytut Kształcenia Ekonomicznego PTE 1991.
- Mulders A., *Missionsgeschichte. Die Ausbreitung des katholischen Glaubens*. Aus dem Niederländischen von Johannes Madey, Regensburg: Verlag Friedrich Pustet 1960.
- Müller K., *Geschichte der katholischen Kirche in Togo*, Kaldenkirchen: Steyler Verlagsbuchhandlung 1958.
- Mveng E., *Histoire du Cameroun*, Paris: Présence Africaine 1963.
- Myszor W., *Chrześcijaństwo koptyjskie przed inwazją islamu*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 1999.
- Nowak B., *Dzieje Madagaskaru i Maskarenów w XVII–XVIII w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1996, s. 1066–1080.
- Nowak B., *Historia Madagaskaru do końca XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1996, s. 703–708.
- Nowak B., *Historia wnętrza Afryki Środkowo-Wschodniej do końca XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1996, s. 667–683.
- Nowak B., *Historia wnętrza Afryki Środkowo-Wschodniej. Koniec XVI w. – początek XIX w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1996, s. 1014–1036.

- Nowak B., *Wschodnie wybrzeże Afryki do końca XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1996, s. 618–666.
- Nowak B., *Wybrzeże Afryki Wschodniej od XVI do początków XIX w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1996, s. 985–1036.
- Ohly R., *Tanzania dzisiaj i jutro*, Warszawa: „Iskry” 1978.
- Pawelczak M., *Kenia*, Warszawa: Wydawnictwo „Trio”, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego 2004.
- Pawlik J.J., *Kultura Fon – dzieje i religia*, w: L. Buchalik (red.), *Vodun, Fon. Kolekcja Birgit Schlothauer i Gustava Wilhelma. Collection Birgit Schlothauer and Gustav Wilhelm*, Żory: Muzeum Miejskie w Żorach/Municipal Museum in Żory 2020, s. 11–38.
- Piętek R., *Garcia II władca Konga a Kościół katolicki*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton 2009.
- Piętek R., *Wojna w dziejach Dahomeju od XVII do XIX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog 2001.
- Piłaszewicz S., *Potęga księgi i miecza prawdy. Religia, cywilizacja i kultura islamu w Afryce Zachodniej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1994.
- Randles W.G.L., *L'ancien royaume du Congo des origines à la fin du XIXe siècle*, Paris: Mouton 1968.
- Reklajtis E., *Maghreb współczesny: z badań nad kontaktem i współrozwojem kultur*, Warszawa: PWN 1976.
- Roberts A., *A History of Zambia*, London: Heinemann 1981.
- Roche A., „Świat należy do tego, kto bardziej pokocha...”: *bi. o. Józef Gérard OMI – Apostoł Basutosów*, tłum. I. Pluszczyk, J. Różański, Poznań: Misjonarze Oblaci Maryi Niepokalanej 1989.
- Różański J. [Świętokrzyski S.], „Bądźcie światłem, które nie gaśnie”. *Jan Paweł II na Reunion*, 1–2 V 1989 r., „Misyjne Drogi” (1989) nr 4, s. 12–13.
- Różański J., *Działalność polskich oblatów Maryi Niepokalanej w Kamerunie (1970–2010)*, Warszawa: Instytut Dialogu Kultury i Religii, Wydział Teologiczny UKSW, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2015.
- Różański J., *Kościół katolicki w Sudanie w drugiej połowie XX w.*, w: W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek (red.), *Sudan – bogactwo kultur i wewnętrzne napięcia*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne, Międzynarodowe Centrum Dialogu Międzykulturowego UKSW 2012, s. 249–265.
- Różański J., *Mahdi i mahdija a misjonarze i misje katolickie w relacji kombonianina Josefa Ohrwaldera*, w: W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek (red.), *Sudan – wojna, polityka, uchodźcy*, Pelplin: Bernardinum 2016, s. 95–143.
- Różański J., *Maksymilian Ryłło SJ u początków drugiej ewangelizacji Sudanu*, w: W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek (red.), *Bilad as-Sudan. Między przeszłością a teraźniejszością*, Bernardinum: Pelplin 2020, s. 161–181.
- Różański J., *Misje oblatów Maryi Niepokalanej w Afryce*, w: W. Kluj, J. Różański (red.), *Misje ad gentes Zgromadzenia Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej*, Warszawa: Instytut Dialogu Kultury i Religii, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2016, s. 75–97.

- Róžański J., *Niloci z Sudanu Południowego*, w: J. Róžański, M. Ząbek (red.), *Sudan – archeologia i historia*, Warszawa: Zakład Badań Etnicznych i Międzykulturowych Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego 2015, s. 171–202.
- Róžański J. [Świętokrzyski S.], *Perła i klucz Oceanu Indyjskiego. Wyspa Mauritius*, „Misyjne Drogi” (1990) nr 2, s. 20–22.
- Róžański J., *Pierwsze próby ewangelizacji Sudanu Południowego w XIX w.*, w: M. Szupejko, R. Wiśniewski (red.), *Horyzonty kultury: pomiędzy ciągłością a zmianą*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2012, s. 126–142.
- Róžański J., *Przewyciężyć bolesne przedziały. Kościół w Burundi*, „Misyjne Drogi” (1991) nr 1, s. 17–20.
- Róžański J., *Świętowanie w bólu i nadziei. Rozmowa z bp. Josephem Nduhirubusa, ordynariuszem diecezji Ruyigi w Burundi*, „Misyjne Drogi” (1998) nr 6, s. 13–16.
- Róžański J., *Uczy się razem. Kościół na Reunion*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 4, s. 14–15.
- Róžański J., *W solidarnej służbie Rwandzie i Burundi. Rozmowa z o. Kamilem Ratajczakiem, karmelitą*, „Misyjne Drogi” (1991) nr 1, s. 24–26.
- Róžański J., *Wielkie zadania młodego Kościoła. Botswana*, „Misyjne Drogi” (1989) nr 2, s. 10–12.
- Róžański J., *Wokół koncepcji inkulturacji*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2008.
- Róžański J., *Zmienność sojuszy: meandry politycznych elit czadyjskich*, „Forum Politologiczne” 2009, t. 9: *Ugrupowania polityczne i ruchy społeczne w Afryce* [wyd. Instytut Nauk Społeczno-Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie], s. 11–41.
- Sandwidé É.C., *Histoire de l'Église au Burkina Faso: traditio, receptio et re-expressio: 1899–1979*, Romae: Pont. Univ. Gregoriana, Fac., *Historiae Ecclesiasticae* 1999.
- Schlögl H.A., *Starożytny Egipt: historia i kultura od czasów najdawniejszych do Kleopatry*, tłum. A. Gadzała, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.
- Solarz M.W., *Republika Południowej Afryki: trwałość czy zmierzch potęgi w regionie?*, Warszawa: „Dialog” 1999.
- Strzelczyk J., *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1992.
- Sundkler B., Steed Ch., *A History of the Church in Africa*, Cambridge: University Press 2001.
- Szulc E., *Ghana*, Warszawa: Książka i Wiedza 1978.
- Szupejko M., *Społeczeństwo Bugandy: zmiana i rozwój*, Warszawa: ZKP PAN 1992.
- Śliwa J., *Starożytny Egipt oczami Polaków: słownik biograficzny egiptologów, archeologów i badaczy pokrewnych dziedzin, podróżników i kolekcjonerów oraz literatów i malarzy zafascynowanych przeszłością i teraźniejszością Egiptu*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 2019.
- Śrutwa J., *Praca w starożytnym chrześcijaństwie afrykańskim*, Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL 1983.
- Tanzania = Dżamhuri Republic of Tanzania = United Republic of Tanzania*, Warszawa: Komisja Episkopatu ds. Misji 1986.
- Thompson L., *Afryka Południowa do 1795 r.*, w: Ph. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, przeł. M. Jannasz, wstęp W. Jagielski, konsultacja naukowa B. Nowak, Gdańsk: Wydawnictwo Marabut 2003, s. 333–364.

- Thompson L., *Afryka Południowa w latach 1795–1870*, w: Ph. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki. Narody i cywilizacje*, przeł. M. Jannasz, wstęp W. Jagielski, konsultacja naukowa B. Nowak, Gdańsk: Wydawnictwo Marabut 2003, s. 365–397.
- Tiersonnier J., *Madagascar. Les missionnaires acteurs du développement*, Antananarivo–Paris: Editions Ambozontany, Editions Karthala 2001.
- Tupalski T.A., *Fundamentalizm islamski w Egipcie w XIX i XX wieku*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2009.
- Turner S., *Politics of innocence: Hutu identity, conflict, and camp life*, New York: Berghahn Books 2010.
- Tymowski M., *Basen Konga i sawanny południa do schyłku XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1996, s. 600–617.
- Tymowski M., *Historia Mali*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1979.
- Tymowski M., *Sudan Zachodni od VII do XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1996, s. 442–488.
- Tymowski M., *Sudan Zachodni w XVII–XVIII w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1996, s. 826–849.
- Uganda = Republic of Uganda*, Warszawa: Komisja Episkopatu ds. Misji 1985.
- Vorbrich R., *Górale Atlasu marokańskiego: peryferyjność i przejawy marginalności*, Wrocław: PTL 1996.
- Wipszycka E., *Chrześcijaństwo starożytnego Egiptu*, Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów 2018.
- Woźniak Ł., *Fangowie z Gabonu i ich synkretyczny kult Bwiti wobec misyjnej działalności Kościoła*, Warszawa: Wąbrzeskie Zakłady Graficzne Sp. z o.o. 2015.
- Wybrzeże Kości Słoniowej= République de Côte d’Ivoire*, Warszawa: Komisja Episkopatu ds. Misji 1985.
- Zair = République de Zaire*, Warszawa: Komisja Episkopatu ds. Misji 1986.
- Ząbek M., *Obrona przed wchłonięciem: zarys historii Gambii*, w: W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek (red.), *Bilad as-Sudan. Dziedzictwo przeszłości*, Pelplin: Instytut Dialogu Kultury i Religii WT UKSW, Bernardinum 2015, s. 199–230.
- Ząbek M. (red.), *Sudan: problemy tożsamościowe z perspektywy badaczy rodzimych*, Warszawa: Zakład Badań Etnicznych i Międzykulturowych Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego 2014.
- Żebrowski J., *Maroko: współczesność a historia*, Warszawa: Dialog 2001.
- Żukowski A., *System konstytucyjny Republiki Południowej Afryki*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe – Kancelaria Sejmu 2003.

Podróże apostolskie Jana Pawła II do Afryki

1. Układ chronologiczny

1980

I podróż 2–12 maja

Zair, Kongo, Kenia, Ghana, Górna Wolta, Wybrzeże Kości Słoniowej

1982

II podróż 12–19 lutego

Nigeria, Benin, Gabon, Gwinea Równikowa

1985

III podróż 8–19 sierpnia

Togo, Wybrzeże Kości Słoniowej, Kamerun, Republika Środkowoafrykańska, Zair, Kenia, Maroko

1986

1 grudnia

Seszele (w ramach podróży apostolskiej do Azji)

1988

IV podróż 10–19 września

Zimbabwe, Botswana, Lesotho, Suazi, Mozambik

1989

V podróż 28 kwietnia – 6 maja
14–16 października

Madagaskar, Reunion, Zambia, Malawi
Mauritius (w ramach podróży apostolskiej do Azji)

1990

VI podróż 25 stycznia – 1 lutego Republika Zielonego Przylądka, Mali, Gwinea Bissau, Burkina Faso, Czad

VII podróż 1–10 września Tanzania, Burundi, Rwanda, Wybrzeże Kości Słoniowej

1992

VIII podróż 19–26 lutego Senegal, Gambia, Gwinea

IX podróż 4–10 czerwca Angola, Wyspy św. Tomasza i Książęca

1993

X podróż 3–10 października Benin, Uganda, Sudan

1995

XI podróż 14–20 września Kamerun, Republika Południowej Afryki, Kenia

1996

XII podróż 14 kwietnia Tunezja

1998

XIII podróż 21–23 marca Nigeria

2000

XIV podróż 24–26 lutego Egipt

2. Układ alfabetyczny

Angola, 4–5 i 7–10 czerwca 1992 r.

Benin, 17 lutego 1982 r.; 3–5 lutego 1993 r.

Botswana, 13–14 września 1988 r.

Burkina Faso: Górna Wolta, 10 maja 1980 r.; Burkina Faso, 29–30 stycznia 1990 r.

Burundi, 5–7 września 1990 r.

Czad, 30 stycznia – 1 lutego 1990 r.

Demokratyczna Republika Konga: Zair, 2–6 maja 1980 r.; 14–16 sierpnia 1985 r.

Egipt, 24–26 lutego 2000 r.

Gabon, 17–19 lutego 1982 r.
Gambia, 23–24 lutego 1992 r.
Ghana, 8–10 maja 1980 r.
Gwinea, 24–26 lutego 1992 r.
Gwinea Bissau, 27–28 stycznia 1990 r.
Gwinea Równikowa, 18 lutego 1982 r.
Kamerun, 10–14 sierpnia 1985 r.; 14–16 września 1995 r.
Kenia, 6–8 maja 1980 r.; 16–19 sierpnia 1985 r.; 18–20 września 1995 r.
Kongo, 5 maja 1980 r.
Lesotho, 14–16 września 1988 r.
Madagaskar, 28 kwietnia – 1 maja 1989 r.
Malawi 4–6 maja 1989 r.
Mali, 28–29 stycznia 1990 r.
Maroko, 19 sierpnia 1985 r.
Mauritius, 14–16 października 1989 r.
Mozambik, 16–19 września 1988 r.
Nigeria, 12–17 lutego 1982 r.; 21–23 marca 1998 r.
Republika Południowej Afryki, 16–18 września 1995 r.
Republika Środkowoafrykańska, 14 sierpnia 1985 r.
Republika Zielonego Przylądka, 25–27 stycznia 1990 r.
Reunion, 1–2 maja 1989 r.
Rwanda, 7–9 września 1990 r.
Senegal, 19–23 lutego 1992 r.
Seszele, 1 grudnia 1986 r.
Suazi, 16 września 1988 r.
Sudan, 10 lutego 1993 r.
Tanzania, 1–5 września 1990 r.
Togo, 8–10 sierpnia 1985 r.
Tunezja, 14 kwietnia 1996 r.
Uganda, 5–10 lutego 1993 r.
Wybrzeże Kości Słoniowej, 10–12 maja 1980 r.; 10 sierpnia 1985 r.; 9–10 września 1990 r.
Wyspy Świętego Tomasza i Książęca, 6 czerwca 1992 r.
Zambia, 2–4 maja 1989 r.
Zimbabwe, 10–13 września 1988 r.